

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

ПАИСИЕВИ ЧЕТЕНИЯ

ЕЗИК – ЛИТЕРАТУРА –
ОБЩЕСТВЕНИ ИНСТИТУЦИИ

Пловдив
26–27 ноември 2009 г.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 47, кн. 1, сб. Б, 2009
Филология

**PLOVDIV UNIVERSITY „PAISSII HILENDARSKI“ – BULGARIA
SCIENTIFIC WORKS – PHILOLOGY
VOL. 47, BOOK 1, PART B, 2009**

Редакционна колегия:

доц. д-р Жоржета Чолакова – отговорен редактор
проф. дфн Диана Иванова
доц. д-р Пеньо Пенев
доц. д-р Любка Липчева
доц. д-р Красимира Чакърова
доц. д-р Елена Гетова
гл. ас. д-р Юлиана Чакърова
д-р Борян Янев
д-р Борислав Борисов
д-р Яна Роуланд

ISSN 0861–0029

СЪДЪРЖАНИЕ

БОЛЕСТТА – ТЛЕННОСТТА – ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ПРОЕКЦИИ

БОЛЕСТТА – ФИГУРАЛИЗАЦИИ И НАЗОВАВАНИЯ	11
<i>Татяна Ичевска</i>	
КРЕАТИВНАТА ТУБЕРКУЛОЗА (РОМАНЪТ „КРАКАТИТ“ НА КАРЕЛ ЧАПЕК)	20
<i>Елица Дубарова</i>	
<i>MORTALITY AND THE THRESHOLDNESS OF COGNITION IN EARLY TENNYSON (ТЛЕННОСТТА И ПРАГОВОСТТА НА ПОЗНАНИЕТО У РАННИЯ ТЕНИСЪН)</i>	29
<i>Яна Роуланд</i>	
ОТРАЗЯВАНЕТО НА ЧУМНАТА ЕПИДЕМИЯ ОТ ТУКИДИД В ИСТОРИЧЕСКОТО МУ СЪЧИНЕНИЕ „ИСТОРИЯ НА ПЕЛОПОНЕСКАТА ВОЙНА“ <i>Гергана Петкова</i>	43
ФРАГМЕНТИ ОТ БЪЛГАРСКАТА И ПОЛСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА БОЛЕСТНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ЧОВЕКА	51
<i>Иванка Гугуланова</i>	
ЗА НАРОДНИТЕ НАИМЕНОВАНИЯ НА БОЛЕСТИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В СРАВНЕНИЕ СЪС СРЪБСКИ И ХЪРВАТСКИ.....	58
<i>Славка Величкова</i>	
ПРОСТРАНСТВА НА ПАНДЕМИЯТА.....	67
<i>Севда Христова, Йорданка Стефанова</i>	

**ПАИСИЙ – ВЪЗРАЖДАНЕ –
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ ОБРАБОТКИ**

ПАИСИЙ В ЛИТЕРАТУРНИТЕ ИНСТИТУЦИИ	79
<i>Елена Тачева</i>	
АХТАРОВИЯТ ПРЕПИС (ПРЕПРАВКА) НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ ОТ 1844 ГОДИНА.....	96
<i>Лъчезар Перчеклийски</i>	
ЧЕРТКОВИЯТ ПРЕПИС НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ.....	121
<i>Любка Ненова</i>	
ЗА НЯКОИ ТИПОЛОГИЧЕСКИ СХОДСТВА И МОДЕЛИ И ТЯХНАТА ПРИВНЕСЕНОСТ ОТ СТАРОБЪЛГАРСКАТА ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА.....	131
<i>Антоанета Буюклиева</i>	
КНИГАТА ИНСТИТУЦИЯ. НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ КАРАВЕЛОВАТА ЛИТЕРАТУРНА БИБЛИОТЕКА	139
<i>Елена Гетова</i>	
ПРЕВОДАЧЪТ ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ – МЕДИАТОРЪТ, ПРОСВЕТИТЕЛЯТ, МАНИПУЛАТОРЪТ (НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РЕЦЕПЦИЯТА НА КАРАВЕЛОВИЯ ПРЕВОД НА „ПРИКОВАНИЯТ ПРОМЕТЕЙ“ ОТ ЕСХИЛ)	154
<i>Светла Черпокова</i>	
ДОКУМЕНТИ НА ПЛОВДИВСКОТО ВЪЗРОЖДЕНСКО ЧИТАЛИЩЕ И НАЦИОНАЛНОЕЗИКОВОТО ОРГАНИЗИРАНЕ НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК	162
<i>Мариана Куришумова</i>	
УЧЕБНИКЪТ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО – ИНСТИТУЦИЯ ЗА МОДЕРНИЗИРАНЕТО НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАГЛАСИ	176
<i>Аделина Странджева</i>	
СЛОВЕСНЕЙШИЯТ ВЪЗРОЖДЕНЕЦ.....	182
<i>Здравко Дечев</i>	

МЕДИИ – ИНСТИТУЦИИ

АПЕЛАТИВИЗАЦИЯ НА ТЪРГОВСКАТА МАРКА –
РИСКЪТ НА ИЗВЕСТНОСТТА 197

Гинка Бакърджиева

НАЙ-ЧЕСТО СРЕЩАНИТЕ ЕЗИКОВИ ГРЕШКИ
В МЕДИЙНОТО ПРОСТРАНСТВО,
ИЛИ КОЙ НАЛАГА ПРАВИЛАТА –
МЕДИИТЕ ИЛИ ЕЗИКОВЕДИТЕ? 212

Гергана Падарева

SPORTOVNÍ TEMATIKA V BULHARSKÉ,
CHORVATSKÉ A ČESKÉ FRAZELOGII
(NA MATERIÁLU Z PŘÍSLUŠNÝCH
FRAZEOLOGICKÝCH SLOVNÍKŮ) 220

Pavel Krejčí

СЕМАНТИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ
СЪС САМО-/SAMO-, СЕБЕ-/SEBE- И АВТО-/AUTO-
В ЕЗИКА НА СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ
И ЧЕШКИ МЕДИИ 229

Божана Нишева

СТИЛИСТИЧНИ ТРАНСПОЗИЦИИ
НА КАТЕГОРИИТЕ ЛИЦЕ И ЧИСЛО
В РЕЧТА НА ФОРУМСКИТЕ МАЙКИ 238

Биляна Тодорова

ЕЗИК – ЛИТЕРАТУРА – ЧУЖДОЕЗИКОВИ РЕЗОНАНСИ

POSITIONAL DETERMINATION
OF THE QUALITY OF SCHWA IN ENGLISH 247

Nadine Herry-Benit, Roussi Nikolov, Anne Tortel

MODÉLISATION ET ACQUISITION
DES VOYELLES À L'AIDE DU LOGICIEL SARP 258

Malina Ditchева, Jean-Yves Dommergues, Élise Ryst

LE REVE ET LE REEL EN LITTÉRATURE 273

Мая Тименова

„ОНИТША“ – ТЕМПОРАЛНИТЕ АНАХРОНИИ
И АФРИКАНСКИТЕ СПОМЕНИ НА Ж. М. Г. ЛЬО КЛЕЗИО 281
Златороса Неделчева-Белафанте

LOS VALORES SEMÁNTICOS Y FUNCIONALES
DE LOS AFIJOS (DESCRIPCIÓN Y CONTRASTE) 290
Райна Петрова

ЛЕКСИКОГРАФСКО КОДИФИЦИРАНЕ
НА АВСТРИЙСКИ И ШВЕЙЦАРСКИ ВАРИАНТИ
В НЕМСКО-БЪЛГАРСКИ РЕЧНИК
(ЕДНО ПРИМЕРНО ИЗСЛЕДВАНЕ) 301
Иванка Танева

DIE SYMBOLIK DES SPIEGELS IM ROMAN
„SELIGE ZEITEN, BRÜCHIGE WELT“
VON ROBERT MENASSE 309
Radoslava Minkova

КРЪГЛА МАСА
„АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ
НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ПРАВОПИС“

БЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВЕН ЕЗИК
И БЪЛГАРСКИЯТ ПРАВОПИС.
РАЗМИСЛИ ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА ХХІ ВЕК 327
Боян Вълчев

НАЦИОНАЛНОЕЗИКОВИЯТ ПРОЕКТ
В ПРЕДГОВОРИТЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КНИГА
(върху материали от предисловия на публикувани
през 20-те години на ХІХ в. книги) 338
Мария Мицкова

СЪВРЕМЕННАТА КНИЖОВНА НОРМА –
АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ 352
Теофана Гайдарова

ЗА СЪГЛАСУВАНЕТО ПО РОД НА ЕЛОВОТО
ПРИЧАСТИЕ В СЪСТАВА НА ПРЕДИКАТА 373
Савелина Банова

**КРЪГЛА МАСА
ПО ОНОМАСТИКА „ИМЕ И ОБЩЕСТВО“**

- ЕКТРОННА БАЗА ДАННИ
НА МИКРОТОПОНИМИТЕ ОТ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ 383
Анна Чолева-Димитрова, Надежда Данчева
- ГЕОГРАФСКА ЛЕКSIKA В МИКРОТОПОНИМИЯТА
ОТ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ..... 398
Надежда Данчева
- СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА АНТРОПОНИМНА
СИСТЕМА (МОДА НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРИЯ) 414
Анна Чолева-Димитрова, Борян Янев

РЕЦЕНЗИИ

- ЕЛЕНА ГЕТОВА. ЙОВКОВИ ВПИСВАНИЯ. КОНТЕКСТИ,
ГАДАНИЯ И ПЪТУВАНИЯ ВЪВ „ВЕЧЕРИ В АНТИМОВСКИЯ
ХАН“. ВЕЛИКО ТЪРНОВО, „ФАБЕР“, 2009, 88 СТР. 431
Татяна Ичевска
- ЦЕНЕН ПРИНОС КЪМ СЛОВАШКО-БЪЛГАРСКИТЕ
ЛИНГВИСТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ DOBRÍKOVÁ, Mária:
*Vlastné meno ako komponent slovenských a bulharských frazém
(na pozadí asymetrie frazeologických koncepcií).*
Bratislava: ASTOR Slovakia 2008, 135 s. 434
Дарина Дончева
- МОНОГРАФИЯТА „МЕСТНИТЕ ИМЕНА В РАДОМИРСКО“
(АВТОР – АННА ЧОЛЕВА-ДИМИТРОВА, С., 2009, 503 СТР.,
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“,
БАН, ISBN 978-954-92489-1-3) 438
Васил Райнов
- ОЩЕ ЕДИН НАУЧЕН ПРИНОС КЪМ „ГОРЕЩАТА“
ЛИТЕРАТУРОВЕДСКА ТЕМА ЗА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ МОДЕРНИ
СВЕТОВЕ (Елена Гетова „Изобретяване на модерни светове през
XIX век. Иван Богоров“. Велико Търново, „Фабер“ 2009, 167 стр.) 443
Мила Кръстева
- ДИАНА ИВАНОВА. КУЛТУРА НА ДЕЛОВОТО
ОБЩУВАНЕ. ДЕЛОВА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ.
ИЗД. ИМН – ПЛОВДИВ, 2007, 264 СТР. 450
Мария Мицкова

*БОЛЕСТТА – ТЛЕННОСТТА –
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ
ПРОЕКЦИИ*

БОЛЕСТТА – ФИГУРАЛИЗАЦИИ И НАЗОВАВАНИЯ

Татяна Ичевска

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The basic problem centering the researches in this text is to show how these so called public diseases (or venereal diseases) are functioning in our literature and the time they are transformed from a social fact into a literary one.

Keywords: Venereal Diseases, Figures, Names, Functioning of the Diseases

Основният въпрос, който центрира търсенията на настоящия текст, е въпросът как в литературата ни се функционализират т. нар. срамни (или венерически) болести, т. е. кога от социален, те се превръщат в литературен факт.

Според данните на специализираната литература по социалното си значение венерическите болести стоят на първо място след туберкулозата (Златарева 1936: 131). Именно туберкулозата е болестта, към която българската литература проявява подчертан интерес, включвайки я в разнородни сюжетни конфигурации и проблемно-тематични полета, позволяващи ни да видим както чисто физиологичните ѝ проявления, така и нейните символно-метафорични проекции. Що се отнася до венерическите болести, към тях литературата ни посяга рядко – било защото за нея те не успяват да се превърнат в достатъчно силна провокация, било поради изначалната си трезвост и свенливост, за които говори още Боян Пенев, или просто защото българските автори се оказват в плен на господстващата в социалното пространство инерция определени теми да бъдат подминавани като опасни. В този смисъл обект на внимание е не въпросът защо за българската литература едни болести са „по-важни“ от други, а по-скоро как тя проблематизира срамната болест тогава, когато все пак заговори (явно или индиректно) за нея.

В текстове, останали по една или друга причина в т. нар. литературна периферия, срамната болест – и по-специално сифилисът, е представена като болестта на проститутките. Става дума за разказите на Николай Фол от сборника „Червеният фенер“ (1925). Всички

включени в него текстове могат да бъдат характеризирани като вариации на една и съща теза – проституцията е не съзнателно избрана професия, а положение, до което героините по неизбежност са изпаднали. В този смисъл болестта в разказите на Фол е осмислена по-скоро като незаслужено наказание, а не като възмездие за неморалното поведение на проститутките. Самите проститутки схващат себе си като жертви (тази представа в текстовете се засилва и от младостта на момичетата), а това обяснява както тяхното озлобление към света, обрекъл ги на болка и гибел, така и желанието да отмъстят за стореното им. За умиращата от сифилис Магда в разказа „Жълтата стая“ единственият начин да отмъсти за себе си е да предаде заразата си на повече мъже, т. е. да разболее цялото общество, което е виновно и отговорно за съдбата ѝ (*„Нас ни заразиха, когато изкарвахме хляба си, а ние ги заразяваме, когато развратничат. Да ги заразяваме... Смърт! Смърт! Вие ще заразявате своите нощни любовници, те своите жени, а жените им своите любовници. Виждате ли как вашата зараза пълзи нагоре, руши чак до върховете, до салоните, до будоарите на почтените дами...“*). И ако в „Жълтата стая“ този злокобен план остава неосъществен, то разказът „В плевнята“ ни показва неговото сбъдване – болната проститутка Флора без никакви угризения заразява охраняващия я стражар, влюбен в нея.

Болната проститутка е двойно опасният за обществото индивид, от когото то се стреми да се опази, като го отстранява от себе си – проститутката бива интернирана на село („В плевнята“) или затворена в болничната стая („Жълтата стая“). В „Жълтата стая“ къщата, където са настанени заразените момичета обаче, е пространство, което парадоксално сближава функциите на болницата и публичния дом – през деня отегченият доктор прави безуспешни опити да контролира и дисциплинира болестта, а вечер, когато болните жени останат сами, през прозорците „нахлуват“ техните любовници (по-късно симбиозата между публичен дом и лекарски кабинет ще видим и в повестта „Търновската царица“ на Емилиян Станев – доктор Старирадев преглежда проститутките в публичния дом, а прегледът се превръща в своеобразна селекция: лекарят търси не толкова симптомите на болестното, а здрава проститутка, която „да излекува“ собствените му телесни „болки“). В разказа на Фол болницата не лекува, а „отглежда“ и разпространява заразата. Ако вратите я затварят, то прозорците я освобождават. Сходен е пътят на болестта и в разказа „В плевнята“ – всяка нощ болната проститутка минава през прозореца на къщата, в коя-

то е затворена, като превръща плевнята в удоволствено, но и в смъртоносно място за прекрачилиия прага му мъж.

В „Жълтата стая“ болницата придобива и измеренията на зловонна клетка, в която са натикани болни животни – песента на жените е като „вой“, тежко болната Магда е хищник, който се готви за своя последен скок – с див смях, с хищен поглед и животинска омраза следи набелязаната плячка, а в замъгленото ѝ съзнание сексуалният акт приема характера на усмъртяване и разчленяване на мъжа. Самата болест в разказа е описана подробно – тя е плъзнала навсякъде – „по хрущялите, нервите, мозъка“, ставите болят, защото са като „разглобени“, остри болки пронизват гръбначния стълб, мозъкът е помътен, реалност и въображение се смесват, всичко се свива в „едно черно, тежко и лепкаво кълбо“, огнени обръчи стягат черепа. Това обяснява и резките преходи в настроенятия на Магда, люшкането ѝ между трескавата възбуда и пълната апатия. Ако в „Жълтата стая“ замъгленото от алкохол и похот съзнание на мъжете ги прави безразлични към опасната болест, с която си тръгват от стаите на проститутките, то в разказа „В плевнята“, научавайки за болестта, с която го е заразила проститутката, стражарят сам се превръща в отмъстител, в „звяр“, който реве и вие страшно. Убивайки Флора, той символично убива не само изтичащата от нея зараза, но и собствената си слепота и наивност, накарали го да повярва, че би могъл да създаде семейство с подобна жена. Години по-късно в романа „Хайка за вълци“ ще видим алтернативния модел на поведение – заразеният със сифилис като войник Анани не просто не тръгва да търси отмъщение, а избира да живее със и въпреки болестта; макар и изолиран от селото, той не е самотен, защото с него е въображаемото му семейство; нещо повече – единствено сифилистичният не се страхува да приюти болния от туберкулоза Илко Кралев, превръщайки за него дома си в болница и санаториум.

Именно в разказа „В плевнята“ откриваме и още един ракурс за осмисляне на болестта. Дори когато е здрава, проститутка е „проказа“, която само с присъствието си може да порази и разболее непорочния човек. Същата идея работи и в разказа на Иван Хаджимарчев (Клетника Мадлен) „Заразена кръв“ (от сборника „Глад и мистерии“ – 1928 година) – порокът и развратът (без значение как си стигнал до тях) са нелечима болест, която винаги заразява женската кръв.

По доста по-различен начин срамната болест се осмисля в текстовете, които обикновено включваме в т. нар. канон. Тук имам предвид преди всичко повестта „Гераците“ на Елин Пелин и романа „Тютюн“ на Димитър Димов. Първото голямо изместване е следствие на факта, че и

В двата текста повествователният разказ е прицелен не към описанието на конкретната болест и причинения от нея разпад на човешкото тяло, а към разпада на цели светове и парадигми на мислене, чиято необратимост и катастрофичност се внушава посредством метафориката на болестта. В „Гераците“ сблъсъкът между модерното и патриархалното, между града и селото намира една от своите конкретизации в историята на Павел и заразената от него със срамна болест Елка. В повестта пътят на болестта би могъл лесно да бъде проследен – Павел е заразен с нея в града (за сюжета без значение е обстоятелството кой точно му я прехвърля – вулгарната сръбкиня Любица или някоя от неназованите му „приятелки“, с които се отдава на разврат), след което той я предава на жена си. Оттук нататък невинната жертва на болестта умира, а Павел изчезва, като текстът отказва да ни разкаже каква точно е съдбата му. За болестта на Павел в повестта не се говори директно. За това, че с него нещо не е съвсем наред, когато се прибира от града, говорят „бледното“ му, „слабо и болничаво“ лице и тъмните, големи кръгове около очите – симптоми, които стават говорещи едва след разболяването на Елка: самата тя отслабва, лицето ѝ увяхва и добива жълт, болничав цвят, около очите ѝ се появяват тъмнобакърени кръгове, снагата ѝ гасне от немощ, краката ѝ се подкосяват, загубва апетит, превръща се в сянка, „която всеки ден“ се топи и чезне. Интересен за нас въпрос, който обаче повестта подминава като несъществен, е доколко Павел знае, че е болен. Подобно питане е провокирано от студеното държание на героя към жадуващата за ласките му Елка. Според повествователните обяснения Павел я отблъсква, защото отдавна е изстинал към нея, защото не я обича, защото му се вижда грозна, безинтересна, досадна. За да засили представата за деградирането на човешкото у Павел повествователят премълчава още едно, напълно логично обяснение относно поведението на героя – може би трезвеният Павел я отбягва именно защото знае, че е болен, и се опитва да я предпази. Каквито и обаче да са мотивите на Павел, всички те се стопяват в мъглата на пианството, което дава път на похотта му и на хищническата му страст.

Любопитно в повестта е и още нещо – диагнозата на Елка е поставена не от лекар, а от селото, което отхвърля постепенно различни хипотези за състоянието на младата жена („оградисала“, „омагьосана“, „отровена“), за да разчете категорично у нея симптомите на срамната болест, които то очевидно добре, но неясно откъде, знае. От този момент макар да я съжалява, общността, изпълнена със страх и срам, се отдръпва от болната, за нея Елка вече е мъртва (неслучайно старите жени, които единствено се осмеляват да я посещават, влизат

като при „умиращ“, Петър сваля шапката си като пред мъртвец, когато идва в стаята ѝ). Самата Елка желае изолацията си от света, защото се чувства опозорена и осквернена (затваря се в стаята, не иска никой да я посещава; показателно е и сравнението ѝ с „недобито псе“). Погледнато реално обаче Елка е отпадналата от общността далеч преди да се разболеет – тя не е на мястото си в дома на Гераците, изоставена е от съпруга си, поради което изпитва срам пред хората и се чувства неловко от съжалението им. Ето защо и смъртта ѝ е в някаква степен предопределена – неслучайно в повестта не става ясно дали Елка умира от срамната болест, или от силната простуда, получена в нощта на неосъщественото ѝ самоубийство. В този смисъл можем да кажем, че срамната болест е просто кулминацията на една цяла поредица от срамни неща, случващи се с/край Елка, които „отключват“ у нея желанието ѝ да умре.

Вън от конкретния сюжет за срамната болест, мотивът за болестта в повестта е разигран и на едно символно-метафорично равнище. Заразена е не просто конкретната жена Елка, а организъмът на доброто старо време (изпълнено с красота, добродетели, нежност, мечтателност, вярност), персонифицирано в нейния образ. В този смисъл болестта разяжда не само тялото на Елка, а сърцевината на патриархалния свят, рожба и продукт на който е Елка. Неподвижна и безмълвна, вцепенена от безсилието си да разбере и приеме сполетялата я болест, Елка още приживе сякаш се превръща в надгробен камък на старото време. В повестта на Елин Пелин заразата влиза не тайно – през прозореца на къщата, а се настанява властно в брачното ложе на дома. В случая срамната болест, която е не просто нелечима, но и изключително заразна, засилва представата за необратимостта на започналия процес на навлизане на новите нрави, на новите поведенчески модели, които проникват трайно в патриархалното тяло, като поразяват най-важните му органи и заразяват кръвта му.

Вече стана дума за това, че в повестта „Гераците“ болните са двама. Освен Елка, болен е и Павел. За него обаче бихме могли да кажем, че до голяма степен е предразположен да заболее, защото от самото си раждане той е с гени, различни от тези на тялото на рода (негова глава е дядо Йордан, а душата му е баба Марга) – Павел не е отдаден на труда и земята, а е веселякът, лекомисленият, ленивият, срамната болест е следствие от амнезията му за патриархалните норми за почтено и непочтено, морално и неморално. В този смисъл болестта на Павел е „срамна“ не само като медицински термин, не само защото е получена в срамното градско пространство (в повестта гра-

дът е показан като място на пиянство и разврат), но и защото в представите на традиционно мислещата общност тя е равна на отродяване, на пълно и безвъзвратно прекъсване на пъпната връв с тялото на рода. Оттук нататък Павел внася заразата и в рода, като унищожава една от главните му опори – брака.

Ако в „Гераците“ болестта е пренесена отвън, то в „Тютюн“ тя е вече наследствена. В романа болестта на Мария не присъства с медицинското си наименование. За нея най-често се говори като за „тайнствена“, „неизличима“, „страшна и напредваща“, „ужасна“ болест, като за някакво странно „нервно заболяване“, което „лекарите не можеха или не желяеха да назоват“. Дори Борис не иска да изрече пред Ирина диагнозата на болестта, от която страда съпругата му, макар че за бъдещата докторка споменатото от него лекарство би трябвало да е повече от говорещо (салварсанът е един от първите открити медикаменти за лечение на сифилис). В същото време в романа изобилно са описани симптомите и стадияте, през които преминава болестта на Мария (непрекъсната меланхолия, по кожата ѝ сякаш пълзят мравки, губи чувствителността си, левият клепач е спуснат надолу, ъгълът на устните ѝ отляво е удължен, движенията ѝ са бързи и отсечени, постепенно оглупява, в мисълта ѝ се появяват празнини, става все по-бледа, прозрачна и тънка, кожата ѝ придобива жълтеникав оттенък, под очите ѝ се появяват тъмни сенки, говори несвързано, развива мания за величие, отказва да яде, по лицето ѝ се изписва безсмислена усмивка, погледът ѝ е кук и втренчен в тавана, от устата ѝ се точат лиги, пренасят я като багаж). Тайнствеността около болестта на Мария рухва по време на обсъжданията на романа „Тютюн“, когато в своите отговори Димов ясно изрича диагнозата – Мария е болна от сифилис (използвайки тази диагноза, Н. Фурнаджиев пък се опитва да докаже на Димовите опоненти, че една сифилистична жена не би могла да бъде „симпатична“ на читателите – Бенбасат, Свиткова 1992: 108, 157). Разбира се, критиците на „Тютюн“ са дотолкова вдълбочени в „слабостите“ и в „грешките“ на романа, че подминават с безразличие споменатата болест, макар тя да отключва цяла поредица от въпроси, оставащи без отговор в романа: как Мария е получила болестта; ако сифилисът ѝ е наследствен, носят ли го и нейните родители (с оглед на подобно питане далеч по-значещи стават и вмъкнатите в хода на повествованието бележки за големия брой любовници на татко Пиер, за миналия му разгулен живот, за оглупяващата майка на Мария, отдаваща се на безкрайни удоволствия с любовника си); сърдечните аномалии, от които страда татко Пиер, не са ли също свърза-

ни по някакъв начин със срамната болест; от какво точно умира Спиридонов; ако Мария е болна, здрав ли е съпругът ѝ Борис, респ. Ирина; защо у никого от тях няма и следа от страх от изключително заразната болест (Борис крие Мария в луксозните си къщи и вили единствено за да не го излага пред германците). В хода на подобни питаниа можем да допуснем, че Димов съзнателно отказва да назове конкретния източник на заразата така, както напълно съзнателно избира и болест, която би могла да бъде предавана не само по пряка линия (от едно поколение на друго), но и през поколение (от дядовците на внуците) (Златарева 1936: 134). Това би могло да ни обясни и още нещо. В романа, който критиците приемат за генерална репетиция за „Тютюн“ – „Роман без заглавие“, повествователят отделя специално внимание на анализите на Адрианиния баща относно започналото „разкапване“ на дъщеря му, в които акцентът е поставен върху липсата на наследствена обремененост, на каквито и да е болести в рода и семейството. В „Тютюн“ подобно диагностициране на болестите в рода на Мария липсва, с което се засилва неназованото гласно в текста, но алюзивно отключено съмнение за това, че родът Спиридонови отдавна носи у себе си зараза, която пълзи от поколение на поколение и покосява представителите му – дори когато те не повтарят като поведение и морал своите родители или може би точно защото са различни от тях, защото заразено може да бъде не вече болното, а здравото. Това от своя страна позволява на Димов да осмисли сифилиса не толкова като персонална, а като родова, респ. като класова болест. Подобна идея се подкрепя и от повествователния коментар по повод смъртта на Мария – тялото ѝ си почива „от мъките на света, който я бе създал и проял“. Подобно на Елин Пелин и Димов търси преди всичко символичните измерения на болестта – в разкапването в/на един род той оглежда физическото и психическо „разкапване“ на буржоазния свят като цяло. За да постигне обаче в максимална степен целта си, Димов не спира само до сифилиса, а го показва като една от многото болести, от които страдат и умират тютюневите магнати и(ли) техните деца. Така в романа старият свят е видян като тотално болен и загиващ, а смъртта е осмислена като своеобразно освобождение на здравите от болния, но и като освобождение за самия болен – по лицето на мъртвата Мария няма следа от болката и безсмисления смях, тя отново се е изравнила с другите. Точно обратната е посоката на мислене в „Герациите“ на Елин Пелин – именно защото заразата е убила не когото трябва, страданието продължава да личи по лицето на мъртвата Елка.

Логиката в „Тютюн“ е безкомпромисна – Мария е невинна, но трябва да умре, защото в нея тече родовата зарамена кръв (Димов държи да подчертае както в романа, така и по време на обсъжданията на „Тютюн“ колко много Мария прилича на татко Пиер), за подобна зараза няма достатъчно силни лекарства, затова болестта трябва да бъде не лекувана, а заличена от света заедно с тези, чиито кости вече е прояла. Лицето на болната повествователят сравнява с пергамент – така Мария е „листът“, върху който са записани всички грехове на класата, с която тя е неразделно свързана.

Сифилис, срамна болест, тайнствена и ужасна болест – това са различните имена на болестта, с помощта на която в литературата ни се фигурализира съдбоносната среща на светове, различни по своята същност и ценностна нагласа. При Елин Пелин и Димов болестта става един от символите, посредством които се осмислят глобалните промени в българското обществено-историческо пространство (разпадането на семейната задруга през 90-те години на XIX век, края на господството на капитала през 40-те години на XX век). Ето защо тя се оглежда през призмата на опозицията старо – ново. В „Гераците“ – в духа на възрожденската традиция, новото (градското) е видяно като болно, в този смисъл зарамата е белег на идващото отвън. Но и самото старо (селото) вече е загубило предишния си имунитет. Далеч преди в дома на Гераците да проникне срамната болест, в него се случват срамни неща. В този смисъл болестта идва отвън, но патриархалният организъм вече е отслабен от работещите в него вируси – страсти. Ако при Елин Пелин болестта е показана като драма на едно семейство, на един род, то при Димов зарамата е в кръвта на тези, които управляват цялото общество. При Димов опозицията старо – ново получава и допълнителен идеологически пълнеж – старият буржоазен свят е заразен и заразен, затова той трябва да умре. В случая Димов проследява болестта до нейните крайни фази, защото смъртта на този свят трябва да бъде показана като мъчителна и страшна агония, като разлагане, стопяване, изчезване на човешкото тяло и психика. Т. е. моралният упадък на буржоазния свят е дублиран (и подсилен) от биологичния (неслучайно старият свят не оставя потомство).

При Елин Пелин самото име на болестта – „срамна“, се оказва говорещо, вплетено в различните модуси на срамното в повестта. При Димов виждаме един свят, в който това, което за традиционно мислещия човек е срамно, вече е прието за нормално (единственият, за когото срамът все още е значеща и значима категория – Чакъра, е убит при потушаването на работническата стачка). Това обяснява и

повествователния избор болестта да бъде назовавана не срамна, а ужасна – както за умиращите от нея (ужасно е да имаш пари и власт, с които обаче не можеш да спреш заразата), така и за наблюдаващите ги отстрани (ужасна е гледката на разпадащото се човешко тяло и на разнасящото се от него зловоние). В този смисъл интересно е да се види как е описана смъртта в разгледаните дотук текстове. При Н. Фол смъртта дублира начина на живот – за потъналата в блатото на порока Магда и смъртта е потъване в огромно жълто блато, водните стълбове на което „се стремят... да я стопят в своите жълти прегръдки“. В „Гераците“ смъртта на Елка не е описана, като по този начин повествованието сякаш се опитва да съхрани спомена за нея като за красиво видение. При Димов смъртта на Мария е представена с изобилие от натуралистични детайли, които още веднъж трябва да засилят представата за ужаса на/от болестта.

Не на последно място, ако в текстовете на Н. Фол и Елин Пелин ясно се разграничават фигурите на виновни и жертви, то при Димов тези граници са разколебани чрез включването на мотива за наследствената обремененост – така жертвата е едновременно невинна, когато я мислим в плана на междуличностните отношения и връзки, но и виновна в плана на историческата неизбежност на започналите обществени промени.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бенбасат, Свиткова 1992:** Бенбасат, А., Свиткова, А. *Случаят „Тютюн“ 1951-1952 г.* София : Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1992.
- Димов 1967:** Димов, Д. *Събрани съчинения.* Т. 3-4. София : Български писател, 1967.
- Елин Пелин 1977:** Елин Пелин. *Съчинения в шест тома.* Т. 2. София: Български писател, 1977.
- Златарева 1936:** Златарева, В. *Проституцията и борбата против нея.* София, 1936.
- Фол 1925:** Фол, Н. *Червеният фенер.* София, 1925.
- Хаджимарчев 1928:** Хаджимарчев, Ив. (Клетника Мадлен). *Глад и мистери.* София, 1928.

КРЕАТИВНАТА ТУБЕРКУЛОЗА (РОМАНЪТ „КРАКАТИТ“ НА КАРЕЛ ЧАПЕК)

Елица Дубарова

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас

Čapek's novels, written in the time between the two world wars, free the great notional potential of pain, death and suffocation as reflected by the sensitive author. In the *Krakatit* novel the relation between the new chemical substance and the character's sickness is irrefutable and gives us the chance to search for a possible deciphering of the novel in the spirit of the educational tradition. Tuberculosis, as one of the time's symbols, is becoming mythological and axiomatic leader of the character through the distances to great love. So that, in the context of Čapek's novel the tuberculosis may be seen as a symbol of a great creativity.

Keywords: sickness, tuberculosis, creativity.

Поводът да се спра на Чапек и неговия роман *Кракатит* е упоритото приваждане на творчеството на големия писател към жанра „фантастика“. Считам, че подобно конципиране на белетристичните му творби е неуместно по две причини:

1. Ако има фантастични елементи, то тяхната проява се разгръща в двоичния регистър на знаковостта, и по-точно в символическия план, търсещ своите основания в метафизичните „корени“ на екзистенциалисткото осмисляне на света и живота, породено преди всичко от кризата на личността между двете световни войни. Фантастичността, видяна по-скоро като проява на магически реализъм, или символизъм от екзистенциалистки тип, е форма на усещания, валидна за повечето европейски националности от това време.

2. Романите на Чапек, писани между двете световни войни, отрищват огромния смислов потенциал на рефлектираната от чувствителния творец болка, страдание, смърт. Цялата писателска и поетическа продукция от това време като че ли се опитва по един уникален (а това ще рече и модерен) начин да концептуализира болката и ужаса от войните. Разбира се, в повечето от случаите това пресъздаване не е съвсем

експлицитно, но задава, така или иначе, повествователни стратегии, които активират психосоматично осмисляне на обективните процеси.

И така, XX век е най-болният и болестен век в историята на човечеството. А литературата е най-въздейственият експликатор на болестта. Литературната критика пък от своя страна, в опитите си да историзира и типологизира този процес на преживяване и пресъздаване на болестта на човечеството, прибъгва до своя идеологически инструментариум за тълкуване на творбите и в крайна сметка успява винаги да ги лиши или компенсира със смисъл. (В повечето случаи ги лишава.) Всъщност, болестта – индивидуална или колективна – е трагическо преживяване и тя несъмнено носи онзи социален смисъл, който така или иначе критиката активира в тълкуванията си. Нас ни интересува по-скоро подходът, чрез който творбата изговаря болестта на века и болестта в себе си, защото *Кракатит*, а и почти цялото творчество на Чапек реконструира по пътя на индивидуално преживяната болест болестния живот на човека въобще.

Тази болестна конкретика, от която ще изходи настоящият текст, се нарича туберкулоза. Тук се държи сметка за това, че туберкулозата е само езиковият знак, който реферира към болестта като символ и в такъв случай измеренията на болестта са много и дълбоки. Ясно е, че ситуирането на която и да е болест в литературно-художествения дискурс вече я превръща в символ. Обикновено, концепции в литературата, свързани с болест, са или изцяло биологизиращи, или психологизиращи, или социологизиращи. Характерна за XX век е социалната парадигма на болестта и болезнеността (свързано е преди всичко с тоталния потрес от войната). Точно около туберкулозата се завърта мощен литературен въртоп, който ускорява митологизирането ѝ във всички посоки. Дори в един ежедневен смисъл е естетически издържано да си болезнено блед и аскетичен, тъй щото да приличаш на болен от туберкулоза (например). До голяма степен сакрализирането на болезнеността, произтичаща от мъчителния процес на протичане на болестта, е свързано с един интересен аспект във фазите на туберкулозата. Именно този аспект упорито се изтласква от официалната медицина, но за сметка на това се подема и реализира добре в литературата. Става въпрос за така назоваваното от медицината „нестабилно емоционално състояние“ от „еуфоричната фаза“ на туберкулозата. В крайна сметка това, за което става дума (неофициално) при туберкулозата, не е нищо друго освен излъчване на психотичен материал (който, ако трябва да се спазва медицинската коректност, би могъл да се обясни с хроничната интоксикация на организма

при заболяването от времето на доантибиотичната епоха). Артикулирайки по този начин проявата на болестното симптомообразуване, трябва да си дадем сметка, че в такъв случай навлизаме в друга плоскост, в друг дискурс – медицинския. Това навлизане ще е по-скоро символично, защото нас ни интересуват конкретните прояви на болестното симптомообразуване в творбата, а не извън нея. Тук точно може да обясним този подход с друг пример от литературата – става въпрос за романа на Томас Ман *Вълшебната планина*, който излиза в същата година, когато е написан *Кракатит*.

В едно свое отворено писмо „За духа на медицината“ до медицинския седмичник, нямайки уж намерение да защитава своя роман срещу критическите бележки на лекари-професионалисти, всъщност писателят изгражда една уплътнена пледоария, в тона на която доминира огорчението на Ман, че лекарите безобразно редуцират духовната тематика на романа до някакъв повърхностен медицински план, изпълнен със социалнокритическа патетика (Ман 2001). Всъщност, това, което интригува в изказването на Томас Ман, е че той възприема сам своята книга като медицинска книга, чиято цел е именно „здраве и човеколюбие“, както и „възстановяването на човешката идея в нейната чистота“ (той и Чапек все за чистота говори). Настоящата статия, която ще се занимава с *Кракатит* на Чапек отказва да работи с рамкови естетически и философски теории, за да привлече на тяхно място, като призма на тълкуване и анализ, именно дълбокото прозрение на Томас Ман, изречено в защита на романа му – болестта като гениален (и кратък едновременно с това) път към човека и към любовта. Между другото, Чапек и Ман много си приличат в това авторефлексивно говорене за творбите си, но за съжаление Чапек няма този ерудитски, интуитивен и харизматичен апломб, който самите му романи притежават. Като син на лекар, като човек, определен изключително от любопитството си, Карел Чапек много се занимава с болестта. Това оправдава съображението, че романът му *Кракатит* гради недвусмислени връзки със своеобразния „медицински аспект“, познат ни още от натурализма на Зола, само че за Чапек „медицинската гледна точка“, проектирана в романа, е необходима не само и не толкова за структурирането на творбата, колкото за конципирането на своеобразна теория, свързана с възприемането и олитературяването на туберкулозата от онова време. В контекста на експериментаторския механизъм става ясно, че в основата на Чапековата романистика, подобно на тази на Зола, ще стои „детерминизмът“, разбиран като похват,

употребяван преди всичко за търсенето на зависимостта между явленията и пораждащите ги причини.

Както стана ясно, в рамките на XX век все още доминира усещането за аксиологизация на болестността, на „нездравотата“. Ако в рамките на XIX век тази „нездравота“ се търси преди всичко на психическо ниво, тъй като в теоретичен план най-интересни са „отклоненията“ и точно около патологичното, феноменалното, рядкото, изключителното, странното се завърта оста на научни изследвания и констатации, то за XX век остатъците от тези унаследени прояви се канализират в по-конкретни измерения, физически обусловени от бичовете на епохата – туберкулоза, холера и чума. А ясно е, че олитературирането на болестта автоматично води до нейната естетизация, респективно и символизация.

Започвам тази тема с ясната уговорка, че това, което се разбира и третира в художествената творба като болест, е различно от медицинското разбиране сега.

И така, туберкулозата в „Кракатит“ на Чапек е „креативна“ по две причини:

1. Първата причина е гореспоменатата роля на болестта като катартичен модел на възпитание и израстване на индивида, посредством дълбоко анализиране на самото симптомообразуване и на резултатите от него.

2. Втората причина е по-конкретна и пряко обвързана със самия сюжет на романа чрез кракатиата като изнамереното ново взривно вещество, което съдържа тайната на материята и е способно да промени целия свят. Сюжетът упорито натрапва „образа“ на кракатиата като халюцинативен резултат от протичането на един дълъг болестен процес при героя, чийто край, сюжетно и композиционно, е намерен в диагнозата туберкулоза. На практика пътят, който очертава фабулата, е типичният медицински издържан път от симптомите към диагнозата. В подобен контекст на разглеждане, „креативността“ на туберкулозата е съмнителна и дори ироническа като допускане. Ако основанията ѝ са затворени именно в клиничната картина на манифестирани болестни симптоми, то тогава тук става въпрос за своеобразен акт на демитологизация на онова разбиране за „еуфоричната фаза“ на туберкулозата, спрямо което в народното мислене се вменява креативен аспект на тази болест. В случая обаче романът изисква да се огледа перспективата, която задава самият герой, а тя е типично романтическа и не без връзка с възпитателния аспект на болестта, за който говори и Томас Ман. В кодовото разчитане на възпитателната традиция героят Прокоп извър-

вява своя път на развитие, за да стигне до връхната точка на духовното си осъществяване, видно съвсем в романтичен дух в реализацията на любовното чувство. Алгоритъмът на този сложен път на развитие е следният: 1. Във физическото начало на романа се съдържа и съдържателният аспект на старта в развитието на героя: химикът Прокоп е изнамерил абсолютната формула за получаване на взривното вещество „кракатит“, което е с върховна потенция и власт над материята. 2. Втората фаза в развитието е предпоставена от открадването на кракатита, тоест неговото изгубване и представлява перипетиен план на търсенето му. 3. Третата съдържателна фаза от сюжетния алгоритъм е повторното изнамиране/създаване на кракатита в заводите в Балтин, но точно в тази точка на развитие се извършва нов тип инициаторно узнаване, което претърпява героят, а именно – /из/намирането на голямата любов – в лицето на принцесата от замъка. В този кулминационен момент кракатитът изгубва белезите на върховенство и бива заменен от любовта като единствен мост между героя и призрачната свобода, която бленува. „Копнежът“ по материята е изместен от любовния копнеж. Любовта несъмнено е духовен принцип, който автоматично привлича архетипови призми от юнгианската психоанализа, която, най-общо казано, свежда необходимостта от търсенето на целостта и хармонията до съчетаването на мъжкия и женския принцип/фактор в човешката душа, тоест до върховното преживяване на любовта. Точно това е, което виждаме в края на Чапеквия роман.

В задълбочения си труд върху творчеството на чешкия писател, изследователят Величко Тодоров коментира „трагическата сексуална дисхармония“ в повествованието като резултат от търсенето на загубената дама, което от своя страна (според В. Тодоров) довежда до временни субституции на автентичния любовен обект в лицето на Анчи – дъщерята на доктора, който спасява Прокоп и в лицето на принцеса Вилхелмина – дъщерята на зловещия надзирател на Прокоп в заводите в Балтин (Тодоров 1991). С оглед на настоящата теза за болестта като призма на сюжета, би могло да се преконцептуализира съждението на В. Тодоров за трагическата сексуалност в посока на отнемане на този по-повърхностен аспект на любовната връзка. Въсъщност, търсенето на кракатита и търсенето на забулената дама („дамата с воалетката“) са два взаимопроникващи се процеса, в хода на сюжета те вървят паралелно, но на едно по-дълбоко съдържателно ниво могат да се възприемат като идентични, хомеоморфни в изявата си, защото тайната на кракатита, респ. и на материята, се разбулва едновременно с разбулването на дамата с воалетката. Един по-

радикален прочит на болестта като отслабване на живота и битието би отвел към изводи с религиозно съдържание, което от своя страна да запрати цялата смислова потенция на романа в лоното на „апокалиптичната теория“. Етимологическото значение на апокалипсиса е всъщност „разбулване“, „вдигане на булото“. И тук не би било лишено от основание едно твърдение, което изхожда от другия утопичен роман на Чапек *Фабрика за абсолюти* – а именно, че снизходилият на земята абсолютен Бог е способен да обърка всички режими на социално, политическо и религиозно живеене на този свят и от това да произтече тоталното господство на материята, а в паралелния смисъл на женското разбулване да се разчете смисълът на любовта като върховното блаженство на човека, с което е надарен като земен обитател. Името на забулената загадъчна дама, обгърната в мистерия, се явява в агоничния сън на Прокоп, и то е на Людмила – милостта към хората и за хората, дарена им от Бога в любовното предопределение. Отгласите от романтичната поетика и сюжетика са очевидни. В своята приказка за Хиацинт и Розичка, разказана в рамките на новелата *Учениците от Сауз*, немският романтик Новалис представя търсената от Хиацинт тайна на живота като откровение за любовта. В съня си Хиацинт успява да вдигне булото на забулената Изида, за да му се разкрие цялата истина за живота, въплътена всеобхватно в любовта. В такъв аспект на осмисляне на тайната на живота и материята се вижда концентрирано съдържание на възпитателна енергия, защото подобна концепция е подчинена в същността си на трансцендентното разбиране и проектиране на естетико-етични категории, към които в периода между двете световни войни има болезнена рефлексия. Във формалната страна на наративните стратегии е и разликата между новелата на Новалис и романа на Чапек при представянето на тайната на живота: Новалис използва съня като такава стратегия, а Чапек – болестта. Но при всички положения и болестта, и сънят отварят други времепространства, които изкривяват действителното, дори го нихилират, а в крайна сметка довеждат до трансгранични състояния.

Повествованието на Чапек е формирано от болестността и от болезнеността на усещанията при героя. Описаните преживявания по време на болестта на Прокоп още в самото начало подриват сигурността на опита (ни). Олитеруването на болестта автоматично води до констатацията, че се търси нейната естетизация, чрез която се стига и до етичните ѝ измерения – това, което ще видим като резултати от нея върху действията на героя. В приплъзването на реалностите – будна и съновна, здрава и болестна, се изгражда един дълбок вътрешен дина-

мизъм, поражда се енергия, която се превръща и в абсолютен концепт в романа на Чапек. Спрямо тази всеобхватна енергия – и като философска концепция, и като сюжетен „ракетоносител“, кристализира идеята за креативността на туберкулозата, за нейния творчески и съзидателен аспект. По парадоксален и романтично обусловен начин креативността, видяна в откритата взривна енергия на материята, съдържа в себе си идеята за тоталната деструкция и преход към нищото, от което ще се роди новото начало. Тази парадоксалност на творческия момент, съдържащ в себе си едновременно идеята и за божественото откритие, и за унищожителната му сила спрямо материята, намира своя материален израз в сюжета, и по-конкретно в неколкочкратното назоваване на героя Прокоп като „повелител на материята“, а съвсем симпатично в края на романа се появява герой с име „даймон“ и с неговата поява в крайна сметка изчезват следите на кракатита.¹ А бълнуващият в предсмъртния си сън Прокоп „забравя“ как се прави кракатит, тоест титаничната му власт над материята е отнета в полза на един разгадъчен сън, където героят намира духовните основания на своето съществуване в близостта с архетиповата фигура на стареца мъдрец, в откровението на самия Бог пред него:

„Прокоп поклати глава, по устните си усещаше стипчивата горчивина на сълзите, но в гърдите му се разливаше благотворна топлина.

Старчето шумно сърбаше от чашката си.

– Я погледни – рече той, за да отклони разговора в друга посока – какво е нарисувано на моята чаша. – И му подаде чашката си; на нея имаше котва, сърце и кръст. – Това е вяра, надежда и любов. Хайде, стига, не плачи вече. – Старият стоеше над огъня с молитвено събрани ръце. – Мили, мили – говореше той. – Ти няма вече да направиш върховното и няма да дадеш всичко, на което си способен. Можело е да експлодираш от сила; но ще останеш цял, и няма да спасиш света, нито пък ще го разрушиш. Много нещо ще остане затворено в тебе, как-

---

¹Ролята на дявола като вседържител на материята се превръща в парадигма на сюжетоизграждане за цял корпус от литературни образци, отнесени в близост до войните. Най-близки до подобно експлицитно конципиране на идеята за овластената от силата на дявола земя са *Повелителят на мухите* на Уилям Голдуинг и *Майстора и Маргарита* на Михаил Булгаков. И на семантично, и на езиково ниво връзката между „повелителят на мухите“ и „повелителят на материята“ е очевидна, а тази връзка се споява от идеята за снемане/заличаване на Бог и увърждаване на дяволското начало тук, на земята.

то огънят в камъка; добре, пожертвано е. Ти искаше да правиш много големи работи, а ще правиш малки неща. Така е добре.

Прокоп беше коленичил пред огъня и не смееше да вдигне очи; знаеше, че му говори Господ- Бог. (Чапек 1979: 277).

Но да се върнем на туберкулозата. Изграденият в романа свят като функция на болестната симптоматика на туберкулозата ще е един лишен свят, в който постоянно ще търсят пробив компенсаторните принципи и така сюжетната канава на романа ще застине в своята структурна антиномичност, която на практика е и принцип на върховната енергийна мощ на материята. Между бученето в главата на болния Прокоп и бученето на материята, която е като „газирано питие“, връзката се изгражда чрез усещането за постоянно удържане на границата на мощен взрив. „Всяка материя е всъщност взривно вещество“ – казва Прокоп. А малко по-надолу мислите му продължават: „Животът е експлозив. Бум. Човекът се ражда и се разпада, и пак – бум.“ Функционалното обяснение на усещането за абсолютната взриваемост на всичко е свързано с болестния аспект на преживяванията. Докато Прокоп е в треска от едновременната проява на менингит, пневмония и сепсис и главата му се пръска от болка, нормално е в състояние на делирен унес тези физически признаци и усещания да се пренесат на психично равнище и да добият измеренията на философска рефлексия за живота и смъртта, за материята и нейната бризантност. В рамките на романтичния маниер на осмисляне на подобна концепция кракът се представя като динамичен феномен, чието осъществяване е невъзможно без психотичното съдържание на болестта. Физическите преходи на Прокоп неизменно са съпътствани и от болестни преходи. В този случай на заличаване на границите личи инкарнационната същност на въпросните болестни преживявания, които следват едно след друго в този ред: 1. менингит, пневмония, сепсис; 2. грипозна пневмония; 3. ступен крак и залежаване в лабораторията на заводите в Балтин; 4. туберкулоза. Композиционно погледнато, менингитът и туберкулозата се явяват рамка на болестните преходи. Този факт намира своето логично медицинско потвърждение в самата клинична картина на заболяването, което в много от случаите първоначално се манифестира от т.нар. туберкулозен менингит. Нас, разбира се, не ни интересува медицински издържаната уместност на болестните преходи, а по-скоро тяхната екстатична проява, която се свързва именно с това заличаване на границите, респективно с постигането на лелеяното всеединство. Точно тук можем да кажем, с изключителна сила се откроява креативният аспект на болестния процес

при туберкулозата, защото заличаващият материята кракатит е всъщност символическата изява на изначалния демиургичен взрив, от който се е породила вселената. В такъв контекст взривът, породен от силите на врящата енергия, е в същността си креативен и демиургичен, а не деструктивен. Доказва го и споменатият преход от кракатита към любовта, от тайната на дамата с воалетката към разбулване на лицето ѝ. В химическите разяснения за действието на енергията вътре в материята Прокоп достига до „формулата“ на божествения покой. Силите и противодействащите им антисили уравновесяват нещата до степен на абсолютен покой, който само Бог обладава. Така, както и интерпретацията на божествения произход на света свежда нещата до „творение от нищото“ (*creatio ex nihilo*), по същия начин избухващият „от самосебе си“ кракатит, който се съдържа навсякъде (подобно на самия Бог), е божествен по своите експлицитни признаци, а това значи, че е креативен, бидейки измерен в сомнамбулния унес на болния от туберкулоза Прокоп.

Така достигаме до извода, че в крайна сметка чумата на XX век – туберкулозата – все пак е заслужила своя митологичен аспект и на нея в крайна сметка може да се погледне като на символна проекция на възпитателно-развиващ модел с изключително висока креативност.

ЛИТЕРАТУРА:

Ман 2001: Ман, Томас *Есета*. София: Прозорец, 2001.

Тодоров 1991: Тодоров, В. *Световният чех. Книга за Карел Чапек*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 1991.

Чапек 1979: Чапек, К. *Кракатит*. София: Отечество, 1979.

**MORTALITY AND THE THRESHOLDNESS
OF COGNITION IN EARLY TENNYSON
(ТЛЕННОСТТА И ПРАГОВОСТТА НА ПОЗНАНИЕТО
У РАННИЯ ТЕНИСЪН)**

Яна Роуланд

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Работата чете херменевтично ранната поезия на Алфред Тенисън с цел да открие темата за *тленността* като доминанта на активната познавателна дейност при ставането на основния Лирически Аз (*Оплакващия говорител-свидетел*), както и при подчертаване на етичната измеримост на изолирането на генеричния *Надживяващ*. Тук катарктичното общуване с *Миналото* затвърждава *Паметта* като основен елемент в преодоляване на времевата дистанция при отговорното хуманитарно познание. Емблематични творби: *Ænone*, *The Lady of Shalott*, *Supposed Confessions of a Second-Rate Sensitive Mind*, *Dora*, *The Lotos-Eaters*, *The Kraken*, *Ulysses*, *Morte D'Arthur*.

Keywords: Tennyson, mortality, cognition, ontology, hermeneutics, thresholdness, memory, mourning, selfhood.

For Tennyson, an apparent consequential incentive of looking into Death as early as 1827 (i.e. *The Fall of Jerusalem*), and further throughout the 1830s, seems to have been the desire to explicate the unfinalizable essence of Selfhood¹. Temporality – as an existential category – is the innermost determinant of the wholeness of the relationship between the *Self* and *Others* – itself a continuum of threshold transitions of dependence within a palingenetic re-birth of *Meaning* as the human being's innateness

---

¹ Christopher Ricks warns the scholar of the dating incongruence of some of Tennyson's very early, pre-1834 poetry (a time of creative fertility), the poet's practice of simultaneous work on more than one piece at a time, and the many revisions in his later life. See Ricks 1989: xvii. Many of the quotations throughout this paper rely on Christopher Ricks' authoritative edition, e.g. "R. 183" (Ricks, No of poem in the standard 3-volume 1987 edition, the exact lines being specified if necessary); other editions of the poetry I have used are quoted accordingly (i.e. surname of editor, followed by the relevant page).

in History. Calendrical, incidental, political or deeply intimate, Tennyson's interest in man's finality is charged with belief of re-transcribing Meaning as such through generational cognitive prowess, amassed in Time and in contemplation of the Past which safely harbours *Otherness* in cultural and personal terms. Additionally, the fact of zealous revision practice over certain poems (such as *Rosalind*, *Oenone*, *Locksley Hall*, *Supposed Confessions of a Second-Rate sensitive Mind*, *The Lady of Shalott* and *Mariana in the South*, to mention but a few), reveal Tennyson's hermeneutic perception in the fallacy of methodological self-complacency, and his trust in the Self's openness to experience. In the Gadamerian sense of the word, Tennyson's digging into things bygone demonstrates the poet's ontological admission of one's foreignness to one's own fate, available only in retrospect and as part of *the Becoming of History* (Gadamer 1988: 328–329, 426; Tucker 1988: 45–46, 67). Tucker 1988: Death is a fruitful theme, because, to refer to Paul Ricoeur, its consideration acts as a guarantor of the creator's opportunity to fulfil the phenomenological task of uncovering one's own self in what is already a fact, in what precedes, defines and therefore ensures security of building knowledge further (Ricoeur 2004: 41).

Some very early well-known pieces speak of a realisation of the continuity of identity alongside the grand-scale everlasting motion of Nature and History, where the antinomy of birth/death is often expressed in what looks like a *lyrical diptych*. Those suggest the unfathomability of existence versus each individual's physical limitedness – itself, on the other hand – part of the cause-and-effect cyclical principle of Life which posits *Learning* as an ontological constant. Here belong works like: *Nothing Will Die – All Things Will Die*, “*A spirit haunts the year's last hours*,” *The Death of the Old Year*, *Armageddon*, *Love and Death*, *Circumstance*, and *The Poet's Mind*. In the first two, the circularity of the functioning of Life on Earth is regulated by Death as the ultimate threshold to conscious interpretative observation. In *The Death of the Old Year* we hear the declarative “*Old year, you shall not die*,” which – through a short narrative passage – requests for preservation of the memory of the life departed for the sake of the Survivor's wholeness (Warren & Page 1983: 58–59). The motto “*Life eminent creates the shade of death*” (*Love and Death*) may particularly signify the binary relativism of the existence of two individuals, or two components of Life in general: “*two children*,” “*two strangers*,” “*two lovers*,” “*two lives*,” or two hours (as in *Circumstance*, W., p. 17). It is both curse and blessing to see “*Thro' life and death*” that “*truth [is] multiplied on truth*” in the world which looks like a vast expanse of wisdom coloured in

darks and lights (*The Poet*, W., p. 13). To humans such “grim and ghastly sameness” manifests the “great soul of the Universe” flashing “thro’ the deep soul of every living thing.” And the chthonian imagery in *Armageddon* (1824?) – Forerunner of the prize-winning *Timbuctoo* – registers Death as a landmark of continuity of the interdependence between each two existential units in reverse formation².

The process of cognition is an intricate system of communicating vessels. In the *Miller’s Daughter* the lyrical speaker argues that “there’s something flows to us in life, / But more is taken quite away” so that the *Other* becomes “mine own life,” with “Past and Present” wound in one (see *The Miller’s Daughter*, W. 35–6). The metaphor emphasizes the reciprocity of gain and loss in the process of *Being*. In this sense, the somewhat sardonic appeal “Let us hob-and-nob with death”, spoken by the quickly ageing profligate youth in *The Vision of Sin* (R. 277, see esp. ll. 73–4, 95–8, 121–22, 153–54, 168–69), may acquire a medievalist humanitarian repossessing of the truth that Death’s significance is in its sobering and levelling effect upon the mind of the living. The epiphora “Every moment dies a man, / Every moment one is born,” is decoded in knowing about one’s duty to the *Other*, who at all times precedes and shall outlive, the Self (see also *The Dying Swan*, R. 97). Paraphrasing Levinas, relating to an *Other* is the true basis for knowledge in the process of *Being* which actually has no gate to escape through (Levinas 2000: 39, 88).

This *in-between-ness* of existence is transferred onto knowledge as a process of permanent enrichment of Time through amassment of experiential validity, so that in its existence, the spirit of man comes closer, but never quite reaches Meaning which is visible in a back-cast glance from a historical distance and always by an *Other*, whose lifetime thus becomes the recipient of the gift of the departed man’s lifetime (Gadamer 1988: 350–354). Heidegger’s formula for that maintains that the time of *Being* introduces the necessity to quantify Time as such, and not otherwise. Á-temporal certainly is only temporality – total, verifiable and connecting in causality the block of the Present with the Past as its Cause, and the Future as its Consequence (Heidegger 1997: 412, 427, 431).

Tennyson’s early preoccupation with melancholic introspective maidens reveals contemplativeness and alienation which refer to both ethical and aesthetic shyness to Life. They shun Life’s call for search of meaning and for completion, to which they respond in a way sacrificially

² See *Armageddon*, in: Hill 1971: 513, ll. 255–69. Henceforth abbreviated as: “H. ... p. ...”. Herbert Tucker notes that, “blending life with death, and delight with anguish, is a hallmark of the Tennysonian sublime” (Cf Tucker 1988: 82).

private and irrational, stagnating in the invariability of monotonous self-reflection, without a *transgredient* referee, and so upon contact with one, perish in the multiplicity of Life's interpretability amongst the *Many*. A variation of this image is one which accommodates the wronged young lady, chaste, perhaps also dead, mourned for in oblivion. Relevant works include: *Claribel*, *Adeline*, *Mariana*, *The Lord of Burleigh*, *The Lady of Shalott*, *Love and Duty*, and *Oenone*. To those, as in *Love and Duty*, "faith is large in Time" (H. 101, ll. 4–5, 25–26) and in *Love*, yet even "*Error in the round of time / Still fathers Truth.*" Weariness of Life, such the one heard in *Mariana's* complaint (*Mariana*, R. 73), asks for death, but in fact also for partiality from an idealised *Other* participant – listener, respondent, knight, partner, God, at last, whose presence could change Time. In the lack of such, the coming into contact with the outside world proves fatal – to the psychological intactness, the aesthetic purity as well as to the bodily wholeness of the woman whose fate is to die into the open, amongst many and witnessed – at last – and in reversal of her erstwhile lifestyle. In the *Lady of Shalott* (R. 159), the funeral procession observed, the mirror, and the boat, act as connectives with reality – not innocuous but truthful in terms of the realisation of the woman's uniqueness as seen in comparison (Turner 1976: 59–61; Thomson 1967: 44). Spasmodic infatuation (as is the case with *Fatima* – *Fatima*, R. 163), or depressive self-pity, when experienced in ostracizing loneliness, both rule the hardest verdict to the Self – "*to live forgotten, and love forlorn*" (see *Mariana in the South*, R. 160). Oblivion makes a lifetime a meaningless naught. The "*Self-reverence, self-knowledge, self-control*" *Ænone* cherishes, when coupled with weariness of living, gives nothing but mortal isolation: she imagines Death as an "*ever-floating cloud*" which metes out on elect souls, and leaves the accursed ones aside in mental turmoil and self-deprecating remorse, and with the purpose of one's existence shattered (see *Ænone*, R. 164, ll. 22–25, 30–32, 42–43, 234–240, 246–247).

An exact opposite to those is *Lady Godiva*, who is able to make sense out of her lifetime by venturing out on an infamous ride to save the lives of her subjects (*Godiva*, W., p. 96). The story of each of those female sufferers exemplifies Tennyson's interest in fates pregnant with experience which proves fatal but also dismantles the Self's dogmatic prejudice about the possibility of mastering Time, as it draws the contours around one's life as ingrained in a temporal net where awareness of one's finality means awareness of one's historicity (Gadamer 1988: 419–421). To paraphrase the famous title, any sensitive mind is "*second-rate*" before the assumed foresight and justice of an ideal *Primary Other*. Man remains a "*trustful*

infant on the knee” of history, as he/she has “*no care*,” i.e. no exact knowledge of one’s beginning or one’s end. One remains a “*dark formless void*” of analytic zeal until one’s actual inclusion in an Other’s life, which delimits and defines the former (see *Supposed Confessions of a Second-Rate Sensitive Mind*, R. 78, pp. 40–49, 120–123, 142, 169–177). Innocence is the conscienceless state of lacking responsibility for, and responsiveness to, *Others*, a blissful state of pre-analytic inclination. Cognition is accompanied by the realisation of the Self’s finalizability, which, when ultimately gained, submits him/her totally to history whilst also solidifying the mind of any Surviving Witness (who is thus evacuated away from the torpidity of experiential ignorance).

Tennyson’s mature perception is that *sin* classifies as a category so long that it sustains the juxtaposition of the states of, respectively, pre-experiential indefiniteness versus experiential uniqueness.³ Sinfulness parallels the individual’s authentication in the process of building relationship with society where Death is the most propitious epitome of instantaneousness, of *thresholdness*. Thus, in *Lady Clare* (W. 106–107) the nurse, upon the death of the Earl’s actual daughter, puts her own child as the changeling who shall fill in the existential gap of the dead infant and shall thus receive a chance for authenticity, albeit one falsely wrought out. The infant also becomes the main scapegoat agent in the three surviving adults’ cathartic progress in one of Tennyson’s most emblematic early works, *Dora* (1834–1835: H. 90–94). Outliving one’s own son, or one’s own beloved, and raising an orphaned infant, speaks of reaching a state of temperance and forgiveness. And forgiveness is the only possible tool for the ethics of accommodating the irretrievable Past within the formless Present. After his son William’s death, farmer Allen has been donated the lives of both his own dead child, as well as his grandson’s. It is the grandson, the child, who finally, through Dora’s active involvement, unconsciously becomes the Absolute Other who binds Past and Present within new temporal dimensions held by love and care in the continuity of Being through *oughtness* in considering the Other (Levinas 2000: 269–270; Derrida 2001: 113; Kristeva 1999: 213, 219; Ricoeur 2004: 319; Heidegger 1997: 21–36, 60–2, 118–120, 123–124, 193–196, 201, 223, 245, 250, 262). Or, to paraphrase Heidegger, Dora’s benevolence as a Survivor, allows for the co-existence between three mourning adults as a productive *modus vivendi*: one which

³ “*But if sin be sin, not inherited fate, as many will say, / (...)*” – see *The Wreck*, VII, W., p. 504. An especially illustrative instance of authentication through sin is the story presented in Tennyson’s *The Sisters*, itself not altogether dissonant with one of Browning’s best dramatic monologues: *Porphyria’s Lover*.

embraces Life in its ontological causal *givenness* – the child deserves to live despite all passions and as the Past cleansed in Eucharist communion.

In one of Tennyson's personal letters we read that "*all life is a school, a preparation, a purpose,*" – towards "*a far-off world*" which to him seemed often "*nearer*" and "*solid*" against the nondescript Present (Tennyson 1977: 171–172). An event which certainly whetted the poet's sense of the imminence of the *End* was Arthur Hallam's untimely demise in the autumn of 1833. After that one would sense stronger Tennyson's growing belief that the Past could not be revenged, or accurately retrieved, but could be re-gained and re-considered through a Present which recognizes its origin from the Past where meaning is more intense. In ontological terms, the death of an *Other* transforms a lifetime passed into a gift conferred upon the *Survivor* unconditionally and permanently. That kind of death is the only one Man knows of: one could only witness not his own, but an *Other's* death, which puts any individual in the position of an heir of the palimpsest texture of history: a chain of inter-related fates and events. The ethical, or the human, is in our sensitivity to any *Other* one's death as the innermost ingredient in the concept of *totality*, of *eternity*, of the motion in history (Levinas 1999 : 165, 173; Levinas 2000: 68–71).

Here, worth considering are works like: *The Deserted House*, *A Dirge*, *Eleänore*, *Kate* and "*My life is full of weary days.*" In the first of those, "*life and thought*" are metaphorically presented as "*careless tenants,*" whose departure leaves the "*door and windows wide*" open to the interpretability of surviving heirs of a fate/ clusters of fates now accomplished. In the rest we discover the symbolic representation of the idea of instantaneousness, of fleetingness: in "*the brooding bee,*" "*the wiping crocodiles,*" the rain, or the "*balm-crickets*" (*A Dirge*, W. pp. 15–16) which last but a moment. Paraphrasing *The Poet* and *The Poet's Mind*, both dated 1830, existence unfolds as "*an open scroll*" stamped, or chaptered, each time by death which multiplies truth on truth, and the poet's aesthetic task is to absorb that homogenous process, and then represent it unambiguously through his verbal art, which flows like a "*crystal river*" (H. pp. 8–10). Similarly, the *Kraken* (R. 113) awaits the right moment of its rise and revelation to the multitude, upon which its fate shall be accomplished and it shall expire.

In his tribute to his friend, James Spedding, Tennyson rues the fact that "*those we lean on most /...// Those we love first are taken first.*" In "*the curse of time*" grief proves educational: incidental or aimed-for by the Absolute, an individual's death aids so that "*the great ages onward roll*" (see *To J.S.*, R. 183, ll. 9–19, 45–48, 70–72). Causality: "*the law within the*

law”, or “*the riddle of the earth*,” the succession of age to age, is only registered in contact with Life which is for each Man limited. Knowledge comes soon, as the mourner of Locksley Hall summarises, but wisdom lingers as he moves towards “*the stillness of his rest*” (see *The Two Voices*, R. 209, ll. 140–141, 169–171, 205–207). Yet the only way not to “*wither by despair*” is “*to mix with action*” – even with the knowledge of its short-livedness (see *Locksley Hall*, R. 271, ll. 95–99, 107–112, 141–144), for, Death lurks in any event, he awaits us at any moment, making the temporality of being a basis for the circular structure of cognition (Gadamer 1988: 317–318; Derrida 1998: 19).

The history we find re-told in particular in Tennyson’s early elegies, ballads and dramatic monologues, is an overall poetic contribution to the perception that History is a discourse of *Otherness*, the *Other* usually represented as the *Missing Other*, the *Mourned-for Other* (Ricoeur 2004: 510–511). Literature, as a process, is therefore a sensible re-iteration of that which fares as an intensely knit coil of meanings imprinted onto present aesthetic research, whose bottom-layer is indeed the ethics of the Past as a receptacle of *Eventness*. That belief escalates in Tennyson’s mature works and is registered in its fullest by *In Memoriam* (1850). The well-known canto XCV (95) gives an enviably open-minded, sensitive, lyrical self who hears, in the fallen leaves, “*the noble letters of the dead*,” which speak to the Survivor silently, “*to test his worth*.” So, “*/.../ word by word, and line by line, / The dead man [touch him] from the past;*” “*The living soul was flashed on mine, / And mine in this was wound, and whirled / /.../ and caught / The deep pulsations of the world...*” (Griffiths 1989: 166, 169). The hunger which seizes the lyrical self is existential – to learn to live, or to die, for that matter.

In *Armageddon* (1824), and *The Devil and the Lady* (1823-24), we are given a prophetic vision of Man as part of a bestial uniformity which maintains that, even though he is mentally superior to the rest of Life, his “*sense is clogg’d with dull Mortality*,” his “*spirit fetter’d with the bond of clay* –” he is a blind man who only vaguely hears “*notes of busy Life in distant worlds, / Beat, like a far wave, on [his] anxious ear*” (*Armageddon*, H. pp. 511–512, ll. 151–156, 179–185). There is Tennyson’s insistence on the simultaneity of polyphonically functioning systems of co-being within the larger coherence of a universe of plurality where even the Poet reports to this far-off breath of blessedly ongoing definiteness which would put a man and a summer fly on the level of similitude in interpretative inexhaustibility (compare *The Devil and the Lady*, H. p. 507, ll. Act 3, scene 2, ll. 13-26). Tennyson anticipates both Derrida and Heidegger in discussing *Being-Unto-*

Death, in saying, in *Perdidi Diem* (1826–8, H. p. 515, ll. 4–12): “*I never liv’d a day, but daily die, / I have no real breath.*” Whether in an intellectual palace of art, or at sea, Man’s life demonstrates circularity, which drags one indomitably towards ultimate cessation in Death, whereupon men, ripened finally in the grave, become “*portions and parcels of the dreadful Past*” (see especially *The Lotos-Eaters*, R. 170, IV, ll. 85–101). The Lotos-Eaters describes man’s particular aversion to a life of non-optional hermeneutic vigil, of active maintenance of a memory of duties which are certainly known to terminate non-optionally, too, upon one’s expiration. For an eternal “*afternoon*” – a metaphor for the penultimate, and never the final, moment of Being – for calm, oblivion, and mental anaesthetisation, the lotus-eaters yield willingly all their social bonds and at once perish into the nothingness of non-relativity. With no fellow, wife, or child, with no one to delimit their lives, they acquire sameness in immobility of soul and mind. Sickness with Time reveals Man’s worst fears – sickness with Man’s own incognizability because of his subjection to invariable experiential multiplicity. Withdrawal from Life – through art, or through self-imposed forgetfulness – is at any time doomed due to the resulting from that interruption of dialogue between One and Other, One and Many, inwardness and outwardness (Thomson 1967: 35, 38; Turner 1976: 62–63).

It is obviously impossible to freeze, however sweet and alluring that might be, “*in the immediacy of the present moment:*” instead, we constantly dissolve into “*the mass of different combinations of past and present relations*” in order to preserve the ontologically valuable ingredient of potentiality in “*sheer capability,*” in the “*flux of sheer becoming*”. (Holquist 1991: 37).

The thing about Tennyson, which feeds the present analysis, is ultimately his “*lifelong interest in imitation and translation:*” in digging into the apocalyptic imagery and ideology of literary tradition, which he kinaesthetically redresses and hermeneutically revives with a particular eye for the theme of “*the force of fatality*” (Tucker 1988: 32, 34, 39, 40–43, 54).

An immediate temptation would be to apply and test the romantic formula of overcoming mortality through Love, Art, or Faith. There is match on all three, but only within Tennyson’s larger context of historical insight. In it, the Survivor’s task is to keep his mind in good repair in order to have a chance to do away with the delusion of the detrimental effect of temporality, and instead defend its comprehensibility in the framework of inter-related experiential contributions to truth in broader social and more personal terms. Tennyson’s early works show that of all other themes, Mortality is the one with possibly the greatest degree of conversationalism, of authenticating

dialogic capacity to relate contraries in pairs such as: *Now/Then*, *Survivor/Departed*, *Child/Parent*, *Man/God*, *Particularity/Totality*, *Momentariness/Eternity*. Sensual love is more likely to “cheer the fleeting hour” (as in *Love*, 1827, H. pp. 525) (Tucker 1988: 87). But it is only in the amalgam of “*Beauty, Good, and Knowledge*” – the “*three sisters*” – that harmony exists (see *To - . With the Following Poem [The Palace of Art]*, R. 166, ll. 10–15). The ethical and the aesthetic are soldered for Tennyson in a common knot whose intactness is at all times a guarantee for existential appropriateness and for the verity of one’s individuality – a task of responsibility, rather than as option of incidence.

In Eric Griffiths’ viewpoint, breathing Life and poetic breathing out words, are equally time-consuming and painful, but slowly work towards firming the human mind which feeds on the memory of what is no more physically available but internally preserved. Breath and spiritual impact are bilaterally exchanged: “*I, failing on his faithful heart, / Would breathing through his lips impart/ The life that almost dies in me; // That dies not, but endures with pain, / And slowly forms the firmer mind, / Treasuring the look it cannot find, / The words that are not heard again.*”⁴ In the referred to passage of *In Memoriam* (R. 296, XVIII, especially ll. 9–20), Tennyson does not show an abhorrence of Death, or an attempt to ward it off, but a mellowed understanding of the necessity of Death in self-formation and of its instructive historical worth.⁵ Acceptance of Mortality leads to sobriety, to sanity of thought which stretches only within, and thanks to, *temporality*, and amasses in the social sense of the word over the years, as each man passes through two sure oppositional gates: of birth, and of death, and perceives, as the poet sings in *The Mystic* (1830, H. pp. 535–536, ll. 32–35), “*lovely distances.*” That marvellous *beyondness*, so intensely imagined and cherished, is both resulting from our historicized mind of imagination resting on knowledge of before, as well as from the unarguable methodological uncertainty which Time holds for the living one’s idea of their own end (Derrida 1998: 76, 73, 79; Tennyson’s *The Poet’s Song*, ll. 15–16).

⁴ Compare the poem *Edward Gray*, as well as the following lines: from *The May Queen (New-Year’s Eve)*, ll. 73–76: “*You’ll bury me, my mother, just beneath the hawthorn shade, / And you’ll come sometimes and see me where I am lowly laid. / I shall not forget you, mother, I shall hear you when you pass, / With your feet above my head in the long and pleasant grass.*”

⁵ Griffiths discusses in this case both *In Memoriam* and *Maud*. (Griffiths: 1989: 125, 128, and 137; Tucker 1988: 91–92).

Memory, as a guarantor of the independence of mind and of the wholeness of the Self, relies on the actual happening of Death, whose conscientious assimilation into our own Being Tennyson often presents in dramatic monologues spoken by old men, doomed to a prolonged witnessing of the expiration of their closest people, themselves perched on the ultimate threshold. (Thomson 1967: 42, 57, 62–63, 65).

In his early sonnet “*As when with downcast eyes we muse and brood,*” the poet argues that “*Ebbing into a former life,*” we actually confirm that the departed one is our mirror – now gone, but incrustated into the core of our memory.⁶ “*Hope*” may be “*born of Memory*” (*Memory*, 1826–1827, H. p. 514, l. 22), yet the devilish query spoken out by the Devil in *The Devil and the Lady* (Act 2, scene 2, ll. 51–57) remains. Namely, by being remembered by someone and by being immortalized in the inscription on a tombstone: does that hold the certainty of preservation of what is really no more, and is it indeed no more? If darkness is our common sentence, how could we be sure that the dead would still stand out and have that ameliorative impact on us after we have crossed that border? That is one of the conundrums of the dialectical texture of a poem like *The Two Voices* (R. 209, ll. 265–270). An extract from a personal letter of Tennyson’s, written at Mablethorpe, recollects an occasion on which Tennyson, in a conversation with the wife of an old Methodist friend of his, was told that “*Christ dies for all men.*” To which he added, that that was “*old news, and good news, and new news.*” (Tennyson, Hallam 1977: 168–169).

The alternative temporal definers Tennyson attaches to the concept of novelty are obviously certainly contingent upon the time of one’s accessibility to the issue in hand, which is uniquely achieved in each lifetime. Each actual case of Death, as well as each witnessing of it, is an administration of a sacrament of the highest calibre. When experienced by oneself, it puts an end to any idealism maintained through one’s lifetime, as the boundary is already crossed, and Being – accomplished and ready-to-use as the memory of Co-Being in the mind of the Survivor (Levinas 1998: 68–69).

Hence Tennyson’s interest in what may be referred to as “*cultural tools*” – King Arthur’s sword, Excalibur (as in *Morte D’Arthur*, 1833–1834, R. 226); or the Holy Grail (as in *Sir Galahad*, before 1834, R. 234), or Ulysses’ ship (as in *Ulysses*, 1833, R. 217). Those invaluable items unite Man and Time, they promise spiritual resurrection and continuity in one’s search for boundless truth, which obviously lies beyond the so-called

---

⁶ Text quoted from: <http://www.online-literature.com/tennyson/the-early-poems/132/>.
DOA: 1/01/2010.

“margin,” mentioned in both *Ulysses* and *Morte D’Arthur*, and which, as King Arthur believes, “*is wrought by prayer.*” (*Morte D’Arthur*, R. 226, ll. 162–166, 244–249). Death marginalizes the dead one in the sense that it offers a ford across actual Time and into the Time of the unknown, and for the living, as for Ulysses, now aged and weary, it would be the end of “*that untravelled world whose margin fades / For ever and for ever when [he moves].*” For Ulysses, such a thing does not exist, because “*life piled on life*” is always too little, i.e. it is always open to amend, to amass, to modify, and to prolong – in posterity, through Telemachus (to whom he leaves “*the sceptre and the isle*”) and in the unfading and renewable “*one equal temper of heroic hearts*” which never quite succumb to Gods, to Time and to Fate.

Ulysses’ conviction that he is “*become a name,*” “*a part of all that [he has] met,*” expresses the poet’s belief in the circularly and openness of the functioning of the entity of experience and thought. An *Event*, and its conscious interpretation (even if that be an event of witnessing finality), belong inasmuch to the doer as to the onlooker in a chain of everyday attitudes, interrelated acts of will, which ought to exhibit an attitude of dutifulness in preserving Life: not “*to rust unburnished,*” but “*to shine in use,*” “*to follow knowledge like a sinking star, / Beyond the utmost bound of human thought.*” No one particular context of existence may ever exhaust the Meaning of Life as such, which is ever contingent upon the inter-space between what is, and what is no more, where no one could ever substitute any one *Other* and beyond which no one could ever be said to have arrived before an *Other*. (Derrida 1998: 2–24, 40–41, 93–94, 103, 110).

Ulysses, Tiresias, Tithonus: in a sense, those ageing wizards are indeed the same: adamant in their hermeneutic vigil and their unyielding fixation upon interpreting the Past. Immortality would of course threaten them, for their eye is turned backwards, and only then, inwards, rather than forward. And the Other, who precedes and outlives, is primary, comes first and foremost, and to him I report, him I remember and complete, says Levinas. (Levinas 2000: 359–362). Historical definability makes possible self-cognition. In the art of poesy, “*the printed voice*” succeeds the poet and beckons to the reader for renewed existence which would, both ethically and aesthetically, redeem the incomplete, or un-interpreted, Past, which participates, together with the recipient, in what Gadamer calls *Being-out-of-Oneself* (or *Außersichsein*) (Gadamer 1988: 171, 179, 348-49, 357, 362; Griffiths 1989: 170).

The common truth binding Tennyson, his characters, and the reader, is the recognition of one’s finality which affiliates a variety of personalities,

ages and centres of communication. The original depiction of that truth, common to all, argues Gadamer, underlies free creativity. So that literature, and in this case, Tennyson's poetic heritage, appears to be a function of spiritual preservation which inserts history into every Present. Not just the history of Arthur Hallam's pivotal role in unlocking Tennyson's genius in the process of creative mourning. But actually developing the idea, that reading, as far-off from the original events as it may be, represents transformation of dead traces into living sense. To Tennyson, young, or aged, Death must have been that crucial thematic focus, the research of which proved that Existence could have no teleological explanation because of its openness, its perfectibility, and because of the non-objectification of consciousness as singular and independent (Gadamer 1988: 188, 211, 215, 338, 344). Death is the only thing which needs not overcoming historical distance because it is constant becoming. Above all, Tennyson needed to know the truth about Life, which is why he delved into geology, philosophy and the classics. And, to paraphrase Ricoeur again, that need to satiate his thirst for truth defined Memory as a cognitive factor, and the memorial, the grave, the tombstone – as the chronotope of cognition (Ricoeur 2004: 86, 673–674). The ethics of Co-Being in finality is a pre-requisite for artistic unfolding, because, to remember Bakhtin, the recognition of the *Self-Other* formula grows always first of all out of Life and only then becomes a primary aesthetic constant. The interpretation of a text is an *Event* of like taking the Eucharist in considerate insertion of the Past into the Present, the past being an absolute redemptive transgression. The consciousness of finality is *partial* in the Act of Co-Existence, which is given as a task and as a gift by someone who precedes Me and helps me rewrite my life from a draft into a fair-copy of accepted *non-alibi-in-Being-just-for-the-sake-of-being* other than as for an *Other* (Bakhtin 2003: 14–19, 29, 39, 40, 42, 51, 58–59, 67).

Tennyson's early interest in ageing, in dying and in conversing with the world in loneliness, demonstrates a sense of totality through *mortality* as treated in its socially integrative function in living in heteronomy (Levinas 2000: 298, 301). His poems relate of sundered unions, of existential search and of the mourning of irrevocably lost partners, as well as of far-off mythical amalgamation of good and evil, of palingenetic rebirth and of each man's momentary presence on this earth. These all come together into the common discourse of the authenticating and individualizing function of Death as a social link in a continuum where present/living/including and past/dead/included alternate ontologically fruitfully all the time.

ЛИТЕРАТУРА:

Primary Sources:

- Hill 1971:** Hill, R. W. Jr., *Tennyson's Poetry. Authoritative Texts. Juvenilia and Early Responses. Criticism.* New York: W. W. Norton & Company, 1971.
- Ricks 1989:** Ricks, Christopher (ed.). *Tennyson. A Selected Edition.* Longman, 1989.
- Warren 1983:** Warren, H. T. & Page, Fr., *Tennyson. Poems and Plays.* OUP, 1983.

Secondary Sources:

- Bakhtin 2003:** Бахтин М. М. Собрание сочинений. *Том I – Философская эстетика 1920-х годов.* Москва: РАН. "Русские словари", 2003.
- Derrida 1998:** Деррида Жак. *Апории.* София: ИК „Критика и хуманизъм“, 1998.
- Derrida 2001:** Derrida, Jacques, *Foi Et Savoir*, trans. in Bulgarian as: Жак Деррида. *Вяра и Знание.* София: ЛИК, 2001.
- Gadamer 1988:** Гадамер Ханс-Георг. *Истина и Метод. Основы философской герменевтики.* Москва: Прогресс, 1988.
- Griffiths 1989:** Griffiths, Eric. *The Printed Voice of Victorian Poetry.* Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Heidegger 1997:** Heidegger, Martin. *Sein und Zeit*, trans. into Russian as: Мартин Хайдеггер, *Бытие и Время.* Москва: Ad Marginem, 1997.
- Holquist 1991:** Holquist, Michael. *Dialogism. Bakhtin and His World.* London & New York: Routledge, 1991.
- Кръстева 1999:** Кръстева, Юлия. *Черно Слънце. Депресия и Меланхолия.* София: ГАЛ-ИКО, 1999.
- Levinas 1998:** Левинас, Эммануэль. *Le Temps Et L'Autre*, translated in Russian as: Левинас, Эммануэль. *Время и Другой. Гуманизм Другого человека.* Санкт-Петербург: Высшая Религиозно-Философская Школа, 1998.
- Levinas 1999:** Levinas, Emmanuel. *Altérité et Transcendance.* Editions Fata Morgana. 1995, translated in Bulgarian as: Еманюел Левинас. *Другост и Трансцендентност.* СОИМ, 1999.
- Levinas 2000:** Levinas, Emmanuel. *Totalité et Infini*, trans. in Russian as: Еманюэль Левинас, *Тотальность и бесконечное.* Москва & Санкт-Петербург: Университетская книга, 2000.
- Ricoeur 2004:** Ricoeur, Paul. *La Mémoire, L'Histoire, L'Oubli*, translated in Russian as: Поль Рикер, *Память, История, Забвение.* Москва: Издательство гуманитарной литературы, 2004.
- Ricoeur 2004:** Ricoeur, Paul. *Soi-Même Comme Un Autre*, translated in Bulgarian as: Пол Рикьор. *Себе си като някой Друг.* Плевен: „ЕА“ АД, 2004.
- Tennyson 1977:** Tennyson, Hallam. *Alfred Lord Tennyson. A Memoir of His Son*, Volume I. Boston, Massachusetts: Longwood Press, 1977.

Thomson 1967: Thomson, Alastair W., *The Poetry of Tennyson*. Routledge & Kegan Paul, 1967.

Tucker 1988: Tucker, Herbert. *Tennyson and the Doom of Romanticism*. Harvard University Press, 1988.

Turner 1976: Turner, Paul. *Tennyson*. Routledge & Kegan Paul, 1976.

The Internet: <http://www.online-literature.com/tennyson/the-early-poems/132/>.
DOA 11/01/2010.

ОТРАЗЯВАНЕТО НА ЧУМНАТА ЕПИДЕМИЯ ОТ ТУКИДИД В ИСТОРИЧЕСКОТО МУ СЪЧИНЕНИЕ „ИСТОРИЯ НА ПЕЛОПОНЕСКАТА ВОЙНА“

Гергана Петкова

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

Wars, natural calamities, famine, and illnesses of all kinds, as well as the “ruins“ these left in people’s lives, are an important part of every attempt in literature a historical period to be represented. Such moments are usually the most interesting for the readers, too. In his “History of the Peloponesian War“, Thucydides uses them very cleverly – the tragedy of war, followed by a deadly pestilence and the roles that gods and human beings take in the story. That very text is a try the link between these elements to be unveiled.

Keywords: Thucydides, Peloponesian War, pestilence, plague.

В настоящата разработка ще бъде направен опит да се покаже неизменната връзка, която съществува между военните действия и задължително съпровождащите ги смъртоносни епидемии, които правят трагедията на войната още по-ужасна за хората. Основната причина за разглеждането на този проблем е любопитното място, което е отделено на тези нещастия в световната литература. Трудно е всички места, засягащи въпроса, да бъдат открити, отбелязани и приведени като примери, а и това би изместило основната линия на настоящия текст. Поради тази причина използваният материал ще бъде ограничен до минимум, а за базисно произведение ще служи „История на Пелопонеската война“ на Тукидид, и по-специално тази нейна част, която е посветена на избухналата чумна епидемия.

Любопитно е, че от най-древни времена та до наши дни най-жестоките и шокиращи събития, по силата на някаква странна логика, се отбелязват и като най-значими. Войните, природните бедствия, гладът и болестите както и последвалата ги пълна разруха в живота на хората, са неизменна част от всяко едно представяне на дадена историческа епоха. В миналото нарушаването на равновесието както в природата, така и в социалната подредба на обществото, се тълкува от хората като вид божествена намеса, като изпитание, поставено им от

по-висша от тях сила. Подобни размисли не остават чужди и за съвременния човек.

Безспорно за древните жители на Атина избухналата чумна епидемия по време на военните действия срещу Спарта и нейните съюзници е представлявала изпитание със съдбоносна значимост. За съжаление до нас са достигнали съвсем малко и твърде противоречиви сведения за подобни трагедии, случили се толкова отдавна. Фактите за споменатата вече чумна епидемия в Атина не правят изключение. Информация за нея може да бъде открита в историографията на един-единствен автор¹ – Тукидид, в неговата „История на Пелопонеската война.“ Нещо повече – там се подчертава, че самият той се разболява, но успява да се пребори с нея. Подробно описва всички симптоми. Специално внимание обръща на чумата поради няколко причини, едната от които е, че иска да помогне на идните поколения лесно да я разпознават (Кинг 2001: 19).

Може да се каже, че Тукидид посвещава нищожно малка част на този проблем, сравнявайки десетината параграфа по темата със солидния обем на цялото произведение. За сметка на тази особеност той подробно и детайлно разказва за епидемията. Описва следната картина. На фона на дългата, тежка и мъчителна война, която отнема безмилостно и сетните сили на хората, станали нейна жертва, те са принудени да се изправят пред лицето и на още по-безмилостен враг. Този враг е чумата.² Тя както обикновено навлиза от Изтока.³ Тукидид „начертава“ маршрута ѝ – от Етиопия, през Египет и Либия до Древна Гърция (Атина). Авторът обаче отбелязва една новост за хората. Въпреки че и в предишен момент са се сблъскали с нея и опасността, ко-

---

¹ За чумната епидемия в Атина споменава съвсем бегло и Платон в Symposium 201d. (Кинг 2001: 19).

² Любопитен факт е, че в почти всички места, в които може да се открие описание на тази болест, т.е. на етапите, през които преминава боледуването от нея и симптомите, които се проявяват, се различават значително при различните автори и в различните източници. Това има своето просто и логично обяснение. Поради невежество често всяка болест, която води до масовата смърт на много хора, се е определяла като чумна епидемия. Така с името на тази болест се назовават случаи на коремен тиф, различни видове треска, шарка и дори грип. Съвременните лекари са силно затруднени да определят кое от древните описания на коя точно болест отговаря. Но въпреки това съществува нещо общо между всички тях – а именно страхът, който историческите разкази внушават на читателя.

³ Чумата винаги се е пренасяла от Изтока и при разпространението ѝ в Европа се достига до поголовна гибел на населението.

ято носи, не е непозната, този път плашещо е нещо друго – връхлитането на тази напасть с огромна сила.

Тукидид подчертава, че заразата не е толкова опасна, защото болестта е нелечима, а защото не се знаят точните методи, чрез които епидемията да бъде овладяна (Кинг 2001: 23). Но липсата на лек се оказва фатална за човешкия организъм и въпреки наблюдаваната цикличност при появата ѝ, хората сякаш, веднъж преминали през този ад на страдание и болка, се чувстват неуязвими и се стараят да забравят максимално бързо всичко, свързано с връхлитащото ги зло. По-важното е, че никой не може да даде отговор на въпроса на какво се дължи появата на болестта. Тукидид също само споменава предполагаемите причини, но не се нагърбва със задачата да отсъди коя е съществена и коя не. Това той оставя на авторите, които след него ще се занимават с този проблем (Кинг 2001: 22).

Всъщност как изглежда Тукидитовата чума? Първоначалните оплаквания на заразените приличат на отравяне, което навежда на мисълта, че пелопонесците са отровили водата в кладенците и са отговорни за случващото се. Това предположение скоро е отхвърлено, защото се установява, че питейните източници на атиняните не са така лесно достъпни за враговете. Хората започват да търсят помощ от боговете. Но дори и в храмовете смъртта ги достига. Идеята за неизбежност кара хаосът и варварщината лесно да изплуват (Кинг 2001:20-21). Сред древните жители на Атина цари всеобщо отчаяние. Домовете пустеят. Цели фамилии са затрити от лицето на земята. Навсякъде по улиците има непогребани трупове, а тези, които са останали все още живи, гуляят в очакване на своя ред. Всички религиозни обреди и обичаи са забравени или дори по-лошо – поругани. Настъпилата анархия властва повсеместно. Спомените на народа започват да възкресяват в съзнанието стари предсказания, чието значение се възприема като скрито предупреждение за епидемията.

Точното предсказание, цитирано от Тукидид, е следното:

„Ще дойде дорийската война и заедно с нея чумата“ (Тукидид 1979: 134-135, 54, 3).

Авторът не пропуска да отбележи, че не всички вярват сляпо на тези думи. Дори поради различни тълкувания на този почти забравен стих, възниква спор сред древните елини. Някои твърдят, че използваната дума не е тази, която означава „чума“, а е съществителното

име за „глад“.⁴ Така смислите и значенията на думите „получават“ следния оригинален коментар от страна на Тукидид:

„Понеже хората създаваха и подреждаха своите спомени съобразно със своите патила; и струва ми се, че, ако някога дойде друга дорийска война след тази, и, че, ако се случи така, че има глад, то естествено е, че в тази форма ще се произнася и стихът“ (Тукидид 1979: 135, 54, 3-4).

Но един факт е общоизвестен и той именно плаши хората, станали жертва на чумната епидемия. Дори да не помнят точно този стих и дали използваната дума е „лаймос“ или „лимос“, те помнят произнесеното в близкото минало пророчество, в което на спартанците е обещана божествена намеса и подкрепа, за да спечелят започнатата война. Това е факт, който плаши атиняните повече от самата война, повече от ужаса на чумата. Те са обречени да загубят или да приемат за предрешена загубата. Никой простосмъртен не може да се наложи над небесната сила.

Почитта към боговете и строгото спазване на религиозните практики са изключително важни за древните елини именно поради подобни суеверия. Проявления на подобни суеверия могат да бъдат открити не само в текстове, отнасящи се до реални исторически събития, но и когато става въпрос за чисто митологическа битка, каквато е Троянската война. В „Илиада“ на Омир, още в Първа песен от поемата, жрецът на Феб Аполон, Хриз, предизвиква гнева на божеството, за да накаже ахейския стан. Върхлетелият изневиделица мор сред войската е представен като смъртоносни стрели, изпратени от Аполон, които покосяват мигновено. За такава болест не съществува лек, защото такъв вид наказание не може да бъде избегнато. Подобни вярвания обаче не се срещат само в езическия свят. След налагането на християнството се използва същият похват за манипулиране на обществото. Например, в първата история на Британските острови, след популяризирането на католицизма, тази максима е напълно валидна.

Произведението, което ще послужи за пример, е „Historia Ecclesiastica gentis Anglorum“⁵ от Беда Достопочтени. В нея победите,

---

⁴ На старогръцки език думата за чума е „лаймос“, а съществителното име, означаващо „глад“, се чете като „лимос“.

⁵ Беда Достопочтени подобно на Тукидид се старае да представи събитията по обективен начин. Историческото му съчинение обхваща периода от управлението на Цезар до 731 г. Съвременните изследователи го определят като точно и достоверно. Единствените места, в които личи авторовата субективност и пристрастност, са тези от Книга трета. Там именно са представени победоносните

които печелят тези английски крале, приели новата вяра, са представени като Божествена намеса.

Същият похват по-късно се възприема и в художествената литература. Чрез подобни описания се внушава на читателя коя от двете воюващи страни заслужава симпатиите му.⁶

Когато обект на разглеждане е исторически текст, винаги възниква въпросът: обективно ли са представени случилите се събития. Въпреки че още Тукидид се стреми да се прояви като напълно безпристрастен коментатор и хроникьор на военните действия, задачата е твърде трудна за изпълнение. Дори след толкова дълъг период от време, който ни дели от случващото се в Атина, в момента, когато читателят се запознава с написаното в „История на Пелопонеската война“, подсъзнателно, съгласно своите разбирания и морални ценности, осъзнава кое е справедливо и кое не е, и заставайки на страната на истината, заема позиция. Това не може да не се случи и с прекия наблюдател, пред когото се разиграва цялата абсурдност на войната.

И точно затова тези кратички моменти, подобни на разглеждания, в които се разказва за избухналата чумна епидемия, са толкова важни. Защото в тях – в конкретния случай Тукидид – фино и по ненатрапчив начин се изразява лична позиция. Той изказва мнението си и неволно или не проявява пристрастност по отношение на изхода от войната. Точно в тези последни редове, посветени на чумата, той пише:

„От друга страна, хората, запознати със събитията, помнеха предсказанието, дадено на лакедемонците, когато те се допитали до божеството, дали трябва да воюват, а то им отговорило, че победата ще бъде тяхна, ако воюват с всички сили, и че самото то щяло да им помага. А изглежда че и сегашните събития потвърждават точно предсказаното, защото болестта избухна веднага след нахлуването на пелопонесците. А при това болестта не се разпространи в Пелопонес до такава степен, че да заслужава да се говори за това, а

битки на крал Осуалд. Разказва се как кралят въпреки малобройната си войска е увенчан с успех поради силата на вярата си, а и защото се бие за справедлива кауза. Важен елемент от тази победа е фактът, че всеки път преди да влезе в решителна битка, издига огромен кръст и отправя молитви към Бога.

⁶ Този похват е използван от сър Артър Конан Дойл в единственото му произведение на историческа тема. Заглавието е „Сър Найджъл“ („Sir Nigel“) и обхваща събитията в Англия и Франция по време на Стогодишната война. Започва се с подробно описание на аномалии в климата на Острова, които довеждат до изменения в естествената подредба на нещата. Накрая идва и мор първо по животните, а след това и по хората. Това е предзнаменование за бъдещите събития – за започването на войната и за гибелния за англичаните край от нея.

засегна най-много Атина и някои други особено гъсто населени области.“ (Тукидид 1979: 135, 54, 4-5).

Цитираният по-горе финал на епизода е изключително силен и въздействащ. Тукидид дава да се разбере ясно, че успехът наистина е на страната на по-могъщите, а какъв по-влиятелен и непобедим съюзник в битките биха могли да имат древните от божествата?⁷ Справедливостта още от самото начало е спечелена от спартанците, а с това идва и щастливият за тях завършек на военните действия. Единственият възможен изход за атиняните е да се подчинят и примирят със съдбата си.

Тези заключения на древния историк могат да бъдат тълкувани и като своеобразна възхвала на издръжливостта на атиняните. Авторът споменава, че около една четвърт от годните за участие във военни сражения мъже в полиса са загинали в следствие на епидемията. Този факт естествено няма как да не наклони везните в полза на лакедемонците. Достойно за похвала според думите на Тукидид е това, че жителите на Атина успяват да продължат да се защитават в продължение на 25 години преди окончателно да бъдат победени от Спарта (Кинг 2001: 20).

Отразяването на чумната епидемия в „История на Пелопонеската война“ представлява интерес не само за историци и литературоведи. Любопитно е и направеното от Тукидид описание, което може да е правдиво, погледнато от медицинска гледна точка. Той прави свои заключения относно причините за бързото разпространение на заразата. Изводите му се базират единствено на личните му наблюдения. Предполага, че основната причина се крие в струпването на прекалено много хора на едно място, което се дължи на военните действия (Кинг 2001: 22). Добавя, че изключително горещото време също спомага за това (Кинг 2001: 22).

Според съвременните изследователи Тукидид е първият, който официално е изказал становището, че болестта се предава от човек на човек. Авторът отбелязва, че хората най-често се разболяват докато се грижат за болните си близки и приятели (Кинг 2001: 22). Забелязва също така, че най-висока е смъртността сред лекарите, защото те най-често са в пряк контакт с пострадалите от чумната епидемия (Кинг 2001: 23).

---

⁷ Тукидид излиза извън рамките на чистата фактология, защото не може да се говори за реално представяне на исторически събития и същевременно да се намесва силата и волята на боговете.

Неговата „теория“ е доказана чак през 60-те години на XIX век (Кинг 2001: 22). Изведените по-горе заключения, които Тукидид прави на базата на своите наблюдения, някои от изразите, които използва⁸ като „критичен период на болестта“ и най-вече подробното описание на симптомите и описанието на неговите лични преживявания с цел да даде по-ясна картина за изпитваното страдание, могат да насочат към мисълта, че Тукидид е бил запознат с тезите на Хипократ (Кинг 2001: 23). Историкът подчертава, че е един от малцината оцелели и така за пореден път заявява стремежа си за достоверност, за обективно и реалистично представяне на историята като процес. Той се спира на всеки дребен детайл. Верен на стила си, прави прецизно и изключително подробно описание на здравословното състояние, в което се намира човек, засегнат от чумата⁹. Не пропуска да спомене как тя се отразява и на психическото здраве¹⁰, а именно – в проявата на загуба на съзнание, чувство, че цялото тяло пламти поради високата температура и прави отчаяни опити да облекчи това страдание от

⁸ Трудно е да се каже, че Тукидид използва медицински термини, защото думите, използвани от Хипократ, са част от ежедневната реч (Кинг 2001: 23).

⁹ По принцип болестта има две разновидности, при които се наблюдават различни симптоми. Съществува белодробна чума, а също и т. нар. бубонна чума, която е „по-стара“ от двете и се проявява като възпаление и гангрениране на лимфните възли в сгъвката между бедрата и слабините. На тези места се появяват подутини (Бродел 2001: 63). От направеното по-горе уточнение може да се заключи, че Тукидид дава описание по-скоро на белодробната чума. Отбелязва се, че първите признаци са появата на кихавица, хрипове, кашлица. Вдига се висока температура. Възпаляват се дихателните пътища. Появява се кървене на гърлото и на езика. Инфекцията се централизира в сърдечната област, а чак след това обхваща и цялото тяло.

¹⁰ Тук може да бъде направен уместен паралел и с произведение от по-новата българска литература. Людмил Стоянов в своята повест „Холера“ представя страданията на заразените от тази болест войници по време на Междусъюзническата война. Те биват изолирани в определени за целта лагери, където са и оставени да умират от глад или в следствие на силната треска. Авторът е един от тези войници. Дълбоко възмутен от нечовешкото отношение, което е било проявено към него и близките му приятели, той написва своите спомени и ги отпечатва след войната. „Холера“ предизвиква огромен скандал в обществото. Трагедията според автора се съдържа в междучовешките отношения, за които е валидна единствено максимата „Човек за човека е вълк“. Най-запомнящ се е моментът, когато войниците, изпаднали в състояние на лудост, загубили всякаква надежда за спасение, лягат на земята и започват да очакват смъртта. Повестта „Холера“ илюстрира предложената тук теза, че войната и епидемиите имат своите сходства в различни топови и хронологични периоди.

треската. Болният често търси покой в хладните прегръдки на водата, дори с риск за се удави.

Написаното от Тукидид без съмнение ще впечатли всеки съвременен лекар. Представянето на избухването на чумната епидемия в Атина не съдържа само исторически сведения или любопитни факти за медицината в древността. Тук може да бъде открит и чисто морален упрек от страна на Тукидид към тези, които поругават общоприетите ценности и религиозни обреди, към царящата повсеместна вакханалия, към отказа на хората да изживеят по нормален начин живота си до край и не на последно място – към прекалената самоувереност на оцелелите след съдбоносната битка с болестта (Кинг 2001: 25). Несъмнено този кратък епизод от „История на Пелопонеската война“ ще предизвиква и в бъдеще изследователи от различни сфери на познанието да търсят своята истина в написаните от Тукидид редове, защото именно тяхната многопластовост е така ценна за поколенията.

ЛИТЕРАТУРА:

Бродел 2001: Бродел, Ф. *Структурите на всекидневието: Възможното и невъзможното*. Т. I. София: Прозорец, 2001.

Кинг 2001: King, H. *Greek and Roman Medicine*. London: Bristol Classical Press, 2001.

Тукидид 1979: Тукидид. *История на Пелопонеската война*. (Превод от старогръцки: Милко Мирчев). София: Наука и изкуство, 1979.

ФРАГМЕНТИ ОТ БЪЛГАРСКАТА И ПОЛСКАТА ЕЗИКОВА КАРТИНА НА БОЛЕСТНОТО СЪСТОЯНИЕ НА ЧОВЕКА

Иванка Гугуланова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Providing an analysis of semantic structure of words, syntactic structures and phrasal units, the present article aims at outlining similarities and differences that show how a state of illness is perceived and understood in Polish and Bulgarian culture. In both languages the aforementioned state is associated with negative states and negative sensations: respectively, pain and suffering. In contrast to Bulgarian language revealing the profile of the suffering experiencer, in the Polish profile the state of weak and famished organism is emphasized.

Keywords: state of illness; names of diseases; language picture of the word; profiles of meaning; metaphorical transmission of semantic components.

Названията на болестите, описвани като тематична група в лексикалната система на езика, са част от изразните средства на един важен фрагмент от езиковата картина на света, какъвто е болестното състояние на човека. В езиковата категоризация и интерпретация на този фрагмент се използват различни начини за концептуализация и за организиране на понятията от област, която включва цялото знание за човека в биологичен, психологичен и социален аспект. Разбира се, езиковата характеристика на когнитивните модели не се покрива и не може да се покрие с областите на познанието, но тя е в тясна зависимост от конкретната културна общност. Когато езиковите концепти се изразяват с лексикални средства, тази зависимост е много силна. През целия път от сетивните възприятия и формирането на понятийната система в главата на човека до свързването на понятието със знака и вербализирането му се проявяват разнородните връзки на езика с човека, с натрупаното от човешките общности знание, опит, култура, религия, вярвания и т.н. Богатият материал от областта на медицинската лексика е интересен не като специализиран речник, в който термините са прецизни, научно описателни и без експресивна окраска.

Картината на болестите в общонародния език, а не в професионалния език на специалистите, е автономна, има си своя система от абстрактни класификатори-предикати, чрез които отразява този фрагмент от действителността. Оказва се, че медицинските концепти, обслужващи цялата езикова общност, имат ярък културен фон и широко използват всички видове образни преноси на значения (Гайда 1993: 173–179), Кокот 2007: 18).

Културологичният аспект в описанието на ситуацията `болестно състояние` е ново теоретично предложение, което обогатява езиковата картина на света. Този фрагмент влиза в различни релации с други десигнати, на първо място с чувствата, които са биологично обосновани и напълно зависими от съответната култура. Области като физиологичните и емоционалните състояния показват с какво разнообразие езиците, даже близкородствените, профилират един и същи фрагмент от извънезиковата действителност. Концептуалните техники, с които съпоставяме езиците, показват повече подобия в стереотипните представи, в сравненията и в метафоричните преноси, но търсим различията, защото те са по-интересни. Освен това различията стават все по-неуловими заради протичащите в езиците процеси на интернационализация и глобализация.

Наивно подредената езикова картина на болестите със своята архаичност едва ли има някакво познавателно значение. Всички модели на този фрагмент от действителността – научни, религиозни, поетични, фолклорни и др. – са езикови модели, езикът ги свързва, обединява различията и противоречията между тях и по този начин формира специфична за съответната езикова общност визия за този отрязък от действителността.

Езиковата картина на света е доминирана от съвременното състояние на езика, но лексикално-семантични полета като названията на болестите насочват към исторически прочит на значението и разкриват кой семантичен компонент в тези названия е бил определящ във времето. Най-старинен пласт в медицинската лексика са еднословните термини, които са сравнително малко, но пазят различията между съвременните представи и тези от миналото. Преобладаващата част от медицинските термини са многословни – именни групи и предложни изрази, в които чрез определенията се приписват повече признаци и се постига идентификация, срв. *петнист тиф*, *бяла смърт*, *туберкулоза на костите* и т.н.

В еднословните названия – непроизводни думи и деривати – се извършва профилиране на универсални външни признаци като вида

на болния, неговото поведение и метафоричното проявление на болестта в определен орган на тялото. При метафорите признаците на обектите играят по-важна роля, отколкото човекът с неговия опит, предпочитания и вярвания. Фрагментът на болестното състояние е пример за езикова категоризация, ориентирана към човека: човекът и неговото тяло, приемано за нулева точка в моделирането на света, се поставят в различни ситуации. В процеса на моделирането се разкрива сложната радиална структура на понятието и когато то се вербализира, съставките му могат да се пренареждат и да се мотивират негови различни аспекти. Профилът (главната съставка в семантиката на названието) организира цялата структура, но прецизирането и снемането на портрета на десигната изисква допълнения, осъществявани чрез добавяне на признаци от външната характеристика на болестта, начина на протичане, интензивността, последствията и т.н.

Полските и българските профили на конкретни болестни състояния рядко се покриват, различават се по базата, чрез която се обособява семантичната структура на десигната, но и по наслоенията върху нея. В болестното състояние, представяно като сцена, главен участник е човекът, в чиито органи (названията на части от тялото) са локализирани другите участници: названията на причините, обстоятелствата, симптомите, последствията и др. Всички те са свързани в една цялостна понятийна схема. Концептът организира езиковото значение, но всеки език избира и кодира само част от концептуалните елементи във вид на примарни предикатно-аргументни структури. В техните семантични парафрази субектът определя перспективата, в която вижда сцената и намира съответния предикативен израз на състоянието чрез различни синтактични конструкции.

В предикативния израз в българския и полския език са запазени общославянските думи **bolъ* и **chorъ // chvorъ* (и техните деривати):

x е болен от *y* и *x jest chory na y*

x боледува от *y* и *x choruje na y*

В етимологията на *chory*, колкото и спорна да е тя, присъстват два компонента: 'слабост, немощ на организма' и 'страдание'. Другата общославянска дума *bolъ* е запазена във всички славянски езици, като в значението ѝ доминира семата 'изпитване, усещане на болка, страдание'. При това в словообразователните гнезда на отделните славянски езици дериватите получават различни модификационни значения и силно различаваща се стилистична оцветеност, срв. бълг. *болест, болка, болежка, болник, болнав, боли, более* и пол. *ból,*

bolączka, boleść, bolesność, bolesny, boleściwy, boleć 1 – sprawiać ból; *boleć 2* – niepokoić się, martwić się.

В съвременните славянски езици се открояват два профила на състоянието, което за човека е неестествено и на което той поставя минусов знак на ценностите и оценка `лошо`:

x боледува тежко / лошо и *x choruje ciężko / obłożnie*. В българския профил основният участник е експериенсерът, който понася, изпитва състоянието като болка. Концентрирането на болестното състояние в категорията на **преживяванията на експериенсера** предопределя релацията с други състояния, на първо място със страданието: експериенсерът усеща, понася, търпи лошото състояние на организма или на конкретна част от тялото. В полския профил открояващият се компонент е **състоянието на отслабналия немощен организъм** с всичките лоши последствия за него. Акцентът върху болестното състояние позволява непосредствена връзка с други състояния, и то не само отрицателен знак като страданието, но и с положителна емоция, напр. *x choruje na kogo, na co* – `изпитва силно желание, копнеж за нещо, за някого`.

Вторият аргументен израз от предикатно-аргументната структура съдържа названието на болестта, напр. *x боледува от грип* и *x choruje na grype*

Запълването на втората аргументна позиция е факултативно, което означава, че от експериенсера зависи дали ще локализира състоянието на организма в отделен орган или ще посочи конкретна болест като причина за това състояние. В полския профил експериенсерът вижда лошото състояние и като цялостен образ и в една конкретна негова част. Вторият аргументен израз, чрез който се постига конкретизацията на мястото или причината, има повече синтактични реализации:

Choruje na nerki. Choruje z przepracowania.

Bolą go nerki. Choruje od wódki.

Choruje na kamicę.

В българския профил експериенсерът също може да локализира болестното състояние, но органът не е само място, той причинява страданието и по този начин аргументът повдига своя семантичен ранг, правейки възможни синтактичните конструкции с формален подлог, заемащ позицията на първия аргумент:

Той боледува от корем. – Коремът го боли. // Коремът го свива. // Коремът го прерязва.

Тя боледува от главоболие. – Главата я боли. // Главата я цети.

И в двата профила – този на страдащия експериенсер и този на немощото състояние на тялото – присъства общата отрицателна оценка: болестното състояние е неочаквано, нежелателно и с него експериенсерът води борба, която е с неизвестен край. Езиковият израз на оценката и на деструктивните последствия от болестите е най-богат и силно метафоризиран (Мушолек-Хоински 1986; Ивич 2000; Баракова 2001). Болестите се одушевяват, идват като живо същество, като дявол, като смъртта. Основната метафора, която се разкрива в когнитивния анализ, е, че болестите пораждат страх, тревога, напрежение. Те са тясно свързани със символите и стереотипите, функциониращи в съответната културна общност.

Названията на болестите, които запълват втората аргументна позиция, принадлежат на едно лексикално-семантично поле и от това зависи съставът и структурата на тяхното значение. Това е сетивна лексика, в която се разкрива връзката между перцепцията (сетивните възприятия) и концептуализацията. Най-лесно осъществим начин за номинация на болестите е да се пренесе название от друга тематична група. На първо място като източник се явяват названията на органите. Чрез тях се постига локализиране на болестното състояние, но семантиката на частите на тялото си има своите ограничения, които се наслагват върху вторичната номинация и се получават блокади, срв.

Болен от злъчка // гуша // бъбреци..., но

*Болен от очи // крака // гърло...

Следвайки принципа за заместване на цялото с негова част, в полския език се образуват деривати като *sercowiec*, *nerkowiec*, *żołądkowiec*, *ciśnieniowiec*, *cukrzyk*, *gruźlik* със словообразователни парафрази 'който боледува от сърце, бъбреци, стомах, кръвно налягане, диабет, туберкулоза'.

Пренасянето на признаци от един предмет върху друг, т.н. катареза, е характерно за разговорното мислене. Обикновено се изхожда от природни обекти – животни и растения, чиито признаци се подлагат на интерпретация. Катарезата се различава от метафората по това, че новото название си има нов десигнат. Неосемантизмът поражда различни конотации с първообраза. Ярък пример за катареза е названието на болестта *рак / rak*. Въпреки че тя има много разновидности, за назоваването на тези различни десигнати е достатъчно подобие, че ракът се впива, забива щипците си. Разпознаването на семантичната мотивация обикновено е еднозначно, срв.

świnka (заушка) – 'кръглото лице с подути жлези като на свинче';

różyczka (шарка) – 'червения цвят на петната като на розата';

goździec // gościec (ревматизъм) – ’болките в ставите като при забиване на гвоздей’;

брусница – ’червения цвят на шарката като този на червената боровинка (брусницата)’;

кила – ’удебеленията при херния като това върху клон на дървото (кила)’.

Част от названията на болестите имат символни значения, като тези, които са пренесени от животни, имат негативна окраска: *магарешка кашлица, слонска болест, луда крава, свински грип* и др. Символът е знак, който посочва друга действителност, разчитането му е конвенционално и ограничено от съответната култура. Някои от значенията на символа се елиминират, други се обособяват и в процеса на подбора символът се превръща в еднозначен стереотип, функциониращ само в определената езикова общност. Полски стереотип е названието на болестта *холера (cholera)*. Той е представен от богато словообразователно гнездо, сравнения и фразеологизми, замества назоваването на състояния като гняв, ярост, злост и се употребява в речеви актове за обида и ругателство, подсилени или смекчени като ефемизъм. Другата епидемична болест *dżuma* е лишена от подобни конотации и само признакът ’заразност’ (*zaraźliwy jak dżuma*) се пренася върху други десигнати, напр. в техническия термин *dżuma cynowa*. В българския език профилът ’опасен’ се откроява повече в названието на чумата, но в Речника на Н. Геров се загатва някакво различие: „Плаши ся от чумата, да не дойде холерата“ (Гергов 1975 – 1978).

Названията на болестите, които са деривати, се образуват от прилагателни, съществителни и глаголи. В полския език се използват около 30 форманта, сред които *-ka (-anka, -awka, -aczka)*, *-ik /-yk*, *-ica /-yca* са доста продуктивни. Най-повърхностното сравнение между двата езика показва, че дериватите имат преимущество в полските лексикални изрази средства, срв. *żylaki* и *разширени вени*; *katyca* и *камък в бъбреците*; *sukrzysa* и *захарна болест*; *gruczolak* и *тумор на жлеза*.

Профилите на названията на болестите, образувани от прилагателни, се основават на външни признаци, най-често за цвят, по-рядко за форма, консистенция, повърхнинна структура или друг несетивен признак, срв. бълг. *жълтеница, червенка, червен вятър, синя пъпка, скарлатина* (за която липсва словообразователна основа) и пол. *białaczka, żółtaczka, sinica, blednica, czerwotka, krzywica, wścieklizna, szkarłatyna*.

Дериватите, образувани от съществителни, използват най-често названия на органи и тъкани, срв. бълг. *гуша, краста, пришка, ечемик*,

гнойница, огнища и пол. *blonica (krtani), pryszczycsa, plamica, wszawica, grzybica, jęczmyk, gruźlica* (от *gruzel* – безформено удебеляване на вените).

Чрез мотивиращите глаголи се откроява профил на поведенчески признак:

бЪЛГ. *задух, удар, настинка, простуда, шарка, кашлица, треска, стресница, язва;*

пол. *drętlica, padaczka, biegunka, dławica // dusznica // dychawica, krztusiec, rzeżączka, wysypka.*

В старинните названия на болестите освен наивна интерпретация на симптомите има много неострота на значението, което позволява на названията да се прилагат към нови ситуации и да обозначават различни десигнати. Самото болестно състояние също се актуализира чрез модални думи: *x може би е болен; x изглежда болен* и т.н. – *x być może jest chory; x wygląda na chorego* itd. По-новите профили на названията на болестите (от епоними, географски названия, професии, възраст, пол и др.) се отличават с повече точност и близост до научната терминология, в която заемките са закономерни.

ЛИТЕРАТУРА:

Баракова 2001: Баракова П. Болестите като специфична семантична област и тяхната метафоризация. // *Българска реч*. 2001, № 1, 38 – 41.

Гайда 1993: Gajda S. Styl naukowy. // *Encyklopedia kultury polskiej XX w.* Warszawa, 1993.

Геров 1975–1978: Геров Н. *Речник на българския език*. София, 1975–1978, Т. I – VI.

Ивич 2000: Ivić M. O nazvima bolesti. // *Lingvistički ogledi*, № 3, Beograd, 2000.

Кокот 2007: Kokot U. *Medyczna leksyka specjalistyczna w kognitywnej analizie niemiecko-polskiej i metodyce nauczania języka obcego*. Bielski-Biała, 2007.

Мушолек-Хоински 1986: Musiołek-Choiński K. *Polskie nazwy chorób. Studium z terminologii medycznej*. Wrocław, 1986.

ЗА НАРОДНИТЕ НАИМЕНОВАНИЯ НА БОЛЕСТИТЕ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК В СРАВНЕНИЕ СЪС СРЪБСКИ И ХЪРВАТСКИ

Славка Величкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The goal of this paper is to try and present a group of old names of diseases in the South Slavic languages. A semantic analysis of the collected material has been made. The approach is comparative.

Keywords: folk names of diseases, Bulgarian, Serbian, Croatian, comparative approach.

Предмет на разглеждане тук са народните названия на болестите в българския, сръбския и хърватския език, възприемани като част от по-голяма тематична група, обхващаща пълния инвентар на тези наименования. За екскерпиране на материала са използвани както речници на тези езици (Анич 2006, БТР 1976, РМС 2007, РСАНУ 1959, Скок 1971), така и на македонския литературен език (РМЯ 1961), от който в отделни случаи също са привеждани примери. Чрез анализирани на различни особености на посочените речникови единици – предимно с лексикално-семантичен и словообразователен характер – се цели да бъде очертан формиранят от тези лексеми малък фрагмент от наивната картина на света в южнославянските езици. Работата може да се разглежда като първа стъпка и поставяне на начало в съпоставителното разглеждане на тези лексеми, без да има претенции за изчерпателност.

Тематичната група се състои от доминантатен член – лексемата *болест*, назоваваща явлението и от хипоними – лексеми, чрез които се конкретизира и идентифицира това явление, напр. народните названия *жълтеница* в български (б) : *жутица/žitica* съответно в сръбски (с) и хърватски(х); *заушка*(б) : *заушке, заушници/zauške, zaušnici* (с, х); *задух*(б), *пролив*(с) (=диария) и др. Такава организация на разглежданата група лексеми илюстрира твърдението, че хипонимията е едно

от фундаменталните парадигматични смислови отношения, чрез които е структуриран речниковият състав на езика (Лайънз 1978: 478).

Лексемата – хипероним *болест* е напълно идентична като съвкупност от фонемни в трите южнославянски езика, както и по произход, словообразователни и семантични особености. Тя принадлежи към словообразователно гнездо, включващо многобройни деривати, свързани с различните части на речта. Единствено на хиперонима *болест* съответства глаголна лексема – *боледувам, разболявам се* (б.) : *боловати/bolovati*, (с, х). При останалите конкретни наименования тези състояния се изразяват по описателен начин. Впрочем, М. Ивич предлага интересно изследване върху комбинаториката на названията на болестите с различни глаголни лексеми в сръбския език (Ивич 2000: 149), послужило за отправна точка при сходно проучване върху българския език (Баракова 2001: 38).

Думата *болест* влиза в лексикално-семантични отношения с други речникови единици. Неин антоним е лексемата *здраве*, показател за което е възможността за негативна дефиниция на едната дума чрез другата – *болест* е това, което не е *здраве*; *здраве* е това, което не е *болест*. Що се отнася до синонимичните ѝ отношения, бихме могли да приемем, че неин непълен, стилистично обагрен синоним е лексемата *немош* (б), със съответник *немоћ/нето́с* (с, х), чието значение е ‘отсъствие на мощ’, ‘болест’, ‘недъг’, отговарящо на семантиката на *болен, немощен* (вж. Асенова 2008: 9).

В направения за няколко езика анализ на лексемите от семантичната област „мъка, тъга, скръб“ се установява, че една от понятийните метафори, с която се концептуализира, е ‘болест’. Р. Драгичевич потвърждава, че говорителите на сръбския език концептуализират тези негативни чувства по същия начин като говорителите на английски и немски, изследвани от Лангакер и Лейкоф (Драгичевич 2007: 90). Имаме основание да твърдим, че при концептуализацията на тази група отрицателни емоции и за говорителите на българския език присъства метафоричната употреба на ‘болест’. Както и в останалите цитирани езици, включително и в сръбския и хърватския, *скръбта* (тъгата, мъката) могат да се концептуализират като ‘липса на жизненост (виталност)’, като ‘болест’. Това се вижда съответно при съществителното *болка* (б.) и *бол/bol* (рядко *болка*, придружено с уточнението ‘експр’ в речниците) (с, х), отнасящи се към домейна на *мъка*. Мъката (скръбта, тъгата) се разбират като *болка* на сърцето и душата. Не случайно в семантичната структура на лексемата *болка* се отбелязва наред с основното значение за физическо усещане, причинено от болест,

удар, рана и под., и значението ‘душевна мъка’, ‘скръб’, ‘тъга’, ‘грижа’ (БТР 1976). За такова значение на *бол/bol* (с., х) свидетелстват примери като: „*Више нисам могла савладати боле срца свога*“; „*Колко љутих боли оћути срце моје*“ (РСАНУ 1959). Че говорителите и на български, и на сръбски и хърватски концептуализират мъката като болест, се потвърждава още от факта, че в тези езици се говори за „лекуване на мъката“, за „лекарство за/против мъка“ (напр. *лечење туге, лек против туге*). Групата метафорични употреби (понятийни метафори) ‘липса на жизненост’, ‘болест’, ‘лудост’ служи за концептуализация на много други чувства в различни езици, включително и в разглежданите тук. Затова техните говорители могат да изпитват болка, да боледуват и от любов, копнеж, ревност, страх (боловати од љубави, чежње, љубоморе, страха).

Народните названия представляват хоризонтално разположени независими хипоними, които не са подчинени едни на други. В словообразователно отношение това са прости (непроизводни) думи като *бяс, жуљ* (=мазол), *чир* (=язва); деривати: *упала* (=възпаление), *слепота, лудило, лудост, копривњача* (=копривна треска), *грозница* (=треска) и др.; композитуми: *зъбобол, главоболие; зубобоља, костојед* (=кариес) и др., както и сложни (съставни) названия: *захарна болест, дребна шарка, шећерна болест, помрачење свести*. Най-малобройна е групата на простите думи, докато производните са добре представени номинационни единици, които съобразно типа произвождаща основа се подразделят на деноминативни (*заушке, заушка*), девербативни (*кијавица, падавица, припадък, побачај, помятане*), деадективни (*жълтеница, жутица*).

Запазени са старинни народни названия за детски болести (*шарка, заушка, магарешка кашлица; богиње, заушке, магарећњак*), за душевни заболявания (*падавица* =епилепсия, *лудило, бяс*), епидемични болести, които в миналото са били бич за хората, като *чума, куга, проказа, шуга, краста*.

Интерес представляват названията на болести, получени чрез метафорична трансформация. Макар че за метафората най-често се мисли като за стилистична фигура, всъщност съществуват три нейни нива: понятийно, лексикално и стилистично (поетично). Понятийната метафора се определя като механизъм на мисленето. Според изследователите абстрактните явления се осмислят чрез конкретизация посредством понятийната метафора. При лексикалната метафора се извършва пренос на названието на един предмет върху друг въз основа на сходство по функция, форма, цвят и др. За лексикалната метафора

се изтъква, че „представлява езиков механизъм, който се появява поради необходимост от номинация, а не поради желание за образно изразяване. Този механизъм се активира винаги, когато не знаем наименованието на някой предмет. Метафората като стилистична фигура не е общоприета и в това се състои нейният ефект, докато лексикалната е общоприета. Без лексикалната метафора ще бъде нарушена нашата способност да се разбираме“ (Драгичевич 2007: 148).

Така в системата на значения на лексемата, назоваваща едно от *житните растения* в българския език – *ечемик*, чрез метафорична трансформация по сходство от основното значение (ечемичено зърно) се развива секундарно значение – заболяване на окото, представляващо *цирейче*, което по форма наподобява ечемик, ечемичено зърно. Напр.: *Излязъл му е ечемик на окото*. При съчетаване с глаголната лексема се е развил и друг тип метафоризация – на заболяването е приписано свойство да извършва движение, да излиза, подобно на одушевен предмет, т.е. налице е опредметяване или по-точно – анимизиране на това заболяване. Семантичното съдържание на сръбския и хърватския съответник за номинация на заболяването се свързва със същата дума, т.е. *јечам* (=ечемик), но конкретната номинация е извършена въз основа на метафоризация на различни деминутивни форми на думата: *јечмичак*, *чмичак* (с): *јестенас*, *јаџтиџак*, *јестеп*, *јестіџ* (х). РМЯ включва също метфорични по своята същност номинационни лексеми-деминутиви, с фонетичен състав, подведен под особеностите на действащата писмена норма (рефлекс *a* на *џ* и *o* на *џ*): *јачменчок*, *јачменче*, *јачменце* с дефиницията „чирче на клепките“ (РМЯ 1961).

Съществуват и други преноси на фитоними при номинация на болести – фитонимът *коприва* откриваме в мотивацията на *копривънача*(с) = *копривна треска* (б, РМЯ). Названието за *леща* откриваме в основата на една от разновидностите на шарката в български – *лещелка* (варицела), с подвеждане и под диалектна форма *лекенка* (РМЯ 1961). В сръбски и хърватски конкретната номинация не се извършва с метафоричен пренос на изванието на същия фитоним.

Пренос на название на *животно* върху болест се открива напр. при номинационната единица за една от опасните болести на нашето време – *рак*, напълно идентична в разглежданите лексикални системи. Семантично мотивирана от произвождащата основа, свързана също с метафорично преобразуване на зооним, е номинационната единица *магареџњак* (по-често днес – *велики кашаљ*), за която в българския език липсва съответник – дериват. Семантичното съдържание обаче, макар и предадено чрез атрибутивна синтагма (= магарешка кашлица,

също и в скопската македонска норма), показва голямо сходство в начина на концептуализация.

Различни метафорични трансформации и семантична мотивация се забелязват при названията на детската болест *шарка*.

Лексемата *шарка* в българския език е полисемантична дума, в чиято система от значения се намират: примарно значение 'естествена пъстрота или цветно петно' и секундарни значения 'цвят', 'шар', 'багра', последвани от 'рисувана или чертана, везана, дълбана или друга украса' и едва четвърто е значението 'детска болест'. Названието на болестта е семантически мотивирано от производящата основа *шар-* и има за свой семантичен еквивалент названието *богиње/boginje* (с.,х.). По същия начин е структурирана семантиката в РМЯ с тази разлика, че четирите значения са изведени като четири самостоятелни лексикални единици, влизащи в отношения на омонимия: четвъртата по ред дума – *шарка4* – има за съответник посочената по-горе сръбска и хърватска лексема (РМЯ 1961). Лексикалносемантичното единство при названието *шарка* върху територията на историческото българско езиково землище, включително и по отношение на семантичната мотивация, едва ли може да изненада. При съответника *богиње/boginje* откриваме съвсем различен мотивационен механизъм, напомнящ на евфемизма, използван в подчинение на народните поверия в древността като защитно средство срещу опасност, каквато без съмнение е представлявала и тази болест. Така че по всяка вероятност *богиње* принадлежи към семантично-деривационното гнездо на лексемата *бог*. От гледна точка на етимологията П. Скок дава следното по-усложнено тълкуване на произхода и семантиката на лексемата: „Boginje: dnjem. pl. Pocken istog značenja a nepoznatog postanja, up. ags. ross, hol. Pok „пустула“. U pučkoj etimologiji Pocken je dowedeno u vezi sa Bock, odatle prevedenice koze, kozice i pridjev na -jav kojičav u istom značenju. Kako se njemačko p ne refletira sa b u našim pozajmicama njemačkoga, može se uzeti da se umješala riječ bog“ (Скок 1971: 649). Следователно, без да изключва връзка с лексемата *бог*, Скок допуска възможност за народна етимология, свързана със заемка от немски. Вл. Поломац, изследвал сръбската медицинска терминология (Поломац 2008: 465), пише, че лексемата *богиње* с днешното си значение е засвидетелствана в сръбски паметник от 15. век.

Архисемата 'болест' се свързва само с мн.ч. на съответстващата дума от женски род (пол) *богиња*, т.е. с *богиње*. Тази семантична реализация само чрез мн. ч. превръща лексикалната единица в дефективна и дава основание на някои да я включват към групата на съществи-

телните плуралия тантум, към която се причисляват и други названия на болести, напр. *заушке* (която като *заушки*, с форма за мн. ч., се превежда и в някои български речници), *оспе*, *оспице*, *kozice*. Семантика, зависеща от граматичната категория число, откриваме и при названията, чрез които се идентифицират разновидностите на шарката в сръбския и хърватския: *оспе* ж.р. мн.ч. = *богиње* (=шарка); *оспа*, ж.р. ед.ч. (=обрив); *оспице*, ж.р. мн.ч. (=морбили) : *оспица*, ж.р. ед.ч. (деминутив от *оспа*). В семантичната мотивираност на тези названия откриваме метафорична употреба на глагола *осути*, *оспем* (= да посипя, да осея), представен чрез приводящата основа *осп-*. По сходен начин, чрез метафоризация на глагола *сипя* в българския език възниква названието *сипаница*, идентифициращо за разлика от сръбския и хърватския език друга разновидност на шарката – *вариолата*. Отново в РМЯ намираме напълно тъждествената в семантично и деривационно отношение *сипаница*, но и мн.ч. *сипаници*, което е изведено като препоръчително (РМЯ 1961).

Някои от народните названия на болести представляват старинни заемки, отдавна адаптирани към особеностите на разглежданите езици, за което допълнително говорят словообразователната им продуктивност, лексикалносемантичните им особености, включително метафоричните им значения и фразеологизмите, в които участват. Старинни вярвания, включващи разнообразни иносказания, анимализации и персонификации, са ги превърнали във факт на културата, на миогледа. Към този тип единици се отнася напр. двойката семантични еквиваленти *чума*= *куга*.

В българския език значението на лексемата *чума*, според П. Скок етимологично свързана с гръцки, се определя като „смъртоносна прилепчива болест (Пестис)“ (БТР 1976). Нейно съответствие в сръбския и хърватския е лексемата *куга*, на свой ред свързвана с баварското и вестфалското *Koge* и дефинирана като „тежка заразна болест“ и въобще „заразно заболяване“ (РСАНУ 1959). Формата *чума* не е непозната на сръбски и хърватски. Смята се за синоним на *куга*, чрез която се дефинира в речниците (напр. РМС, където *чума* е определена като турска по произход!), което показва по-сериозната лексикална закрепеност именно на *куга* (РМС 2007).

Както изтъква известната специалистка по фразеология Др. Мършевич-Радович, в славянските вярвания чумата представя нечистата сила на смъртта. Изследователката припомня предание, според което болестите, т.е. демоничните същества, които ги управляват, разполагали с бич и стрели и така всички физически страдания на човека

възниквали като последица от удара на бича или от забитата стрела. Мършевич-Радович специално посочва, че в една българска легенда чумната треска е представена като нещо живо, което присъства в стихите, битува във вятъра (вихъра) и владее огнените стрели (мълниите). В сръбската етнографска литература се намирали данни за вярвания, че чумата се появявала като котка, въоръжена със стрели. В античната литература чумата е представяна като огнено божество. През Средновековието с названието *огница чумная* се означавала всяка заразна болест с характер на епидемия. Народното наименование за чума в сръбска езикова среда в миналото било *ватра* (=огън): „*Зашла нека ватра у народ, па хоће све да помори*“ (Мършевич-Радович 2008: 192).

Своеобразие на българската лексема *чума* е развилото се секундарно значение, което според речниците е с нулев еквивалент в сръбски и хърватски – значението ‘зла, проклета или рошава жена’ (БТР 1976)). Тази персонификация, жива и типична за днешния разговорен език и стил, не може да не напомни за цитираните по-горе старинни поверия, отъждествяващи тази страшна болест с определени същества.

Лексемите *чума* = *куга* са компонент на фраземи със значение ‘изпитвам силен страх, ужас’. Механизмът на мотивацията им и самият модел на изграждане са тъждествени. Това са устойчиви изрази сравнения, напр.: *като от чумата* (страхувам се), *като от чумата* (бягам) (б.) = *бојати се* (кога) *као куге*, *бежати* (од кога) *као од куге* (с, х). Освен това тези единици са част от пряко свързаните с народните вярвания изрази – клетви, напр.: *чумата да те изведе!*; *чумата да те удари!*; *чум(к)ата да те тръшне!*(б.) = *чума те изела!* *куга те отнела!*(с, х).

Ако насочим вниманието си и към РМЯ (където тълкуванията са на сърбохърватски), ще открием пълно съвпадение не само с формата на лексемата – тя е *чума*, – но и с представените вече книжнобългарски фразеологизми и фолклорни изрази (с някои особености в подчинение на нормата, която по отношение на българската книжовна норма има регионален характер): *бега от некого като от чума*, *чумата да те изведе!* *чумата да те удари!* (РМЯ 1961). Този факт според нас е още един шрих към недвусмисленото потвърждение за прастара народностна и културна общност на територията на българското езиково землище, отразяваща се и в този микрофрагмент на езиковата картина на света.

Въз основа на направеното изследване си позволяваме някои предварителни изводи със съзнанието, че са необходими повече проучвания и анализи, за да бъдат те още по-категорично обосновани.

1. Нашият анализ потвърждава, че „метафоричното мислене на древния човек кодира в различни думи и изрази съвкупността от представите му за света“ (Асенова 2008: 5), а в този конкретен случай – в номинационни единици, описващи микрофрагмент от езиковата картина на болестите. Метафоричните трансформации, чрез които се осъществява концептуализацията на болестите, са извършени въз основа на сходствата с обекти от най-непосредствения предметен свят (в широкия смисъл на думата), обкръжавал нашите предци. Така при тази концептуализация се извършва пренос – глобален или частичен, чрез производящата основа, от фитоними, т.е. названия на растения (ече-мик, коприва, леща) или от зооними, т.е. названия на животни (магаре, рак), както и от названия на конкретни действия (сипя, падам, (по) мятам), вследствие на което са създадени така наречените „замразени“ метафори, които в повечето случаи дори вече не се осъзнават от говорителите на езика като метафори.

2. Макар и все още ненапълно проучена, ексцерпираната извадка на народните названия на болестите показва принципни сходства, но и съществени различия при конкретната номинация, очертаващи доста ясна разграничителна линия между югозападнославянската и югоизточнославянската езикова територия. Тъй като тези различия засягат един доста старинен слой лексика, биха могли да се приемат за допълнително частично доказателство на изказаното от проф. Леков мнение за различния характер и начало на южнославянските езици. Изтъквайки „безспорната отечна принадлежност на македонските диалекти към българската езикова област“, в генеалогичната класификация на славянските езици проф. Леков отделя българската група (наречена от него македонобългарска) от групата на останалите южнославянски езици (назовани югославянски) (Леков 1968: 198, 200). Към това гледище се присъединява и проф. Иванчев, блестящо обосновавайки твърдението, че „не е имало южнославянска прародина и общ южнославянски език на Балканския полуостров“ (Иванчев 1988: 53). На сходни позиции са и редица други известни учени слависти, сред които Зд. Щибер, С. Б. Бернщейн, Ив. Гълъбов. Досега отбелязваните различия между южнославянските езици в прозодията, фонологията, граматиката и донякъде – в лексиката, както и в областта на самия тип историческо развитие (ускорено – за българския), биха могли да се допълнят и със забелязаните отлики при анализираният тук лексеми.

Една мисъл на Ана Вйежбицка ни изглежда напълно подходяща за финал на този текст: „Всяка специфична семантична област трябва да бъде специално проучена, за да могат след това да се направят

прецизни сравнения на нейните прояви в различните езици“ (цит. по Ивич 2000: 158). В този смисъл тематичната група на названията на болестите, които представляват именно такава специфична семантична област, заслужава по-нататъшно проучване.

ЛИТЕРАТУРА:

- Анич 2006:** Anić, Vl. *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb, 2006.
- Асенова 2008:** Асенова, П., В. Алексова. Физическото и душевното състояние на човека според няколко балкански метафори. // *Съпоставително езикознание*, 2008, № 2, 5-17.
- Баракова 2001:** Баракова, П. Болестите като специфична семантична област и тяхната метафоризация. // *Българска реч*, 2001, № 1, 38-41.
- БТР 1976:** *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство, 1976.
- Драгичевич 2007:** Драгичевић, Р. *Лексикологија српског језика*. Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Иванчев 1988:** Иванчев, Св. *Българският език – класически и екзотичен*. София: ДИ „Народна просвета“, 1988.
- Ивич 2000:** Ivić, M. O nazivima bolesti. // M.Ivić. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Čigoja štampa, 2000, 149-159.
- Лайънз 1978:** Лайонз, Дж. *Введение в теоретическую лингвистику*. Москва: Прогресс, 1978.
- Леков 1968:** Леков, Ив. *Кратка сравнително-историческа и типологическа граматика на славянските езици*. София: Изд. на БАН, 1968.
- Мършевич-Радович 2008:** Мршевић-Радовић, Др. *Фразеологија и национална култура*. Београд: Чигоја Штампа, 2008.
- Поломац 2008:** Структура и постанак назива болести у српској средњовековној медицинској терминологији. // *Српски језик у (кон)тексту*.1. [одг. уредник М.Ковачевић]. Крагујевац: ФИЛУМ/Скупштина града, 2008, 465-475.
- РМС 2007:** *Речник српског језика*. Нови Сад: Матица српска, 2007.
- РМЯ 1961:** *Речник на македонскиот јазик*, I-III, Скопје, 1961-1965.
- РСАНУ 1959:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика I-XVII*. Београд.: Српска академија наука и уметности, 1959 – 2006.
- Скок 1971:** Skok, P. *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb, 1971.

ПРОСТРАНСТВА НА ПАНДЕМИЯТА

Севда Христова, Йорданка Стефанова
Медицински университет „Проф. д-р Параскев Стоянов“,
Варна

A pandemic represents both an area of incidence and the course of a disease process. The disease process as such is identified by public institutions and influences all spheres of public life. The interest towards it is provoked by the expansion of its own area and its presentation in the media.

Keywords: pandemic, area, intensity, time, institutions, manipulation, prognosis

Пандемията по природа представлява пространство на произход и разпространение на болестен процес: пространство, чиито линии, обеми и пътища се установяват от институции, според натрупания медицински опит. Мобилността на понятието *пространство* позволява то да бъде използвано според нуждите на разисквания проблем, включително и да се подразделя и конструира на по-малки, респективно по-големи по своята мащабност пространства, т.е. допуска обособяване на пространства в пространството. Масовите заболявания обикновено се определят като епидемия. Последната епидемия от 2009 година беше обявена от Световната здравна организация (СЗО) като пандемия. До този момент терминът латентно битува затворен в областта на медицинската наука, историческите документи и изкуството. Попадайки в медийното пространство, територията на термина се разширява пред масовата аудитория и с това на преден план излиза многоаспектният характер на интерпретираното явление.

Всеки болестен процес има медицински, личностен и в резултат на това – социален аспект. По своите мащаби пандемията представлява социално явление, аналогично на световната икономическа криза, войната или екологичната катастрофа.

Масовите инфекциозни заболявания съпровождат човечеството от времена с по-слаба комуникация между общностите. Термините „епидемия“ и „ендемия“ се използват още от Хипократ (460 – 377 пр. Х.), но дефинирането им търпи развитие.

Епидемията (от старогръцки *epi* – над, и *demos* – народ) се определя като:

- широко разпространено, извън обичайното, инфекциозно заболяване като чума, тиф, холера, дифтерия, скарлатина, грип и др.
- необичайна по своята интензивност заболяемост на определена територия за определено време.

Пандемията (от старогръцки – *παν* (*pan* „всички“, и *δήμος* (*demos* „хора“) се дефинира като:

- епидемия, която обхваща голяма част от една страна, цялата страна или няколко страни. (Медицински речник, Тълковен речник)
- необикновена по своята **интензивност** заболяемост за определен **период от време**, обхваща **големи териториални части** от континенти и цялото земно кълбо. (Основни понятия в епидемиологията)
- епидемия, взела особено големи размери, пресякла границите на една държава и засегнала голямо количество хора или животни. Глобална епидемия. (Уикипедия)
- пандемия идва от гръцки, *пан*- всички и *демос*- хора, т.е. епидемия, която се разпространява върху голяма територия, пресича изкуствено създадените държавни граници и засяга много хора.
- пандемия е налице тогава, когато вирус, причиняващ заболяване, се разпространява без регионални ограничения – глобално и в прогрес. При това „самостоятелно“, предавайки се чрез личен контакт от човек на човек. (СЗО)

За разлика от епидемията съдържателният план на термина **пандемия** се разширява чрез количествени натрупвания при определяне на компонента територия: *голяма част от една страна, цялата страна, няколко страни, териториални части от континенти, цялото земно кълбо*, за да се стигне до едно глобално обобщение в дефинирането на СЗО, а именно: разпространява се без регионални ограничения.

По дефиниция се маркират три ключови компонента на пандемията:

- ▶ интензивност на заболяването;
- ▶ период от време;
- ▶ територия.

Първоначалният поглед върху дефинирането на явлението експлицира връзката на медицинския и социалния аспект на пандемията. Тази връзка се проектира в епидемиологията, която е едновременно познавателна и практическа наука. В същото време в комуникативното пространство медицинската и социална гледни точки реализират очевидни различия, преминаващи в сблъсък.

I. ИНТЕНЗИВНОСТ

От гледна точка на науката интензивността обхваща заболяемост, смъртност, леталитет. Тези параметри се определят с методиката на статистиката. От тях зависи активизирането на здравните институции и определянето на епидемиологичната обстановка, обявяването на епидемия/пандемия.

Проявата на компонента „интензивност“ провокира излизането на ангажираните институции от собственото им пространство. Налице е провокация към разширяване на параметрите на дейност по посока на социума. Получаваната информация се позовава на институции, действащи главно на три равнища: международно, национално, регионално.

1. Международно равнище:

Световна здравна организаци (СЗО);
Център на ЕС за контрол на заболяванията.

2. Национално равнище:

Министерство на здравеопазването;
Национален център по заразни и паразитни болести;
Дирекция на заразните болести;
Оперативен център към здравното министерство;
Ветеринарна служба;
Национална референтна лаборатория по грип;
Отдел „Надзор на заразните болести“ към ЗМ и др.

3. Регионално равнище:

РИОКОЗ;
Областен пандемичен комитет;
Регионален щаб за борба с ОРИ;
Регионален център по здравеопазване;
РВМС и др.

Всяка една от тях е оторизирана да управлява други институции чрез решения и документи. Перформативните речеви актове, съдържащи се в институционалната документация, работят със специфични глаголи в сегашно време – *обявявам, разрешавам, постановявам, забранявам*. Изявленията достигат в автентичен вид до определените подинституции. До обществеността информацията достига чрез медиите в преизказан или перифразиран вид:

а) Световната здравна организация (СЗО) обяви висша степен на опасност от т.н. свински грип.

СЗО обяви тревожна статистика за пандемията – над 5 700 са жертвите, а 440 000 са заразени с опасния вирус, предаде АФП.

ЕК разреши две ваксини срещу свинския грип.

б) Над 175 000 са болните от грип в страната. 256 на 10 000 е достигнала заболеваемостта от грип в началото на седмицата, **сочат данните, съобщени официално от Министерството на здравеопазването.**

*Обявиха епидемия в Никопол. Никополските ученици **бяха разпуснати** във ваканция днес следобед, а в града **е обявена** грипна епидемия. Решението бе взето на заседание на Областната комисия за борба с грипа, съобщи директорът на РИОКОЗ д-р Иван Йорданов.*

Изказът залага на употребата на минало време и страдателен залог, които снемат характеристиките на вече извършено действие и резултат.

В медийното пространство е изведена опозицията специалист – неспециалист. Бинарността има отношение към дешифрирането на фактора интензивност. Специалистът отчита характерните особености на заболяването, оперира с констативи, които се интересуват от истинността на факта:

*„Вирусът не може да бъде **спрян**“, заяви директорката на СЗО Маргарет Чан. Става обаче дума за „умерена пандемия“ **допълни** тя.*

*Засега лекарите **твърдят**, че вирусът не е по-тежък от обичайния грипен вирус и не е нужно хората да **изпадат** в паника при споменаване на свински грип.*

*Няма **нищо драматично** при свинския грип.*

*Щамът „Сидни“ се **оказа** много вирулентен... (Свинският грип) е по-слаб и от „Соломонови острови“, **смъртността** е по-ниска – 0, 5%.*

Специалистите обявяват данните за интензивност, извеждат на преден план слабата вирулентност на вируса. Тяхната цел е точност и обективност, с което постигат намаляване на напрежението. В същото време заглавията на медийните продукти постигат обратен ефект, като регистрират мултиплициране на матрици с еднотипни езикови средства:

- **преекспониране** на статистическите данни за заболеваемост и смъртност:

*Експерти **коментират** пред Ройтерс, че **очакват** свинският грип да **убие** 40 000 в Европа, а след това **вълна** на сезонен грип – **още толкова**.*

*Грипът **събори** 1000 души за ден.*

*Свинският грип **удари** 175 000.*

*50 000 **със** свински грип у нас.*

*25 **мъртви** за денонощие в Украйна.*

*Още 80 **жертви** в Мексико.*

- **акцентиране** на рисковата възраст и група:

Грипът уби и 27-годишен в Петрич.

Свинският грип уби 15-годишен ученик от Каварна.

Грипът уби тийнейджър и мъж на 50 години.

Втора бременна в Бургас повалена от свински грип.

● експониране и индивидуализиране на всеки отделен случай, броене на жертвите:

Свинският грип взе първа жертва във Варна.

Така момчето стана седмата жертва на свинския грип у нас.

Това е първият смъртен случай от заразен с вируса А/Н1N1) във Варна.

● предпочитание към глаголи с определена семантика, идиома-тичност, смесване на стиловете :

*Пневмония и сепсис **затриха** заразено със свински грип дете.*

*Грипът **затри** варненец.*

*Грипът **уби** 29-годишен.*

*Лекари **берат** душа от свински грип.*

*Студентка **бере** душа.*

Информацията се извежда от изречения, които се превръщат в устойчиви конструкции и утвърждават един общ модел при представянето ѝ. Акцентът пада върху възрастта на жертвата, региона, рисковите групи, леталния изход. Натрупват се словоформи с обща сема с отрицателна конотация „битка“ (събори, удари, тръшва, уби, затри, отстъпи, падна, победи); победител-победен (мъртви, жертва).

Така организираната информация конотира характеристики на страх, паника, психоза.

II. ПЕРИОД ОТ ВРЕМЕ

Всяка пандемия обхваща определен период от време. Миналите пандемии вече имат фиксирани начало и край и като цяло – определена продължителност. Последната пандемия има точно фиксиран начален момент на започване, но няма определен край, който в настоящия момент може само да се прогнозира. Обявяването на началото е свързано с първия компонент на пандемията – интензивността:

29 април 2009 г. Генералният директор на Световната здравна организация (СЗО) обяви, че „нивото на тревога за пандемия от така наречения „свински грип“ е повишено на пета степен по шестстепенната скала“ – предаде Ройтерс, цитирана от БТА.

Така СЗО фиксира началото на настоящата пандемия на 29.04.2009 г., тъй като според тази скала „шеста степен означава пандемия“.

На пръв поглед проецирането на пандемията върху определен топос реализира в медийното пространство три опорни времеви точки

на периода: начало – пик – изход и продължителност. Съобщенията фиксират различни моменти от периода.

● **начало:**

Още в петък бе обявена Национална епидемия. До края на седмицата всички училища са в грипна ваканция.

Иде национална епидемия.

Грипът ни удря мощно до месец.

Еврогрип ни тръшва наесен. Иде през септември.

● **пик:**

Пик на грипа до месец прогнозира здравният министър Божидар Нанев.

За 30% заболяемост прогнозира и Ангел Кунчев.

Пикът на заболяемост може да се очаква следващите три месеца.

● **изход и времетраене:**

... след двете предполагаеми години разпространението на свинския грип ще бъде намалено и чрез прилагането на ваксините срещу него.

Грипът отшумява, но може да се върне още по Никулден.

Времето не е независим компонент, то винаги е свързано с появата на събитието и пространството на неговото съществуване. Тази зависимост обуславя липсата на константност във веригата: начало – пик – изход. Началото на пандемията носи идеята на натрупване на качествени промени. Пикът е обвързан с мястото и сменя характеристиките на множественост. Изходът, както и времетраенето остават в прогнозирането. Те никога не са категорично заявени и ще съществуват като бъдещ факт от историята на пандемиите.

Настоящото е границата между миналото и бъдещето, моментът на екзистенция на човек и пандемия, който е същевременно подвижен ориентир както назад, така и напред по линейната ос. Именно насочеността напред дава и възможността за прогнозиране на пандемията:

По прогнози на Световната здравна организация пандемията на новия грипен вирус А/Н1М1) ще продължи около две години.

Предполага се, че вирусът ще има до две вълни на разпространение през първата година.

Този тип прогнозиране залага на теоретичните знания и практическия медицински опит. На преден план излиза науката вирусология, която дава предположения за развитието на новия вирус и е в състояние да установи неговото собствено развитие във времето.

През 1976 година свинският грип вече е посещавал САЩ.

Вирусът на грипа по свинете е открит през 1931 година...

...известно е, че в 1919 г. войник от руската армия в Манджурия случайно е кихнал срещу домашна свиня. Той едва ли е подозирал, че отслабеният вирус на испанката е проникнал в тялото на свинята... и именно там в продължение на 90 години вирусът е натрупвал сили за нова атака.

Указаните години маркират назад във времето латентното състояние на вируса, причинител на пандемията. Така времето на поява на вируса също се оказва фактор, влияещ върху компонента време на пандемията. Научните знания стават основа на прогнозирането като съществен елемент от пространството на пандемията. Първоначално оформено в науката, прогнозирането в момент на пандемия се пренася към пространството на институциите:

От 1997 г. човечеството е изправено пред особена опасност, риск от развитие на смъртоносна пандемия. Тази вероятна пандемия... ще причини и заболявания на стотици и милиони хора и смърт на няколко милиона от тях. (Генов 2007)

Според скалата за грипна пандемия на СЗО планетата от няколко години е във фаза 3: наличен е нов животински вирус, който е в състояние да предизвика заболяване у човека... (интернет)

Отнасянето на даден проблем исторически назад във времето, фиксира стремежа за осмисляне на фундаменталните измерения на човешкото съществуване. Днешната пандемия провокира интерес към отминали пандемии и по този начин „реконструира отминалото събитие в настоящето“ (Бояджиев 1991: 120). Предизвиква се осъзнаване на връзката между събитията по линейната ос на времето:

Първата записана в човешката история пандемия е известна като Юстинианова чума, по името на тогавашния византийски император Юстиниан I, който сам преболедувал от нея, и се разразява в средата на VI век.

Още по-голямо е значението обаче на Втората чумна пандемия, останала в историята под името Черната смърт.

Третата чумна пандемия започва в средата на XIX век, в Китай, и е първата, която достига всички континенти.

Регистрира се типичната медийна реакция на отключване на ретроспективен поглед към значими обществени събития.

III. ТЕРИТОРИЯ

Третият компонент на пандемията, територията, се оказва достатъчен за обявяването ѝ, дори и интензивността на заболяването да не е висока.

Мястото на възникване е важна характеристика на пандемията. То е обвързано с началото на заболяването по време и с наименованието на конкретната пандемия:

Жителите на Ла Глория в мексиканския щат Веракрус смятат, че епидемията е тръгнала от техния град.

С мястото на възникване се свързват и споровете за наименованието на пандемията:

*В миналото голяма част от грипните епидемии с животински произход са били наричани според техния географски произход, например: **Испански грип, Азиатски грип**, така че би било логично да наричаме това заболяване „**Северноамерикански грип**“.*

Територията на грипа е територия на неговото разпространение. Тя се представя по два начина: статично и динамично.

• *Днес пандемията от свински грип е обхванала всички континенти – **Южна и Северна Америка, Австралия, Азия и Европа.***

• *Тръгналият от Мексико смъртоносен щам вече напусна континента **Америка** и достигна **Азия и Европа.***

*Грипът се прехвърли и в САЩ, където се заразиха 7 души в **Тексас и Калифорния.***

Опозицията статика–динамика, реализираща се в географията на грипа се извежда чрез семантиката на употребените глаголи.

Когато географията на грипа се представя като статична точка и тя се намира далече от територията на субекта, който описва, информацията се предава обективно и се натоварва с допълнителна експресивност:

Болен мре от грип в Турция.

Първи случай в Скопие

Свинският грип стигна и до Гърция.

Останалите случаи, представящи разпространението на пандемията като насочено движение към нова територия, близка до тази на субекта (текста), залагат на стилистика, търсеща емоционалност и паника:

Грипът стигна и до Враца.

Страх от свински грип е обхванал и Ямбол

Цяла България падна под грипа.

Грипът победи и София.

Паника от свински грип тресе Русе.

В посочените примери (малка част от представителна извадка) отново е на лице устойчивост в езиковата конструкция на медийното послание, касаещо казуса пандемия. Контактната позиция на топоса и глагола постига персонификация на грипа и внушение, снемашо характеристиките на нарастващ страх, психоза.

IV. ПРОЕКЦИЯ НА ЯВЛЕНИЕТО ПАНДЕМИЯ ВЪРХУ СОЦИОКУЛТУРНОТО ПРОСТРАНСТВО

Пандемията в медийното пространство отключва говорене за различни проблеми на днешното състояние на обществото. Заглавията в медийните продукти извеждат актуалната картина на пространствата на пандемията:

<i>Грипът удари и дребния бизнес; Костюм пази от свински грип; Кръчмите хлопват кепенци заради грипа; Грипът напълни кина и молове;</i>	Икономика и световна криза
<i>Бандит с противогрипна маска обра магазин; Епидемия от грабежи заради свинския грип; Телефонни измамници пробутват жен-шен вместо ваксина;</i>	Престъпност
<i>Хаджът пред провал заради свинския грип; Плашат немски туристи у нас с такса „свински грип”;</i>	Религия, етика, философия
<i>Свински грип тръшна британски балетисти в Куба; Свинският грип цъфна в скулптура; Сумисти тръшнати от свински грип;</i>	Изкуство, култура, спорт
<i>Затварят и вузове заради грипа; Учител пуска клип за грип вместо урок за едноклетъчни; Грипът удари забавачниците; Грипът затвори две училища;</i>	Образование и наука
<i>Свинският грип зарази най-много интернет; Грип тръшна до крак вестник;</i>	Медии и интернет
<i>Свински грип – дойде, видя и ни обедини;</i>	Глобализация
<i>Гриповете идват в тройна коалиция.</i>	Институции

Животът на земята е свързан с цикличните промени в природата. Човекът ги изучава, предвижда и се съобразява с тях. Вирусолозите изказват различни мнения за последната пандемична ситуация. Част от тях смятат, че тя не е изкуствено създадена за да обслужва

определени интереси, а е реално явление. Съзнателно или не, обаче времево и по обем пандемията попада в поредицата: глобални климатични промени → глобална икономическа криза → глобална епидемия, т.е. в общото поле на глобализацията. Прогнозирането в бъдеще време е приоритет на глобалните организации. Речевата проекция на прогнозите в употребата на бъдеще време или други форми със същото значение създава категоричност, граничеща с тази на сегашното време на факта в научната реч. Сравненията на езиково и фактологично равнище подкрепят мнението за отнасянето на пандемията в пространството на глобалността:

Ледът на полюсите ще изчезне до 2028 (сп. „Осем“).

Много експерти предупреждават, че наближава катастрофална грипна пандемия. ... Тя ще бъде даже по-смъртоносна от Испанската през 1918 (Ryan 2009).

Тези промени винаги са били свързани с ... изчезване на цели народи (сп. „Осем“).

Свинският грип застрашава народ от изчезване (в. „24 часа“).

Отбелязва се тенденция на изместване на сегашния живот с визията за бъдещия. Картината на сегашния момент се придвижва към бъдещето, което предизвиква двоичност, разфокусиране. Такава особеност на образа проявява не само проблеми на виждането, но и изменения в мисленето и светогледа.

Литература:

Бояджиев 1991: Бояджиев, Ц. *Ренесансът на XII век. Природата и човекът*. София, 1991.

Генов 2007: Генов, Г., Ангелов, Л., Христов, Ж. *Какво трябва да знаем и как да се предпазим от съвременния птичи грип*. София, 2007.

Раян 2009: Ryan, J. *Pandemic influenza*. GB, 2009.

<<http://www.24chasa.bg/Authors.asp?Request=Profile&AuthorId=31355>>

<<http://www.narodnodelo.bg/news.php?news=36594>>

<<http://www.standartnews.com/news/details/id/55767>>

<<http://www.trud.bg/Search.asp?SearchId=2390628>>

*ПАИСИЙ – ВЪЗРАЖДАНЕ –
ИНСТИТУЦИОНАЛНИ
ОБРАБОТКИ*

ПАИСИЙ В ЛИТЕРАТУРНИТЕ ИНСТИТУЦИИ*

Елена Тачева

Югозападен университет „Неофит Рилски“

The article discusses the models through which Paisij of Hilandar and his “Istorija slavjanobolgarskaja” exist in the pre-modern, modern and post-modern literary institutions. We focus our attention on the historical dynamics and changes, the sense accents in the institutional presence from the author to his text and vice versa. The literary, historical and ideological readings and uses of Paisij and his History are delimited. Our observations are based on the literary-historical narrative, created by Ivan Shishmanov, Mihail Arnaudov, Bojan Penev and some post-modern critical texts.

Keywords: Paisij of Hilandar, „Istorija slavjanobolgarskaja“, Bulgarian National Revival, Literary Institution, Literary-Historical Narrative.

Това, което днес назоваваме с името „Паисий“, отдавна освен литература и история, е и институция. Тя има своите къща-музей, паметници, юбилейни чествания, издания и преиздания на чернова, белова, преписи и преправки, нестихващи спорове и съперничества за родното място... В науката е тема на не един и два научни форума и обект на изследователски проекти. В православната църква намира своята канонизация, иконография и храмове. В публичността присъствието ѝ се легитимира с именуването на улици, читалища, училища, дружества. Училищните и университетските учебници узаконяват нейната положеност във високите редове на национално-идеологическото, защото институцията „Паисий“ моделира и нормативизира нашето вчерашно и днешно потребление на Възраждането. От тази гледна точка заглавната формулировка на настоящото изследване би могла да се разгърне към рамката „институция в институциите“. Но няма да го направи.

Целта на работата е да присвие обектива към „институционалната фигура“ Паисий и да го фокусира в един по-тесен и максимално деинституционализиран негов вариант, за да може да наблюдава пи-

---

* Статията е част от изследванията, направени в рамките на проекта „Четвърт хилядолетие „История славянобългарска“, финансиран от ФНИ на МОМН.

шеция човек, неговия текст, неговите реципиенти и техните вписвания в полето на литературата. Като продължават да държат сметка за институционалността, предстоящите наблюдения ще направят опит да я центрират към нейните собствено-литературни измерения. Такъв опит е крайно наложителен, особено заради провокативни, но съмсем не и безоснователни въпроси от типа „Що за литература е една история?“ или „Що за литературна история е тази, която мисли началото си в един историографски текст?“. Покрай тях израстват и питання за това, какво е всъщност Паисий, какво е всъщност „История славено-болгарская“, защо и как ги говорим, мислим, описваме, преподаваме като принадлежащи на литературата, на историята, на Възраждането, на безспорните национални ценности и още, и още. Такива въпроси разпръсват порядъка на важни опорни точки и разколебават някои от дълбинните модели на литературно-историческия разказ. Ако разпластим смислите им, ще констатираме, че гравитират около същността на самата литература и фундаментите, които удържат литературната институционалност.

Нека подчертаем една важна особеност от литературната съдба на Паисий и Историята – тяхното битие е протичало през различни по културно-историческата си природа типове литературна институционалност и днешното им литературно статукво пази спомен за тях. Това означава, че, гледани от позицията на днешния историк и теоретик на литературата, Паисий и Историята не само са пребивавали, но все още продължават да пребивават в няколко различни литературни институции. За работните нужди на настоящата работа, без амбиции за точност на границите им, ще обозначим тези различни литературни институции като предмодерна (XVIII – първа пол. на XIX в.), модерна (XIX – 90-те год. на XX век) и постмодерна (края на XX и нач. XXI в.).

Предмодерността като доминиращ екран на собствено-Паисиевото време по правило не е център на паисиеведските интерпретации, които предпочитат да разполагат своя обект в хоризонтите на т.нар. Ново време. Това предпочитание моделира представата за „преходен период“, в който елементите на предмодерната институционалност, макар и видимо преобладаващи, често са пренебрегвани за сметка на интереса към едва събудените знаци на бъдеща литературна модерност. В резултат на посочената тенденция литературната история се сдобива с един схематизиран и дори стилизиран XVIII век, чиято културна принадлежност в българския ѝ контекст остава до голяма степен проблематична и неясна. XVIII век всъщност сякаш скъсва литературно-историческия континуитет – в по-новите истории на средновековната българска ли-

тература отсъства (Милтенова 2008) или е слабо представен (Петканова 2001), а всички познати ми истории на възрожденската литература преминават през него на бърз ход, свеждайки съдържимото му най-често само до присъствията на Паисий и Софроний.

Специализирани изследвания, посветени на литературната институция на българския XVIII век, липсват. По тази причина присъствието на Паисий, а и на всеки един от неговите книжовни съвременници¹ в полето на писаното слово, все още е твърде далеч от пълноценна картина на неговите институционални закономерности, опаметени зависимости и иновационни хоризонти. През последното десетилетие сериозен подстъп към въвеждането на Паисий в автентичния контекст на „собственото и уникално“ време прави Симеон Янев (Янев 2000). Неговите обобщения за жанровата норматика на историческия текст, за статута на словото и за спецификите на авторството отбелязват значителен напредък в усилието да бъде прочетен Паисий като част от специфична, много различна от днешната, литературна среда, поддържаща жива и непосредствена връзка със Средновековието. В тази система историческото все още ползва гласа на пророка, словото е трансцедентно послание, а авторът се мисли като пре-създател/въз-създател на разказа за миналото. Битийни пространства на ръкописаната история са манастирът, скрипторият, храмът, а възприемателите я слушат, чуват в нейните думи прозрения за бъдещето и охраняват сакралното ѝ тяло с вериги и „трижди“ проклетия срещу всяка дръзнала да я оскверни ръка.

Но както силно подчертава Симеон Янев, Паисий и неговият текст, макар и с културно поданство в предмодерността, притежават своеобразен „двойствен статут“, разполовяващ литературното им битие в две все още съпътстващи се една друга, но коренно различаващи се културни системи.

За да можем да постигнем адекватен баланс в по-нататъшното разбиране на тази двойственост, е нужно да си дадем сметка, че втората съставка на „двойствеността“ статут е може би повече придобита навън, отколкото отгледана вътре в интелектуалното пространство на българския XVIII век. Вероятно е привнесена със задграничните пътувания и общувания на Паисий, за които всъщност знаем крайно не-

---

¹ Струва ми се, че в тази посока паисиезнанието е застигнало на стъпалото, до което го издига фундаменталният двутомник на Боню Ангелов, отпечатан преди близо пет десетилетия (Ангелов 1963–1964).

достатъчно². Продължавайки в тази посока, трябва да признаем, че към този момент също така недостатъчни са и опитите да намерим отговори на някои паисиеведски въпроси в задграничния балкански контекст и в неизчерпаните според мен възможности на балканските съпоставителни изследвания, в това число и такива, които биха извели типологии на равнището на литературно-институционалните форми в различните балкански култури³.

За институционалното развитие на литературата външният контекст е значим най-вече с оглед преодоляването на имперсоналността на литературния творец и моделирането на модерния автор. Обръщането към вътрешните измерения на собственото Паисиево време отправя вниманието към друг институционален компонент – възприемателя, с оглед на съжителството и съперничеството на двете негови разновидности – слушател и читател. Вторият, макар и по-малоброен, но добре документиран в книжовното наследство на XVIII век, е достъпен за погледа на изследователите. Несъмнено, като носител на потенциалната културна перспектива той е и любимецът на институцията, чиято загриженост към четенето и читателя намира израз в някои предисловия, в множество обръщения и в специално посветеното ѝ „Слово за ползата от четенето“ на късния Паисиев съвременник Йосиф Хилендарец.

Сравнението между предговора на „История славеноболгарская“ на Пайсий Хилендарски и словото на Йосиф Хилендарец очертава любопитни паралели, които заслужават самостоятелно изследване. За нуждите на настоящата работа ще се ограничим само с някои аналогии, които разкриват както най-общи характеристики на четящия възприемател, така и основни мисловни нагласи относно читателя и четенето в обществената среда, в която протича ранновъзрожденската „четяща дейност“ (Шартие 2001).

Макар и заета от Скарга, визията на читателя, излъчвана от първия Паисиев предговор, се вписва органично в културния хоризонт на

---

² Паралелът с развитието на Софроний Врачански подсказва, че и в края на столетието радикалните завои на мисълта и перото за българския интелектуалец се случват „задгранично“. За жалост никога няма да разберем отговора на хипотетичния въпрос, дали ако задграничните престои на Пайсий бяха с по-голяма продължителност, той би пристъпил например към отпечатването на своята история.

³ В средата на XVIII век, далеч преди да изгради своя национална литературна институция, нашата книжовност съществува в хранителната среда на съседните православни литератури, които, мислени в културно единство, можем да приемем за своеобразна външна матрица на градящата се българска литературна институционалност.

Паисиевото време и отлага някои от неговите отличителни особености. Най-забележим сред тях е новият символен капитал за личността, генериран в резултатите на четенето. Актът на четене се възприема като елитарна и престижна практика, продуцираща както персонални, така и колективни културни активи. В текста на Паисий/Скарга четящият е ситуиран като своеобразен център на интелектуална вселена, в която се събират ресурсите от „обогатяването на разума своего“, за да прогледне духовното око към „игру мира сего“. Към тази вселена е устремено любопитството на „млади деца“ и преклонението на „препрости човеци“, а поставеният в центъра читател обладава нейното най-голямо благо – „наслаждение умное“.

Тази картина „въобразява“ културна ситуация, проектирана в бъдещето, тя се превръща в просвещенска реалност значително покъсно. Но тя отбелязва изходната точка, от която към средата на XVIII век тръгва модерният литературно-институционален градеж.

Няколко десетилетия след Паисий Йосиф Хилендарец отлага в своето слово друга картина, много по-обективна за ранновъзрожденското читателско битие. В нея срещаме различен тип читател – изпаднал не в съзерцание и наслада, а в мъките на прочитането и разбирането. Читателската дейност тук не е удоволствие, а тежък труд, за който не е лесно да станеш „мукает“. Затова и омилетичният патос – чрез упреци, битови примери, практически съвети и заплахи с откъдни санкции, е насочен да представи четенето като дълг на човека към бога и като влог в задгробното битие.

На пръв поглед в имплицитните образи на Паисиевите и Йосифовите читатели изпъкват цяла поредица от различия, особено по отношение на читателската мотивация и в мислените като „полезни“ четива, за единия – историческите съчинения, а за другия – Светото писание. За първия четенето е удоволствено, за втория – трудно, неразбираемо, нежелано. Но посочените протиположности не пречат да бъдат видени и някои важни сходства, които обединяват двата типа читателски образи като продукти на обща литературно-институционална среда. Така например двата текста, макар и плодове на манастирската книжовна традиция, щрихират читателски пространства на града – училищната стая, в която малки деца и възрастни неграмотни хора задават на своя учител въпроси за „преди бивалите на този свят“; дюкяна и чаршията, където псевдоученият „[...] гудил дивит на пояса си, [...] мята лафови“, частния дом, в който омагьосаният читател застава пред „позорището“ на света. Паисий и Йосиф адресират посланията си към четящ възприемател, притежаващ както

изграден опит, така и определена готовност, техническа и интелектуална, за индивидуално четене. И двамата предполагат възможността прочетеното да бъде споделяно със слушатели, които се мислят като естествена съставка на читателската общност. „Историята“ и „Словото“ ценят високо „ползите“ на четенето, макар и конкретизирайки ги различно – като позитивно знание и придобита мъдрост или като път към християнското душеспасение.

Разноликата читателска общност, която чете Паисий през XVIII век, може да бъде разгледана и в някои нейни действителни персони, каквито виждаме в лицата на Паисиевите преписвачи. Знаем част от техните имена, познаваме непосредствените им реакции приписки при срещата с текста, както и свидетелствата на овестествените им прочити – преписите на „История славеноболгарская“. Задачата да бъде систематизирано четенето писане на тези читатели все още е предстояща и не е в обхвата на настоящото изследване. Но тук можем да изведем някои по-уедрени черти на този несъмнено най-адекватен и задълбочен прочит, който собственото време на Паисий произвежда. Сред тях с институционалния си характер изпъкват две – възхитата пред текста и немарата към автора. Колкото по-интензивна и продуктивна е възхитата, толкова по-бързо чезне авторското име, погълнато от провиденциалисткия прочит на Паисиевите послания. Тенденцията не ни изненадва, тя е същностна част от предмодерната литературност, в руслото на която минава рецепцията на „Историята“ през XVIII век. Но в края на столетието можем да наблюдаваме и симптоми на институционалното възкръсване на автора. Виждам такъв в показателния жест на поп Пунчо да усвои и присвои авторството на историческото слово – това скромно, но красноречиво „Писах и домислих аз“ от предговора на Пунчовия сборник. Впрочем, ако беше успял в намерението, демонстрирано в оформлението на ръкописа, да отпечата сборника си, Пунчо можеше с право да се нарече автор на сериозни трансформации в литературно-институционалния път на Паисий. Но както знаем, това не се случва.

Истинското встъпване в новото време за „История славеноболгарская“ се случва през 1836 година, когато Христаки Павлович отпечата като послеслов на „Разговорник греко-болгарски“ вариант преправка на Паисиевия текст. Това издание е последвано в 1844 от знаменития „Царственик“ и от няколко други издания на книги по българска история, които продължават да възпроизвеждат интерпретативно по-големи или по-малки фрагменти от Паисиевата история, но без Паисиевото име.

Първите печатни варианти не публикуват оригиналния Паисий. Както знаем, „Царственикът“ на Павлович, най-представителното възрожденско печатно издание на Паисиевата история, възпроизвежда манастирския царственик сглоба, единил в общ разказ текстовете на Паисий Хилендарски и Спиридон Габровски. За режима на четене на „История славеноболгарская“, който XIX век поддържа, по-илюстративна според мен е кратката версия от „Разговорника“. В нея е изведена есенцията на Паисиевите идеи, спрямо която е извършен типичният за новото време рецептивен избор по формулата „владетелска история в учебен вид“.

Павлович участва задочно и в един втори режим на четене, своеобразно реализиран в дискусията, оформена между вътрешните и задграничните (одеските и букурещките) дейци, относно целесъобразността от печатно тиражиране на Паисиевата история. Усъмняването в историката на текста, съзнанието за неговата неактуалност и фактически пропуски силно накърняват статута му на безспорен източник на сведения за националното минало. Но и същевременно протектират трансформации, които съпътстват въвеждането му в нов статут – този на ценен паметник на националната книжовност. Всъщност през тези трансформации XIX век чете Паисиевата творба все по-малко като история и все повече като литература, разпадайки я понякога до литературоградящи елементи като елегически епически сюжети или мото-сентенции (например при Г. С. Раковски или Р. Жинзифов).

До началото на 70-те години текстът силно доминира над автора и тази доминация е разколебана едва с известната статия на Марин Дринов „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му“, отпечатана в книжка № 4, година I на „Периодическо списание“. Дринов чувствително променя културната рецепция на Паисий като поставя началото на модерната наука паисиезнание. През известните му само 8 преписа и 4 преработки на Историята той прави първите научно обосновани текстологически сравнения и конципира идеята си хилендарският монах да бъде поставен „начело“ на Възраждането (Дринов 1909). Този първи научен текст предлага една от най-разпространените визии, в които новото време въвежда Паисий: „[...] като зиждително слово над първоначалний хаос се е раздал глас от хилендарски манастир: разнебитените и разглобени Българе от този глас се начнали да се сглобяват пак в един народ“ (Дринов 1909: 117). Изведнъж от маргинално, премълчавано и подминавано името на Паисий става пример за това „что може да направи един човек за цял народ“. Това е изходната позиция, от която започва скоростното реабилитиране на автора и възстановяването

на паритета между него и неговия текст. От този момент тръгва и процесът, единяващ смислово Паисий с Възраждането, превръщаш Паисий в емблематичен образ на Възраждането. От този момент започва също така и градежът на това, което в началото на нашето изследване нарекохме „институцията Паисий“.

Новата оптика на четене, към която късното Възраждане се ориентира, ревизира не само фигурата на автора, но и критериите за оценностяване на текста: „[...] произведението на о. Паисия и не трябва да се оценява като научно произведение. То има друга цена, друго значение, привело е друга по-действителна полза народу ни – от тази страна трябва и да се разглежда и оценява“ (Дринов 1909: 123). Модерната литературна институция поставя „История славеноболгарская“ в парадигмите на просвещенската литературна доктрина, за да разпознае в нея полезната книга, която постига „съживяване българската народност“.

В интерпретацията на Дринов „История славеноболгарская“ вече не е история, тя е нещо друго – творение, направено не да казва истини, а да внушава ценности, паметник на старото българско слово, който не само вдъхва любородни чувства, но предизвиква и появата на „други, по-малки трудове“ в „новобългарската ръкописна писменост“. Заради всичко това Паисиевата история се оказва в Дриновия прочит „най-драга книга на българите“. От тук до окончателното ѝ прехвърляне към полето на литературата не е останало много. То окончателно се стопява в края на XIX век с появата на първите български литературни истории⁴, които с готовност приютяват в своите разкази Паисий и „История славеноболгарская“. Тези първи литературно-исторически съчинения легитимират историко-литературния статут на Паисий и Историята, но са пасивни и еднотипни в прочита, който предлагат. Изключение може да бъде видяно донякъде само в труда на Д. Маринов, който настоятелно говори за Паисий като за историк, но също не се отклонява от общата ранна схема на литературно-историческото представяне на автора и текста. Силна амбиция да бъде ревизирана и модернизирана тази схема се разгръща едва в първите три десетилетия на XX век, когато се появяват изследванията на Иван Шишманов, Боян Пенев и Михаил Арnaudов.

---

⁴ Вж. Попов, Г.Д. Кратък исторически преглед на българската литература от началото на писмеността до нашето време, 1886; Маринов, Д. История на българската литература, 1887; Москов М. История на българската литература, 1895; Теодоров-Балан, А. Българска литература. Кратко ръководство за средните и специалните училища, 1896. Втори изд. Албена Вачева, електр. изд. Liternet, 2006–2007.

Шишманов прави своите най-важни приноси към паисиезнанието чрез три изследвания – „Паисий и неговата епоха“, 1914 г., „Западноевропейският Ренесанс и българското Възраждане“, 1923 г. и „Увод в историята на българското Възраждане“, 1930 г. Първите две от тях имат по-ранни варианти под формата на юбилейно слово и публична лекция, а третото, макар и смятано за недовършено, синтезира представи, които ученият е обмислял и доразвивал през целия си живот.

„Паисий и неговата епоха“ има решаващо значение за институционализацията на Паисий. Юбилейният ѝ повод подтиква рефлекс да се съберат и олихвят символните капитали на личността Възраждане, личността герой, личността демиург и да се зададе нов хоризонт на националното ѝ присъствие: „[...] Паисий е един вид Мойсей, който с чародейния си жезъл направя да потече животворната национална струя от мъртвата скала. Като Христа Паисий възкресява цял народ.“ Опирайки се на направеното от Марин Дринов, но и отгласвайки се от него, Иван Шишманов въвежда трансформации не само в образа на Паисий, но и в измеренията на неговото време. Извеждайки синтактична връзка между Героя и Епохата, Шишманов всъщност довършва процедурата по тяхното идеологическо наслагване в единна национална култура (Тачева 2006). Паисий вече не е просто текст, нито просто автор, в йерархията на тази нова парадигма Паисий се превръща в иконичен знак на Възраждането. С този знак Шишманов въвежда типологическите паралели между Възраждане и Ренесанс (Паисий и Петрарка) и между България и Европа (Паисий и Русо). Чрез него маркира външните и вътрешните граници на епохата (Паисий като начало на Възраждането, „История славеноболгарская“ като представителна творба за първия период, 1762–1821, на Възраждането, а „Царственика“ – за последния период, 1844–1960, на Възраждането и т.н.). В неговия смислов обхват обособява и т.нар. „личен фактор“ на Възраждането. Близко един век Шишмановите представи задават „високата“ теория на Възраждането и въпреки че все по-често се усъмняваме в някои от тях (Господинов 2005), продължават да бъдат част от дисциплинарната матрица на нашата наука.

В края на 20-те години на ХХ век модерната литературна институция е в своеобразния си български апогей, част от който са големите литературно-исторически проекти на М. Арнаудов и Б. Пенев, реализирани с шестомната „Библиотека „Български писатели“, 1929–1930 и петтомната (по-късно четиритомна) „История на новата българска литература“, 1930–1936.

„Библиотека „Български писатели“, едно от най-значителните постижения на Арнаудов, преследва макроцел – да моделира Голям наратив със силно подчертани презентативни и националистически амбиции. За да служи на макроцелта, е активирана трисъставна макроформула – „живот – творчество – идеи“, към която „Библиотеката“ последователно се придържа, особено в първите си три тома. Всички преплетени в литературно-историческия наратив нишки – биографични, културно-исторически, литературно-анализационни, идеологико-интерпретативни и т.н., отвеждат към един основен за градежа на „Библиотека „Български писатели“ въпрос: „[...] кой е онзи литературен факт, който има „правото“ да стане част от литературната история и по какви критерии се определя неговата значимост“ (Вачева 2003). Поставен директно към възрожденските реалии, този въпрос се оказва дълбинен, същностен, произвеждащ сноп от вторични питання, някои от които – оставени без решения и все още актуални. Голямата част от тях се отнасят до спецификата на възрожденската литературна институция и нейното следосвобожденско епистемологическо опознаване и разбиране. Доколко колебливи и несигурни са били някои от отговорите във времето на Арнаудов можем да съдим и по факта, че първата студия, посветена на Паисий, не е на съставителя – бъдещ автор на монография за Паисий, -а на Никола Филипов. Най-общо може да я определим като скромна и немногословна, очевидно повлияна от интерпретативната схема, заявена в ранните публикации на Боян Пенев⁵. Тази студия не добавя нови капитали към знанието за Паисий, но го придвижва напред дори само с факта на своята наличност и с едно от безспорните си паисиеведски следствия – осигурява Паисиевото място в поименния, канонически по своята институционализираща природа списък на българските писатели, какъвто де факто е „раз-писан“ в „Библиотеката“ с подписа на Арнаудов.

Боян Пенев, като се придържа максимално към теоретическите постижения на учителя Шишиманов, успява да намери своя собствена посока, която съществено променя облика на паисиезнанието. Може би не е без значение, че началният интерес на Б. Пенев към Възраждането започва именно от Паисий чрез написаната в 1910 година студия, посветена на хилендареца. Завършеният вид на Боян-Пеневата концепцията е отразен в капиталната, издадена посмъртно „История на новата българ-

---

⁵ Впрочем, неизтриваемите отпечатъци от тази схема могат да бъдат забелязани дори и в по-късните монографични изследвания за Паисий на самия Михаил Арнаудов въпреки познатото „напрежение“ между литературно-историческите и личните позиции на Арнаудов и Пенев (Аретов 2003).

ска литература“, чиито томове се появяват в първата половина от 30-те години на ХХ век. Поместеният в том първи обемен очерк още с началните си твърдения изявява новостта на литературно-историческото равнище, до което се е придвижила науката. Паисий вече е родоначалник не само на Възраждането, той „започва“ с труда си „нашата нова литература“ (Пенев 1976: 464). Дошло е времето за основните щрихи от образа на един друг Паисий – първописателя, след чието перо тръгват неговите събратя словотворци, за да изградят целостта на българската книжовност. Да конструира българското от хаоса на безнародността, вече сякаш не е единствено възможната форма на съотнесимост на Паисий към външната среда. Самата среда, бидейки утробата, в която се ражда българската литература, също въздейства, моделира, т.е. свеобразно „конструира“ Паисий литератора. За да извлече нишките на съучастието на средата в изграждането на „вътрешната биография на личността“ (Пенев 1976: 468), Б. Пенев се вглежда в атонските манастири, опитва да реконструира техния духовен живот и чрез него – да търси подстъпи към вътрешния свят на Паисий.

Една от големите задачи на „История на новата българска литература“ е да разкрои литературните одежди на „История славеноболгарская“. В тази посока са реализирани няколко възможности. Първата е свързана с образния анализ на Паисиевия текст, много по-обемен в сравнение с всички предхождащи го на други изследователи. Анализът откроява големите изобразителни платна на „Историята“ (миналото, народът, гърците...) и разграничава боите, с които са създадени (напрежението между научно и измислено, вмъкнатите анекдоти, предания и легенди и други). Втора възможност се открива в текстологичното сравняване на Паисиевия текст с някои от изворите. Й. Иванов вече е сравнил Паисий с Цезар Бароний, Боян Пенев повтаря тази процедура между Паисий и Мавро Орбини, за да изведе многообразните различия – съкращения и разширения, преформирание на изказа, разместване на акцентите, преосмисляне на внушенията и т.н., чрез които изпъква богатството от творчески решения, предприети от Паисий на фабулно и композиционно ниво. Голям ресурс за олитературяването на „Историята“ е видян в езика и стила. Чрез успоредявания с дамаскините и с други текстове от епохата Боян Пенев чува „лирическите“, „елегическите“ и „сатирическите“ интонации в стила, а в езика вижда „движение и живост“, възприемани като признаци с художествено-естетически характер. И накрая, след конципирането на този начален корпус от литературни качества, Паисиевото творение се сдобива и с обекти на литературното си въздействие, открити в ли-

цето на „литературни последователи“ от всяко едно възрожденско десетилетие – йеросхимонах Спиридон, Д. Попски, Неофит Бозвели, К. Огнянович, Хр. Павлович, К. Фотинов, Г. Раковски, Р. Жинзифов, Д. Войников (Пенев 1976: 539). След Боян Пенев „въдворяването в пространството на литературата“ на „История славеноболгарская“ може да се приеме за окончателно приключило.

Качествените промени в литературно-институционалното битие на Паисий и неговото съчинение, осъществени в 30-те години на ХХ век, преминават към процес на интензивни натрупвания в корпуса на паисиезнанието, характерен за цялото последвало полувековие. Идва времето на масивните монографични изследвания на М. Арнаудов, В. Велчев, Хр. Христов и на задълбочените в детайла текстологически проучвания на Б. Ангелов, Б. Райков, Ил. Тодоров и др. Юбилеите стават поводи за тласъчни изригвания на паисиеведски енергии, резултат на които са значими научни сборници, отделни студии и статии, издания на някои от преписите и преработките на Паисиевата история. Знак за литературно-институционалния цъфтеж на Паисий е и симптоматичното му превръщане в романов герой на някои гранични в положеността си между науката и художествената проза книги като тези на Н. Драгова, а и в същински романоци произведения като например това на Д. Талев.

За да се обобщи картината на „модерния Паисий“, трябва да бъде добавено, че през ХХ век в Паисиевата институционализация активно се включва и историческата наука. Историографското поле разгръща няколко по-едри паисиеведски дебати, през които се търси мястото на Паисий в българското историографско мислене, прави се „идеологически разбор“ на „Историята“, уточняват се връзките със средата, на чиито интереси Паисий служи и т.н. (Даскалов 2002). Главно с историографски инструментариум Паисий е припознат като „пръв и прототипен „народен будител“ (Даскалов 2002: 222) и като такъв е предоставен на разнопосочните „употреби“, в които го въвежда публичният живот на ХХ век.

Ясните признаци за началото на постмодерен прочит в паисиезнанието се явяват в края на ХХ век, според мен – в 1996 година, когато Инна Пелева в сп. „Демократически предглед“ и Владимир Трендафилов във в. „Култура“ публикуват амбициозните си критически текстове за Паисий Хилендарски и „История славеноболгарская“. Във връзка с т. нар. „Паисий-гейт“, разразил се през 1998⁶, статии на Ал.

---

⁶ Поколението, което не го помни, може да се осведоми за него от публикациите във в. Капитал, в-к „24 часа“, в-к „Труд“, в-к „Култура“ или пък от разказа на

Кьосев, М. Неделчев и И. Пелева (Кьосев 1998; Неделчев 1998; Пелева 1998) добавят нови теми и нови аспекти на този прочит. Тук не е мястото да ги обсъдим в детайли, поради което ще се ограничи с опита да видя релефа на единяващите ги най-едри общи черти. Те са две: 1) настояване за радикална ревизия на доминиращата паисиеведска парадигма и 2) тенденция на отказ да се чете Паисий и Историята както само като литература, така и само като история за сметка на интереса към това, което ги превръща, по находчивото определение на Кьосев, в идеологическа „хуругва“. В продуцирания от тези публикации академичен дебат си струва да се посочи категоричното възражение, направено от К. Станева, отново не за да го анализираме, но за да отбележим една негова твърде важна на оптиката на настоящото изследване особеност. Макар и принципно защитаващи някои от класическите паисиеведски нагласи, част от аргументите и идеите на Станева всъщност продължават да „разпадат“ каноническия Паисий, ориентирайки погледа не толкова към текста, колкото към паратекстовите израстъци, с които той се сдобива през XVIII –XIX век⁷.

Литературната наука за Възраждането и в частност паисиезанието имат в своето днешно състояние едно безпрецедентно обстоятелство – само за периода на последните тринадесет години сме свидетели на появата на шест различни книги (Радев 1997; Леков 2003-2004, Николова 2004, Аретов 2006а-б, Топалов 2007), заявяващи собствени, идентифициращи се, макар и в различна степен, като „нови“, версии на по-цялостна литературно-историческа картина на Възраждането. Фактът си струва специалното внимание, което тук не е възможно. Неговото интерпетиране обаче със сигурност трябва да бъде експонирано върху някои особености на академичното пространство на XXI век, свързани, от една страна, с усещането за остра липса на интерпретативен плурализъм, и – от друга страна, с подетия главно от историци интензивен публичен дебат за Възраждането. В първите години на новото столетие този дебат предизвика поредица от ползотворни „вкризавания“ на общественото и на научното мислене за възрожденското наследство.

един от главните участници, проф. Божидар Димитров, поместен в предговора към изданието на т. нар. Белова (Димитров: 2003).

⁷ В тази посока особено илюстративно, а всъщност – и силно генеративно, е споделеното от авторката: „Мечтая си за ефектно издание на приписките в Историята на Паисий, не за отпечатване на всички запазени нейни преписи и преправки“ (Станева 2001: 13).

Вглеждането в новите литературно-исторически трудове на фона на вече проследеното общо развитие на българската литературна история изявява интересни тенденции и особености, част от които вече съм имала възможността да коментирам⁸. За настоящите нужди ще открия само тези от тях, които са свързани с положеността на Паисий и на „История славеноболгарская“ в рамките на литературата и на литературната история.

В подстъп към посоченото бих искала да подчертая, че в релефа на класическия литературно-исторически разказ за Възраждането персоналиите са особено важен елемент. Освен обичайната им фактологико-съдържателна функция те са натоварени още и с тежки извън-литературни длъжности, които ги превръщат от отдадени на перото интелектуалци в национални културтрегери, в будители и революционери – в „поети и герои“, както казва популярната метафора на Михаил Арнаудов. В българската историографска традиция персоналиите последователно функционират и като гранични знаци на епохата, чиито литературни сегменти често са помествани в имажинерни територии, маркирани като: „от Паисий до Раковски“ (М. Арнаудов), „от Паисий до Ботев“ (Петър Динеков), „от Петко Славейков до наши дни“ (Светлозар Игов).

Хронометриращата функция на персоналиите, в частност на Паисий, има отношение към въпроса за границите на Възраждането изобщо. В тази посока съвременната литературна история експериментира усилено – както към стесняването, така и към уширяването на времевия обхват. В широкия си мащаб той се простира от XVI до XX век, като абсорбира части на Средновековието и на следосвобожденското време, а в най-стеснения се свежда само до втората половина на XIX век. Посочените вариации водят своеобразен задочен спор с предложената от страна на някои съвременни историци идея да бъде отказан на Възраждането статута на „исторически период“ и да му се предостави такъв на „исторически процес“ (Везенков 2006). Отнесена спрямо Паисий, тази идея произвежда огромен литературно-исторически и теоретически дискомфорт, защото се оказва, че ние трябва да мислим автора на „История славеноболгарска“ в едно непарадигмално разновреме. Дискомфортът става наистина огромен, когато си спомним, че персоналиите не само маркират границите на възрожденската литература, но понякога служат за „единица мярка“

---

⁸ Направих го на теоретико-методологическия семинар „Говорейки Възраждането“, проведен в края на 2009 година. Предстои публикацията на представените и обсъжданите на семинара научни тези.

за възрожденското изобщо. Случаят с Паисий Хилендарски е именно такъв. Неговата принадлежност към корпуса на литературната история е периодически проблематизирана, особено в по-новите текстове, които са склонни към по-стеснено и специализирано разбиране на литературността (Аретов 2006а: 101–117). Тенденцията за извеждане на Паисий и неговата „История славеноболгарская“ в предлитературния период на словото е все по-настойтелна. Но паралелно с нея проявява жизненост и обратна тенденция на свръхфункционализираното присъствие на Паисий в литературното пространство. Илюстрация на тази тенденция може да бъде най-ясно наблюдавана в очерците от „Възрожденци“ на Кирил Топалов, в които през фигурата на Паисий са моделирани близо една трета от останалите автори: Софроний е първият преписвач на Паисий (Топалов 2007: 31), Петър Берон подобно на Паисий „даде на зараждащото се българско общество една малка книжка, в която бе скрит огромен смисъл“ (Топалов 2007: 45), Неофит Бозвели „призовава в духа на Паисиевата мисъл“ (Топалов 2007: 76), Васил Априлов „с паисиевска страст воюва за запазване на народностното съзнание“ (Топалов 2007: 83) и т.н. Така съвременното мислене за Паисий е произвело един своеобразен парадокс – оказва се, че Паисий е, но същевременно и не е част от литературната персоналия на Възраждането. А „История славеноболгарска“ продължава да е част от непреодолим каноничен модел, под диктата на който литературните историци предприемат разнообразни опити да удостоверят литературните ѝ качества. Иван Радев, който конкретизира характера на произведението като „художествено-публицистичен“, ги търси в „динамичната композиция“, „стилните похвати“ и в „равнищата на съчетаемост с други текстове“ (Радев 1997: 78–88); Дочо Леков – в автобиографичните елементи, диалога с читателите и композиционните похвати (Леков 2003: 47–66); Юлия Николова – в специфичната „коментарна“ форма на „Историята“, която, по примера на Георги Гачев, приема за образец на синкретичната литература (Николова 2004: 96–99). Бих казала, че обречеността на всички тези опити не е причинена от липсата на търсените качества, а от липсата на епистемологична оптика към специфичната литературност – такава, каквато я разбира и продуцира Паисиевото време, ако, разбира се, изобщо продължим да говорим за „литература“ в българския XVIII век, който нито я мисли, нито я нарича така.

Последната уговорка отново ни връща към природата на литературната институция и нейната историко-културна детерминираност. За жалост възрожденистиката още не е достигнала до систематизирани

представи, които да ни разкрият литературно-институционалните специфики на времето, заключено между началото на XVIII и края на XIX век. Но вече е ясно, че без тях ще продължаваме да бъдем само „в подножието“ на фигури като Паисий и само „покрай“ или „встрани“ от адекватното тълкуване на текстове като „История славеноболгарская“.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ангелов 1963–1964:** Ангелов, Б. *Съвременници на Паисий*. Т.1-2 София: Издателство на българската академия на науките, 1963–1964.
- Аретов 2003:** Аретов, Н. Михаил Арнаудов и динамиката на българската литературна историография. // *Библиотека „Български писатели“*. Живот – творчество – идеи. Т. I-IV. Варна: LiterNet, 2003-2004. 25 April, 2010; 29 Oktober, 2003 <<http://www.liternet.bg>>
- Аретов 2006а:** Аретов, Н и Н. Чернокожев. *Българска литература XVIII-XIX век*. София: Анубис, 2006.
- Аретов 2006б:** Аретов, Н. *Национална митология и национална литература*. София: Кралица Маб, 2006.
- Вачева 2003:** Вачева, А. Библиотека „Български писатели“ – Между историята и литературата. // *Библиотека „Български писатели“*. Живот – творчество – идеи. Т. I-IV. Варна: LiterNet, 2003-2004. 25 April, 2010; 22 November, 2003 <<http://www.liternet.bg>>
- Везенков 2006:** Везенков, Ал. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха. // *Балканският XIX век. Други прочити*. Съст. Д. Мишкова. София: Рива, 2006, 82–127.
- Господинов 2005:** Господинов, Д. Иван Д. Шишманов и дисциплинарната матрица на изследванията на българското възраждане. // *Иван Шишманов – форумът. Шишманови четения, Книга 1*. София: Карина-Мариана Годорова, 2005, 19–31.
- Даскалов 2002:** Даскалов, Р. Проблемът Паисий. // Р. Даскалов. *Как се мисли Българското възраждане*. София: ЛИК, 2002, 220–233.
- Димитров 2003:** Димитров, Б. Беловата на „История славеноболгарская“. // Паисий Хилендарски. *История славеноболгарская. Белова*. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003, 5–17.
- Дринов 1909:** Дринов, М. Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. // М. Дринов. *Съчинения*. Т. I, 1909, 115–137.
- Кьосев 1998:** Кьосев, Ал. Музеят: четири фигури на кражбата. // *Култура*, 1998, № 11, 20 март, 1998.
- Леков 2003-2004:** Леков, Д. *История на литературата и на възприемателя през Българското възраждане*. София: Издателство „Св. Климент Охридски“, Т.1–2. 2003–2004.

- Милтенова 2008:** Милтенова, А. *История на българската средновековна литература*. София: Изток и запад, 2008.
- Неделчев 1998:** Неделчев, М. Историята на новото явяване на историята. // *Култура*, 1998, № 11, 20 март, 1998.
- Николова 2004:** Николова, Ю. *Записки по българска възрожденска литература*. Пловдив: Хермес, 2004.
- Пелева 1998:** Пелева, И. Homesick // *Култура*, 1998, № 11, 20 март, 1998.
- Пенев 1976–1978:** Пенев, Б. История на новата българска литература Т.1–4. София: Български писател, 1976–1978.
- Петканова 2001:** Петканова, Д. *Българска средновековна литература*. Велико Търново: Абагар, 2001.
- Радев 1997:** Радев, Ив. *История на българската литература през Възраждането*. Велико Търново: Абагар, 1997.
- Станева 2001:** Станева, К. Факти, фактори, фикции за Българското възраждане. Паисий Хилендарски. // К. Станева. *Гласове на Възраждането*. София: Полис, 2001, 5–15.
- Тачева 2006:** Тачева, Ел. Паисий и неговите епохи. Мисли върху канонформирането на Българското възраждане. // *Иван Шишманов – ученият и гражданинът. Шишманови четения, Книга 2*. София: Карина-Мариана Годорова, 2006, 84–89.
- Топалов 2007:** Топалов, К. *Възрожденци*. София: Издателство „Св. Климент Охридски“, 2007 (трето издание).
- Трендафилов 1996:** Трендафилов, Вл. Паисий – не конструктор, а конструктор на Възраждането. // *Култура*, 1996, № 51–52, 22 декември, 1996.
- Шартие 2001:** Шартие, Р. Читателските общности. // *История на книгата, книгата в историята*. Съст. А. Гергова, Кр. Даскалова, София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2001, 285–300.
- Янев 2000:** Янев, С. Паисий Хилендарски – историята, авторството, статутът на словото. // *Конструиране на традицията. Сборник в чест на проф. Милена Цанева*. Съст. Н. Чернокожев. София: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2000, 113–127.

АХТАРОВИЯТ ПРЕПИС (ПРЕПРАВКА) НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ ОТ 1844 ГОДИНА¹

Лъчезар Перчеклийски
Югозападен университет „Неофит Рилски“

According to its structure, the Ahtar revision of Paisij Hilendarski's History (dated 1844) is amongst the most beautiful handwriting samples in the period of Bulgarian Renaissance. In the present study, the rank of this written record is being searched amongst the rest of the transcripts, connected with Slavic-Bulgarian History, the re-cension is described, and graphical, phonetic and grammar specifics are presented.

Keywords: Ahtar revision, transcripts, Bulgarian Renaissance, Paisij, Slavic-Bulgarian History.

Ръкописната преправка на Паисиевата история е създадена през 1844 г. в гр. Търново. В писмо² до русенския митрополит Софроний от 1964 г. В. Пандурски изразява мнението, че книгата „е писана от даскал Кънчо Стоянович ... по поръчение на Стефан (Стоян) Пенювич Аhtar (търговец на дребни неща)“. След създаването близо 120 години нейният път се губи. Незнайно как преправката на Паисиевата история се озовава в гр. Русе. Предполага се, че в крайдунавския град ръкописът е занесен от пребивавалия там известно време Христо Драганов (вж. Стефанов 2009), който заедно с П. Р. Славейков е автор на поне два преписа на Историята на първия български възрожденец. Вероятността се усилюва и от факта, че двамата са се познавали лично със Стоян Аhtar, който е бил личен приятел на Славейковия баща. Именно от търговеца Славейков се сдобива с екземпляр на „История славянобългарска“ (Еленския препис от 1784 г.). Нещо повече, Аhtar, който е бил добър зограф, има дял и в илюстративното оформяне на двата търновски преписа (герbove и илюстрации от Стематографията на Жефарович, изображение на цар Иван Шишман и др.).

---

¹ Статията е във връзка с проект „Четвърт хилядолетие *История славянобългарска*“, финансиран от МОМН по договор ВУ-ОХН 306/07.

² Писмото се съхранява в ЦИАИ.

През 1964 г. при почистването на тавана на Русенската митрополия ръкописът отново излиза на бял свят. Той е предаден веднага на Църковния музей при Светия синод в София (дн. ЦИАИ), където се съхранява под инв. № 1523.

Първата публикация, в която се съобщава за Ахтаровият препис (преправка) от 1844 г., е на директора (по това време) на Църковно-историческия и архивен институт В. Пандурски. В статията „Църковният музей в София“ (вж. Пандурски 1965: 12) авторът дава кратка информация за ръкописа. Същото описание Пандурски дава и в „Известия“ на Църковно-историческия и архивен и на Централния църковен историко-археологически музей“ (Пандурски 1978). За трети път преправката се споменава в статията на П. Стефанов „Отец Пантелеймон Хилендарец и неговият принос към Българското възраждане“ (Стефанов 2009). В работата се сочи, че писменият паметник има търновски произход.

Доскоро Ахтаровата преправка от 1844 г. се смяташе за изгубена. В списъците с преписи и преправки, които правят Б. Ст. Ангелов (вж. Ангелов 1958 и Ангелов 1961), М. Стоянов (Стойнов 1962: 557–596) и Ил. Тодоров (Тодоров 1985 и Тодоров 2003: 193–203), ръкописът не фигурира. Благодарение на усилията на колектива към проекта „Четвърт хилядолетие *История славянобългарска*“ Ахтаровият препис е преоткрит отново за науката и може да бъде подложен на различни интердисциплинарни проучвания.

Целите на това изследване са:

- да се определи мястото на писмения паметник (доколкото е възможно) сред другите преписи и преправки на „История славянобългарска“;
- да се направи описание на ръкописа;
- да се анализират езиковите му особености.

I. Мястото на Ахтаровия ръкопис от 1844 г. сред другите преправки на „История славянобългарска“

Преправките на Паисиевата история се появяват в края на XVIII в. Най-ранни са Поп-Пунчовата от 1796 г., Пирдопската от нач. на XIX в. и Рилската³ от 1825 г. От тях най-голямо разпространение получава Рилската сглоба, която представлява компилация от „История славянобългарска“ и Отец-Спиридоновата история от 1792 г. Нейният текст

³ По отношение на този паметник терминът „преправка“, въведен от В. Златарски, не е съвсем точен и се използва условно. В най-скоро време колективът към научния проект ще излезе с официално становище и ще коригира термина.

(с известни изменения: добавяне и премахване на отделни глави, размествания и т. н.) се съдържа в редица по-късни преписи: Поп-Йоанов от 1830, Първи змеевски от 1830 г., трите Харитонови от нач. на 30-те години на XIX в., Старозагорските преправки (1837 и 1838 г.) и др.

Б. Ст. Ангелов, който издава Рилската сглоба (Ангелов 1966), смята, че „е по-приемливо да се допусне, че преправката на Паисиевата история се е появила може би десетина години по-рано от нейния рилски препис (1825 г.)“ (Ангелов 1966: 39). Дори да е вярно това предположение, днес в науката не е познат по-ранен ръкопис с такова съдържание, поради което в работата условно ще се приеме, че посоченият писмен паметник представлява не препис, а самата преправка на „История славянобългарска“.

Именно от клона, който възхожда от Рилската сглоба, е и разглежданият в тази работа Ахтаров препис от 1844 г.

По-надолу в таблицата се привеждат кратки образци от предисловията на четири от преправките: Рилската, Поп-Йоановата, Григоровичевата и Ахтаровата.

Рилска преправка (1825)	Поп-Йоанова преправка (1830)	Григоровичева преправка (1839)	Ахтарова преправка (1844)
<p>⊕ царствіе болгарское предисловіе:</p> <p>Аще комѢ слѣчит сѧ прочтати сей лѣтопись, молю вы смиренно, аще кто ѡбращетъ погрѣшность в немъ или праваго писаніа противѢ, да ни хѣлетъ. Защо не писахъ оучиты когѡ или показаты ходожество разѣма моего и полѣчити похвала. Но видѣхъ такового прежде бывшаго славнаго народа цр҃скаго и патриаршескаго,</p>	<p>⊕ царствіи болгарскомъ предисловіе:</p> <p>Аще комѢ слѣчит сѧ прочтати сей лѣтопись, молю вы смиренно, аще кто ѡбращетъ погрѣшность в неѣ или праваго писаніа противѢ, да ни хѣлетъ, защо не писахъ оучити когѡ, или показаты ходожества разѣма моего, и полѣчити похвала. Но видѣхъ прежде такового славнаго народа, цр҃скаго, и патриаршескаго, еще же и чадъ</p>	<p>⊕ царѣвїи болгарское предисловіе:</p> <p>Ако са слѣчи нѣкомѢ да прочите тойзи лѣтопись, мола го смиренно, ако намери в' него нѣщо згрѣшено, или право неписано, да не мамри, зашто ни го писахъ да оуча нѣкого, или да си покажа на занаѣта разѣма и да полѣча хвалба, ами видѣхъ испервенъ такава народъ, цр҃ски и патриаршески, и ощи чада апл҃ски въ таково</p>	<p>Предисловіе в' кратцѣ к' читателемъ:</p> <p>Ако се слѣчи нѣкомѢ да прочите той лѣтопись, мола го смиренно акѡ намери въ негѡ нѣщо погрешка, или неправѡ писанѢ, да не оукорѡва и да не, ропщы, защо ни гѢ писахъ да оуча нѣкого, или да си покажа разѣма на хѣдожествотѡ, за да полѣча похвала, но като видехъ, зашто такиви Апл҃ски, и патриаршески чада</p>

<p>еще же и чада апл̄ских в таковое забвеніе и оуничженіе крайное пришедша, ѡкω ни едином̄ и не токмω ѡ простыхъ, но и ѡ оученыхъ людей не знаютъ, и ни же поман̄ет сѧ цр̄ство или патріаршество болгарское в нынѣшнем вѣцѣ. Тогω ради сожалехъ ѡ своемъ родѣ и написахъ вкратцѣ, да не до конца в забвеніе бѣдетъ. Сѣлω потребнω есть, любом̄дрый читателю, аще навикнешь сихъ частѣ прочитати...</p>	<p>апл̄ских : в таковое забвеніе и оуничженіе крайное пришедша : ѡкω ни едином̄ и не токмω ѡ простыхъ, но и ѡ оученыхъ людей не знаютъ. и ни же поман̄ет сѧ цр̄ство или патріаршество болгарское в нынѣшнем вѣцѣ : тогω ради сожалехъ ѡ своемъ родѣ и написахъ вкратцѣ, да не до конца в забвеніе бѣдетъ. Сѣлω потребнω есть, любом̄дрый читателю, аще навикнешь сихъ, частѣ прочитати</p>	<p>послѣдно забраваніе и оукореніе достигнуха, какъ ни еди не знай, не само ѡ просты тѣ, ами и ѡ оучены тѣ не знаютъ, и не са поман̄ва нито цр̄ство или патріаршество болгарское в сегашны тѣ години, тогω ради возжеласѧ азъ заради своатъ родъ, и написахъ въ кратцѣ, да нѣ е тварде докрай забравано. ѡкой потребно любом̄дрый читателю, ако го прочиташъ часто щеш да навикнешъ...</p>	<p>пріишле въ забвеніе, сожалѣхъ се, и пріахъ много трѣдъ, и собрахъ за народа болгарскагω, за бѣцы, прабѣцы, царіе, и патріарси, и стїи кѡкъ се живели исъ перва зацо потребное да знаите деанїа ихъ каквото що знаатъ дрѣгите народи своите прабѣцы и иматъ Ёсторїи, и всакїй кнїжнїкъ ѡ тахъ знае и сказва, и хвалї се съ народа си, ради това и аз вы напїсахъ извѣстнω за вашїы родъ четете и да разѣмеите, и да знаїте зацо да не бѣдете посмеѣны и засраме-ни...</p>
--	--	--	---

От съпоставката се вижда, че в съдържателно и езиково отношение Поп-Йоановата преправка следва много точно предговора на Рилската от 1825 г. Малкото разлики са преди всичко от графично естество. Предисловието в двете представлява компилация от двата предговора на Паисиевата история и този на Отец-Спиридоновата история от 1792 г.

Езикът на Григоровичевия препис е осъвременен, но текстът на предисловието повтаря съдържанието на двете по-стари преправки.

В предговора на *Ахтаровия препис* новото, което не се забелязва при останалите три ръкописа, е, че за основа на редакцията е взето само второто предисловие от „История славянобългарска“. Началото на текста отново повтаря Отец Спиридон. Езикът в ръкописа е видимо осъвременен и се доближава до този на Григоровичевата преправка.

Според насловите, отбелязани с червено в ръкописа, Ахтаровият препис съдържа следните части:

1. Предисловіе в' кратцѣхъ к' читателемъ, лист 22^a (по пагинацията на ръкописа).
2. Лѣтопѣніи історіа славенно болгаромъ (ѿ царехъ и патріарсехъ, и ѿ всегѡ народа болгарска), л. 25^a.
3. ѿ прародителѡ славено болгарскагѡ, и ѿ племени егѡ ѡкѡдѡ произшле изъвѣстно естъ, л. 28^a.
4. Свидетелство ѡ древнихъ летопись, л. 29^a.
5. ѿ іліріцѣ І:гѡ краля болгарска, л. 29^a.
6. ѿ болга краля болгарскагѡ пѡтогѡ, л. 30^a.
7. ѿ ліла шестагѡ краля болгарскагѡ, л. 30^b.
8. ѿ перѡна седмагѡ краля болгарскагѡ, л. 30^b.
9. ѿ константина велікагѡ, и ѿ лікініѡ мѡчителъ, л. 32^b.
10. ѿ вѡкѡча краля болгарскагѡ, л. 34^a.
11. ѿ георгіѡ арбанаса, л. 76^a.
12. (ѿ) время второе разореніе болгаріи, л. 80^a.
13. ѿ оучителех' Славенскихъ поведѡте воспоминаѡти потребное в' кратцѣ за стагѡ кирилла и меѡдіѡ въ кое време составили писмена и кнѣги на славенски ѡзыкѣ, л. 83^a.

Разбира се, не всички главни части в книгата са отбелязани като наслови (както е и в другите преписи и преправки). В общи линии извън предговора Ахтаровият ръкопис следва представения в много други преписи текст на Рилската сглоба от 1825 г. Тук няма да се спирам подробно на това, кои части са взети от историята на Спиридон и кои са по Паисий. Подобно описание е направено от Б. Ст. Ангелов в увода към изданието на Рилската преправка. Само ще бъдат изтъкнати основните различия между разглеждания ръкопис и най-старата известна сглоба с това съдържание.

И така, Ахтаровият ръкопис се различава от Рилската преправка в следното:

- В главата Лѣтопѣніи історіа славенно болгаромъ има три допълнения, които липсват в Рилската сглоба: за проклятието на Хам (л. 27^a), за наследниците на тримата Ноеви синове и за тяхното разселване (л. 28^b).
- След главата за Крум в Ахтаровата преправка е поместена песента за победата на Крум над Никифор на далматинския поет Анд-

рей Качич Миович (1702–1760), публикувана за първи път в „Razgovor ugodni naroda Slovinskoga“.

Споменатите по-горе допълнения в Ахтаровата преправка, които не принадлежат към текста на „История славянобългарска“, се съдържат в Еленския препис от 1784 г. и в създадения въз основа на него Първи търновски препис (Славейков А) от 1842 г. Почти сигурно е, че в Ахтаровия ръкопис тези добавки са дошли от един от тези два паметника.

- От съдържанието на Рилската преправка в Ахтаровия препис липсват последните 9 части: накратко за русите, за българските патриарси, списък с имената на българските светци, за сръбските крале, за сръбските светци, за българското знаме, списък с имената на българските крале и царе, списък с имената на турските султани, българската земя на четири части разделена.

Като изключим гореспомнатите разлики (допълнителните епизоди и липсващите глави), до разказа за похода в Сърбия (включително) Ахтаровият препис в общи линии следва последователността на частите в Рилската преправка. В обратен ред в края на Ахтаровия ръкопис са добавени главите (Ѓ) времеѡ второе разореніе болгаріи (по Отец Спиридон) и (Ѓ) оучителех' Славенскихъ (по Паисий). Тези части са писани от друг книжовник и по всяка вероятност това е станало малко по-късно от времето, в което е писан основният дял от ръкописа.

Обикновено Паисиевото послесловие липсва в преправките и техните преписи. Така е и в съдържанието на Ахтаровия ръкопис от 1844 г. (послесловът не е поместен и в текста на Славейков А, въпреки че е налице в Еленския препис).

II. Описание на паметника:

Ахтаровата преправка (от 1844 г.) на *История славянобългарска* е продукт на творци от Търновската възрожденска школа.

Книгата съдържа общо 128 листа, от които не всички са номерирани. Пагинацията започва от петия лист и върви във възходящ ред, като цифрите са арабски и са записани на предната страна на листовите, горе вдясно. Номерирането върви до края на книгата. Общо пагинираните листове са 122.

Корицата е мека и не се различава от хартията във вътрешността на книгата. Върху нея са записани заглавието на ръкописа, датата, денят и часът на завършването му. Тя е раздрана отдолу и годината не се вижда (не е ясно кога е станало скъсването).

По ширината (пейзажно) на корицата, горе, откъм съшивката, е записано:

[...] апріліа – 20: денъ четвѣтокъ 9: сахата
Отдолу, под датата, е дадено заглавието на книгата:
Ѡ царехъ и патриарсехъ и всего народа болгарска
Їѡанъ Зунаръ пиши ѡкѡда изъ перва
произшли и казва като потопилъ богъ стѡ
останалъ самѡ Ное и 3: синове егѡ

Следват 3 празни листа, след което на петия лист (1-ви според пагинацията)⁴ отпред е прерисуван образът на последния български цар – Иван Шишман. Надписът под него гласи:

ИѠАНЪ ШИШМАНЪ ВО ХРТА БОГА
БЛА[ГОВ]ѢРНЫ ЦАРЪ И САМОДЕ-
Р[ЖЕЦЪ ВЪС]ѢМЪ БОЛГАРОМЪ И ГРЕКОМЪ
[взато из грамоті дан]ной рѣлскомѡ манастирю въ лѣто [1370]

В долния ляв ъгъл страницата е скъсана, а текстът под образа (т. е. едрото писмо) е изпълнен с лигатури. Както вече беше подчертано погоре, рисунката е дело на самия Стоян Пенев Ахтар. След като лично снема образа от Рилската грамота, той го изпраща на В. Априлов в Одеса, който го отлитографира и разпространява (вж. Трифонов 2006).

От л. 2 (по пагинацията) до л. 13 вкл. от Стематографията на Жефарович са прерисувани образите на южнославянски царе (Стефан Неман, Давид) и светци (Стефан Немацки, Стефан Мироточец, Теоктист, Наум Чудотворец, Никодим Мироточец, Анна, Елена, Савва, Методий, Ефрем, Арсений Чудотворец и Никодим).

От л. 14 до л. 19 вкл. са прилепени още рисунки на светци и князе (Климент, Теофилакт, Владислав, Милотин IV, Стефан V Дечански, Урош VII Неман, Милотин Мироточец, Лазар, Йоан Владимир Мироточец, Стефан Ширилянов, Максим и Стефан Рижави), изрязани от друг паметник с оранжева хартия. По стила и почерка може да се предположи, че автор на тези изображения е отново Стоян Пенев Ахтар, а образите са взети от работата на Жефарович. На всяка от тези страници има по една цифра (2:, 7: и т. н.). Вероятно числата представят поредността на листовете (или рисунките) в книгата, от която са изрязани.

Първите 20 листа не са разчертани. От 21-вия лист нататък хартията е друга, а страниците са с редове. По всяка вероятност частта с изображенията и тази, която съдържа преправката на Историята, са създавани поотделно, след което са обединени и съшити в една книга

---

⁴ Оттук нататък описанието ще следва пагинацията.

(по подражание на Еленския препис, който е подвързан заедно със Стематографията на Жефарович).

От 22-ри л. нататък започва текстът на Историята. Най-отгоре е изрисувана красива заставка⁵. Използвани са цветовете червено, черно, жълто и сиво. Във фигурата се преплитат ромбове и кръгове. Заставката е орнаментирана с листа (от двете страни) и един грозд (в средата). Под заставката се чете заглавието:

ПРЕДИСЛОВІЕ В' КРАТЦѢХЪ К' ЧИТАТЕЛЕМЪ

Буквите са изписани с червено мастило, а началото на първата дума и предлозите – с черно.

На л. 25^a, най-отгоре, има миниатюра, която е поставена в орнаментирана рамка. На нея са изобразени трима мъже, седнали на столове около една маса, държащи листове хартия в ръцете си. По всяка вероятност тук е изобразен процесът на създаване (по-точно сглобяване) на ръкописна книга. При изграждането на миниатюрата са използвани черна, тъмносива и червена боя.

Под картината е поставено заглавието:

ЛѢТОПІЙНІЙ ІСТОРІА СЛАВЕННО БОЛГАРОМЪ

☩ царехъ и патріарсехъ, и ѿ всегѡ народа болгарска

Оттук започва същинската част на историята. Насловите, инициалите, голяма част от цифрите, авторовите пояснения и добавки в текста са написани с червено. За основното съдържание на ръкописа е използвано черно мастило.

Текстът е разделен на абзаци, като всеки отделен параграф започва с изрисуван с червена боя инициал (със или без орнаменти).

На л. 40, над текста за Иван Асен, с черно мастило е изрисувана последната заставка в ръкописа. Тя не е богато декорирана, но е красива. В общия план преобладава растителната орнаментика.

Текстът на Историята продължава чак до л. 88; следват 5 празни страници и от лист 91^b до края на книгата са поместени множество гербове (илирийски, албански, бесарабски, бохемски, австрийски, босненски и др.) от Стематографията на Жефарович.

На гърба на л. 38, по средата на книгата, историческото повествование е прекъснато и е написано следното:

⁵ Моделът е взет от една от заставките в Еленския препис от 1784 г., без да е пълно нейно копие.

БЛГѠ ПОЧТЕННОМЪ
ГОСПОДИНЪ
ХРИСТОФОРЪ ЖЕФАРОВИЧЪ
Їллѹрїко русианскомѠ ѡбщемѠ зографѠ
РЕВНІТЕЛЮ ОТЧЕСТВА БОЛГАРСКАГО
ЛЮБИТЕЛЮ ЦРСТВА ЇЛИРИЧЕСКАГО
за кнїгѠ ейже има
ЗНАМЕНІИ или ОРЪЖІИ ЇЛИРІЧЕСКІХЪ
изображенїе первое
Павелъ Ненадовичъ школъ иногда карповачкихъ
козачинскїхъ ученїкъ ѡ усердіе сіе воспїсуетъ
ИЗОБРАЖЕНІЕ
ВТОРОЕ КНІГЪ СІЮ
словеснейшіи г: КѡнчѠ стоѡновичъ даскалъ
любороднѣишіи г: стефанъ пенювичъ ахтаръ
ѡ тарновѠ

Текстът представлява своеобразно посвещение на Христофор Жефарович. В него наред с другата информация са споменати и имената на авторите на този ръкопис. Преписвачът, човекът на словото, е даскал Кънчо Стоянович, а поръчител е родолюбецът Стоян Ахтар (и двамата от Търново).

Въпреки това обаче може смело да се твърди, че в преписването на текста са взели участие двама души (за доказателствата вж. графическия и правописния анализ в следващата точка). Единият от тях – Кънчо Стоянович, е написал предисловието, основната част от *Историята* (до похода срещу Сърбия включително) и началото на последната глава от ръкописа – за славянските учители, която в Рилската преправка е веднага след частта за похода срещу Сърбия. Изследването показва недвусмислено, че по някаква неизвестна за нас причина К. Стоянович не е успял да довърши преписването на книгата и като е стигнал до средата на първата страница на главата за славянските учители, е изоставил начинанието. То е било продължено от втория книжовник, който е довършил главата, започната от първия преписвач, и е написал изцяло частта за второто българско разорение, като при съшиването на книгата последователността на двете части е била разменена. Възможно е това допълнение да е направено от самия Стоян Ахтар, който, както беше споменато, е взел участие в илюстрирането на книгата, но не е изключено да е дело и на друг книжовник. Между текстовете от допълнителните глави са оставени празни листове. Главата за второто българско разорение е написана върху друг вид хартия.

III. Езикови особености:

В тази точка ще бъде направен графично-правописен, фонетичен и граматически анализ на езика в Ахтаровата преправка, като в рамките на таблицата постоянно ще се прави съпоставка между текстовете на двамата книжовници.

<p>I КНИЖОВНИК (Кънчо Стоянович): предговор, изложението до главата за второто българско разорение (вкл.), началото на частта за славянските учители</p>	<p>II КНИЖОВНИК (Стоян Ахтар?): главата за второто българско разорение, продължението на частта за славянските учители</p>
<p>ПРАВОПИС И ПОЧЕРК</p>	
<ul style="list-style-type: none"> • Писмото е полууставно. 	<ul style="list-style-type: none"> • Графиката в началото започва като бързопис, след това продължава смесено, докато накрая премине напълно към полуустав.
<ul style="list-style-type: none"> • Подзаглавията, новите епизоди от повествованието, някои важни уточнения (коментари, години, числа и др.) и инициалите в текста са написани с червена боя. 	<ul style="list-style-type: none"> • Използвано е само черно мастило.
<ul style="list-style-type: none"> • Уточненията обикновено се слагат в скоби, например: Егда же возвратї сѧ ѿ арменїѧ (глаголетъ стѣи еуѡимїи лѣтопись терновскїи) егда оубылъ ѡома...; ... а крѣнъ повдигналъ своѧта воиска врѧхъ месебрїѧ (на созополе покрай морето) и оузелъ... 	<ul style="list-style-type: none"> • Уточненията се изнасят извън текста в полето. За тази цел са използвани звездичка и кръстче, например: като развалилъ Болгарската земя* (отстриани в полето е написано: * и погѡбилъ учители ихъ и изгорилъ сички нихни книги, тогава), много народ красны и храбри... (л. 81^a).
<ul style="list-style-type: none"> • Думите се пишат разделно, но често едносричните (предлози, съюзи, местоимения и др.) се сливат помежду си или пък със следващата многосрична дума (това са т. нар. фонетични думи), например: ДАНЕ оукораѡва вм. да не оукораѡва, ИДАНЕ вм. и да не, ИПРИѧХЪ вм. и приѧхъ, ВТАѧ кнїжица вм. в таѧ кнїжица, ИСЕ вм. и се, ИВЗЕ вм. и взе, ИКАТО СЕ вм. и като се, ЩОСАѧ вм. що сѧ и т. н. 	<ul style="list-style-type: none"> • Думите в текста се пишат разделно.

<ul style="list-style-type: none"> • Съкращенията в текста са малко и по традиция се наблюдават предимно при свещени названия или при често използвани думи (цр̄к̄ви, хр̄тосъ, б̄га, чл̄цы, ста̄гω и др.). 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е същото, както при първия преписвач (чл̄цы, еск̄пи ст̄ий, оц̄ы).
<ul style="list-style-type: none"> • Използват се надредни букви (п̄о, гра̄, ѝ, ѿ). 	<ul style="list-style-type: none"> • Ситуацията е както при първия книжовник (царигр̄а, цар̄тво, ѿ, кретӣлъ, пр̄етолъ, патр̄іар̄).
<ul style="list-style-type: none"> • Думите се пренасят на нов ред (понякога се пренася само една буква). 	<ul style="list-style-type: none"> • В главите, написани от втория преписвач, положението е аналогично.
<ul style="list-style-type: none"> • Листовете са от различен вид. Върху тези, които имат по-широки междуредия, графиката е разположена над реда, т. е. писмото е стоящо. Голяма част от листовете обаче са специално разграфени, като имат специални редове (с ограничения отгоре и отдолу) за писане. 	<ul style="list-style-type: none"> • Листовете са с широки междуредия, а писмото е висящо.
<ul style="list-style-type: none"> • Диакритични и пунктуационни знаци: наклонени надясно (остри) ударения (самоволно), титли за съкращение (хр̄тосъ), апострофи за пропуснати ерове (в'), двоеточия, запетаи, точки и др. 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е подобно: наклонени надясно ударения, които не стоят точно над буквата (мор̄е, та̄мо, р̄си), титли за съкращение (ст̄ий), апострофи за пропуснати краесловни ерове (под', народ'), двоеточия, запетаи, точки и др.
<ul style="list-style-type: none"> • Числителните в текста се изписват с арабски цифри (по-често) или с думи. Буквени означения с титли не се срещат. 	<ul style="list-style-type: none"> • Както при първия преписвач.
<ul style="list-style-type: none"> • При означаването на числителните след цифрата обикновено се поставя двоеточие (3: сынове, 4: жени, 25: лѣта). 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е аналогично с това на първия книжовник (4: народи, 40: дни, 3: години; 15: соборъ).
<ul style="list-style-type: none"> • С главни букви (инициали) се пишат предимно думите от началото на абзаца. 	<ul style="list-style-type: none"> • Доста често в текста при собствени имена, при народностни названия и при притежателни прилагателни се срещат главни букви (Селимъ, Мехметъ, Меѳодій, Тѳрчїнъ, Болгарїнъ, Тѳрское, Татарски, Болгарїа, Македонїа).
<ul style="list-style-type: none"> • Удължени надолу хасти имат буквите Р, Ц, Ъ, Щ (четирите са с украшение накрая), Д и ОУ. Над реда излизат Ъ, ѳ и понякога Д (ѳ). 	<ul style="list-style-type: none"> • Удължени надолу хасти (доста силно изразени в бързописа и по-слабо в полууставната графика) имат буквите Р, Ц, Ъ, Щ, Д и ОУ (У). Над реда изли-

	<p>зат Ъ, Ѹ, а понякога и бързописните б (босна, арбанаси, сербская, общо), в (второе, въ, казватъ) и д (егда, до).</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Ъ и Ь се срещат само в края на думите, като преобладава употребата на големия ер (білЪ, преписалЪ, частЪ, голЪ, поклонѡватЪ, данЪ, кралЪ, царЪ, латиницЪ). Малкият ер се среща изключително рядко (терговицЪ, асенЪ). 	<ul style="list-style-type: none"> • И тук еровете се срещат само в края на думите (богъ, сѣмеонъ, царь), но в сравнение с текста на първия преписвач Ь се среща по-редовно – царЪ, огнЪ, данЪ 'данѣк', жалостЪ, хитростЪ, господарЪ, вѣстЪ (често на своето етимологично място).
<ul style="list-style-type: none"> • Почти навсякъде, където е употребена в текста, буквата Ъ е на своето етимологично място (бѢха, нѢкой, человѢкъ, лѢтописъ, извѢстнѡ, нѢщо, вѢра, заповѢдъ, побѢгналъ, оуслѢпилъ, слѢдъ, побѢди и др.). Изключенията са незначителни (грѢцы). 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е същото: <ul style="list-style-type: none"> – на етимологичното място: побѢгна, нѢкой, живѢлъ, человѢцы, непобѢдими, тѢхните, мѢста, гнѢвъ, дѢвицы, себѢ, вѢсть, тѢхното, имѢніе, убѢждени, вѢрѡ); – изключение: грѢцы.
<ul style="list-style-type: none"> • Последователно е използването на знака за малката носовка (Ѧ), като с него се отбелязват звуковете [’А] – произлязъл от развоя на Ѣ (тѦхъ, рѦтко) и Ѧ (волѦ, кралѦ болгарскаѡ, деѦніѦ), и [’Ъ] – от ѦѦ (молѦ) и Ѧ (правѦтъ, любѦтъ). 	<ul style="list-style-type: none"> • Знакът за малката носовка (Ѧ) се среща изключително рядко (Во времѦ, другаѦ, болгаріѦ).
<ul style="list-style-type: none"> • Еднократно (в предговора) е употребен знакът за голяма носовка (да не бѢдите посмеѡни и засрамени). 	<ul style="list-style-type: none"> • Голямата носовка е използвана само два пъти в текста (много пѢти, твѢрде).
<ul style="list-style-type: none"> • Йотуваното А (Ѧ) се среща само при думата ѡзыкъ. 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е същото, както при първия книжовник (ѡзыкъ).
<ul style="list-style-type: none"> • Буквата Я не се среща в текста на първия книжовник. 	<ul style="list-style-type: none"> • Употребата на Я е последователна (подобіЯ, грабЯтъ, знаЯлъ, сѣнаЯ, нЯколко, свЯщеньцы).
<ul style="list-style-type: none"> • Често, макар и не напълно последователно, се среща графемата Ѧ, която означава звука [Ъ] (тѦрсихъ, сѦсъ, обрѦщатъ се). 	<ul style="list-style-type: none"> • Буквата Ѧ [Ъ] се среща само веднѣж в текста (КарѦмъ, но обрѦщамъ, народѦтъ).
<ul style="list-style-type: none"> • Диграфът ЪІ се пише с малък ер. В доста от примерите под влияние на църковнославянския език ери е на своето етимологично място: чѡждѢй ѡзыкъ, 	<ul style="list-style-type: none"> • И тук буквата ЪІ се използва доста често: <ul style="list-style-type: none"> – етимологична употреба: сѢнъ, бѢло, нѢнъ, пастѢри;

<p>бЫла, сЫнове. По-рядко (предимно в окончанията) буквата е употребена неправилно: защо се грецЫ помѣдри; но онѣа ... правѣЫ бѣха земеделцЫ.</p>	<p>– неетимологична употреба (не само в окончанията, но и в корени и афикси): ТурцЫте, обЫда, царЫца, подданицЫ, человекЫ, главнЫ, попыталъ, священЫцы, члѣцы, пышатъ, епыскопа.</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Двата варианта на буквата И (И и Ъ) се използват без ясни правила: кнИгата, И, мѣдрИте, греческИ, земалИ, Иска; гѡворенѣ, сотворенѣа, мѣра, препѣши, рѣмъ, велѣкагѡ. 	<ul style="list-style-type: none"> • Тук също се употребяват двете букви за И (И и Ъ), но вторият вариант (Ъ) се използва значително по-рядко, отколкото при първия преписвач, и то предимно пред гласна (Ѣда, Ѣросалимъ, окаянѢи, БолгарѢа, МакедонѢа, имѣнѢе); В думи от чужд (най-вече гръцки) се употребяват и пред съгласна: хрѣстѢани, ѣустѢнианъ.
<ul style="list-style-type: none"> • Използват се две графемии за О (О и Ѣ). Ѣ се пише почти редовно в краесловие (мирѢ, многѢ, лютеѢ, намѣралѢ, прѣлежнѢ; но и славнО царствО) и след съгласната Г (гѢворишъ, гѢворенѣе, негѢво, велѣкагѢ; но оугОднѡ, гО, егО). Винаги се среща след Ъ (Ѣанна) и в състава на предлога ОТ (ѡ – пише се като лигатура). 	<ul style="list-style-type: none"> • Срещат се и двете графемии за О (О и Ѣ), които използва първият книжовник, но Ѣ се пише само в състава на предлога-представка ОТ (ѡ), и то доста рядко (ѡемале, ѡ болгарите, ѡнематъ).
<ul style="list-style-type: none"> • Двата знака за У (ОУ и Ѥ) се използват без правила (Ѥжасъ, трѣдъ, ОУзелъ, ОУ, ОУчетъ, междоОУсобнаа). 	<ul style="list-style-type: none"> • Освен двете букви за У – ОУ (ОУзели, ОУплашилъ са, ОУ) и Ѥ (дрѣгъ, Ѣда, тѣка, погѣбишъ), характерни за първия преписвач, тук се среща и трета – У (Убивали, Учители, сУровой, ТУрцыте, Убѣждени, шУмаида).
<ul style="list-style-type: none"> • Буквата В има два варианта – обикновен и обърнат (графемата е полегнала върху вертикалната си част). 	<ul style="list-style-type: none"> • Графемата В има полууставен или бързописен израз.
<ul style="list-style-type: none"> • Две са графемите за Т. По-често употребяваната се пише с една хоризонтална и три вертикални части, а другата представлява лигатура (среща се основно при писането на предлога ОТ, но не само там). 	<ul style="list-style-type: none"> • Използвани са три варианта на Т. Първите два (по-често употребяваните) се срещат и при първия книжовник. Третият е бързописен.
<ul style="list-style-type: none"> • Д има също две разновидности (мѣдростъ, родъ, чѣдишъ; гражданственнѣ). Ръкописният вариант се употребява в ограничен брой примери. 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е същото (поДданицы, шумаида, да; помеждѣ си, благоДарили). Ръкописният вариант се употребява по-често, отколкото при първия преписвач.

<ul style="list-style-type: none"> • Знакът за йота (Й) се използва не-последователно (ч8ждыЙ, незна-ющыЙ; но той, знаите). 	<ul style="list-style-type: none"> • Й се използва доста последователно в краесловие (нѣкой, многолѣтнѣй, меѳодѣй, убѣй) и в средисловие (спо-койно).
<ul style="list-style-type: none"> • От буквите в гръцката азбука се срещат Θ и ξ. Употребата им е доста не-последователна (Θракѣа, но и Тракѣа; гоΘѣ, но и гоТѣ; маξѣмѣана, но и маКСимѣанъ; алеξандръ, но и алеКСандръ). 	<ul style="list-style-type: none"> • От буквите в гръцката азбука се срещат само Θ (Θракѣя, Θεодора, МеΘодѣй) и ψ (ψсалтирь).
<ul style="list-style-type: none"> • В текста на първия книжовник ижи-цата има една разновидност (ν): Еврoпѣ, вавилонъ. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ижицата има два варианта: <ul style="list-style-type: none"> – с две точки отгоре (ÿ): (кÿрÿлъ, сÿмеонъ, мÿръ, сÿная); – без двете точки (v): еваггелѣе. И двете графеме се употребяват доста рядко.
<p>ФОНЕТИКА</p>	
<ul style="list-style-type: none"> • Рефлексите на старобългарската <i>ятова гласна</i> (ѣ) се изразяват с помощта на буквите Ъ, Ѡ и Е. От примерите, в които Ъ е представена чрез Ѡ и Е, личи полупрегласният изговор (съответно 'а, е), характерен за източните български диалекти (живѣли, дрѣгите, въ кратце, въ врѣми, премно́го, тѣхнѣа, блеска́вицы; тѣхъ, тѣхна, тѣмъ, рѣтко, голѣма). По-рядко в позиция под ударение и следваща твърда сричка Ъ има екави западнобългарски застъпници (бѣха, тѣхъ, нѣкой; голѣма, неприсмѣха се, заповѣдалъ). Със старата графема (Ѣ) се изразява както широкия, така и тесния рефлекс на гласната (нѣщо, нѣкомѣ, тѣхъ, нѣкоѠ; невѣжи; въ кратцѣ, заповѣдъ). 	<ul style="list-style-type: none"> • В текста на втория преписвач Ъ > Я [’А] (нЯкой, тЯхъ, бЯхѣ, голЯма, видЯлъ, нЯколко, тЯмъ) или Е (нЕщо, прЕдъ, слЕдъ, врЕме, ТурцытЕ, сЕдналъ, СрЕдецъ, рЕката, звЕровѣ, тЕхны, прЕмѣдры, прЕдъ, рацЕ). Западнобългарско влияние има при думите голЕмъ, умрЕлъ, славЕномъ. В повечето случаи буквата Ъ се използва на своето етимологично място (вѢра, лѢто, извѢстно, рѢчи, имѢнѣе, гнѢвъ, мѢста).
<ul style="list-style-type: none"> • Фонетичните наследници на <i>голямата носовка</i> в ръкописа са представени с буквите Ѻ (по-често) и А̄ (или А), например: хѡдожествoтo, бѡде, трѡдъ, помянѡхъ, мѡдри, ѡбрѡчника, рѡкописана, постѡпки, рѡка, вѡмѡжи; нарека̄тъ, приема̄тъ, ка̄щата, много п̄Ати, раце. 	<ul style="list-style-type: none"> • При втория книжовник положението е същото: <ul style="list-style-type: none"> – Ж > Ѻ (мѡжескѣй, сѡдъ, мѡдрoсть, воспрѣимѡтъ, тѡга, вѡрѡ, отъ стѡпили, разлѡчили, мѡчатъ, бѡдѡ); – А [Ъ] (каЩа, раКа, востанАт, земАт, имАтъ, четАтъ, не могаТъ, са).

Трудно е да се определи дали формите с Ъ са под влияние на църковнославянския език, или са взети от западнобългарските паметници с ресавски правопис (вж. Велчева 1966: 110, 121).

Действителният застъпник на старобългарската задна носова гласна в диалекта на преписвачите е изразен чрез графемата $\bar{A}$ (А), зад която почти сигурно се крие звукът Ъ ($\bar{A} > \bar{B}$). Знакът $\bar{A}$ не е прокаран последователно във всички примери, в които различните стари вокали (Ъ и $\bar{A}$) имат за наследник [Ъ]. Често буквата се среща без диакритичния знак ($pAka < p\bar{A}ka$).

- Засвидетелствани са редица примери с рефлексии на йотуваната голяма носовка. Два са наследниците, отразени в паметника – Ю [’У] и $\bar{A}$ [’Ъ]. С по-голяма честота е представен застъпникът Ю (руско или западнобългарско от ресавски тип фонетично влияние). Този развой се наблюдава в глаголни окончания (глаголЮтъ, добиЮтъ), в падежни флексии (болгаріЮ, велікоЮ силоЮ, всЮ землю) и в някои форми на сегашното деятелно причастие (незнаЮщій < незна $\bar{A}$ штѣн). Новобългарският наследник, представен в текста с буквата $\bar{A}$, се среща предимно в глаголни окончания (мол $\bar{A}$ се > мол $\bar{A}$ са, зна $\bar{A}$ тъ < зна $\bar{A}$ тъ).

- Застъпник на малката носовка в паметника е преди всичко вокалът Е ($\bar{A} > E$ – преходът е характерен за развой на българския език), например: сЕ (от с $\bar{A}$), времЕ (врѣм $\bar{A}$), рЕдъ (от р $\bar{A}$ дъ), прѣклЕха (вж. стб гл. клѣтн), учЕтъ (от оуч $\bar{A}$ тъ) и др. При възвратно-личното местоимение и при глаголни окончания за 3 лице множествено число са отразени съответно следните промени: $\bar{A} > A$ [Ъ] – стб с $\bar{A}$ > срб с $\bar{A}$ (поради смесване на носовките) > нвб сА (нарекоха СА велики предъ б’ а); и $\bar{A} > ’A$ [’Ъ] – прав $\bar{A}$ тъ [прав’Ът], люб $\bar{A}$ тъ [л’уб’Ът]. В някои руски фонетични заемки след стари меки съгласни се появява рефлекс А: чАда (от ч $\bar{A}$ да), ѡзыкъ (от ѡз $\bar{A}$ къ).

- Рефлексите на йотуваната голяма носовка в текста на втория преписвач са следните:

- $\bar{A} > Ю$ [’У] (предимно в падежни или глаголни окончания: своЮ, хрїстіянскЮ, православноЮ, имеЮтъ, щамбаЮтъ);

- $\bar{A} > Я$ [’Ъ] (смеЯтъ са, знаЯтъ, смеЯтъ са);

- $\bar{A} > A$ [Ъ] (наричАтъ се, пишАтъ, мѣчАтъ).

В последните примери мекостта на задната гласна в глаголното окончание е загубена поради затвърдяването на съгласните Ч и Ш.

- Положението е същото, както при първия книжовник:

- $\bar{A} > E$ (сЕ, времЕ, извадЕтъ, поглЕдналъ, начЕналъ, имЕто, прїЕлъ, оучЕтъ се, почЕли ’почнали’);

- $\bar{A} > Я$ [’А] – сЯ, прїЯлъ, времяЯ, свЯти, свЯщєныцы, кнЯзь;

- $\bar{A} > A$ [Ъ] – сА < с $\bar{A}$;

- $\bar{A} > ’A$ [’Ъ] – грабЯтъ [граб’Ът], водЯтъ [вод’Ът], подносЯтъ [поднос’Ът], стоЯтъ [сто’Ът], благодарЯтъ [благодар’Ът], поставЯтъ [постав’Ът], приходЯтъ [приход’Ът];

- $\bar{A} > A$: чАда, ѡзыкъ, первоначАлно (вж. стб начАло), учАт (от оуч $\bar{A}$ тъ).

<ul style="list-style-type: none"> • На мястото на старобългарския голям ер се срещат застъпниците О (предимно в представките): вОпреки, сОжалихъ се, сОбрахъ, сОтворенїа, сОвОкопихъ, сОсекли се, бОлгарски и др.; и Ā [Ъ] (в корените на думите): прелĀгвашъ, кĀмъ, тĀрсихъ, сĀсъ, обрĀщатъ се, мĀгла, кАде, вАнъ, трАгнаха, сАбѣди се. 	<ul style="list-style-type: none"> • При втория преписвач фонетичните наследници са същите: <ul style="list-style-type: none"> – Ъ > О (в представки и предлози): вОстанат, самичОкъ, тОкмо, вОплъ, вОвозмоглъ, сОбора, сОс, бОлгаре и др.; – О > А [Ъ] (в префикси и корени): сАбиралъ, испАдили, потАпкали.
<ul style="list-style-type: none"> • В текста, създаден от първия преписвач, старобългарската предна ерова гласна има рефлекс Е: чЕстни (от ѹстънн), конЕцъ (от коньць), венЕцъ (от вѣньць), вЕсь (от вьсь). 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е същото, т. е. Ъ > Е: СредЕцъ, вЕсь (от вьсь), самовластЕнъ.
<ul style="list-style-type: none"> • Ĭа > Ѧ [’А] (деѦніѦ, рїмлѦны, землѦ). 	<ul style="list-style-type: none"> • Ĭа > Я [’А] (окаЯнно, хрїстіЯне, подобїЯ, римлЯны, градскаяЯ, волЯ)
<ul style="list-style-type: none"> • В редица примери стб гласна Ъ е заменена с И (рефлексът е общобългарски): ѡзИцы, но и ѡзыкъ (от ѡзыкъ), тИ (от ты), чѣждїИ (от штоѹждын), бїле (от бѣлн, мн. ч. на мин. деят. прич. I от гл. вѣтн), слишати (от слѣшатн). 	<ul style="list-style-type: none"> • Тук примерите, в които стб гласна Ъ е заменена с И, са по-редки: бИле (от бѣлн), владИцы (от владѢлка).
<ul style="list-style-type: none"> • Групите РЪ, ЪР и ѦЪ, ѦЛ, наследници съответно на сричкотворните Р и Л и на първичните групи РЪ, ЛЪ и РЪ, ЛЪ в стб период, в текста на първия преписвач се предават с ЕР, РЕ (руски фонетични варианти): пЕРвѡ, тЕРгѡвцы, тЕРновскаѡ, оутвЕРдили, дЕРжали, смЕРта; гРЕцы; и ОЛ, АЛ: наПОлни, ПОЛна, ДОЛгихъ, хОЛми; дАЛбоки. В единичен пример е представена промяната РЪ > ОР (БОРзи). 	<ul style="list-style-type: none"> • Наследниците при втория книжовник са: <ul style="list-style-type: none"> – РЪ, ЪР > ЕР, РЕ (цЕРквы, пЕРвоначално, тЕРновъ, смЕРти, сЕРби, дЕРжали, оутвЕРждени, тЕРпятъ; гРЕкъ, кРЕсти); – РЪ, ЪР > ОР (скОРбъ); – РЪ, ЪР > АР, ЖР [ЪР] (сАРцето, твЖРде). • Форми с ЛЪ и ЪЛ не се срещат.
<ul style="list-style-type: none"> • От наследниците на праславянските групи *ОР, *ОЛ – *ЕР, *ЕЛ между съгласни преписвачът е включил само домашни примери с метатеза на ликвидните съгласни (ГРАжданнѡстъ, гРАдъ, дРАгъ, мЛАдъ). Пълногласието според руския развой в текста не се среща. 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е същото: <ul style="list-style-type: none"> – *ОР > РА (гРАдъ, царигРАдъ); – *ОЛ > ЛА (гЛАвны, мЛАды). • Примери с пълногласие не са засвидетелствани.

<ul style="list-style-type: none"> • В отделни примери (предимно във формите на думата <i>земя</i>) по традиция се среща и отдавна изгубеното в източните български говори епентетично Л (земЛѦ, но и земаѦ; ѡзлюбЛѦвали и др.). 	<ul style="list-style-type: none"> • В текста на втория преписвач ситуацията е аналогична (земЛѦ, поставЛен, озлюбЛени, римЛѦны, правЛеніе), но и тук формите с епентетично Л са по-скоро изключение, отколкото правило.
<ul style="list-style-type: none"> • Често срещано явление в текста е качествената редуция на неударени гласни, която е характерна за източните български диалекти: прочИтѣ, пѣсанѢ, нИ гѢ писахъ, да знаИтѣ, чИ (вм. че), жИнатѣ мѢ, слѣзИ, пѣшиИ, ОУслѣпѣлѣ ги, амѦ, вѣискѦ, дѣснѦта. По-често се редуцират широките Е и О съответно в И и У. 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е както при първия книжовник: чИ, убѣИ (вм. убие), изгѢрѣшъ, чИтѣли, запѢвѣдва, зѣмешИ, ОУстѣли 'останали', напѣшиИ. Примери с качествена редуция на А в Ъ не са засвидетелствани.
<ul style="list-style-type: none"> • Опозицията мекост : твърдост при съгласните в паметника е напълно развита, например: моЛѦ [моЛ'а] – вЛѦчишъ [вЛѦчиш], оукоРѦва [укоР'ава] – пРѦведно [пРѦведно], оупаЗѦтъ – За това, ТѦхъ – Това, люБѦтъ – Болгарѣте, проСѦтъ – рѣкопиСанна, милостѣНѦ – Напраснѡ и др. 	<ul style="list-style-type: none"> • За езика на втория преписвач се отнася същото: Някой [Н'акой] – Наслѣдникъ [Наследник], Тяхъ [Т'ах] – Татарската [таТарската], БяхѢ [Б'хѢ] – арБанаси [арБанаси], гоЛѦма – мЛѦды, виДѦлъ – облаДѦлъ, постаВѦтъ – тоВА, подноСѦтъ – СалимѢ.
<ul style="list-style-type: none"> • Доста често краесловните звучни съгласни се обеззвучават – понапреТъ, иСъ (вм. изъ), нареТъ, рѦТко, граТъ, поТъ (вм. подъ), спореТъ, назаТъ, теШка и др. Това показва недвусмислено, че краесловните ерове нямат звукова стойност, а се пишат само по традиция. 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е както при първия книжовник: иСтѢрѣчена, иСкажи, иСкѢство, МоскоФѣцы, теШко.
<ul style="list-style-type: none"> • Озвучаване на съгласни в позиция пред звучен консонант: Зговоръ. 	<ul style="list-style-type: none"> • Няма засвидетелствана форма.
<ul style="list-style-type: none"> • Опростяване на група от съгласни: посреШна. 	<ul style="list-style-type: none"> • Няма регистриран пример.
<ul style="list-style-type: none"> • Отразени са старите палатализации на задноезичните съгласни К, Г и Х в съседство с предни гласни (патрѣарШѣски, патрѣарСи, кнѣжниЦы, ѡЦы). 	<ul style="list-style-type: none"> • Отразено е същото положение (ПатрѣарШѣа, но и ПатрѣарХѣа; чѣловѣЦы; ѡЦы и др.).
ГРАМАТИКА	
<p>В осъвременения текст на ръкописа се откриват почти всички особености, които характеризират новобългарските говори от XVIII и XIX в.</p>	
а) Именна система:	

<p>• Именната система се отличава с <i>предимно аналитичния</i> си, новобългарски строеж. От старите падежи все още се срещат: <u>родително-винителният</u>: ѿ ліЛА шестАГѿ кралѾ болгарскАГѿ; за народа болгарскАГѿ; ѿ сотвореніѾ мїрА; всѧКОГѿ человекА приемватъ въ кѧщата сы; ѿ адамаА до давидаА и праведнАГѿ ІѡакїмаА, ІѡсифА обрѣчнїка бѣѣ; ѿ страхаА и от оужаса тѣрскАГѿ; а копронїмъ послалъ къ тагана да ѿиде; пратилъ моленїе и дари НА борисА царѾ; кѧкъ е былъ ѿ рода царЕИ болгарскИХЪ; дади имъ королевска тїтла за велїкоЮ побѣдѣ; и плѣнили всю землЮ францѣшкѣЮ; и тако ималъ оно писанїе въ ползѣ дѣшевнѣЮ; и <u>дателният падеж</u>: оучи сѧ своемѣ ѡзыкѣ; Іафетѣ третомѣ сынѣ своемѣ заповѣдалъ да се насели на Еуропа; името царЮ римскомѣ...; Погонатъ посла много злато болгарѣМЪ; и пратилъ писмо царЮ; и тако веровали много народѣ Алѣсіанѣ. Доста рядко се употребяват другите косвени падежи: <u>творителен</u>: великѣ частъ вселеннѣю покарѧхѣ орѣжиЕМЪ; болгари съ великоЮ силоЮ приидоша; и <u>местен</u>: и былъ силенъ и страшенъ въ бранЕХЪ; помислїлъ да принесе престолъ въ болгарѣХЪ. Преобладават родително-винителните и дателните форми при имената на лица от м. р.</p>	<p>• И тук преобладават аналитичните граматични форми, а от старите падежи с по-голяма честота се откриват <u>родително-винителният падеж</u> (Во время 2:ГО Мехмета; и живялъ тамо до смертИ отца своЕГО; и ако не смиришь ихъ до конца...; да развалишь ... градоначалникОВ ихъ; проводилъ своЕГО везирЯ; и отъ дрѣги болгарОВЪ да воспрїемне...; отъ Іванна стое еваггелїе; отъ ѧзыка болгарскаГО; отъ всеГО славенскаГО народа; и показа то(ва) царЯ; да благодарятъ бога; и оучили вѣрѣ хрїстіанскѣЮ; держатъ своЮ вѣрѣ) и <u>дателният</u> (наслѣдникъ адѣ, дїаволѣ дрѣгъ; отговори патрїархъ Селимѣ; и оучилъ ги ѧзыкОМЪ болгарскИМЪ; и показа то ... патрїархѣ ИгнатїЮ Цареградскомѣ; не имали песмена по своЕМѣ ѧзыкѣ; по своЕМѣ ѧзыкѣ почели да четатъ; то быха весма болгарОМЪ благодарили). Значително по-рядко се срещат творителният падеж (сынъ именѣ Салимъ; онъ былъ родОМЪ болгаринъ; приель стое крещенїе со всеМЪ народОМЪ болгарскИМЪ) и местният (Во время; и въ бранѣХЪ непобѣдими; въ началѣ бѣ слово).</p>
<p>• Почти редовно се среща <i>определителният член</i> (пълен и кратък) – една от балканските езикови черти в българския език: съществителни имена – м. р. ед. ч.: родѦТЪ, родѦ, народА, ѡзыка, животА; ж. р. ед. ч.: кѧщаТА, земѧТА; ср. р. ед. ч.: хѣдожествѡТѿ, племѧТО; м. р. мн. ч.: царетѣ; ж. р. мн. ч.: работитѣ, дщерїтѣ; прилагателни имена – м. р. ед. ч.: средниА; мн. ч.: мѣдриТЕ,</p>	<p>• При втория книжовник <i>определителният член</i> при имената се среща малко по-рядко: – съществителни имена (м. р. ед. и мн. ч.: епископА, ТурцыТЕ, болгаритѣ, царето; ж. р. ед. ч.: болгарїаТА, рекаТА, войскаТА; ср. р. ед. и мн. ч.: очитѣ, имѣнїето, името; плуралия тантум: хораТА); – прилагателни имена (м. р. ед. ч.:</p>

<p>простиТЕ, храбриТЕ, дрѣгиТЕ и т. н. Често определителният член се пише отделно от думата – работи ТЕ, жина ТА, или пък между тях се поставя двоеточие – род:АТ.</p>	<p>дрѣгиТЕ; ж. р. ед. ч.: ТатарскаТА, ТерновскаТА; ср. р. ед. ч.: ЧермноТО, ТурскоТО).</p>
<ul style="list-style-type: none"> • Редовно е и аналитичното <i>степенуване при прилагателните</i> с помощта на частиците <i>по-</i> и <i>най-</i> (най славны, найсылны, помѣдри, по полѣтѣчны). 	<ul style="list-style-type: none"> • В текста на втория преписвач степенуването се изразява по същия начин: най първо, по искѣсни (същото е характерно и за наречията: повече, най напредъ).
<ul style="list-style-type: none"> • От по-старите черти на езика в паметника са запазени <i>сложните прилагателни</i> (чѣждый, славный, непобѣдимый, челѣскій, славнаѧ, охрѣдскаѧ, дѣнавскаѧ, болгарское). Наличието на членувани именни форми показва, че сложните прилагателни не са свойствени за новобългарския език от епохата на Възраждането, а в паметника са употребени под влияние на книжовната традиция и изпълняват главно стилистична функция. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ситуацията е аналогична: Турское, Татарскій, новый, многолѣтний, столный, праведный, женскій, сербская, дрѣгая, царская, римская, книжная.
<ul style="list-style-type: none"> • От малкото налични примери в текста се вижда, че <i>родова диференциация при прилагателните</i> (и местоименията) в множествено число не съществува: храбриТЕ постѣпки (ж. р. мн. ч.) на царетѡ болгарскиИ (м. р. мн. ч.). 	<ul style="list-style-type: none"> • И тук е отразено същото състояние: тѣрски раце (ж. р. мн. ч.) – народи болгарски (м. р. мн. ч.)
<ul style="list-style-type: none"> • След числителни имена съществителните от м. р. се употребяват със своята форма за множествено число (3: сынОВЕ, дваМАта сынОВЕ, но и два сына; 2: братѧ, 1800 грецьИ, 3: царѧ, трѣ братѣѧ). 	<ul style="list-style-type: none"> • При втория преписвач положението е същото: 5: фѣлософИ; 4: даскалИ, 4: народИ, 4: патрѣарСИ, чѣтыры патрѣарСИ; но и 125 000 татарокА (т.е. татари).
<ul style="list-style-type: none"> • Окончания за мъжки род в множествено число: <ul style="list-style-type: none"> – при едносричните съществителни имена е налице колебание между -И и -ОВЕ: градОВЕ и градИ, дарОВЕ и дарИ, грехОВЕ и гресИ; – при многосричните окончанието е -И (с графичен вариант -Ы): холмИ, дебриИ, посланницЫ; – окончанието -Е при съществителните, назоваващи лица от м. р., не се среща. 	<ul style="list-style-type: none"> • По-характерните окончания за м. р. мн. ч. са: <ul style="list-style-type: none"> – -Е (при съществителните, означаващи лица от м. р.): еничарЕ, болгарЕ, хрѣстѣянЕ, мѣжѣЕ, римляне, царѣЕ; – -ОВЕ (при едносричните имена): зверОВЕ, – -И или графичният вариант -Ы (при многосричните): подданицЫ, чело-вяцЫ, учителИ.

б) Местоименна система	
<ul style="list-style-type: none"> • Във връзка с разво­я на българския език към аналитизъм е намаленият брой на <i>косвените падежи</i>. И тук, както при имената, се срещат предимно род.-вин. (негѡ, гѡ, нѣкогѡ, ихъ, ги, егѡ, всегѡ) и дат. местоименни форми (нѣкомѡ, своемѡ, мѡ). Много рядко се срещат местоимения в други падежи (твор. п.: съ нѣмъ). 	<ul style="list-style-type: none"> • Положението е същото: <ul style="list-style-type: none"> – род.-вин. местоименни форми (него, го, я, ихъ, ги, тяхъ); – дат. местоименни форми (емѡ, мѡ, тямъ, имъ). Други косвени падежи при местоименията не са засвидетелствани.
<ul style="list-style-type: none"> • Редовна е употребата на <i>третолчните местоимения</i>, образувани на основата на старобългарското показателно местоимение ТЪ: лични местоимения – той (им. п. м. р. ед. ч.), те (им. п. мн. ч.), тахъ (род.-вин. п. мн. ч.), тамъ (дат. п. мн. ч.); притежателни местоимения – тахна (откъм притежател: ж. р. ед. ч., откъм притежаемо: мн. ч.). 	<ul style="list-style-type: none"> • В текста на втория преписвач наред с източнобългарските форми, произлизащи от ТЪ (той, те; тяхните), се среща и местоимението онъ (от стб показателно местоимение ѠНЪ).
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Относителните местоимения</i> се образуват на основата на въпросителните + частицата -то (кактоТО, щоТО, коѡТО, койТО). По-старите относителни местоимения (нже, њже, ѓже) в паметника се срещат доста рядко: Испанію ИЖЕ во Еуропѣ. 	<ul style="list-style-type: none"> • Тук ситуацията с относителните местоимения е същата: койТО, каквоТО, щоТО. Старите форми на основата на анафоричното местоимение не се срещат.
<ul style="list-style-type: none"> • Напълно развити са и <i>показателните местоимения</i>, които се образуват от основата на по-старите форми тъ и онъ: <ul style="list-style-type: none"> – за близко показване (дълги форми: този, това; кратки форми: той 'тоя', таѡ, тіѡ); – за далечно посочване са засвидетелствани само кратки форми: оно 'онуй', онѣѡ. 	<ul style="list-style-type: none"> • В текста на втория преписвач няма никаква разлика: <ul style="list-style-type: none"> – за близко показване (дълги форми: тези, това; кратки форми: то 'туй', тѣя или тѣя); – за далечно посочване (дълги форми: онзи, онези; кратки форми: оны или оныя, оная).
<ul style="list-style-type: none"> • При родовите местоимения в близък текстуален контекст се срещат стари и нови форми за изразяване на <i>определеност</i> – определителен член (своиТЕ, своиѡ, сѣчкаТА, негѡвоТО) и сложни местоименни форми (всѡкѣй, вашѣы). 	<ul style="list-style-type: none"> • Тук ситуацията е аналогична (нашѣй – нашѣТЕ).

в) Глаголна система	
<ul style="list-style-type: none"> Често старият <i>инфинитив</i> се замества с да-конструкции (да прочитѣ вм. прочитати, да оуча вм. оучити, да работи вм. работати и др.). По-рядко се срещат инфинитивни форми (собирати, примиритѣ сѧ, даѧти) и съчетания от да + инфинитив (да бѣде воевати). 	<ul style="list-style-type: none"> В текста на втория книжовник е употребена само една инфинитивна форма (егда СѢДИТИ иматъ господѣ). Навсякъде инфинитивът е заменен с да-конструкция.
<ul style="list-style-type: none"> При глаголите във <i>второ лице единствено число</i> се среща само новобългарското окончание -ш(ѣ): имашѣ, срамѣвашѣ, оставашѣ. Старата флексия -ши не се употребява. 	<ul style="list-style-type: none"> Същото е положението и в текста на втория преписвач (смиришѣ, погѣбишѣ).
<ul style="list-style-type: none"> Въпреки че по това време вече е наложено в говоримата реч, <i>описателното бъдеще време</i> се среща спорадично, като и двете форми – положителна и отрицателна – в повечето случаи са образувани на базата на стб спомагателен глагол хотѣти (ще речешѣ, не ще да може). Рядката употреба на тези конструкции се налага поради историческото повествование, което изисква предимно глаголни форми в минало време. 	<ul style="list-style-type: none"> Представени са преди всичко положителните описателни форми за бъдеще време (ще востанатѣ, ще си зематѣ земята, ще стоишѣ), както и една стара описателна конструкция, образувана с помощта на стб спомагателен глагол имѣти в 3 л. ед. ч. (сѣдити иматѣ).
<ul style="list-style-type: none"> От миналите времена най-рядко се употребява имперфектът (но не мѣжѣ да намерѣ; а той въ това време взимаШЕ данѣ от...). 	<p>Не са засвидетелствани примери.</p>
<ul style="list-style-type: none"> Широка е употребата на <i>преизказното наклонение</i> (и царето имѣ ДАВАЛИ дщерїте си за жени; и многѣ пѣти НАВИВАЛИ и ЗЕМАЛИ данѣ от мѣдрите грецы; когато ПОТОПИЛѣ бѣгѣ сѣта, ОСТАЛѣ само Ное...; тогива борисѣ МОЛИЛѣ никифора). 	<ul style="list-style-type: none"> Положението при втория книжовник е същото: Когато ОБЛАДАЛѣ Цариградѣ ...; и ПРЕМИНАЛѣ Салим у Цариград; болгарите ПОСТАВИЛИ патрїархи.
<ul style="list-style-type: none"> С голяма честота се характеризират и глаголите от новобългарското <i>аспрежение</i> (иматѣ, сказва, прелѣгвашѣ, приемватѣ, срамѣвашѣ, оубиватѣ). 	<ul style="list-style-type: none"> Глаголите от новобългарското аспрежение са с широко приложение (дѣматѣ, казватѣ, запѣвѣдва, воспрїемватѣ, враждѣватѣ).
<ul style="list-style-type: none"> Макар и рядко, в текста се среща миналото несвършено деятелно причастие (не МОЖЕЛО да са ходи). 	<ul style="list-style-type: none"> Миналото несвършено деятелно причастие е налице и в езика на втория преписвач (грабялѣ ги и ги събиралѣ; не ѣмеяли, поставяли).

г) Лексика	
<p>Въпреки че езикът в текста е осъвременен, голяма част от използваната лексика принадлежи към традиционния книжовен пласт (лѣтописъ, хѣдожествѡтѡ, похвала, деѡнїѡ, гражданствѡ, гражданностъ, ѡ сотворенїѡ мїра, свѣдетелства, оученїе, незлобіе, мѣдростъ, кнїжници, изволенїе, насилїе, малодѣшіе, велми, благоволенїе, писанїе, моленїе, дари 'дарове' и др.). Не са малко и народните думи, отнасящи се към битовата и трудовата лексика (влачишь, ѡрачи, ѡвчари, копачи, иставрези 'изтрезня', доди 'дойде' и др.). Срещат се и редица русизми (фонетични, лексикални или словообразователни), неприсъщи за българския език (чАда, забвенїе, дѡрацы, челѡвѣка, незнающїй, памѡтъ, покарѡхѡ, воздвїгнали, смотрелївѡ, могаметъ 'Мохамет' и др.). Традиционно в текста се откриват стари и нови гръцки заемки, повечето от които се отнасят към религиозната сфера (патрїарси, архїереи, кондики, архїереики, еретїкъ, ересї, хариза, хортѡвали), както и някои турцизми (асланъ, Едрене, бей, паша, везїръ, башка, кавга и др.).</p>	<p>Положението при втория преписвач е аналогично:</p> <ul style="list-style-type: none"> – традиционна лексика (егда, поклоненїе, реклъ, дрѡгъ 'приятел', риданїе, матери, отцы, имѣнїе, ловитва, искѡство, прїшествїе, написанїе, велми, поганство, мало, ищи, попранїе, насилїе, внемли, крамола, пренїе, кѡпство, оученїе, незлобіе); – народни думи (таквасъ, дѣнавѣр 'Дунав', писѡвале, ѡбиле, москали 'московци', прїемнатъ, оутакмили); – русизми (челѡвѣцы, воздыханїе, крести, щамбають, имеютъ, всегда, воспрїимутъ); – гръцизми (патрїархъ, епыскопа, архїерейство, еваггелїе, фїлософи, ересъ, мїтрополїти, епархїя, политика); – турцизми (Едрене 'Одрин', кашмаканинъ, ѡемїи, кахаръ).

На анализ в статията беше подложен един от малко известните преписи преправки на „История славянобългарска“ – Ахтаровият ръкопис от 1844 г.

От направения разбор могат да се изведат следните по-важни изводи:

1. Ахтаровият ръкопис от 1844 г. представлява сборник, в който освен преправката на Паисиевата история са поместени изображения на светци, царе и гербове от Стематографията на Христофор Жефарович (образецът е взет от Еленския препис от 1784 г., който е подвързан ведно със Стематографията). Текстът е поместен по средата, а в началото и в края на книгата са илюстрациите.

2. Ахтаровият препис възхожда от клона, в чието начало стои Рилската преправка от 1825 г., но не съдържа всички нейни части (липсват последните 9 глави).

3. Езикът в Ахтаровия ръкопис е доста осъвременен в сравнение с този в Рилската и в Поп-Йоановата сглоба. По този показател се наблюдава прилика между Ахтаровата и Григоровичевата преправка⁶.

4. Съществена разлика в сравнение с другите преправки има в преработения предговор на Ахтаровия препис. Тя се състои в това, че за основа на компилацията с Отец-Спиридоновата история е взето само второто предисловие на „История славянобългарска“, а не двете, както е при другите преправки. Не е известно засега дали става въпрос за проявено творчество от страна на книжовника, или предговорът е преписан наготово от по-стара редакция.

5. Ахтаровата преправка съдържа някои допълнителни части, които не се откриват в по-старите преписи, произлизащи от клона на Рилската сглоба. Тези текстове са взети от Еленския ръкопис от 1784 г., който е послужил за основа и на други търновски преписи (Славейков А и Славейков Б) на *История славянобългарска*.

6. В създаването (преписването) на ръкописа са взели участие двама книжовници. Въпреки че има доста графични различия, като цяло двата почерка си приличат. Нещо повече, при сравнението на Ахтаровата преправка с двата търновски преписа (Славейков А и Б) също се забелязва поразително сходство в това отношение. Не можем да допуснем, че преписвачът на изброените ръкописи е един и същи, но пък имаме основание да говорим за единна калиграфска школовка на търновските книжовници.

7. Във фонетично и граматично отношение езикът на преписвачите е близък. По всичко личи, че сред езиковите елементи преобладават източнобългарските народни особености, така че може да се допусне възможността редакцията да е осъществена в този район на страната. В текста са запазени и доста западни черти, на които произходът все още не е изяснен.

И така, с изследването на Ахтаровия ръкопис от 1844 г. се прави поредната крачка към създаването на единна (възможно най-пълна) класификация на преписите и преправките на Паисиевата история. Това е една от все още нерешените, но важни задачи пред специалистите (езиковеди и литаратуроведи), които се занимават с проблемите на Българското възраждане. Публикуването на подобни писмени па-

---

⁶ С осъвременен език са още Фотиновата (от 1842 г.), Старозагорската (от края на 30-те години на XIX в.) и Свищовската преправка (от 1842 г.).

метници ще помогне за проследяване на взаимовръзките между отделните преписи и преправки, а с това ще се достигне до по-цялостно разбиране на литературните и езикови процеси във времето, в което се формира новобългарският книжовен език.

ЛИТЕРАТУРА:

Ангелов 1958: Ангелов, Б. Преписи на Паисиевата история. // *Известия на Института за български език*, № 7, 1958, 299–301.

Ангелов 1961: Ангелов, Б. *История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г.* София, 1961.

Ангелов 1966: Ангелов, Б. *Рилска преправка на История славяноболгарская.* Увод и бележки от Боню Ст. Ангелов. София: Институт за литература, Издателство на БАН, 1966.

Велчева 1966: Велчева Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI, XVII в. // *Български език*, XVI, № 2, 1966, 110–121.

Гергова 2004: Гергова, А. *Българска книга: енциклопедия.* София, 2004, с. 335.

Златарски 1899: Златарски, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. // *ПСп*, № 59, София, 1899, с. 7.

Маждракова-Чавдарова 1985: Маждракова-Чавдарова, О. *Възрожденецът Стефан Пенев Ахтар.* София, 1985.

Пандурски 1965: Пандурски, В. Църковният музей в София. // *Духовна култура*, № 10, 1965, 7–13.

Пандурски 1978: Пандурски, В. Паметници на културата в Църковно-историческия музей в София. // *Известия на Църковноисторически и архивен и на Централния църковен историкоархеологически музей.* Под редакцията на Ив. Дуйчев, В. Пандурски, Т. Събев и Хр. Христов. София: Синодално издателство, Том 1, 1978.

Стефанов 2009: Стефанов, П. Отец Пантелеймон Хилендарец и неговият принос към Българското възраждане.

// <http://www.pravoslavie.bg/old/index.php?option=com_content&task=view&id=7267&Itemid=58&feed=rss10&date=2009-01-01>.

Стоянов 1962: Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славяноболгарская“. // *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762-1962).* Сборник от изследвания по случай 200-годишнината на „История славяноболгарска“. Под ред. на Д. Косев и др. София: Издателство на БАН, 1962, 557–596.

Тодоров 1985: Тодоров, Ил. Неизвестен препис на Паисиевата история в Хилендарския манастир. // *Старобългарска литература*, 1985, № 18, 193–203.

Тодоров 2003: Тодоров, Ил. *Паусий Хилендарски. Анотиран библиографски указател.* София, 2003.

Томова 2001: Томова, Т. *Начо Начов.* //

<<http://litenet.bg/publish3/ttomova/nnachov2.htm>>.

Трифонов 2006: Трифонов, Ю. Съчиненията на П. Р. Славейков с исторически характер. // *WEB Избрани студии.*

http://litenet.bg/publish17/iu_trifonov/izbrani/sychineniia.htm>.

Цонев 1910: Цонев, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София.* София: Изд. на библиотеката, 1910, с. 414.

ЧЕРТКОВИЯТ ПРЕПИС НА ПАИСИЕВАТА ИСТОРИЯ¹

Любка Ненова

Югозападен университет „Неофит Рилски“, Благоевград

The copy of Chertkov is an interesting copy of „Istorja slavjanobolgarskaja“. In the beginning, the copy was in Chertkov's library. Alexaner Dmitrievich Chertkov was a famous Russian archaeologist, historian and was interested in natural sciences. After his death the copy became a part of the Romyancevski museum, but in 1875 it was moved to The State Historical Museum in Moskow. The Chertkov copy was written on thin paper from the 19th century. There are not any ornaments on it. Only the capital letters at the beginning of the copy are with floral elements. The main purpose of this paper is to present some of the special features of the language of the Chertkov copy.

Keywords: „Istorja slavjanobolgarskaja“, Paisii Hilendarski, the copy of Chertkov, orthography and language.

Настоящият доклад има за цел да представи някои предварителни наблюдения върху езиковите особености на Чертковия препис на Паисиевата история. Очертаването на мястото му сред другите преписи на *Историята* ще бъде разгледано в по-късно изследване. Паметникът досега не е цялостно проучен.² По време на работата по проекта „Четвърт хилядолетие „История славянобългарская“³ колективът успя да се сдобие с частично дигитално копие на този препис, като микрофилм от него се съхранява в Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ в София. Именно тези две копия са използвани в настоящата работа.

---

¹ Този доклад е резултат от участието ми в проекта „Четвърт хилядолетие История славянобългарская“ на ЮЗУ „Неофит Рилски“ и СУ „Св. Климент Охридски“, подкрепен от Фонд за научни изследвания на МОН, ВУ-ОХН/ 306-07.

² Не ми е известно предварителното съобщение на Венедиков (Венедиков 1963: Венедиков, Г. К. Неизвестный список „Истории славянобългарской“ Паисия Хилендарского // *Славянский архив. Сборник статей и материалов*. Москва, 1963, 206–207), за което споменава във второто си съобщение за Чертковия препис (вж. Венедиков 1962).

³ Сrv. интернет страницата на проекта на адрес <<http://www.paisii.swu.bg/index.htm>>

ИСТОРИЯ НА ЧЕРТКОВИЯ ПРЕПИС

Според Илия Тодоров (Тодоров 1981: 26) важноста на Чертковия препис се крие във факта, че той е направен в Русия като копие от изгубения в днешни дни Жеравненски препис на *Историята* (вж. Григорович 1852: 108, Раковски 1860: 20, Дринов 1871, Лавров 1895, Теодоров-Балан 1896: 147–150, Преписи 1912: 239–240, Раковски 1960: 128, Стоянов 1962: 557–597, Динеков 1963: 131–138, Ангелов 1972: 20–22, Тодоров 1981: 19–59), (Тодоров 2003). Той определя Жеравненския препис като „един от най-старите и най-ценни преписи“ (Тодоров 1981: 19), защото е възникнал още приживе на Паисий. Освен това се предполага, че Жеравненският препис е бил непосредствено свързан с Паисиев личен екземпляр. Изгубеният Жеравненски препис става известен на науката благодарение на руския учен В. И. Григорович (Григорович 1852: 52). Освен това е широко използван и от Г. С. Раковски в книгата му „Няколко речи о Асеню Первому“ (Белград, 1860, 20–21, 44–47, 64, 118). Именно според Раковски преписът е намерен през 1838 г. в с. Жеравна от един възрожденски сливенски деец – Атанас Дучев (Дукиади) и през същата година е предаден в ръцете на В. Априлов в Одеса, т.е. той става негов собственик (Тодоров 1981: 21). Ето защо преписът още е познат на науката като Априловски. Преди Априлов да изпрати на Ю. И. Венелин Жеравненския препис за проучване, му изпраща друг препис, известен на науката като Венелинов (Венелин 1889: 176–187, Теодоров-Балан 1896: 147–150, Златарски 1899: 741, Стоянов 1962: 581–582, Динеков 1963: 131–138), съхраняван в Руската държавна библиотека в Москва под № 1022. Скоро след като Априлов изпраща материали за изследване на Ю. Венелин заедно с Жеравненския препис, Венелин умира и тогава Априлов предоставя Жеравненския препис на друг учен за изследване – Николай Никифорович Мурзакевич, известен историк, археолог и етнограф. По инициатива на Мурзакевич са направени два преписа на Жеравненския ръкопис. Единият е даден на Чертков с цел да се издаде. Другият е т. нар. Тошковичев препис (Теодоров-Балан 1896: 147–150, Препис 1912: 239–240, Стоянов 1962: 575–576, Динеков 1963: 131–138, Емануилова 1972: 4, Неделчева 1980: 4). Някои смятат, че Тошковичевият препис е направен през 30-те години на миналия век в Русия⁴ (Тодоров 1981: 30). Според други⁵ Тошковичевият препис е

---

⁴ Това мнение се основава на руския почерк на преписвача и на руския произход на хартията (Тодоров 1981: 30). Има две издания на Тошковичевия препис от П. А. Лонгинов (1885 и 1893 г.).

даден на Стефан Тошковичев, на когото е донесен в Одеса от Света гора. Преди да изпрати на Чертков копието на Жеравненския препис, известно като Чертков (Ангелов 1962: 2, Венедиков 1962: 518–520, Стоянов 1962: 557–597, Динеков 1963: 131–138, Тодоров 2003: 156) или Музеен препис, Мурзакевич предоставя на В. И. Григорович за изследване самия Жеравненски ръкопис. Григорович прави опис на ръкописа, който се пази в Държавната библиотека „В. И. Ленин“ в Москва под № 2.23 (Арх. Григорович, № 2.23, Тодоров 1981: 24). На Чертков е предоставено копие по Жеравненския препис на Паисиевата история около 1844 г. (Тодоров 1981: 26). Но точното място и време на възникване на Чертковия ръкопис не е известно, нито се знае кой е преписвачът му, защото липсват както бележки на преписвача, така и такива на читателите му. Налице са обаче два вида корекции. Едните според Г. К. Венедиков са направени непосредствено след приготвянето на преписа, а вторите – по-късно (Венедиков 1963: 206–207). Смята се, че самият А. Д. Чертков е нанесъл корекции върху преписа, защото го е подготвял за издаване. Не успява да го издаде, защото умира⁶. Преписът остава в библиотеката му, а после преминава в Румянцевския музей, оттам постъпва във фонда Чертков на Държавния исторически музей в Москва. Така преписът получава името си по мястото на първоначалното си съхранение – библиотеката на Александър Дмитриевич Чертков – известен руски археолог, историк и любител на естествените науки. Венедиков предполага, че ръкописът влиза в библиотеката му след 1845 г. (Венедиков 1962: 519).

Чертковият препис на Паисиевата история се характеризира с красив късен полуустав и е беден откъм украса. Инициалите не са орнаментирани, с изключение на онези, с които започват двата предговора – те са с растителна украса и са по-големи от останалите. Ръкописът е на тънка хартия от XIX век, мастилото прозира на другата страница, пагинацията е буквена, а червенослов е използван за заглавията и подзаглавията. Обемът на паметника е 123 листа, по 18 реда на страница.

---

⁵ Това мнение е подкрепяно от Й. Иванов, Б. Ангелов и М. Стоянов, но се смята за необосновано от други изследователи (Тодоров 1981: 30).

⁶ След смъртта на Чертков Мурзакевич решава да се заеме с издаването на Жеравненския препис. Самият той прави копие, което личи от писмото му до О. М. Бодянский от 17 април 1858 г. Според Ил. Тодоров това копие на Жеравненския препис, направено от Мурзакевич, е всъщност Тошковичевият препис (Тодоров 1980: 32).

ПРАВОПИСНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЕРТКОВИЯ ПРЕПИС

По език и правопис Чертковият препис на „История славянобългарска“ не прави изключение от книжовната практика на своето време. Ръкописът се характеризира с непоследователност в правописно отношение.

По отношение на ятовата гласна се наблюдава често преход в е (ѣ>е): зрѣхъ в м. зрѣхъ, известіе в м. нзвѣстнѣ, время в м. врѣма, бѣ в м. бѣ, нестѣ в м. нѣстѣ, гневъ, в м. гнѣвъ, мѣсто, на томъ мѣсте в м. на томъ мѣстѣ, извѣстно в м. извѣстнѣ, послѣди в м. послѣди, исцеление в м. исцѣленіе, вбрѣтает в м. обрѣтаетѣ, но ѣ е на етимологично място в: ѹлѣтка, послѣждѣ, послѣди, словѣнски, вѣра, лѣтописи, лѣто. Паметникът е едноеров. Употребява се само голям ер. Често големият ер е вокализиран в о, най-често при предлозите въ, съ: во цѣри градъ, во врѣма, во кратцѣ, во вѣрѣ, со еретіци, со безначѣльнымъ и в представки като въ-, съ-, въз-: воспрналъ, воспоминаѣти, составіли, собрали, собирали, соборъ, возмѣгалъ. Вокализацията е непоследователна. Не се среща в следните примери: въ коѣ, въ то, въ та, въ тѣрново, в' бѣлгарію, въ ѡхридъ градъ, въ поганство, с мѣхаила. Ъ е вокализиран в є при прилагателните имена с наставка -ѣнъ като например в прилагателното славенъ, безответенъ. Само в думите кралъ и баронъ е използван малък ер. Тези титли се изписват така в целия ръкопис за разлика от титлите цѣрь, князь, които са с голям ер. По принцип в нашите паметници от XVIII век има случаи да се пише *a* вместо /ъ/. Така е и в Чертковия препис: вапрекн, совакѣплениа. Интересно е изписването на думата „възел“. Среща се изписана по три начина: вазел, възел и оузел. Последният пример показва рефлекс на голяма носовка, срв. стб. жзль, ето защо може да се определи и като русизъм. Ъ се използва по-често на етимологичното си място както в бѣль, были и др., което е очаквано, ако преписвачът е бил рускоговорещ. Но се срещат, макар и рядко, случаи с и, и то в причастната форма билъ и инфинитивната бити, което вероятно е било особеност на оригинала, от който се преписва. По отношение на групите ѣр/ръ, ѣл/лъ се наблюдават съответно църковнославянските и руски рефлексии *or/er*, *ol*, които не са редки и във възрожденската ни книжнина: първо; грѣцы, грѣчески; тѣрпатъ, оусердно, оусердиемъ,

задолжилъ сѧ и др. подобни. Има и думи, в които се среща написание, отразяващо българското произношение нзпръво, ъблъка, за разлика от Зографската чернова, където налице е написание само на *p* без еров знак, което би могло да се тълкува като отражение на изговор на сонантно *p*: држава, грцн, прво, трново. Африкатът /дз/ се изписва на етимологично – звѣровѣ, звѣзди, зѣло, и неетимологично място – злоба, слѣ, зловіє. По отношение на големия юс се наблюдава промяната ꙗꙋу, което е книжовна черта: поутъ, моученнкъ, моужъ. Но както е характерно за църковнославянските книги и в някои случаи за българския възрожденски правопис, в Чертковия препис се изписва само малък юс. Среща се в падежните окончания, в корена на думите – прнѧтн, кнѧзъ, както и при енклитичната частица сѧ: наоучилъ сѧ, родили сѧ. Непоследователно се изписва думата със значение „език, народ“ – азѣка, ѧзѣкъ, също и числителното „пет“ – пѣтъ, пѧтъ. Съществителните имена в именителен падеж, ед.ч. с наст. –тел, –ар се изписват с малък юс: стѣтелеѧ, царѧ, както и англѣрїѧ, но се открива затвърдяване на ѧ в м. ѧ (както е характерно за редица западнобългарски диалекти) при шѣра, ѧсѣна. Ѡ се среща в началото на някои думи като ѡхридъ, ѡно, ѡ или в края на думите като ѣѡ. Интересна е формата ѡписсвалъ, която може да се разглежда като редукция или като влияние на сегашната основа. Типичен пример за редукция обаче на *o* в *y*: зѣграфъ, изѣграфски. Епентетично *л* също се среща в ръкописа: зѣмлаѧ, погоублѣетъ. При глаголите в 3 л., мн.ч., сег.вр. /Испр./ се забелязва затвърдяване на окончанието от –ѧт в –ѧт: просѧт, хулат, хвалат, не радѧтъ, терпѧтъ – това е важна черта, показва българско произношение, идещо от западните български говори. Формата за спомагателния глагол „съм“ в 3 л. мн.ч. сег.вр. се изписва по-често като с ѣ според църковнославянското произношение, но без крайното -тъ, а по-рядко се пише сѧ според българското произношение.

ГРАМАТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ЧЕРТКОВИЯ ПРЕПИС

Езиковите особености на разглеждания препис отразяват както особености на езика на Паисий, така на средата, в която възниква преписът, а също и на преписвача му. Разколебана е падежната система – на места има падежни форми, но понякога употребата им е

неправилна, на места липсват такива. Често дателният падеж се използва във функцията си за притежание – БГЪ БОЛГАРОМЪ, ВТОРОМЪ СИНЪ, както и след предлога къ и по – къ господъ, по своємъ ѱзѣкъ. Творителният падеж се среща също в правилната си употреба след предлог съ – съ оусердиємъ, или безпредложно за изразяване на средство за извършване на действието: Млитвами стѣго ѱца нашего. Разбира се, това са езикови формули, които предполагат използването на архаизми, в случая – на падежи. От посочения по-горе пример ясно личи и употребата на родителен падеж за изразяване на притежание. Окончанието за мн. ч. при имена от м. р. в Чертковия препис е и: новатиани, земнодѣтели, а при съществителни с наставка –а преобладава окончание е: козарє, овчарє, копарє. Думата „орач“ се среща с двете окончания: врѣчє, врѣчи. По отношение на сложните форми при прилагателните имена, които са характерни за старобългарската, църковнославянската и руската книжовна норма, но не са налице в новобългарския език, се срещат формите: добръи, великаѱ и др., като в Чертковия препис се наблюдават предимно сложни форми при имена от ж. р. болгарскаѱ, толикаѱ, а при имената от ср. р. по-честа е простата форма - стожитнє (за разлика от Първи котленски препис, където често прилагателните от ср. р. са в сложна форма - стое житие например), но се срещат, макар и рядко, примери в сложна форма – римское црѣтво. По отношение на сравнителната степен се употребяват както форми, характерни за старобългарския книжовен език и църковнославянския език (БНШ) - стареишаго – „по-стар“, така и новобългарските аналитични форми за сравнителна степен с частицата „по“ – Пó млади; по моудри, по много епископи. Превъзходната степен е образувана с помощта на частицата „най“ – наи веє. От сегашните деятелни причастия на (-ѱци, -ѱци), изчезнали в говоримия език, както и от миналите деятелни първи причастия на -ъш, въш в ръкописа се използват църковнославянските форми: идочн, познавъ. От еловите причастия в Чертковия припис често се използват формите за множествено число на –и, а не както в Първия котленски препис – на е: събрає, прише с /Г Котл./, вм. собрали, пришли /Чертк./.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Целта на настоящото описание е да представи накратко историята на Чертковия препис, някои по-важни правописни и езикови особености с цел по-нататъшни изследвания. Дали големият брой църковнославянски форми в Чертковия препис са въведени по-късно, или са налице още в Зографския препис⁷, в Първи котленски препис⁸, в Музейния⁹ и други преписи на Паисиевата История, какви са лексикалните различия между Чертковия препис и останалите преписи и какво е мястото на Чертковия препис сред останалите преписи на „История славянобългарска“ – това са все въпроси, които много скоро ще получат своя отговор, и то на интернет страницата на проекта „Четвърт хилядолетие „История славянобългарска“.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ангелов 1961:** Ангелов, Б. *История славяноболгарская. Никифоров препис от 1772 г.* София, 1961.
- Ангелов 1962:** Ангелов, Б. Неизвестен препис на „История славяноболгарская“. // *Народна култура*, № 31, 4.VIII. 1962, с. 2.
- Ангелов 1969:** Ангелов, Б. Зографският препис на „История славяноболгарска“. – *Народна култура*, 1969, № 29, с. 5.
- Ангелов 1972:** Ангелов, Б. Жеравненският препис на „История славянобългарска“. // *Наша родина*, 1972, № 9, 20–22.

⁷ Зографският препис от 1762 г. е известен още като Зографска чернова, първообраз или Паисиев автограф. Преписът е бил изнесен от Зографския манастир през 1984 г. и донесен в България; върнат е обратно на обителта от президента Петър Стоянов (1998 г.). Съхранява се в Зографската библиотека под № 168 (стар № 243). (Вж. Стоилов 1903: 121–122, 339–344, Иванов 1908: 159–174, Иванов 1914, Ангелов 1961, Димов 1962: 4, Стоянов 1962: 558–560), Динеков 1963: 131–138, Ангелов 1969: 5, Райков 1989.

⁸ Първият Софрониев препис (Първият котленски препис) от 1765 г. е създаден в гр. Котел от поп Стойко Владиславов по Паисиевия оригинал. Преписът днес се съхранява в НБКМ под номер 368 (Цонев 1910: 411). (Вж. Кръстевич 1859: 540–541, Кръстевич 1871: 335–337, Теодоров-Балан 1896: 147–150, 163, Съобщение 1898: 3, Цонев 1910: 411–412, Преписи 1912: 239–240, Бошнаков 1963: 4, Стоянов 1962: 560–562, Динеков 1963: 131–138, Жерев 1969: 122–137, Райков 1973, Бенкова 1980: 12–16, 250 години 2008: 14).

⁹ Музейният препис е от 80-те години на XVIII век (по филиграноложки данни). Нарича се още „Белова“ на Историята или Цариградски препис. Преписвачът е неизвестен, но според почерка се предполага, че това е поп Алекси Велкович. Съхранява се в НИМ в София. (Вж. Христова 1998, Драгова 2004, Драгова 2004а, Димитров 2004).

- Бенкова 1980:** Бенкова, М. Софроний Врачански – продължител на Паисиевите идеи. // *Родна реч*, 1980, № 4, 12–16.
- Бошнаков 1963:** Бошнаков, Д. Първият препис. // *Вечерни новини*, № 3781, 31 X. 1963, с. 4.
- Венедиков 1962:** Венедиков, Г. К. За един нов препис на „История славяноболгарская“ от Паисий Хилендарски. // *Български език*, 1962, № 6, 518–520.
- Венелин 1889:** Венелин, Ю. *Писмо до Васил Априлов от 27 септември 1837 г.* // Сб. НУНК, № 1, 1889, 176–187.
- Григоровч 1852:** Григоровч, В. И. *Статъи, касающииея древногю славянскаго языка.* Казань, 1852.
- Димитров 2004:** Димитров, Б. *Беловата на „История славянобългарска“.* // Паисий Хилендарски. *История славянобългарска 1762.* Белова. София, 2004, 5–17.
- Димов 1962:** Димов, Ст. Свещени реликви: Къде и как се пазят преписите на „История славянобългарска“. // *Отечествен фронт*, № 5686, 9 XII. 1962, с. 4.
- Динеков 1963:** Динеков, П. Първообраз, преписи и преправки на Паисиевата история. // П. Динеков. *Паисий Хилендарски. Славянобългарска история.* Издава се за 200-год. от написването ѝ. София, 1963, 131–138.
- Драгова 2004:** Драгова, Н. *Преписът на „История славянобългарска“ в Националния исторически музей.* // Паисий Хилендарски. *История славянобългарска 1762.* Белова. София, 2004, 18–40.
- Драгова 2004а:** Драгова, Н. В Зограф № 1, *История славянобългарска“* си е у дома.
06.XII.2004<http://www.dnevnik.bg/analizi/2004/12/06/82999_v_zograf_istoriia_slavianobulgarska_si_e_u_doma>.
- Дринов 1871:** Дринов, М. Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му. // *Периодическо списание*, № 1–4, 1871, 3–26.
- Емануилова 1972:** Емануилова, Ев. Преписи на Паисиевата история от Пловдив и Пловдивския край. // *Отечествен глас*, № 8628, 6 IX. 1972, с. 4.
- Жерев 1969:** Жерев, Ст. Езикът на втория Софрониев препис на „История славянобългарска“ от 1781 г. в сравнение с първия (1765 г.). // *Български език*, 19, 1969, № 2, 122–137.
- Златарски 1899:** Златарски, В. Към въпроса за тъй наречените преправки на Паисиевата история. // *Периодическо списание на Българско книжовно дружество*, 1899, № 59, 723–757.
- Иванов 1908:** Иванов, Й. *Български старини из Македония.* София, 1908. (2. доп. изд. 1931 и фототип. изд. 1970).
- Иванов 1914:** Иванов, Й. *История славяноболгарская.* София, 1914.
- Кръстевич 1859:** Кръстевич, Г. За цареградския патриарх. // *Български книжици*, 2, 1859, № 17, 540–541.

- Кръстевич 1871:** Кръстевич Г. Достопочтенний редакторе на периодическото списание „Читалище“. // *Читалище*, 1, 1871, № 11, 335–337.
- Лавров 1895:** Лавров, П. А. *Одна из переделок „Истории славяноболгарской“ йеромонаха Паисий, сохранившаяся в рукописи № 1731 собрания проф. Григоровича.* // Труды восьмого Археологического съезда в Москве. Т. 2. Москва, 1895, 242/252–263.
- Лонгинов 1885:** Лонгинов, В. А. История словено-болгарская (По списку, принадлежащему потомственному почетному гражданину Н. С. Тошквичу). Люблин, 1885.
- Лонгинов 1893:** Лонгинов, В. А. Издание на Тошковичевия препис. II изд. 1893.
- Неделчева 1980:** Неделчева, Цветанка. Ценен препис на Паисиевата история. // *Пиринско дело*, № 26, 7. II. 1980, с. 4.
- Райков 1973:** Райков, Б. *Паисий Хилендарски. „История славяноболгарская“. Първи Софрониев препис от 1765 г.* София: Наука и изкуство, 1973.
- Райков 1989:** Райков, Б. *Паисиевият ръкопис на „История славяноболгарская“ 1762.* Т. 1–2. София: Наука и изкуство, 1989.
- Раковски 1860:** Раковски, Г. С. *Няколко речи о Асеню Первому, великому царю българскому, и сину му Асеню Второму.* Белград, 1860.
- Стоилов 1903:** Стоилов, Антон п. Преглед на славянските ръкописи в Зографския манастир. // *Библиотека. Приложение на Църковен вестник*, 3, 1903, № 7–9, 121–122.
- Стоилов 1908:** Стоилов, Антон п. За автографа на „История славяноболгарская“. // *Преглед*, 1, 1908, № 6–7, 339–344.
- Стоянов 1962:** Стоянов, М. Преписи на Паисиевата „История славяноболгарская“. // *Паисий Хилендарски и неговата епоха (1762–1962). Сборник от изследвания по случай 200-годишнината на История славяноболгарска.* Под ред. на Д. Косев. София: Издателство на БАН, 1962, 557–596.
- Теодоров-Балан 1896:** Теодоров-Балан, Ал. Котленският препис на Паисиевата история. // *Български преглед*, 4, 1896, № 12, с. 163.
- Тодоров 1981:** Тодоров, Ил. Жеравненският препис на „История славяноболгарска“. // *Известия на Народната библиотека „Св. Кирил и Методий“*. Т. 16, София, 1981, 19–59.
- Тодоров 2003:** Тодоров, Ил. *Паисий Хилендарски. Анотиран библиографски указател.* София, 2003.
- Христова 1998:** Христова, Б. *Цариградският препис на „История славяноболгарска“.* // Възрожденският текст. Прочити на литературата и културата на Българското възраждане (в чест на 70-годишнината на проф. Дочо Леков). София, 1998, 367–370.
- Цонев 1910 (Опис I):** Цонев, Б. *Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София.* Т. 1. София, 1910.

Преписи 1912: Преписи от Паисиевата история. // *Църковен вестник*, XIII, № 19, 12. V. 1912, 239–240.

Съобщение 1898: Съобщение за препис на Паисиевата история у Г. Кръстевич. // *Отзив*, II, № 350, 18. II. 1898, с. 3.

250 години 2008: *250 години История славянобългарска от Паисий Хилендарски /Каталог на изложба/*. Ред. кол.: Б. Христова – отг. ред., Ел. Мусакова, Е. Узунова, Б. Минчева, Р. Тодорова. София, 2008.

ЗА НЯКОИ ТИПОЛОГИЧЕСКИ СХОДСТВА И МОДЕЛИ И ТЯХНАТА ПРИВНЕСЕНОСТ ОТ СТАРОБЪЛГАРСКАТА ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Антоанета Буюклиева
Университет „Асен Златаров“ , Бургас

The present paper concentrates on certain similarities between Old -Bulgarian and Renaissance Bulgarian literature. Being New Bulgarian literature with a secular character, Bulgarian Renaissance literature bears several distinctions from the medieval literature: new language, new themes and new genre system. Despite their efforts to break away from the Medieval literary tradition and its religious character, the authors of the Renaissance subconsciously transfer some of its models to their works, such as: the dialogue form question-answer and the image of the mother – sufferer and the son, the archetypes of which are Virgin Mary and Jesus Christ. Special attention is paid to the Suffering of Sinful Sofroniy" and its similarities with the genre, remaining most productive during the entire Middle Ages.

Keywords: Medieval literary tradition, poetic models, dialogue form – answer, mother – sufferer, son.

През Възраждането българските писатели започват да творят литература, носеща духа на времето. По своята същност тя е новобългарска и има светска насоченост. Възрожденската книжнина се отличава с нов език, нова тематика, нова жанрова система, чрез които прави опит да скъса със средновековната българска литература – религиозна по характер. Възрожденските творци се стремят да се разграничат от старобългарската традиция. В следствие на диалога със съществуващата, все още силна църковно-религиозно книжовна среда те обаче интуитивно внасят в своите творби модели от поетиката на старобългарската литература. В послеслова към „Рибния буквар“ (който всъщност е и програма на Първото филологическо дружество в Брашов) се казва, че една от първостепенните задачи, която си поставят писателите от тази епоха, е да преведат религиозната книжнина на новобългарски език. *„Любезны однородны, епитафите „настоя-*

ват“ за по-долните книги да се типарят на наш език, както хортуваме – Священное цветосъбиране собрано от Ветхия и Новия завет, катехизис на наша православна вяра и „Священная история заради децата“ (Берон 1974). От шестте книги, които се препоръчват да се преведат на говорим български език, двете са граматики, едната е речник на четири езика, а останалите три са богослужебни книги. Това напълно съответства на просвещенските и възрожденски идеи на времето – народният говор да се превърне в литературен език. Докато превеждат богослужебните книги на говорим език, възрожденските писатели остават под влияние на средновековната книжовна традиция и подсъзнателно пренасят в творбите си определени модели, които са присъщи за старобългарската книжнина. Такъв тип рефлексия може да се открие например в училищните диалози.

През Средновековието диалогът се среща в повести, разкази, жития. Познати са дори цели апокрифни творби, построени под формата на въпроси-отговори като „Прение на Исус с дявола“ и „Беседа на тримата светители“, където в определени случаи въпросът е алегория, чието тълкувание е дадено в отговора. Същата композиция притежава и „Тайната книга на еретиците“. В това богомилско съчинение със своите въпроси Йоан поставя проблемите, а отговорите на Исус пресъздават картина на миналото и настоящето на света. При някои творби като „Разумник“ въпросите и отговорите са средство, за да се изпробва бързината на ума. Въпросно-ответната литература (Петканова 1992: 65–74) представлява самостоятелен жанр от апокрифната книжнина. Диалозите в старобългарските творби се отличават със своя изкуствен характер. Чрез тях най-често авторът налага религиозни и нравствено-етични норми или изпробва остроумието на читателя, те не са предназначени за сцена. Персонажите не осъществяват помежду си пълноценна диалогична връзка.

През Възраждането определено внушение от апокрифната въпросно-отговорна литература носят училищните диалози, които ползват добре познатата през Средновековието композиционна форма въпрос-отговор, без да притежават и без да търсят драматична конфликтност. Когато литературните критици изтъкват като минус липсата на конфликт в диалозите, те елиминират връзката между тях и въпросно-отговорната литература. Неофит Бозвели изгражда „Плач бедная Мати Болгария“ подобно на „Тайната книга на еретиците“ под формата на диалог между майка България и нейния родолюбив син. Репликите на майката набелязват основния проблем, че е останала сама, а нейните рожби са прокудени по чужди земи. Отговорите на сина дават пълна

картина на робската действителност. Тя се допълва от действията на гръцкото духовенство, което обрича българите на пълно невежество, като ги принуждава да четат и пишат, да слушат Божието слово в храма на гръцки език. Така, използвайки интуитивно познатия средновековен композиционен модел въпрос-отговор, Бозвели изразява нови, актуални за времето си просвещенски идеи и антигръцка тематика.

В образната система на новоформиращата се възрожденска литература навлизат образци от религиозната средновековна книжнина. Така например образите на майката страдалница и нейния син (при Бозвели) носят някои от характеристиките на взаимоотношението майка – син в евангелските текстове и образите на Богородица и Христос. Към внушението на средновековната литература се прибавя и влиянието на българската народна песен. Известни са много фолклорни творби, в които син споделя с майка си това, което го мъчи, и търси нейния съвет. Пример за функцията на този поетически модел дава „Пространно житие на Николай Нови Софийски“ от Матей Граматик. Житиеписецът спира вниманието си на Георги Новейши като един от светците, прославили Средец и неговата христоролюбива майка, която подобно на Божията майка мълчаливо, по майчински преживява мъченията и смъртта на сина си. Моделът майка – син използват покъсно Г. Раковски в „Отлъчение от България еднаго разпаленаго родолюбца болгарина в лето 1853“, Д. Чинтулов в „Стара майка се прощава със сина си“, Хр. Ботев в „На прощаване“ и „Хайдутите“. Макар и приглушен, го срещаме в „На гроба ми, стара майко“ на П. Славейков и в „Злочеста Кръстинка“ на Ил. Блъсков.

В Евангелие на Йоан евангелистът описва по следния начин прощаната сцена между Исус и Богородица: *„При кръста Исусов стояха майка Му и сестрата на майка Му Мария Клеопова и Мария Магдалина. А Исус като видя майка Си и стоящия там ученик, когото обичаше, каза на майка Си: жено, ето син ти! После каза на ученика: ето майка ти! И от оня час ученикът я прибра при себе си.“* (Йоан 19: 25–28). Така според евангелския разказ, преди да се принесе в жертва за човешкия род и да издъхне разпнат на кръста, Спасителят поверява майка си на грижите на своя любим ученик. Със своите последни думи, изречени преди смъртта, Божият син завещава на най-близките си и опазването, и разпространяването на неговото учение.

Сходна интерпретация на сбогуването между майка и син се среща в стихотворението „На прощаване“ на Ботев. Със съзнанието, че отива на смърт, за да избави от теглото своите братя сиромаси, че се жертва за свободата на своя народ, лирическият герой настоява

пред майка си: „но иди, майко, у дома// и със сърце всичко разкажи// на моите братя невръстни,// да помнят и те да знаят,// че и те брат са имали, // но брат им падна, загина,// затуй, че клетник не трая// пред турци глава да скланя, ,, „Дано ми найдат пушката,// пушката, майко, сабята,// и дете срещнат душманин// със куришум да го поздравят,// а пък със сабя помилват...“ (Ботев 1999: 14). На раздяла той моли майка си да разкаже на по-малките му братя за неговия героизъм, да опази жив спомена за подвига на по-големия брат и справедливата кауза, за която той се е борил и загинал. На тях той завещава символите на борбата за свобода – сабята и пушката, за да продължат да се борят за освобождението на народа. Войнстващият дух и непокорната натура на поета открито се обявяват срещу търпението и примиренството, заложен в моралния кодекс, към който призовава православната църква. В стихотворението „Моята молитва“ той отказва да се кланя на този Бог, на когото всички се кланят, и на нравствените норми, които той налага, и търси упование в бог, който е в сърцето и душата на всеки човек. „О, мой боже, правий боже!// Не ти що си в небесата,// а ти що си в мене, боже –// мен, в сърцето и в душата ...“; „Не, ти, комуто се кланят// калугери и попове// и комуто свеци палят// православните скотове;“ (Ботев 1999: 34). Въпреки тези атеистични идеи и бунтовната си същност Ботев съзнателно търси аналогията с евангелската притча за смъртта на Исус и неговата готовност да се жертва за спасението на хората. Използвайки едни от най-значимите библейски митологеми – Христос и Богородица, поетът се стреми да изтъкне авторитета и важността на народоосвободителната борба, като се съобразява с все още силно религиозния мироглед на българина. Това той прави, като съпоставя жертвата на непокорния бунтовник, тръгнал на бой срещу отоманския поробител, с тази на Спасителя.

Внушения от средновековната традиция могат да се открият и в „История славянобългарска“. Паисий започва историческия разказ за славното минало на българското царство с библейската притча за Ной и неговите синове, с което следва големите световни хроники. Той приема Светото писание като автентична история, с което се придържа към летописните творби на средновековните книжовници.

Авторът на „История славянобългарска“ остава близо до своите предшественици и по отношението към източниците си. Като старите летописци той се доверява на изворите, които използва без разграничение и анализ. „Това има, разбира се, своето оправдание, защото дори най-авторитетните печатни истории, които Паисий познава, са

свързани със средновековната традиция. Паисий няма откъде да се запознае с друг тип история.“ (Петканова 1992: 206).

Когато използва своите източници, будният Хилендарски монах възприема от средновековните хронисти компилативния метод. Средновековната книжнина познава компилацията и не я счита за недостатък. Голяма част от византийските хроники са изградени чрез компилация на по-ранни хроники, авторов коментар и нови факти.

Паисий приема от старобългарската книжнина послесловието като форма, в която да даде информация за личността си, за работата си и за епохата, в която живее. Предисловията и послесловията са обичайно явление в старобългарския книжовен живот. Повечето творби от тази епоха съдържат тази композиционна единица, в която книжовникът съобщава вести от лично естество. Послесловието на Паисий обаче носи и нещо ново по дух. В него личното начало е по-широко застъпено, отколкото в пролозите и епилозите на неговите предшественици.

Определени типологически сходства биха могли да се посочат и между най-продуктивния през Средновековието жанр – житието, и оригиналната творба на Софроний Врачански „Житие и страдание грешнаго Софрония“. Споровете и противоречивите становища на изследователите се дължат на обстоятелството, че Софроний изгражда жанров модел, който не е повлиян от един архетип. Той не пише житие за светец. Когато създава своята автобиография, Софроний представя битието си на фона на обществените и политическите събития. По-късно в „Записки по българските въстания“ Захари Стоянов продължава тенденцията личността да се постави в контекста на обществения и политическия живот. Както и Софроний, той превръща разказа за собствената си личност в разказ за живота на обществото и така свързва автобиографичното с мемоарното начало. „В тоя смисъл „Житието“ на Софроний и „Записките“ на Захари Стоянов са началото и краят на едно специфично българско явление – единението на мемоари и автобиография.“ (Николова 1993: 46).

Разногласията около „Житие и страдание“ са свързани с опита да се определи неговата жанрова същност и влиянието на старобългарската агиографска литература върху модела на възрожденското повествование. Разсъжденията на критиците в тази насока го поставят в твърде широки граници – антижитие, модификация на житийния жанр, автобиография, автобиографична повест, мемоари, плутовски роман.

Още самото заглавие „Житие“ насочва към това, че поп Стойко Владиславов, за да опише живота си, се опира на най-разпрос-

транения средновековен жанр. Като грамотен православен свещеник той вероятно е бил добре запознат със средновековните житиеписни творби. В своята работа Софроний използва като основен модел мъченическите жития, излагащи, както и останалите агиографски творби, живота на героя в хронолигичен ред. Би могло да се каже, че: „Така пише Софроний, защото не познава друг начин на изложение на един живот“ (Петканова 1992: 215). Безспорно е, че дори когато писателите разчупват рамката на традиционния жанр, те продължават да използват понятието „житие“, защото в него влагат не само смисъл на житие-битие, а осъзнато продължение на традицията. Без съмнение назованото от Раковски „Житието ми“ носи внушение за връзката си със Софроний. До голяма степен поп Стойко е повлиян от агиографската литература и при избора на основната линия на повествуване. В творбата си Софроний поставя акцента най-вече върху страданията по подобие на средновековните мъченически жития, в които в центъра житиеписците поставят мъченията на светеца. Той отбелязва най-вече прежеждията, негодите, трудностите, които съпътстват както неговия живот, така и живота на всички българи. Своята учителска и книжовна дейност, които не се вписват в страдалческия му образ, той маркира с едно-две изречения. Вероятно без да осъзнава, Софроний следва познатия житиен модел, според който фабулата включва само онези моменти, които представят светеца като необикновена и изключителна личност, което е част от неговата идеализация. Мъченията превръщат мъченика в герой за Христовата вяра. Те са мотив за написването на творбата и определят нейната обществена значимост, давайки пример за подражание. В духа на мъченическите жития Софроний изтъква най-жизнеутвърждаващите си качества – оптимизъм, жизнелюбие, устойчивост, чувство за дълг, което го превръща в обект на възхищение. Въпреки че създава творба във възрожденски дух, той следва определени модели, залегнали в средновековните жития. „Затова по техен образец Софроний подбира такива моменти от живота си, в които има препятствия, трудности, страдания. Във водовъртежа на драматични, изключителни събития и постоянни патила, той става мъченик и герой.“ (Петканова 1992: 216).

Изложението на житийния материал започва с данни за родителите и родното място на поп Стойко. Пропуснат е величалният момент, който е част от идеализацията на светеца. „*Аз, грешний между човеците се родих в село Котел от баща Владислав и майка Мария ...*“ (Врачански 2001: 17). Придържайки се към изискването за хронолигичност, Софроний започва с разказ за детските и младежките

си години и завършва с момента на написването на „Житието“. При описанията на събитията той е лаконичен, като избягва детайлите и анализите. Писателят описва своя собствен живот, а не този на светец, живял години или векове преди него. Това налага отклонения от стандартната житийна композиция. Пропуснати са уводът, който излага мотивите за написването, редица богословски разсъждения, както и заключението – най-често молба към светеца. В творбата липсват такива задължителни агиографски моменти като молитви, чудеса, риторични отклонения.

В стилистично отношение Софроний чувствително се откъсва от стила на средновековната агиография. В „Житие и страдание“ не се срещат библейски цитати и сравнения с библейски личности, които са елемент от идеализацията и метода на отъждествяване при изображението на житийния герой. Това се дължи на желанието на поп Стойко по пътя на дегероизацията да ни представи образа на един обикновен човек, който се опитва да оцелее, готов на всякакви компромиси. „От житието ни гледа един малък поп, който, познавайки добре цената на оцеляването в годините на робството още от детството си, е усвоил три златни правила: да се прави на „ахмак“, да се провира между капките и да знае цената на парите.“ (Мутафчиева 1999: 23).

Като новобългарски писател Софроний се опитва да надскочи средновековната изразност, но в своето „Житие“ използва някои типични за житийния жанр изрази като: „Ала дяволът, който всякога е завистлив за доброто ...“ (Врачански 2001: 21) и „Прати ми Бог наказание заради моята безумна лудост ...“ (Врачански 2001: 23). Чрез тях героят излиза извън битийните рамки на своето ежедневие, за да бъде преосмислен чрез модела на средновековната религиозна космология.

Направените съпоставки между старобългарската и възрожденската литература са доказателство, че те само външно изглеждат далечни. Творбите на възрожденските писатели носят редица белези на средновековната книжнина. Възрожденските автори не успяват напълно да преодолеят старобългарската книжовна традиция и по силата на навика и книжовното възпитание използват определени поетически модели, присъщи на средновековните съчинения. Дори да творят нова литература със светска насоченост, творците на новото време черпят определени внушения от старобългарското книжовно наследство. Те до голяма степен остават под влияние на традицията. Тя представлява пласт от културната среда, която носят в себе си.

ЛИТЕРАТУРА:

- Берон 1824:** Берон, П. *Буквар с различни поучения*, 1824, фототипно издание, София, 1974.
- Ботев 1999:** Ботев, Хр. *Поезия и публицистика*. Съст. проф. дфн Ив. Радев. В. Търново, 1999
- Врачански 2001:** Врачански, С. *Житие и страдание грешнаго Софрония*. В. Търново, 2001,
- Мутафчиева 1999:** Мутафчиева, В. *Книга за Софроний*. София, 1999.
- Николова 1993:** Николова, Ю. Животът и книжовните изкушения на Софроний Врачански. // *Възрожденски уроци*. Пловдив, 1993.
- Петканова 1992:** Петканова, Д. Апокрифните въпроси и отговори и фолклорът. // *Приемственост и развитие*. София, 1992.
- Петканова 1992:** Петканова, Д. Приемственост между стара и нова българска литература. // *Приемственост и развитие*. София, 1992.

**КНИГАТА ИНСТИТУЦИЯ.
НЯКОИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ
КАРАВЕЛОВАТА ЛИТЕРАТУРНА БИБЛИОТЕКА**

Елена Гетова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

That text propounds some possible alternatives for reading Karavelov's fictional attempts, taken from his Russian period, through the prism of an unsuspected strategics for composing the completeness of the book ("Pages from the book for suffering of Bulgarian people") That supposed unity of the literary miscellany is hard to find in the presence of the books. The leading argument in that very case is not the metaphoric allusion to literary influence and example, but the literal meaning of those books, read and recalled by the literary characters. Observations on the first novelette from the book ("Turkish pasha"), where for the very first time appears the silhouette of the library, are taken as an example for a specific text.

Keywords: Book, institution, observations, Bulgarian Revival, Karavelov's library, Russian period.

БИБЛИОТЕКАТА НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ

В началото, разбира се, са буквалните послания на наличната, присъстваща със своята конкретност и реалност библиотека на Любен Каравелов. Тя обема в смислите си съхранението и съдбата на книгите на възрожденеца, тяхното опазване, изгубване, описване, даряване и, най-общо казано, определяване в списъка на архивните притежания на една национална институция¹. Тази библиотека, а и не само тя,

---

¹ Под заглавие, което си позволих да дублирам – „Библиотеката на Любен Каравелов“, – излиза част от изследването на историята на Народната библиотека в София, където е поместен и конспект на списъка на Каравеловите книги. Той изглежда така: „Списъкът гласи: „Списък на книгите в библиотеката на покойния Любен Каравелов, приети от съпругата му г-жа Наталия Каравелова, съгласно предписанието на Министерството на просвещението под № 1020“. Списъкът съдържа: руски книги 502 названия, български – 179, сръбски – 99, френски – 12, английски – 1, немски – 3, хърватски – 4, чехски – 4, ромънски – 14. Всичко 821 книги. Излишно е да се казва, че библиотеката на Каравелов е била ценна придобивка за Народната библиотека, защото Каравелов е имал доста богата сбирка,

има отношение към историята на манталитета и литературния вкус през Възраждането и поради посочената и ред други причини е обект на специален интерес от страна на изследователите. Архивна единица, както и читателски каталог на притежаваните от белетриста книги са регистрирани в описите на някогашната Народна библиотека в София и според публикации по въпроса с разпиления архив на Л. Каравелов „подобна тема предлага или сухо и скучно изложение, или заплетена интрига, типична за криминален разка.“ (Мирчева 1997: 242)².

В следващите десетилетия книгите на възрожденеца се каталогизират, описват се, търсят се следите и причините за тяхното изчезване и се дискутират впоследствие читателски пристрастия и вгледаности в читателския подбор на самия Каравелов. Историята започва през 1881 година, когато Наталия Каравелова подарява на държавната библиотека личните книги, притежание на нейния знаменит за българската история съпруг. Жестът е естествено и логично мотивиран с народополезната мисия на подобна сбирка и е съпроводен от направен по лично настояване на Наталия списък на съхранените от нея и събирани от Каравелов томове. Така почти в началото на своето институционално налагане Софийската народна библиотека се сдобива с ценна архивна категория, очакваща бъдещ интерес към следите на националната и на литературната ни история, както и към читателските, а и писателските пристрастия и влияния върху един от първите български белетристи.

Както е известно, личната библиотека на видния копривщенец е доставена в София през октомври на споменатата година в три сандъка с приложен опис на книгите. Описът е направен и завещанието на покойния възрожденец е изпълнено. То урежда даряването на библиотеката:

„Библиотеката ми оставям на милия ми български народ“
(Йорданов 1930: 54).

особно от руски и на руски език книги, между които пътешествията на Григорович, на Убичини, Мосолова, работите на Буслаева, Востокова, Ореста-Мюлера; исторически съчинения: от Гервинуса, Шлосера, Бокля, Иловайски; литературни: разказите на Вовчка, на Гоголя, руски народни сказания, поезията на славяните от Гербея, съчиненията на Добролюбова, Лермонтова, Островски, на Пушкина, стихотворенията на Колцова, поезията на Тараса Шевченко и пр. и пр. ценни творения; много руски списания: Знание, Ежемесечен журнал, Русское слово и много други. От българските книги Л. Каравелов притежавал почти повечето от тогавашните български литературни, художествени и общообразователни творби, вестници, списания и книги...“ (Йорданов 1930: 54-55).

² Публикацията предлага богата и точна библиография по темата, както и пет приложения, описващи подробно запазеното от Каравеловия архив.

Популярният сюжет **изчезваща възрожденска библиотека** не остава чужд и на случая с Каравеловия архив. Оскъдната документация за ранния период от съществуването на Народната библиотека в София не дава убедителна информация за архивната сбирка на Каравелов. Според Пенчо Славейков Наталия му съобщава, че някои документи и ръкописи са откраднати веднага след смъртта на съпруга ѝ. През 1886 г. библиотеката вече притежава архива, защото дава документи от него за ползване. Историята на Каравеловото книжовно наследство продължава с емблематичното включване в нея на фигурата на Захарий Стоянов. Неговото присъствие е важно в това наблюдение по две причини – първо, той е издателят (заедно с Наталия Каравелова, според отпечатаното на заглавната страница на томчетата) на първия формат на събраните съчинения на възрожденеца, и второ, е автор, който в един определен период разполага свободно както с ръкописите, така и с документите от Каравеловия архив, с цел да подготви бъдещата биография на писателя. Както е известно, тези намерения остават само под формата на неиздадените „Материали за написване на биографията на Любен Каравелов“. Това естествено не е единственият показателен ангажимент на Захарий по темата, защото той в периода 1885-1886 година създава цяла поредица от публицистично-изследователски опуси, много от тях публикувани както в пресата, така и като самостоятелни издания, в защита на делото и авторитета на видния копривщенец. Без да ги изброявам, ще спомена само един показателен пример – „*Черти от живота и списателската деятелност на Любен С. Каравелов. От З. Стоянов (Реч, дадена на 3-й март по случай на вечеринката, на списателя, в Пловдив)*“, Печ. „Напредък“, 1885, Пловдив³.

Според изследователката на Каравеловия архив Кети Мирчева Наталия може би не е предала наведнъж или въобще не е предавала всичко от ръкописите на мъжа си на Народната библиотека. Обяснението е, че по това време З. Стоянов подготвя издаването на събраните съчинения на възрожденеца и следователно държи да разполага със съответните текстове. С положителност се знае, че на 5 септември 1886 година Стоянов взема някои Каравелови документи, съхранявани в библиотеката в София, които впоследствие изчезват или се считат за изчезнали (Мирчева 1997: 243).

³ Първото подобно представяне на Любен Каравелов и литературното му наследство е дело на Стефан Бобчев (Бобчев 1881: 115-124).

КАРАВЕЛОВАТА ЛИТЕРАТУРНА БИБЛИОТЕКА

„Раждането на новото“ при Каравелов никога не е подценявано като интерпретационен подход към сътвореното от възрожденеца и е проблематично поставяно в изследователския периметър на не едно литературноисторическо писане.

„Новото винаги поставя редица въпроси за причините, които го пораждат, отношението между външните подтици и вътрешната готовност, връзките и разграничението от традицията, характеристика на неговите носители и пр.“ (Аретов 1990: 68).

Общозвестен факт е, че литературният текст през Възраждането не е и не би могъл да е далеч от представите за читателските и, най-общо казано, рецептивните очаквания на епохата. От една страна, наред с новите тенденции, които като проблем са обстойно проучвани от десетилетия насам, в него до голяма степен са локализирани следи от предходни форми, белези от жанрова и друга условност и нормативна систематичност, наследени например от старобългарската литература и култура или от фолклора. От друга страна, и това също е проучено отдавна, чуждите възпитаници, започвайки литературния си път в различна от националната траектория среда, по-късно се включват и постепенно се наместват в родното културно пространство и така всъщност поставят на изпитание и „обтягат“ връзките със старата традиция, съхранена като свещено наследство, както и се вписват в идеологемите на респекта към „архивите“ на паметта или пък на отложено в етнокултурата ни.

Тези връзки само на пръв поглед са безпроблемни и по естествен начин телеологични. В действителност те се оказват от друг концептуален и формален порядък. Това са метавръзки, дозиращи в определени параметри допустимостта на завръщането към старото, връзки, натоварени с отговорната културна мисия да преформатират зависимости от типа минало-настояще, съвременност-традиция, завещание-бъдеще и т.н. „Старото“, разбирано и като литературно наследство, и като междулитературна опитност, парадоксално поражда конвенциите на нов „формат“ литературни присъствия, възприеман вече не цитатно, подражателно или като буквално заемане от чуждото, а трансформиран, привнесен, литературно обработен и дори мистифициран като **образ на книгата** във възрожденските книги. По такъв вторичен, на пръв поглед усложнен път, връзките с моделите (белетристични, поетически, драматургически и т.н.) се оказват в някои случаи определящи за конструирането на жанрови и тематични иновации през Възраждането. Независимо от често доминиращото при-

съствие на „чужди влияния“ и на подчертано „документалната основа“ на първите български оригинални белетристични опити, според Н. Аретов сътвореното от чуждите възпитаници „задължително трябва да кореспондира по някакъв начин с преводната книжнина, разпространявана сред българите“ (Аретов 1990: 69).

Тук не ни интересува категоричността на подобна констатация. По-скоро за това изследване са важни литературните „последници“ от така заявената „кореспонденция“ между оригиналната българска проза и преводната белетристика от епохата, както и възможните им отпечатащи в конкретни възрожденски текстове, авторски следи и концептуални решения. Интересът ни тук е и към това, как самата чужда белетристика (разбирана и като метафоричен образ на модела) функционира сред, допуска се до „реални“ текстови присъствия през Възраждането. Като тези на Любен Каравелов например.

Тъй като подобни литературни зависимости рискуват да бъдат разчетени и в абстрактно метафоричното, но и в реалното проявление на присъстващи чужди книги в Каравелови текстове – тук ги разбирам не като препратки към, вътрешни цитати от и трансформации на чуждото, а съвсем предметно, като наличност на книжното тяло, вградено, осезаемо в тъканта на Каравеловите повести. В тази посока е възможен и друг интерпретативен хоризонт – фактът, че самият автор не подценява възможностите на подобни присъствия и ги налага още в първата си белетристична книга като възможни повествователни стратегии, говори за небезоснователни изследователски намерения в такъв аспект.

КНИГИ В КНИГАТА

И ако в началото на този текст бяха мислени и заявени предимно буквалните рамки на понятието за Каравеловата библиотека, то тук следва очертаването на една алтернативна перспектива. „Страници от книгата за страданието на българското племе“ определено заявява възможности да насочи възприемането на текста като литературна библиотека. В него е проектиран модел на архив, съхранил въображаемите, но не невъзможни силуети на други(те) книги.

Самото заглавие ясно заявява литературната си кодификация. Страниците от една книга побират, разказват, редят и каталогизират българското страдание. Вписани, откъснати от, вмъкнати в корпуса на Каравеловата книга присъстват обаче и други страници – тези от други, чужди книги и страдания (или послания). Интересното тук е проследимостта на отпечатащите, оставени от тези книги, но не разбирани

като влияния и конвенционални модели за разказваческо копиране, както вече бе подчертано, а като идеи за вътрешно въграждане, като движение към възможно тематично и най-вече метатекстово единение. Тези следи не са мислени като процесуалност и „последователност“ в творческия процес при възрожденския разказвач. Напротив, тук се визира епизодичност, инцидентност, „невидимост“, понякога случайна присвоеност и разпознаваемост на „наученото“ от литературните и нелитературните образци.

*„В своите социални повести и в тия, които представят робството, той (Каравелов, бел. моя – Е. Г.) тръгва от една **предвзета публицистична мисъл**, без да наблюдава и изучава по-внимателно самата действителност, без да прониква в нея като художник и наблюдател на живот.“* (Пенев 1978: 583) (Маркирането е мое – Е. Г.).

Ученият реално маркира, без да задълбочава, една много съществена особеност на Каравеловата белетристика. Тази „предвзета“ мисъл всъщност е книгата, книжността, напрегната и проследима направеност на литературния текст, прикрита от стереотипите на публицистичното говорене. Защо това се прави през Българското възраждане, отдавна е известно. Подобна литературност е постижима в силуетите на присъстващи книги, тъй като книгата като конкретна наличност е модел, задаващ множество тълкувания – първо, е определяща за ползите и потребите от четене (особено актуален акцент през Възраждането), второ, самото ѝ присъствие предизвиква въображението на четящия (който и да е той и каквато и епоха да обитава), стимулиран към свобода на интерпретациите, трето, възкресява, напомня, препраща към възрожденския вариант на „култа към книгите“. Тези профили могат да продължат да се множат във вариациите си, но намират и реална заявка в „Турски паша“, в „Българи от старо време“ и в другите „страници“ от Каравеловата книга.

При първия случай на осезаем силует на книги в книгата калугерката от „Турски паша“ научава света чрез книги и чрез тях се сближава по специфичен начин с разказващия, разказването, писането и паметта; при „Българи от старо време“ – световните книги, разказващи истории от и за света, се вплитат в ежедневните, профанни разказвания на българите, обитаващи „другото“ време на разказа за тях. Така в тези предизвикани от обстоятелствата сказови ситуации стават осезаеми взаимно изместващи се, смесващи се, модифицирани от Каравеловия почерк исторически и литературни фигури – на Мойсей, Христос, Мартин Лутер, Калвин, Наполеон, Кутузов и т.н., които с присъствието си постигат или се опитват да постигнат литературност-

та на написаното. Списъкът може да бъде продължен, но това не е цел на този текст. В тази връзка е питането ни има ли основание Боян-Пеневото заключение, че Каравелов пише:

„...без да наблюдава и изучава самата действителност, без да прониква в нея като художник и наблюдател на живота“ (Пенев 1978: 583).

Това съждение на големия учен е напълно мотивирано, защото е ясно, че Каравелов не се интересува от действителността, още по-малко от него се очаква да я съзерцава като художник или само като наблюдател. Често се изтъква, че при Каравелов е водеща идеята, която налага във и чрез текстовете си. Това е така, но до известна степен, защото за Каравелов дори идеята и внушението ѝ могат да бъдат и са подчинени на по-значими цели. А те позволяват и обясняват свободата, с която пишещият използва в своите книги други (чужди) книги, имена и (или) текстове. В белетристиката на Каравелов непрестанно се напластяват референции към и по повод на книгата, на книжността, разпознават се очертания на преднамерена сглобеност на отделните части (страници) в тялото на наличната книга. Разказващият истории за българското страдание дори за миг не оставя читателя насаме с тема, идея, персонаж, ситуации, композиция и т.н. – т.е. с маркерите на литературната фикция. При Каравелов е употребена друга стратегия, която компенсира може би споменатите по-горе липси – това е сложното модифициране на разказването и изместването му от разказ самонаблюдение. Пишейки, имплицитният автор непрестанно се вглежда в жеста на самото писане, той следи, конвенционализира, цензурира и превръща собственото си присъствие в постоянна, макар и невидима на повърхността, тема в книгата. И още един резултат от това (може би по-осезаем) – белетристът реферира като проблем самото писане, самото концептуално изграждане на разказите като страници от книга. Ясно е, че едва ли е така сложно да се изгради сюжет около „заети“ или „прочетени“ мотиви от „европейски образци“, „предшественици“, фолклорна традиция, стара литература и т.н. Тук се мисли по-сложният (ненатрапливият) казус, касаещ това, как от изброеното като наследство и потенциал Каравелов се оттласква максимално ясно, за да го превърне в обект на своето писане, а не в конструкт, материал, заемка, влияние или контрапункт. Възрожденският разказвач просто смесва, съвместява, намества всичко в познати литературни следи. Това е писане, което има за мисия да постигне като проблематика и език самото себе си. Това е Каравеловият опит да пише за писането и написаното, за исторически лица и събития като за литературни знаци, вградени неслучайно

в целостта на текста. Така се постига като резултат очертаване на книгите като книги, в чиито страници могат (при определени обстоятелства) да се разчетат контурите, кодовете, метафизичните присъствия на други книги – недопрочетени, недоцитирани, недоразказани, недоосъществени, но оказващи се налични в хипотетичния каталог на Каравеловата литературна библиотека.

Затова авторът Каравелов не назовава своята първа книга по друг начин, например чрез директно заявена тема или име на персонаж (емблематични за възрожденеца титулни решения), а я реализира чрез и в страниците от някоя друга (чужда) – непостигната, но търсена, регистрирана процесуално, но невъзможна за направа сега, в настоящето на писането – книга. Ползите от това решение са, че така се преодолява рисковата ситуация на недоразбирането и недосъзряването за моделите на високата литература, с която предстои да се запознае българинът от XIX век. Потребите от подобен подход са, че по такъв начин се сбъдва един важен фрагмент от белетристичния проект на Възраждането – Каравеловата книга е **сборник**, тя е книга от много книги, т.е. тя е архив, хранилище, каталог, или общо казано, тя е библиотека, т.е. в по-общия универсален смисъл и Библия. Така се възкресява отношение, познато за възрожденското съзнание и разчитащо да отключи богатство от библейски препратки (Чернокожев 1995: 27). Неслучайно и Захарий открива за себе си и залага на тази асоциация, представяйки в предговора на първи том на съчиненията на Каравелов намеренията си на пръв негов издател:

„Сички образовани народи: англизии, френци, италиянци, русии и други имат своите Каравеловци, с които са гордеят, славят и почитат, а съчиненията им отдавна вървят ръка под ръка с божествената книга – евангелието“ (Стоянов 1886: V).

Ресурсът на присъстващите подчертано публицистични и научни „страници“ в книгата – очерка за Вук Караджич и описанието на обредните български празнични практики – подкрепя подобни твърдения. В противен случай тези части остават „външни“ за предназначенията на литературност и обща художественост на текстовете. В тази посока мотивирано се заговори за „единство“ на първата Каравелова книга в изследването на Н. Чернокожев „Любен Каравелов и българското възрожденско време“⁴.

Когато в заглавието се заяви намерение за сглобяване на отделни части, следи, акценти, почерци, проекти, форми, формати и

---

⁴ Н. Чернокожев изброява седем равнища, осигуряващи вътрешното смислово единство на Каравеловата книга (Чернокожев 1995: 22-51).

т.н., тогава става ясно, че тези части (страници) регламентират нещо особено съществено за концепцията на пишещия – неговите заявки са за издирване, изработване, осмисляне на акта на самото писане, като повторение на ясен и категоричен в посланията си образец – книгата. Именно моделът на книги в книгата съвсем естествено предполага интереса към подредбата на тези книги, към тяхното логическо структуриране в помиряваща различия и несъвместимости концепция. За концептуално натоварената позиция на „Войвода“ например се отбелязва следното заключение:

„Тук процесът на достигане до сказов тип композиция все още не е доведен докрай. Той ще продължи в следващите творби в сборника. [...] Развитието на Каравелов като белетрист би било неестествено праволинейно, ако се изчерпваше с посоченото дотук.“ (Аретов 1990: 75).

Така е, защото по цитирания начин се очаква да изглежда едно тематично търсене на послания, на илюстративен подход в подредбата, на наличие на логическа система или етапност в развитието на възрожденския белетрист. Но не е така, защото при Каравелов няма етапност, има една доминираща цел и контекстуални вариации за нейното осъществяване – в Русия, Сърбия, Румъния или България например. Известно е, че Б. Пенев предлага систематизация на Каравеловата белетристика не по периоди, а по проблеми, което превръща възрожденските текстове в податлива на различни схеми и каталогизиращи намерения „система“. А всъщност тези текстове биха могли да се четат като раздел от градящата се престижна национална библиотека⁵. Тук те са мислени като списък, в който мястото и функцията на всяка отделна книга са все още твърде неясни за дефиниране, но е направен опит да бъдат „заявени“ от видния белетрист като бъдещ проект. Поради това

⁵ Не е без значение и показателният факт на категоричните пристрастия на Каравелов към сборниковото и обзорното представяне на литературата или поне това, което белетристът мисли и налага като литература. Така се осъзнават статии с красноречивите заглавия: „Библиография на съвременната българска литература“, в която прави преглед на българските периодични издания и оценява критически оригинални и преводни, педагогически, религиозни и художествени текстове; „Българска книжнина“ – публикация по повод „Новобългарска сбирка“ на Р. Жинзифов, в която се коментират въпроси, свързани с националния книжовен език, „безценните“ сборници на братя Миладинови и Ст. Веркович, засягат се и въпроси на превода на чужди текстове (публикации от т.нар. руски период на Каравелов); в обстойната статия „Сръбската литература“ предлага преглед на художествената литература, каквато познава по време на пребиваването си в Сърбия.

пишещият избира формата на отворената книга, която побира, подрежда и помирява всичко.

КОИ КНИГИ?

Кои са книгите в Каравеловата първа книга? Към кого са адресирани? Могат ли да се разгръщат техните страници и в какво се забърква техният изследовател, предявяващ претенцията да се докосне до тях, допускайки тяхното литературно съществуване...?⁶

Както стана ясно, това са въпроси за литературния образ на книгата, за предполагаеми стратегии на автора да имитира писането на книга, пишайки своята собствена. А също и за нагласата на възрожденеца да преосмисли книгата, превръщайки я в литературен обект, като по този начин я използва като модел за така жадуваната „художественост“ на българската литература.

В „Турски паша“⁷ най-категорично и ясно присъства силуетът на литературната библиотека. И не е случайност, че Каравеловата книга започва оттук. Това е повест, позоваваща се на интродукция от името на разказвач. Нейната задача е да представи „ръкопис“ на игуменка от Килифаревския манастир – фактически това е нейният ретроспективен разказ. Такъв е първият Каравелов текст, в който повествованието се споделя от позицията на един от участниците в събитията. Тук като че ли се отбелязват и първите опити да се заговори с езика на разказвача. Все още неубедителни опити, „тъй като чрез библиотеката на игуменката се разкрива близостта между автор и разказвач“ (Аретов 1990: 75). Оказва се, че библиотеката ги сближава по особен начин. Каравеловата „писателка“ не е обикновена игуменка, не само поради статута си на четяща и пишеща жена, Каравеловият „читател“ на написаното от нея не е обичаен гост на светата обител. Те съществуват и се разпознават като „други“ чрез отношението си към книгите. Наличието на книги в манастирската обител не е необичайно явление, особеното тук дори не е и това, че те са притежание на жена. Крайно екстравагантно е, че любопитстващият пътешественик не просто е допуснат до тази съкровищница на монахинята, но и разполага с достатъчни права, за да се запознае с наличните книги и да ги опише. Тук не става въпрос и за ефектен детайл от вътрешния ин-

---

⁶ Към подобни питання и находки отправят важни за това наблюдение изследвания – на Цв. Ракъовски и на В. Стефанов, (Ракъовски 2000: 7; Стефанов 2000: 124-130).

⁷ Особено обстояни и отправящи в посоката и на това изследване са констатациите на Н. Чернокожев (Чернокожев 1995: 30-32), както и тезите в публикацията на И. Русков (Русков 2009: 11.05.).

териор, случайно попаднал в полезрението на наблюдателя разказвач, защото, както се оказва, той съвсем не е невинният съзертател на исторически находки, а воден от „свои си дела“, подготвен и осведомен за книжовните наличности на времето ерудит, който ще отбележи:

„На полицата и в едно долапче, което беше издълбано в зидът, бяха наредени сякакви книги, и аз пожелах да видя на какъв език са тия написани: аз твърде добре знаех, сичката българска книжевност не може да захване пространство по-голямо от един аршин. А какво беше моето зачудване, когато аз намерих тука книги на италиански, на гръцки, на руски, на сръбски и на български език, а освен това – две-три турски ръкописи, библия, която е издадена от Лондонското библейско общество, и няколко черковнославянски минеи и требници“ (Каравелов 1984: 32).

Тук, разбира се, няма как да не се разпознае почеркът на пишещия обзор („библиография“) на българската литература, както и съвсем естествено да се разчете познатото заглавие на статия („Българска книжнина“). По-необичайните асоциации са с направения опис на реалната Каравелова библиотека, дарена на Народната и представена по сходен начин в изследването на В. Йорданов „История на Народната библиотека в София“ (Йорданов 1930: 54-55).

Пътешественикът от Търново и случаен събеседник на игуменката се оказва компетентен читател, който не просто разпознава Библията, но знае от кого и по чия поръчка е издадена. „Чудесата“, както са наречени в изследването на И. Русков езиковите компетенции на монахинята, са и възможността за препратки към Каравеловия белетристичен проект и неговата реализация. В този случай игуменката се разпознава като речник, който помни и съвместява множество от разнообразните езици на европейския и балканския ХІХ век, както и да препраща към правилността на превода от един език на друг (например „турската библия“ на английски). Точно тази компетентност извежда извън възможностите за четене и познание на литературния библиофил и отпраща към Каравеловата техника на вписване на множество книги в собствената му, превръщайки текста в литературна библиотека. Книгите от килията на калугерката са литературен сегмент, а не само очевидни метафори на познанието.

„Милиони хора вървят по дирята на Буда, на Мохамеда, на Локла, на Лютера, на Калвина и други...“ (Каравелов 1984: 38).

Трябва да допуснем, че в записките на калугерката не става дума само за персоналии, а за персонални асоциации с книги, политики на говорене и присъствие, исторически контексти, т.е. отново се

разпознава силуетът на литературната наличност на една богата библиотека. Като че ли е излишно надникването в конкретните заглавия и взирането в отсъстващия списък: „български книги тогава никои не печаташе, и затова ги нямаше“, заключава монахинята и така поразително започва да мисли, постъпва и пише като своя автор.

Общозвестен е фактът, че Каравелов видоизменя и обогатява българската редакция на текста в зависимост от променения адресат (Леков 1998: 36-40). В определени случаи, както отбелязват късните издатели на възрожденеца, „той променя или съкращава някои пасажи, насочени пряко или косвено към руския читател“ (Леков 1984: 626).

Така, точно в такъв „санкциониран“ за българското четене пасаж и точно в първата повест от книгата, се появява съвсем реално силуетът на литературната библиотека:

*„ – По турецки, по гречески, по италиански и по български-славянски я выучилась еще в молодости, по руски же и по сербски, когда поступила в монастырь. Русский язык и русские книги мне нравятся больше других, но вот горе – их так трудно достать. Итальянские и греческие книги можно выписать из Цареграда, турецкие тоже, сербские из Белграда, а русских взять негде, и, право, иногда подумаешь, что русские книги принадлежат не братьям нашим, которые там за Дунаем, а жителям кокого-то подземного мира. Но, слава богу, нашелся один добрый человек, подарил мне „Русский вестник“, „Отечественные записки“, да еще кое-что: вот и **вся русская моя библиотека!** Я не говорю уже о сочинениях Венелина – их найдете у каждого грамотного человека – они святыня для всех болгар, у кого болгарское сердце.*

– Ты меня удивляеш...“ (Каравелов 1868: 5) (маркирането е мое – Е. Г.).

Симптоматично е, че в съответния вариант на български език този „библотечен“ силует напълно е изчезнал, редуциран вследствие редакторската намеса на самия автор, но правещ значима видимата подмяна. Радикалната нагласа за непотребността от детайлизиране около историята на книгите, притежание на калугерката, е важен знак за тяхната функция в конструкцията на текста.

„Турски, гръцки, италиански и български аз се научих още в младостта си, а руски и сръбски тука, в манастирът. Прочетох десетина пъти Венелина и научих се руски; прочетох петистина пъти Доситея и научих се сръбски.

– Ти ме накарваш да се чудя с тебе...“ (Каравелов 1984: 33).

Разказите от „*Страниците*“ не следват логиката на хронологическата си поява в руските периодични издания. Те имат своя вътрешна, друга подредба, в чиято систематичност „Турски паша“ заема особено ключово място. Тя е първата „страница“ от една предстояща книга, която чрез мястото си предопределя моделността на друг, нов, възрожденски български тип писане – задава единство чрез системно натрупване на книги и знания, без да настоява за тяхното задължително, еднозначно и лесно разпознаване. Тук се оказваме изкушени от аналогията на този белетристичен „експеримент“ с мисията на самотната калугерка, която всеотдайно, с постоянство и като осмисляне на живеенето трупа своята лична библиотека.

КНИГАТА ИНСТИТУЦИЯ И КАРАВЕЛОВИТЕ КНИГИ. ЗАХАРИЙ-СТОЯНОВОТО ИЗДАНИЕ

Подготовката, появата, сегментирането, най-вече издателската политика, която така или иначе ще бъде проектирана в по-късните формати на Каравеловите текстове, се регламентират още във въвеждането на З. Стоянов към първи том на събраните съчинения.

„Не е нужно да разправяме на дълго и на широко, кой е Любен Каравелов и какво е той писал. По-голямата част от читателите познават вече неговите знамените трудове по списанието Знание, което беше свободно да влиза по онова време в България. Покойният е писал и работил вън от България, в Россия, Сърбия, Австрия и Ромъния, издавал е четири години наред политико-литературни вестници: Свобода и Независимост, писал е разни повести, разкази, стихотворения и описания, но тие бяха забранени от тогавашното турско правителство да влязват в отечеството ни, прочее, на малцина са познати.“

„В първия том, при стихотворенията, ние турихме и няколко народни песни, събрани и записвани повечето от покойният и поместени разхвърлено, в неговите стари издания. Ние направихме това размесване ръководиме от едничка цел, да турим в едно цяло тие народни богатства, които инак оставаха в пълна неизвестност [...] А колкото за самите стихотворения, ние предпечатахме в тяхното изложение хронологическата система безразборно, като сме дълбоко уверени, че по тоя начин ще да може най-добре и най-определено да са проследи талантът и постоянното развитие на писателя“ (Стоянов 1886: V-VII).

Тук е интересен въпросът защо следващите издания и издатели следват или отказват да следват заявления от З. Стоянов модел на из-

даване на Каравелов като събрани съчинения и какво добавят или отказват да припознаят като значимо в направеното от Захарий Стоянов, както и как той създава издателска матрица, институционализираща едно богато книжовно наследство, „поместено разхвърляно“ в поредица „стари издания“.

Но засега ще отложим отговора на този въпрос за едно друго изследване.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аретов 1990:** Аретов, Н. Раждането на новото („Войвода“ и традициите на преводната белтристика). // *Любен Каравелов. Сборник по случай 150 години от рождението му*. София: Изд. на БАН, 1990, 68–79.
- Бобчев 1881:** Бобчев, Ст. Любен Каравелов. Неговият живот и книжовна дейност. // *Наука*, 1881, № 1-2, 115–124.
- Йорданов 1930:** Йорданов, В. *История на Народната библиотека в София*. София, 1930, 54–55.
- Каравелов 1984:** Каравелов, Л. *Любен Каравелов. Събрани съчинения в дванадесет тома*. Ред. Цв. Унджиева, Д. Леков и П. Тотев. София: Български писател, 1984, Т 1.
- Каравелов 1868:** Каравелов, Л. *Страници из книги страдания българскаго племени. Повести и рассказы*. Москва, 1868.
- Леков 1998:** Леков, Д. *Любен Каравелов. Творецът, гражданинът, съвременникът*. Пловдив: Макрос 2001, 1998, 36-40.
- Леков 1984:** Леков, Д. (ред.). Бележки към дванадесеттомното издание на съчиненията на Любен Каравелов. // *Любен Каравелов. Събрани съчинения в дванадесет тома*. Ред. Цв. Унджиева, Д. Леков и П. Тотев. София: Български писател, 1984, Т 1., с. 626-628.
- Мирчева 1997:** Мирчева, К. Отново за разпиления архив на Любен Каравелов (Има ли вина Захарий Стоянов?). // *Българско възраждане. Идеи – Личности – Събития*. София, Т.2, 1996-1997, 142-260.
- Пенев, Б. 1978:** История на новата българска литература, Т. 4, София: Български писател, 1978, 583.
- Ракъовски 2000:** Ракъовски, Цв. Читалня в кръчмата. // *Култура*, 2000, № 7.
- Русков 2009:** Русков, И. *Топосът на олтара в българската литература от Каравелов към Яворов*. // 11. 05. 2009. <http://litenet.bg/publish14/i_ruskov/toposyt.htm>
- Стефанов 2000:** Стефанов, В. Инвентаризация на библиотеките. // *Участта Вавилон. Лица, маски и двойници в българската литература*. София: Анубис, 2000, 124-130.
- Стоянов 1886:** Стоянов, З. *Съчинения на Любена Каравелов. Том първий. Стихотворения*. Под редакцията на З. Стоянов. Издава съпругата му

Н. Л. Каравелова., Руссе: Печатница на Н. Л. Каравелова и С-ие, 1886, V-VII.

Стоянов 1885: Стоянов, З. *Черти от живота и писателската деятелност на Любен С. Каравелов*. От З. Стоянов (Реч, дадена на 3-й март по случай на вечеринката, на писателя, в Пловдив)“, Пловдив: Печатница Напредък, 1885.

Чернокожев 1995: Чернокожев, Н. *Любен Каравелов и българското възрожденско време*. София: ИК „Феня“, 1995.

**ПРЕВОДАЧЪТ ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ –
МЕДИАТОРЪТ, ПРОСВЕТИТЕЛЯТ, МАНИПУЛАТОРЪТ
(НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ РЕЦЕПЦИЯТА
НА КАРАВЕЛОВИЯ ПРЕВОД НА „ПРИКОВАНИЯТ
ПРОМЕТЕЙ“ ОТ ЕСХИЛ)**

*Светла Черпокова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“*

This paper considers the problem of the reception of Karavelov's translation of Aeschylus's play "Prometheus Bound" in Bulgarian culture and literature. The text investigates the influence over the ballad "Hadzhi Dimitar" by Hristo Botev and proposes the hypothesis, that the wood nymphs in Botev's poem are influenced from this translation of Karavelov's.

Keywords: literary reception, influence, translation, Ljuben Karavelov, Hristo Botev, Aeschylus.

В периода 1873–1874 година Любен Каравелов превежда на български поредицата на И. А. Худяков „Разкази о старинных людех“ под наименованието „Разкази за старовременните хора“. В Приложението към книжка трета, „За старите гърци“ (1874), както е в руския оригинал, са поместени „Прикованият Прометей“ от Есхил и „Птици“ от „Аристофан“. Тези два превода, макар и през руски, превръщат Каравелов в първия преводач на Есхил и Аристофан в България.

Само по себе си наличието на тези произведения в „Разкази за старовременните хора“ може да бъде обяснено с желанието за стриктно придържане към руския източник. Тези обаче, които познават Любен Каравелов в амплото му на преводач на чужди, но и на свои текстове, са наясно с изборността, която той системно прилага по отношение на това, кое да бъде предоставено на българския читател и кое не, с дописването на изходните текстове, както и с манипулативните му преводачески техники. Следователно включването на „Приковани Прометей“ в „Разкази за старовременните хора“ трудно може да бъде определено като случайно. Обяснение може се потърси в съ-

държанието на Есхиловата драма, което в пълна степен е съответстващо на Каравеловата образователна програма. Всъщност именно с изискванията на образованието и на учебните програми литературните историци обясняват засиления преводачески и издателски интерес през годините (особено през първата половина и средата на ХХ век) точно към тази драма на Есхил и доминиращото присъствие на български език на произведенията на Есхил пред тези на другите двама велики гръцки драматурзи – Софокъл и Еврипид. Тълкувана в този аспект, появата на „Приковани Прометей“ от Есхил едва ли преследва нормотворчески задачи или е израз на преводаческа коректност, а посланията могат да бъдат разчетени основно в сферата на дидактиката и просветителството.

Няколко думи за литературно-историческия контекст на това издание, който съдейства за превода и на приложението на Худяковата поредица. В началото на 70-те години на ХІХ век в България се появяват и първите преводи на Омир. Григор Пърличев публикува в сп. „Читалище“ (1871) първата песен от „Илиада“ и голяма част от втора песен, начинание, което тутакси предизвиква противоречиви отзиви – възторзи (Марко Балабанов), но и тотално отричане и критики за несъвършенствата на превода (Нешо Бончев). Независимо от реакциите обаче именно 70-те години на ХІХ век могат да се смятат за начало на една съзнателна ориентация към превеждане на античните литературни образци. И ако 40-те години на века има значително раздвижване по отношение на интереса към древността, издаването тогава е предимно в услуга на дидактиката (ориентацията е главно към произведения с морално-етическо съдържание), то от 70-те години нататък вниманието се насочва преди всичко към литературата на Античността (В началото на 90-те е налице и първият превод на Софокъл, както и първият превод на Вергилиевата „Енеида“.). Следователно „Приковани Прометей“ на Каравелов (през Худяков, разбира се) е сред предвестниците на една тенденция, която тепърва ще се разгърне, надскачайки границите на Възраждането.

От друга страна, не бива да се пренебрегват и личните пристрастия на писателя към драматургично творене. Тук ще изброим, по-скоро като припомняне, реализациите на този интерес. „Сцени из домашният живот на нашите чорбаджии“ излиза в три последователни книжки на „Гайда“ през 1864 г., макар и с подпис Л. С. Крътица. „Хаджи Димитър Ясенов“ е публикувана като самостоятелно издание през 1872 г. Двамата ръкописа, намерени в Каравеловия архив, известни с наименованията „Драма“ и „Трагедия“, също отразяват писателски-

те тежнения към драматургичните жанрове. Следователно на превода на Есхилския „Прометей“ (1874) може да се гледа и като на нещо предизвестено от предхождащите го Каравелови драматургични опити. И тук съвсем естествено е да се възрази, че все пак става въпрос за преводен текст, а не за лично творчество, както е в приведените по-горе примери. Къде е мястото на „Приковани Прометей“ обаче в творчеството на Любен Каравелов?

Съчетанието от литературно-историческата ситуация през 70-те години, чиято несъмнена ориентация е и към превеждане на класически произведения на български език, от една страна, и Каравеловата, нека я наречем, любов към писането на драми, несъмнено повлиява върху доста объркано и същевременно парадоксално правилно поместване на „Приковани Прометей“ и на „Птици“ в последващите издания на Любен-Каравеловите съчинения и био-библиографски справочници. Тяхното присъствие е буквално „разчекнатото“ между полагаането им в личното му творчество, от една страна, и от друга – сред преводите му. (В интерес на истината първото много по-натезава, отколкото второто.) Интересно е да се проследи къде точно се включват тези два иначе преводни текста в книгите от и за Каравелов.

В дванадесеттомното издание на писателя със събрани съчинения „Разкази за старовременните хора“ съвсем логично стои в последния, 12-ти том, който представя брошури и писма. Приложението обаче на „Разкази за старовременните хора“, което съдържа драмите от Есхил и от Аристофан, е пропуснато. За сметка на това в обстойна бележка се уточнява, че те присъстват в том четвърти от събраните съчинения – „Стихотворения, драми, мемоари“, под рубриката „Преводни драми“, непосредствено след „Хаджи Димитър Ясенев“. Така и академичното издание, макар и без да огласява, мълчаливо приема, че тези преводни текстове стоят много по-близо до художественото творчество на писателя, отколкото до преводаческата му дейност. Това наблюдение може да се потвърди и от един преглед върху био-библиографските справочници за Каравелов. Само един пример е достатъчен. В „Био-библиографски указател и опис на архивни документи. Любен Каравелов. 1834–1879“ съвсем уместно и „Разкази за старовременните хора“, и преводите от Есхил и от Аристофан са дадени в рубриката „Преводи из чуждите литератури“ (Леков, ред. 1989: 145). В описанакрая обаче драмите фигурират отделно от „Разкази за старовременните хора“, макар че се съдържат именно там, в брошура трета, и не са се появявали като самостоятелно издание. В предметния указател на био-библиографския опис пък могат да бъдат намерени

под заглавието „Драми“ и там са в един ред със „Сцени из домашният живот на нашите чорбаджии“, „Хаджи Димитър Ясенов“, т.е заедно със собствено Каравеловите произведения (Леков, ред. 1989: 389).

Обяснение за тази на пръв поглед парадоксална ситуираност може да се потърси в научното редакторство на споменатите издания. И на двете редактор е проф. Дочо Леков. Аргументацията на това поставяне откриваме в статията на Леков „Любен Каравелов и западното просветителство“, където четем: „Независимо, че във всички библиографски трудове върху възрожденската ни книжнина „Разкази за старовременните хора“ са отбелязани като руски преводи, внимателното им проучване ни заставя да подхвърлим на съмнение това посочване и да ги възприемем по-точно като компилативни произведения, даващи значителен материал на литературния критик при проучване миорогледа на Каравелов“ (Цит. по Ерихонов 1969: 89).

На този етап няма как да се проверят приликите и разликите с оригинала поради неговата недостъпност в българските библиотеки. Можем само да се доверим на проф. Леков и да подклаждаме съмненията си от бележки като тази: „Преводът е сравнително точен“ (Каравелов 1984: IV, 622), от коментарната част към драмите, а също и от констатацията на Ерихонов, който се занимава с отношенията между Худяков и Каравелов. Ерихонов твърди: „Преводът на „Разказите“ от Каравелов е изпълнен достатъчно точно и адекватно на авторския текст“ (Ерихонов 1969: 92).

Много по-съществен обаче е въпросът за литературната рецепция на тези преводи и завихрянятия, които те предизвикват. Към тази констатация ни отвежда допускането на една доста смела хипотеза, чието същинско доказване тепърва предстои. Преди излагането ѝ обаче е необходимо спирането накратко върху съдържанието на „Приковани Прометей (Есхила)“. Какво предлага то?

В българския си вариант драмата заема четири страници. Вероятно това е причината изследователите на Каравелов и литературните истории да говорят за превод на *откъс* от Есхил. Така е означено и в Каравеловите „Събрани съчинения“. Бележката към драмата гласи: „В Приложението към книжка трета „Древные греки“ Худяков включва *откъси* (к.в. – мой, С.Ч.) от „Прикованият Прометей“ на Есхил и „Птици“ на Аристофан“ (Каравелов 1984: IV, 622). В същността си обаче текстът на „Приковани Прометей“ покрива цялото съдържание на драмата, като съчетава резюме с вставни реплики на героите. Сцената представлява скалиста планинска пустиня. Служителите на Зевс влекат Прометей. Те принуждават Гефест (Хефест) да го прикове.

Следват срещите с Океан, който моли Прометей да се смири пред бога, за да бъде освободен. Идва Ио, гонена от „щрък-муха“. Следват разговор между нея и Прометей, пророчествата на бога. И накрая след поредния и последен отказ на Прометей да се подчини на Зевс, титанът пропада заедно със скалата. В хода на изложението се поставя акцент върху богоборческите реплики на Прометей и съчувственото присъствие на хора от нимфи, които не изоставят героя дори и при пропадането му. (У Есхил хорът е от океаниди. Интерес представлява въпросът нимфи или океаниди са у Худяков? И както ще видим по нататък, той не е самоцелен.)

Съвсем в резюме съдържанието може да се предаде и така: връх, скала, герой, който отстоява позицията си и поставя проблема за свободата, нимфи, които състрадат. (Дори и за неспециалистите по българска литература описаната сцена би навяла асоциации с един друг емблематичен текст от края на Възраждането ни, където „действащите лица“ са отново герой и женски горски духове, свързани с водните пространства подобно на Прометеевите нимфи.)

И тук ще направим една ретроспекция. Две години преди публикуването на „Приковани Прометей“ (1874) Каравелов издава „Хаджи Димитър Ясенов“ (1872). Последното действие представя решителния сблъсък на Хаджи Димитър Ясенов с турците. Мястото е Стара планина, а в декора са открити водопад, скала и гора. Явление I от същото действие започва с диалога между трите самодиви и България, диалог, отбелязан от литературната критика като особено продуктивен с оглед рецепцията му в Ботевата поезия. В книгата си „Любен Каравелов. Живот и творчество“ Михаил Алнаудов по повод на „Хаджи Димитър Ясенов“ отбелязва: „Но благодарение на тази драма Ботев попада покъсно на една от най-благоприятните теми в баладата си „Хаджи Димитър“ – видението на трите самодиви“ (Арнаудов 1964: 675).

И така, каква е хипотезата? Много голяма е вероятността „видението на трите самодиви“ у Ботев да извървява един допълнителен път, преминавайки не само през Каравеловата драма за Хаджи Димитър Ясенов, но и през превода на „Приковани Прометей“ от Каравелов. Още повече че поведението на състрадателните нимфи в „Приковани Прометей“ в много по-голяма степен е съизмеримо с действията на самодивите от Ботевата балада „Хаджи Димитър“. Прометеевите нимфи не само съчувстват на героя, но те са с него до края му. Те пеят, както се полага на хор, така както и Ботевите самодиви „чудни, прекрасни, песен поемнат“.

Потвърждението, че Ботев добре познава „Разкази за старовременните хора“ може да се намери и у Захари Стоянов в „Христо Ботюв. Опит за биография“. Там намираме следното отбелязване по повод отношенията Каравелов – Ботев: „И след прекратяването Ботйов продължил да се навърта при Л. Каравелова и в печатницата му. Макар и против волята му, почти насила, но все работил той, било с вестника, било в отделни преводи, като „Разкази за старовременните хора“, „Произхождение на Дунавските българи“ (от Иловаиски) и пр. Коректурата и поправянето на дописките, които идели за „Независимост“, се вършели от него.“ (Стоянов 1983).

Известно съмнение могат да внесат годините и последователността на изданията. Ще припомним само: „Приковани Прометей“ излиза 1874, „Хаджи Димитър Ясенов“ – 1872, а баладата на Христо Ботев стои между двете – 1873 г. Проблемът с тази неугаждаща на хипотезата хронология отчасти може да се разреши, като се вземе предвид годината, за която има сведения, че Каравелов се сдобива с изданието на Худяков. Данни за това черпим от писмо, пратено от Каравелов до Иван Кишелски, с дата 28 април 1873, с молба да му набави брошурите на Худяков, защото, по думите на самия Каравелов, „тези книжки ще бъдат преведени на български“ (Каравелов 1984: XII, 345). Ботевата балада излиза същата година на 11 август в „Независимост“.

Както вече беше споменато, тази хипотеза тепърва предстои да бъде доказвана. Що се отнася до Каравеловите три самодиви от „Хаджи Димитър Ясенов“, в много по-голяма степен може да се предположи, че те имат както фолклорен, така и литературен произход. В разговора им с България (V действие, Явление 1) могат да се доловят известни реминисценции от „Плач бедния Мати Болгарии“ (1846) на Неофит Бозвели, както и намеци за познаването на Шекспировия „Макбет“ и сцената с трите вещици от трагедията¹. И още нещо. Каравелов несъмнено е чел Худяковите „Разказы о старинных людех“ значително преди времето, когато поръчва книжките от Русия. На

¹ В подкрепа на тезата, че Шекспировият „Макбет“, или поне цитати от него, са известни на нашите възрожденски книжовници, може да се приведат като пример думите на Маргариди от „Криворазбраната цивилизация“ (1871) от Добри Войников: „Този свят е сцена театрална, дето цивилизованите парексампъл като мене, под формата на лъжата, като същи актьори идат секи да си играе ролата...“ (III действие, Явление 8) (Войников 1983). На практика словата на Войниковия герой са перифраза на един от известните Макбетови монолози от едноименната Шекспирова драма: „Тоз живот е само/една нещастна движеща се сянка,/актьор бездарен, който се явява,/измъчва и изпъчва своя час/ на сцената и след това изчезва. (V действие, Сцена 5) (Шекспир 1995).

руски те са издадени почти десет години по-рано – 1864–1865 г. Сведения за това доколко е запознат с творчеството на Худяков, както и за личните му срещи с него, са налице в изследванията на Ерихонов върху връзките между двамата. Всъщност контактите им датират още от студентските години на Любен Каравелов в Москва.

Разбира се, на „Разказы о старинных людех“ не трябва да се гледа като на единствения източник за усвояването на Есхиловата драма от страна на Любен Каравелов. Ученическите му години в Пловдив няма как да минат без класическо образование. Без да има конкретни данни за програмата му на обучение там, Михаил Арnaudов се опитва да я реконструира, предполагайки, че в нея са присъствали аналогични автори и произведения на тези, които пет-шест години по-рано Йоаким Груев изучава в същото училище. А те включват „Хомер, Есхил, Софокъл и Еврипид и прозаичните моралисти Ксенофонт, Исократ, Демостен и Плутарх“ (Арnaudов 1964: 55).

Статията си „В творческата лаборатория на преводача Каравелов“, публикувана в сборника „Майстори на превода“ (1984), Лиляна Минкова завършва с думите: „Разкази за небето и земята“ поставя и въпроса за публикуването на един том Каравелови преводи в поредицата класици на българското преводаческо изкуство“ (Минкова 1984: 72). На практика такъв том все още не е осъществен, но проблемът е по-скоро друг: възможно ли е издаването му, след като границите между лично творчество и преводаческо дело у Любен Каравелов са твърде размити.

Един друг въпрос обаче също стои на дневен ред – въпросът за реабилитацията на Любен Каравелов като първия преводач на Есхил в България. В иначе чудесното като инициатива и като реализация издание на академичното издателство „Марин Дринов“ „Преводна рецепция на европейските литератури в България. Том 3. Класическа литература“ в статията за Есхил като най-ранна поява на негово произведение се сочи превод от 1902 г. (преводът е през руски, без указан преводач), т.е. близо 30 години след Каравеловия „Приковани Прометей (Есхила)“.

ЛИТЕРАТУРА:

- Арнаудов 1964:** Арнаудов, М. *Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. 1834–1879.* София: БАН, 1964.
- Войников 1983:** Войников Д. *Съчинения в два тома.* София: Български писател, 1983.
- Ерихонов 1969:** Ерихонов Л. Л. Каравелов и И. А. Худяков // *Известия на Института за литература*, № 20, 1969, 85–93.
- Каравелов 1984:** Каравелов, Л. *Събрани съчинения в дванадесет тома.* Подбор и ред. на Д. Леков. София: Български писател, 1984.
- Леков, ред. 1989:** *Био-библиографски указател и опис на архивни документи. Любен Каравелов. 1834 – 1879.* Под ред. Д. Леков. София, 1989.
- Минкова 1984:** Минкова Л. В творческата лаборатория на преводача Любен Каравелов. В: *Майстори на превода.* София: Народна култура, 1984, 61–72.
- Николова, съст. 2002:** *Преводна рецепция на европейските литератури в България. Том 3. Класическа литература.* Съст. А. Николова. София: Марин Дринов, 2002.
- Стоянов 1983:** Стоянов З. *Христо Ботйов. Опит за биография.* София: ИК „Захарий Стоянов“, 1983.
- <<http://www.slovo.bg/showwork.php3?AuID=149&WorkID=3878&Level=3>>
- Шекспир 1995:** Шекспир. *Макбет.* Прев. В. Петров. София: Силует, 1995.

**ДОКУМЕНТИ НА ПЛОВДИВСКОТО
ВЪЗРОЖДЕНСКО ЧИТАЛИЩЕ
И НАЦИОНАЛНОЕЗИКОВОТО ОРГАНИЗИРАНЕ
НА БЪЛГАРИТЕ ПРЕЗ ТРЕТАТА ЧЕТВЪРТ НА XIX ВЕК***

Мариана Куришумова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Few handwritten documents are researched from “The Protocol Book of Plovdiv *chitalishte*” 1869-1875 г., which is in the Museum of History in Plovdiv. Plovdiv intellectuals’ ideas are being searched and analyzed for the national language program. The language of the documents is researched as part of the history of the Bulgarian standard language.

Keywords: National language program during the Bulgarian renaissance; *chitalishteto* (community centre reading-room) as an institution; history of the Bulgarian standart language.

Като специфични форми на българското самоуправление, но и като маркери на националната идентичност и интеграция в Пловдив през третата четвърт на XIX в. се налагат с институционални функции и общонационални цели няколко организационни форми на национално представителство: Пловдивската българска община, руското вицеконсулство на Н. Геров, книжарницата на Хр. Г. Данов и Пловдивското средоточно училище „Св. Кирил и Методий“ (Вж. за това Генчев 1981: 345–353). Като част от тях и в интеграция с всяка поотделно през 1869 г. в процесите на национално организиране на българите се включва и Пловдивското читалище (по-нататък съкр. Пч).

Обект на настоящото изследване са няколко оригинални ръкописни документа на Пч. Те са част от „Протоколна книга на читалището в Пловдив 1869–1875 г.“, която се намира в Историческия музей в Пловдив, отдел „Българско възраждане“, инв. № 2167. Изследваните текстове обхващат първите 13 страници (от общо 70) и включват:

---

* Докладът представлява част от проекта „Национальноезиковата програма през Българското възраждане. Нови прочити“ към Фонд „Научни изследвания“ на ПУ „Паисий Хилендарски“ (2009–2010 г.)

1. Устав – с. 2-5, датиран Пльдив Февруарія 15-ый 1869 лѣто.
2. Правилник – с. 5-7.
3. Решение на първото Общо събрание, което утвърждава устава и правилника и избира настоятелството и членовете на читалището – с. 7–9, датирано Пльдив. 16-ый Февруарія 1869.
4. „Слово сказано от страна на Настоятелството в Общо Годишното Събрание в края на първата година” – с. 10–13, датирано Пловдив 25 Януарій 1870, подписано от Георги Консулов.

Протоколната книга представлява голяма тетрадка с твърди корици с размер 29 см на 40 см. Корицата е оцветена като напръскана мозайка в черно и червено. В средната горна част, в светло каре, обточено с венец от стилизирани листа, е записано по средата ръкописно № 42, а отдолу *Читалищный протоколъ*, под него е посочен периодът 1869–1875. По ръба и в краищата е обточена със зелено кадифе. Вътрешното тяло е от съшити листове, чиято хартия е бяла, леко пожълтяла, на широки редове. Номерирана е всяка страница във външния ъгъл. Изписани и номерирани са 70 страници, техните краища са на места захабени. Писано е с черно мастило, а от с. 56 до 72 – с тъмнолилаво на цвят. Почеркът на отделните текстове е видимо различен. В списъците на членовете за отделни години има дописано с молив, но ясно личи, че това е направено в ново време.

Изследването има за цел 1. да представи и анализира изложените идеи, мнения, възгледи, имащи отношение към основните цели на езиковата програма на българското национално движение и 2. анализ на езика им в контекста на развойните процеси през третата четвърт на XIX век и във връзка с търсенето на обща форма на етнически език чрез нормоутвърждаващата кодификация на Пловдивската книжовноезикова школа.

I. Като цел на читалището в член първи от устава е записано: „...да се даде добро и ползователно употребление на свободното от работа време на Пловдивските Българи и да се спомогне за разпространението на полезни познания и на вкуса за прочитание помежду им” (2) (графиката на цитатите в тази част от изследването е осъвременена, посочената в скоби цифра е на съответната страница от изследвания текст). Специфичната за Пловдив етническа пъстрота на населението предполага и обяснява точка втора от Правилника, в която се уточнява, че читалището е отворено както за всеки българин (освен редовните членове), така и за „другонародни” посетители.

Интересна е в тази връзка дописката на Константин А. Поменов (Помянов), който е писар на Пч, обнародвана във в. „Македония“. В нея намираме уточняване на задачите на читалището: „да спомага за умственото развитие на членовете и да отговаря на нуждите, които изисква мястото“, т.е. градът (Помянов 1869). Безспорен факт е, че обществено-историческата и културно-езиковата ситуация в Пловдив по това време е специфична. Като нейни основни маркери можем да посочим следните характеристики:

1. Променена стопанска, демографска и социална структура. Оформилата се богата търговско-посредническа буржоазия не само разполага с обилни средства, но и има ярко изразено национално съзнание.

2. Конфликтът с гръцката духовна власт за разлика от другите български селища избухва не като атака срещу духовенството, а като „интелектуален сблъсък между два езика и две култури“ (Генчев 1981: 177), за правото да се създаде българско училище в града. Това подтиква пловдивските първенци към енергични действия срещу доминиращото още гръцко образование. Тяхна основна грижа става изваждането на младите българи от гръцките училища и привеждането им в свои, национални просветни огнища.

3. Победите на българската община срещу гръцкото духовенство и изгласването му от Пловдив дава самочувствие и събужда отново¹ идеята градът да се превърне във водещо звено на националната просвета.

4. Сътрудничеството между Пловдивската община и Н. Геров като руски вицеконсул в града. Благодарение на него руското дипломатическо учреждение се превръща в своеобразно просветно ведомство.

5. Нуждата от образование на български език е предопределена и от съществуващите в града образователни учреждения на малцинствени етноси и чужди мисии (както в никой друг български град в Пловдив са съществували много разнородни и разнорелигиозни училища: еврейски, арменски, турски, френски, павликянски, американски). Това неминуемо поставяло на първо място въпроса за националното интегриране като особено необходим в Пловдив (Вж. за това Генчев 1981: 295–296).

Всичко това определя средата на XIX век в Пловдив като време на „експлозия на народностния дух“ (Генчев 1981: 123).

---

¹ Още в 1836 г. В. Чалъков (Големият) замисля мащабен план да открие в града „всенародно българско школо“, като за учител в него да доведе от Габрово Неофит Рилски. Силното гръцко противодействие наложило отлагането на този план с няколко десетилетия (Генчев 1981: 148–155).

На този фон основните дейности в читалището – общуване между българите на български език; четене на вестници, списания и книги на български език; слушането на беседи на български език придобива подчертано отграничаваща роля в посока национално интегриране. Във всичко това българският език изпълнява не само комуникативни функции, но и известните в езикознанието символни функции – репрезентативна, интегрираща, диференцираща (вж. за това Виденов 2003: 167–178; Вачкова 2008: 140–155). Това се подкрепя от думите на самия Георги Консулов, който като председател на Пч в отчета за първата година посочва като важна заслуга следното: „Щом се чу глас за отваряние на Читалището притекоха се да влязат в обятията му членове *повече и с по-голямо усърдие* от както се очакваше“ (10). Подобро взаимно опознаване между посетилите отделената стая от Централното училище за работата на Пч, показаната тяхна готовност, с която откликват на неговия призив, имат като резултат познаване „духа и расположението на народа“ (10). Ето какво пише в своите спомени Христо Илич², член на Пч: „Съставените читалища особено много спомогнаха за развитието на българския идеал...Тези читалища ...бяха достъпни за всеки българин и ползата им беше двукрака: първо, че те служеха като едно висше възпитателно училище и, второ, че неговите членове – посетители – се познаваха не само един с друг, но още можеха да си вдъхват и доверие по въпроси на националния ни идеал“ (Възвъзова-Каратеодорова, ред. 1975: 404).

С вече посочените цели на националноезиковата ни политика можем да свържем и включеното от председателя на Пч предложение да се създаде кореспонденция между всички читалища, свързана с осъществяването на техните цели, те да се обединят под управлението на едно главно читалище (за такова той посочва Цариградското)³. За него (а вероятно и поне за настоятелството) така ще се осъществи „силен потик на вървежа им и една по-правилна и по-сполучлива посока на стремленията им“ (13). На практика това е предложение за национално обединение на български институции, чиято дейност е на български език и цели национално организиране на всички българи.

---

² Христо Илич е един от основоположниците на революционния комитет в града, съратник на В. Левски. Интересен е фактът, че основаването на читалището в града става след посещението на Дякона в Пловдив по време на първата му обиколка из страната, т.е. в края на януари 1869 г. (вж. Запрянова 2005: 9–10).

³ С такава цел е основано българското читалище в Цариград (1866 г.), което чрез своя печатен орган сп. „Читалище“, играе важна роля в интеграционните книжовноезикови процеси. (Вж. за това Иванова 1994).

От думите на Г. Консулов разбираме и за още една задача пред читалището – опазването на старата българска книжнина чрез нейното откриване и събиране. Ето какво казва той: „...да можем от части да послужим на писмеността си чрез събирането на ветхи книги които са могли да се укрият от фенерската пораза...“ (12)⁴. Несъмнено налице е осъзнатата връзка между старата българска книжнина и устройването на „нашата писменост“.

Специфичната ситуация в Пловдив кара читалищното настоятелство още в първата си година да изостави идеята за създаването на библиотека и да откликне на „незабавната нужда“ от българско взаимно училище в още един квартал на Пловдив – Нова махала. Ето как вижда резултата от това дело председателят на читалището: „...чрез което (училището – б.м.) се замениха отровните сокове които сучеха тамошните дечица от чуждото възпитание (разбирай гръцкото – б.м.) с чиста народна пища“ (11). С подчертано емоционален тон Г. Консулов благодари на всички благодетели, които щедро са им помогнали. В това пробуждане той съзира и ролята на читалището: „Лица които лукавството беше обедило, че всичко щото се работи в името на народността ставало по незнаем какви си внушения за частни интереси, като видяха да светне искрата на народното съзнание и в Читалището пред откровеността на което падаха всички лукави тълкувания, познаха истината, приближиха се до бащиното огнище и с присърдце ни помогнаха“ (11–12). Така образователната програма на националното ни движение става център в дейността и на Пч.⁵

Още в първата своя година Пч „се стареа да бъде общодостъпно и увлича, сплотява и приобщава разнообразни слоеве на българското общество към националната идея“ (Запрянова 2005: 13).

II. Езиково-правописният модел на изследваните текстове се характеризира със следните черти⁶:

---

⁴ Пълното и несмушаващо господство на гърцизма в Пловдив забавя с няколко десетилетия националното пробуждане на пловдивското българско общество. Както обобщава Н. Генчев: „През първата половина на XIXв. широки български маси, като се започне от невежия селянин и полуграмотния поп и се стигне до върха на пловдивската буржоазия, демонстрират гръцко съзнание и говорят на развален гръцки език“ (Генчев 1981: 130).

⁵ За връзката между националноезиковата програма и образователния проект на българите през Възраждането виж Александрова 2007 и Вачкова 2008: 168–170.

⁶ При описанието следваме предписаните норми на Пловдивската школа, с които тя традиционно се представя в научната литература, виж История 1989: 178–180 и Русинов 1985: 31–35.

1. Буквеният състав е изграден от 35 букви: а, б, в, г, д, е, ж, з, и, і, й, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, щ, ъ, ъ, ъ, ъ, ю, я, њ, њ.

Прави впечатление начинът, по който се изписва буква н. Докато в устава, правилника, решението на общото събрание и списъка на членовете (с. 2–8) само главната буква има графика **Н**, то в текстовете от с. 9 до с. 13, включващи последната страница от списъка с членовете и Словото в края на първата година, буквата се изписва като **Н** и **н** във всички позиции. От решението на Общото събрание разбираме, че за писар е бил избран Константин Поменов. Логично е да свържем неговото име с първите документи. Последният текст е подписан от Георги Консулов и по почерка ясно личи, че то не е дело на писаря – К. Поменов. Тук е мястото да посочим, че според протокола за председател на читалището е избран Атанас Малеев (Малеев), а Г. Консулов е посочен за един от „спомощниците“. Поради причини, за които нямаме информация, той съставя и подписва отчета за първата година, макар под баланса да фигурират като председател имената и на двамата.

За целта на нашето изследване е важно да посочим, че К. Поменов, който е роден в Прилеп през 1850 г., учи при Йордан Константинов-Джинот и е помощник – учител в родния си град (1859–1864 г.), продължава образованието си при Й. Груев в Пловдив и в годината на създаване на читалището е и учител в града. Г. Консулов е роден в Пазарджик през 1840 г. Получава класно образование и около 1870 г. е също учител в Пловдив. Двамата са временни дописници на в. „Македония“ в периода 1868–1869 г., т.е. в тяхно лице откриваме представители на младата българската пловдивска интелигенция, която намира своето място в националното организиране на българите в Пловдив именно в средите на Пч.

2. За фонемата [ъ] се използват синонимните букви ъ, ъ, њ, њ:

а) На етимологично място в структурата на думата – съставлява, въведе, никакъвъ (2); съкровищникъ, порядъкъ, отсъствува (3); пѣти (4); низсъкъ, свъръменно (5); вънь, въпросы-ты, възъ (6); дъскаринъ (7); възползували, разсѣдимъ, нарѣчно, мѣгла та, збѣднатъ, мѣчно (10); къмъ (11); бѣдѣще то, събрала (13).

б) В групите *рѣ/лъ* между съгласни. В рамките на тази особеност К. Поменов и Г. Консулов се различават. В текстовете на К. Поменов групите са постоянни *рѣ/лъ*, като стриктно се изписва ъ след

р и ъ след л: *прѣва, поддрѣжяніе* (2); *врѣху, длѣжность-тѣ* (4); *млѣчяніе, мрѣморенія-та* (6); *Плѣдивѣ, плѣдивецѣ* (7). Форми като *трѣговецѣ* (7, 8) са единични.

В практиката на Г. Консулов обаче групите са с подвижна гласна [ъ], липсва и обвързаността в правописа: *усърдіе, врѣвежѣ*, но и *врѣвежѣ, врѣшиме, прѣвѣй, вѣлци, напѣлно, неизлѣгватѣ* (10); *пѣрво* (11); *присърдце* (12), но *сърдце* (13); *сврѣшювамы, но да изврѣшѣтѣ* (13).

в) В окончанието и определителната морфема на имена от ж.р. ед.ч. за разграничаване на именителен от косвен падеж: *отѣ работѣ, цѣлта е* (2); *за похвалѣ* (3); *отѣ катадневнѣ нуждѣ* (4); *да поисканѣ онѣ книганѣ* (5); *за подпорканѣ тѣ, другата истина е* (10); *познавамы ползанѣ тѣ и прѣятность тѣ; прѣдѣвими ся нужда та* (11); *отѣ фенерскѣ тѣ поразѣ* (12); *на чистѣ тѣ тѣхнѣ принадлѣжность* (13).

г) В глаголните окончания за 1 л., ед. ч. и 3 л., мн. ч., сег. вр. при глаголи от I и някои от II спр. Поради особеностите на текста преобладаващите форми са 3 л., ед. ч. и понякога за 3 л., мн. ч., сег. вр. Липсва единство, като резултатите могат да се обобщят в две групи:

- употреба на *ѣ* и на *а* в глаголните окончания от наблюдавания тип форми, без винаги изборът да е обвързан с посочените причини: *бѣдѣтѣ, имѣтѣ* (3); *ся неземѣтѣ* (6); *говорѣж, влѣзѣтѣ* (10); *могѣтѣ* (11); *дадѣтѣ* (12) срещу *да ся збѣднатѣ* (10); *бѣдатѣ* (12).

- употреба на буква *я* в глаголни форми от посочената група: *подарѣтѣ, щѣтѣ ся дѣлѣтѣ* (3); *щѣтѣ носятѣ* (6); *да си съставѣтѣ, живѣѣтѣ* (10); *да работѣтѣ* (11); *да ся осигурѣтѣ, да ся посвѣтѣтѣ, ся прѣдѣвѣтѣ, можѣтѣ, оплодотворѣтѣ, да ся задлѣжѣтѣ* (12); *да съединѣтѣ, да одобрятѣ* (13).

Резултатите явно говорят за непоследователно графично означаване на мекостта при съгласната пред глаголното окончание в анализираните форми.

д) При глаголи с наставка *-н* и производните им форми и думи. В писаното от К. Поменов намерихме само един пример *сѣ не-*

допуснѣти (5). В практиката на Г. Консулов показват преобладаване примерите с буква ѣ, но се срещат и с буква а: *ся посрѣциѣ* (10); *допуснѣѣѣ, спомѣнѣѣѣмы, помогнѣѣѣ* (11); *станѣ, останѣли, да ся посрѣциѣтъ* (12) срещу *захванаѣ* (10), *бѣѣ почнали, помогнаѣ* (12); *непокѣтнато* (13). Показателна за неавтоматизирания правопис е добре личащата поправка на буква а с буква ѣ в думата *стана* (12).

е) В окончанието –ха за 3 л., мн. ч. мин. св. и мин. несв. вр. Примери на такива глаголни форми се срещат само в Словото на Г. Консулов и те последователно съдържат буква ѣ: *притѣкоѣ ся, прочитаѣ, слушаѣ, забавиѣ, захванаѣ* (10); *допуснѣѣѣ, осѣтиѣѣ, ся замѣниѣѣ, сучяѣѣ, помогнаѣѣ, видѣѣѣ* (11); *падаѣѣ, приближиѣѣ ся, станѣѣѣ, можяѣѣ* (12); *ся туряѣѣ* (13).

ж) Формата на глагола съм за 3 л., мн. ч. последователно е изписана като сѣ навсякъде в текстовете: *сѣ запрѣтены, сѣ въ расположеніе* (5).

з) В членната морфема за съществителните имена от м.р. ед.ч. Във всички анализирани текстове откриваме определителна морфема –тъ, прибавена към основната форма на името, когато то е в именителен падеж, и фонетичен вариант -а/ -я, които употреби винаги са в неподложна или косвенопадежна позиция: *въ протокола, Прѣдсѣдатель-тъ и Писарь-тъ както и Кассіеринь-тъ щѣтъ си назначава...*(3); *Кассіерь-тъ ще ся занимава, върху писаря, за избора, въ протокола*(4); *камъ Прѣдсѣдателя* (5); *при отчета, да...принесе и плода, на града, отъ прѣдмѣта си, вървежъ тѣ...отговаряше, си дава и гласа* (10); *въ града ни, въ кръга* (11); *ся изисква трудъ тѣ, прѣдъ Устава, до начина, ся изисква...интересъ тѣ, да бѣде входъ тѣ достѣпемъ* (12); *въ баланса, въ кръга, да одобрятъ баланса, на успѣха, призоваваме гласа, за напрѣдѣка* (13).

3. Образоването на формите за бъдеще време в практиката на двамата автори е различно. При К. Поменов това става чрез спрегаем

глагол *щж*: *щжть присжствувать* (5); *щжть носятъ* (6). В своята практика Г. Консулов използва последователно в тези форми неизменяема частица *ще*: *ще можимъ, ще намѣримъ* (10); *ще могжть* (11); *ще имъ ся прѣдяви, ще станать* (13).

4. Редовно се изписват краесловните *ъ, ь*, чиято употреба е обвързана със завършващия звук и неговото качество – твърдост или мекост. Съобразно и предписаните случаи от граматиката на Й. Груев могат да се отделят следните групи:

а) Употреба на буква *ъ*:

- съществителни имена от м. р., ед. ч., завършващи на съгласна: *протоколъ, членъ* (1); *съставъ*, (2); *мѣсяцъ* (4); *гласъ* (5); *листъ* (6); *ученикъ* (8); *характеръ* (11); *остатъкъ, ликъ* (12).

б) Употреба на буква *ь*:

- съществителни имена от м. р., ед. ч., завършващи на *ж, ч, ш*: *шивачь* (8); *врѣвежь* (10).

- съществителни от м. р., завършващи на етимологично мек съгласен звук или образувани чрез суфиксите *-тел; -ар*: *Господарь* (1); *книгохранитель, Прѣдсѣдатель, Писарь, Кассіеръ, день* (4); *часовникарь, златарь* (8).

- съществителни от ж. р., завършващи в ед. ч. на съгласен звук или образувани чрез суфикс *-ост*: *цѣль* (2); *честь, длъжность, помощь, рѣвность* (10); *важность* (12).

- глаголни форми за 1 и 2 л., ед. ч. и 3 л., мн. ч., сег. вр. от III спрежение: *имамъ* (10); *отваряють* (1); *плащать, искать да поствѣвають* (2); *да не ся смущавать* (5); *познавать, да си съставяють* (10); *да слѣдуютъ* (13).

- глаголни форми за 1 и 3 л., мн. ч., сег. вр. от I и II спрежение: *можемъ, размыслимъ, кажемъ* (10); *поблагодаримъ* (13); *щжть ся дѣлять* (2); *носятъ* (6); *да посвѣтятъ* (10); *да извършжть, съединяють* (13).

- числителни имена: *тридесять* (2).

5. За фонемата [и] се използват три синонимни букви – *и, ы, і*.

а) Всяка от тях се употребява на етимологично място в думата: *подырь* (2); *было, быва* (3); *вышегласіе, промышлява* (4); *чистота, тишина, низсъкъ* (5); *тыя* (6); *ны, опытъ, размыслимъ* (10); *быде, ный* (11); *такыва, бы было, добывъ* (12).

б) Буква *і* се пише пред гласна, пред *я*, пред *й*, съответно в думи с наставки *-іе, -ніе* и техните форми за множествено число: *прочитаніе, познанія* (2); *пріято, тримъсячія* (3); *събраніе, Методія* (4); *Кассіеръ, испълненіе* (4); *питіета, пушеніе, религіозны-тѣ, Періодическы списанія* (5); *вниманіе, мльчяніе, мръморенія-та* (6); *истичяніе то, обятія та, пріятность* (10); *библіотекѣ, устроеніе то, чювствованіе, мжчнотіи, съсловія, занятія* (11); *оцѣненіе, припитаніе то* (12); *прѣдпріемжтъ, благопріятемъ, воля, събратія* (13).

в) Буквите *ы* и *и* се употребяват в окончанието и членната морфема на многосрични имена за м. р., мн. ч. В практиката на К. Поменов чрез тях се разграничават именителните от косвените падежни форми: *на Пльдивскы-ты Българы, отъ...рядовны членове, отъ ученици-ты, за учители-ты* (2); *на членове-ты, на приходи-ты* (4); *разговори-ти трѣбва да ставать, разговори за прѣдмѣты неумѣстны и неприличны сѣ недопуснѣти* (5).

При аналогични форми на имената от ж. р. авторът редовно използва буква *ы*: *книгы, пары* (3); *книгы-ты, потрѣбны-ты книги, дребны разноска, работы-ты си* (4); *игры, всякаквы книги* (5).

В текста на правилника К. Поменов на няколко места използва като определителен член за множествено число член *-тѣ*: *Религіозны-тѣ прѣпирни и политическы-тѣ разискуванія сѣ исключены; ...освѣнь съблазнителни-тѣ и запрѣтены-тѣ отъ Правителство-то* (5); *врѣху книги-тѣ, слѣдъ конечны-тѣ имъ разискуванія* (6).

В текста на Г. Консулов анализираните форми показват друг тип закономерност – навсякъде се използва буква *ы*, като употребата на *и* се включва по фонетични причини (след наставка *-тел*, след *ц*, *щ*, след краесловна мека съгласна): *сѣ ся възползували гладны ты...вълци*,

да ся збѣднать...двѣ горчивы истины, отъ...серіозны наблюдатели (10); претемци (11); почтени ты членове (13).

г) Буква *ы* се употребява редовно в окончание –ми за 1 л., мн. ч. при сег. вр. и миналите времена: да ся вдавамы (10); исповѣдамы, спомѣнахмы (11); призовавамы (13).

д) Буквите *ы* и *і* се употребяват и в окончанието на пълните форми на прилагателните имена за м. р., ед. ч., употребени с функцията на членувани.

В текстовете на К. Поменов всички членувани прилагателни за м.р. ед.ч. отразяват това положение: истый мѣсяць (4); послѣдній (5); възъ говорящій (6).

В практиката на Г. Консулов анализираниите форми са представени само чрез правописен вариант –ый: малкый успѣхъ, мѣжскый характеръ, главный капиталъ, за общый интересъ (11).

6. На мястото на старобългарската малка носовка винаги се пише *я*: имя-то, рядовны (2); шестьдесятъ, пятый, тримѣсячій (3); спорядъ (4); съврѣмянно (5); имя то (11); рядовно (13).

7. Кратката местоименна форма е *ся*: ся даде, да ся спомогне (2); ще ся управлява (3); ще ся заминава (4); ся земѣть (10); ся изискува, да ся сдобыемъ (12).

8. След съгласните *ж*, *ч*, *ш* последователно се пише буква *я* и *ю*: случай, истичяніе-то, начяло-то, поддрѣжяніе (2); двѣстъ гроша, щѣть си...назначява (3); рѣшява, то навличя (4); печать-тъ, млѣчяніе (6); истичяніе то, очяквамы, ся чю, слушахѣ, жялость (10); можяхмы, чюжда, чюствованіе, чястный (11); ся очяква, отъ чясти, можятъ (12), но извършѣть (13).

9. Буквата *ѣ* се употребява според етимологията на думите: цѣль-та, прѣдидущій, измѣни, лѣто, опрѣдѣленіе (2); на дѣло, благодарѣтелие, намѣстници, нѣкой отъ тѣхъ (3); вѣстници, нѣма, освѣнь (4); догдѣ (6); человекъ е живѣль съ тѣхъ (10); сѣдякѣ тѣ (13).

Двоякият изговор на ятовата буква ясно личи от примери, в които е налице замяна било с *я*, било с *е*: *тяхно то* (12); *предвидимы ты* (12); *всякой, всякж* (4).

10. Полуслятото изписване на членната морфема (същото важи и за елемент –то в т.нар. то-думи: *кое-то*, *откога-то* (2); *коя-то* (3); *догдѣ-то* (6)) е налице само в практиката на К. Поменов, докато при Г. Консулов тя се изписва разделно, на места не достатъчно открито, но той пише слято думи като: *която*, *които* (10).

11. Правописът на частиците *по-* и *най-* за степенуване изразява същото положение – редуване на полуслятото и разделно изписване. Често частицата *по-* привлича върху себе си ударение, обикновено в позиция до наречие: *по-обширно* (2); *по-долѣ* (7); *по-голѣмо усърдіе*, *по право* (10); *най забѣлѣжителны ты*, *по-прость*, *по щедрж* (12); *по скоро*, *по сполучливж* (13).

12. Правописът на думите отразява последователно асимилационните промени в представките *из-*, *раз-*, *без-* в текстовете на К. Поменов: *распространеніе-то*, *истичяніе-то* (2); *испълненіе* (3); *бесплодно*, *расходы-ты* (4); *расположеніе* (5).

Непоследователна е практиката на Г. Консулов в тази група примери, като колебанието му ясно личи от случаите на поправки, които сам прави: *расположенія та*, но *разсѣдимъ* (10); *възползували* (10), но *въскачвать* (12); *згодны ты* (10), но *сдобіемъ* (11); *расказы* (11), но и *разказы* (10).

Благодарение на изследвания ръкописен материал, свързан със създаването на Пч и отразяващ неговата дейност през първата му година, можем да отделим няколко важни характеристики.

Читалището като културна институция преди Освобождението събира в своята програма цели и задачи, които се родят не само с идеята за просвещението на всички класове българи. Поради екстралингвистични причини гръцките езикови домогвания и денационализацията на българската езикова общност в Пловдив продължават да са част от културната картина на града. От създателите на Пч тези фактори се осъзнават и като причина за забавените процеси на национална интеграция. Взаимното опознаване на всички българи – по дух, по нужди, възделения, цели – е видно като изключително важно постижение в

първата година на читалището. За пловдивските читалищни дейци съзнателно търсената публична ангажираност в тяхната дейност води до укрепване на чувството за *българска национална общност*. Те виждат този резултат като част от работата на всички „съотечественици“ (12), които са водени от любовта към просвещението и милеят за успеха на „милото ни отечество“ (12), а не само като напредък на читалището. Така идеята за издигане на културното равнище на българското население в града е част от една по-обща *национальноезикова политика* на пловдивската интелигенция през третата четвърт на XIX век.

Компонент на същата национальноезикова политика е и осъществяването на писмена практика в анализирани ръкописни текстове, която демонстрира грижата за писмено езиково единство, за усъвършенстването на езика. Националното езиково обединение намира своята реализация чрез единен писмен облик, който е не само надрегионален, но е и с подчертано *общобългарска същност*. Авторите на текстовете се опират върху пловдивския езиков модел не само защото той за тях е познат, използван често, на него са обучавани. На класическия елитарен гръцки език пловдивската интелигенция противопоставя писмен български език, основан на старобългарската традиция – идея, в която *национальноезиковата консолидация* е неоспорима. Въпреки посочените езикови разлики и колебания етимологичното начало, традицията са постоянната свързваща нишка.

Така Пч като българска културна институция представя Пловдив през третата четвърт на XIX век като център, който определя национальноезиковата политика. Неговата дейност цели духовното пробуждане на българите в града, за което основно средство е българският език. Езиковата стратегия на Пч цели да утвърди и стабилизира българския книжовен език, да го предпази от агресивната гръцка езикова политика, да бъде инициатор и гарант за неговото по-нататъшно развитие и усъвършенстване

ЛИТЕРАТУРА:

- Александрова 2007:** Александрова, Т. Националният език и образователният проект на българите през Възраждането. // *Език и литература*, 2007, № 3–4, 128–142.
- Вачкова 2005:** Вачкова, К. *Шуменската школа в историята на новобългарския книжовен език*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2005, 107.

- Вачкова 2008:** Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език. (Възрожденски период)*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2008, 140–155.
- Виденов 2003:** Виденов, М. *Българската езикова политика. (В светлината на теорията на книжовните езици)*. София: Международно социололингвистическо дружество, 2003, 167–178.
- Възвъзова-Каратеодорова, ред. 1975:** *Непресъхващи извори. Документални материали из историята на Пловдив и пловдивско*. Под ред. на Възвъзова-Каратеодорова. Пловдив, 1975, 404.
- Генчев 1981:** Генчев, Н. *Възрожденският Пловдив*. Пловдив: Изд. „Хр. Г. Данов“, 1981.
- Енциклопедия 1988:** *Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия*. София: Държ. изд. „Д-р Петър Берон“, 1988.
- Запрянова 2005:** Запрянова, Св. *Пловдивското възрожденско читалище и българската просвета и култура. // Годишник на ИМП, Пловдив, 2004, № 3, 8–14.*
- Иванова 1994:** Иванова, Д. *Българският периодичен печат. (Върху материал от списание „Читалище“ – 1870–1875)*. Пловдив: Изд. „Макрос 2000“, 1994.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София: БАН, 1989.
- Помянов 1869:** Помянов, К. // *Македония*, III, № 29, 19. IV. 1869.
- Русинов 1985:** Русинов, Р. *История на българския правопис*. София: Изд. „Наука и изкуство“, 1985.

УЧЕБНИКЪТ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО – ИНСТИТУЦИЯ ЗА МОДЕРНИЗИРАНЕТО НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ НАГЛАСИ

Аделина Странджева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

During the Bulgarian renaissance period the textbook with secular contents acts as an institution for modernizing public opinion. In the paratextual parts of the textbook its editors outline their ideas about a modern educational edition. It has to meet the requirements of carrying scientifically objective, unequivocal and utilitarian information, also of aiding the establishment and maintenance of contacts between Bulgarians and other people around the world in disseminating knowledge.

Keywords: Renaissance, textbook, paratext, modernity.

Училището и учебникът със светско съдържание от XIX век стават главното средство за национална и културна хомогенизация на обществото през последните десетилетия от робството.

Процесът на засилено издаване на хрестоматийно-дидактична книжнина през Възраждането илюстрира как „зараждането на капиталистически производствени отношения води до промени в индивидуалното и общественото съзнание, които засягат както отделните институции, така и духовния живот на обществото като цяло“ (Леков 2001: 9).

Макар и с известни хронологически различия, процесът у нас има своите аналози и сред съседните балкански страни – това е Просвещението на Балканите, което отрицва мощни държавно-политически промени.

Количественият бум в отпечатването на учебна книжнина е видима илюстрация на един качествен скок: в края на XVIII и началото на XIX век на Балканите навлизат големите идеи на Европейското просвещение. Чрез преводи от гръцки, френски, руски, немски, английски, италиански у нас се популяризират научните открития и възгледите за обществен просперитет на Русо, Волтер, Лок, Нютон, Волф, Франклин, Джеферсън, Лайбниц, Кондияк. С идеите си за напредък в науката, а от там – и в обществото те стават вдъхновители на много родни книжов-

ници и радикално променят възгледите им за политическо и социално устройство, за икономика, за съотношение между светско и религиозно, за етика, образование и просветни институции.

Така, въпреки че е още в условията на чужда политическа и религиозна власт, българската култура започва да се обновява и да се докосва до онова, което дава облика на модерна и просветена Европа.

България развива своите училища от нов тип, а заедно с тях – и учебната книжнина, която се утвърждава като носител на най-прогресивните за времето идеи (някои от тях напълно актуални и днес, след близо два века). Във възрожденския учебник настоятелно се пропагандира, че знанието е ценност и е предпоставка не само за лично, но и за обществено развитие. Учебникът подтиква човека да намери своето място в социума, като разгърне пълноценно възможностите си, да разшири мирогледа си чрез наблюдение или чрез абстрактно познание за далечното, да разчупи стереотипите си за битово време и да намери пулса на епохалните промени.

Учебникът през XIX век (същото важи донякъде и за началото на XX век) има двойна предназначеност. В училището той образова и възпитава при ежедневното общуване учител – ученик. Но щом „излезе“ от училището, се превръща в източник на информация и разширява културния кръгзор на много по-широка и не пряко обвързана с училището аудитория – частично иззема функциите на популярно четиво и периодичен печат в дома. Затова и ролята му като институция за модернизирането на обществените нагласи през Възраждането е измерима с много по-големи мащаби от тези, които образователната институция училище традиционно е призвана да ръководи. Адресатът на учебника не е хомогенен нито във възрастово, нито в социално или интелектуално отношение. Ориентацията му наистина е определена от мисълта за аудиторията на подрастващите, но допуска всеки читател, отворена е към всички. Това се доказва от паратекстовите рамки на учебника: предисловия, обръщения, послеслови, в които обикновено съставителят отправя думите си към своите „еднородци“, без да уточнява от кой възрастов диапазон са те.

Всъщност именно тези паратекстови елементи стават трибуната, от която публично се дискутира какви качества трябва да притежава съвременният учебник. На този етап неговата нормативност все още не е установена; липсва централна образователна институция; няма нито унифицирана училищна политика, нито стратегия за създаване и отпечатване на помагала. Първият опит за общо нормативно уреждане на учебното книгоиздаване е утвърденият в самия край на XIX век „Пра-

вилник за учебниците“ от 1897 г., а едва през 1925 г. с нормативен акт в България се уеднаквяват учебните програми (Даскалова 1999: 87).

Макар в повечето случаи школската книга у нас да е резултат от заимстване, побългаряване или компилиране от чужд, небългарски източник (често дори компилацията е от различни по национален произход образци), тя се създава като осъзната необходимост да се запълнят липсите в родната практика и като силно изявен стремеж привнесеният опит да се адаптира към българските реалии.

Затова независимо от научния профил на учебника – по родна реч, математика, физика, география, история, хигиена и т.н., в предисловието му почти задължително се изтъква мощта на знанието да изкоренява суеверни предразсъдъци, утвърждават се смисълът на интелектуалното усилие, обречеността на консерватизма под напора на обективистичната информация, преимуществото на научно подготвения човек пред невежия и т.н. Така предговорите на учебниците се превръщат в своеобразни манифести, които предлагат стратегии за модернизирание на обществото, за формиране и утвърждаване на нова ценностна скала и социокултурни приоритети пред националната общност.

Разгръщайки десетките страници на паратекстовите рамки на самия учебник, днешният читател би могъл да реконструира „възрожденския идеал“ за школско помагало – така, както го виждат в представите си самите учебникари и го описват в полемично-пристрастните си предисловия и обръщения. Контурите на модела се очертават чрез извадки от самите текстове.

1. Най-твърдо е залегнало убеждението на съставителите, че добрият учебник трябва да носи „ясния глас на проповедта“, ако иска да постигне голямата си и възвишена цел – „юношеско просветление“ (Попович 1873: обръщението без пагинация). В духа на ренесансовото разбиране, че знанието прави човека по-добър, учебникът се издига до висотата на храмовия амвон, откъдето трябва да звучи чистото и мъдро слово на благородното възвисяване. Интелектуалното се оценява чрез етичното, което то култивира, а рационалното се остойносттава чрез моралното.

2. От всички „богати сокровища“ се очаква учебникът да селектира най-вече ония „премудри поучения...“, които да украсят жителството между хората“ (Попович 1873), та „да сми и ния една достойна част от светът“ (Петкович 1848: 4). В такива думи е събрана надеждата на българския книжовник, че практическата полезност на знанието не се изчерпва само в материални стойности, а има способността да скрепва духовните връзки между хората, т.е. отстоява се

хуманният смисъл на просветеността, която „помага да познайми доброто“ (Кипиловски 1836: 4).

3. От учебника се очаква да донесе знание, което „всякой треба да го има на умът си като под мишцата си, кога му потреба нещо да намери или да продума, да му е готово... пред каквото човек се случи и на което се място намери“ (Попович 1873). Просвещенският култ към знанието му приписва качествата на най-трайното и неприкосновено лично богатство – учебникът трябва да е преносител на универсални ценности, които не загубват стойност при житейските обрати и могат да помогнат във всяка ситуация.

4. Школското помагало трябва да е „книжица кратка, която накъсо приказва“ (Кипиловски 1836: 3), „да обема учение на упражнение на ума, разсъдъка и говоренето, от които и язика са обогатява, яснопоказанието и точността са впечатляват в понятията на младите“ (Чичи 1858: 4), а най-вече да „говори пред очите им“ (Васкидович 1847: 3). Макар на практика възрожденският учебник сам невинаги да го постига, той залага като бъдеща стратегия стремежа към онази краткост на изложението, която няма да затормози детската рецепция. Мечтае да постигне език, освободен от неясни и отвлечени понятия и богат на конкретни образи, които детско-юношеското мислене може да визуализира, да „онагледа пред очите си“, за да бъде знанието достъпно и трайно усвоимо.

5. Съвсем съвременно – сякаш не е формулирано преди 130 години, а в наши дни – звучи и идеята за универсалния език на знанието, език, който преодолява без пречки всякакви разстояния и сближава хората. За нея говори Попович в предговора си към „Благонравие-то“: „един европейнин да да зима ответ и да провожда на един свой приетел, който седи на Америка или на Кина“ (Попович 1873: 26-27). Никак не е трудно в думите на възрожденския книжовник да разчетем амбицията на човека от ХХІ век за широк обхват и комуникационна мощ на знанието: едно предвестие за глоболизиращата сила на науката, която ни включва в големия диалог на планетата.

6. А може би още по-съвременна е следващата прескрипция – че науките могат и трябва „да соживяват сичките преминали векове“, но не само за да „ни привождат мертвите като живи“, а най-вече „да ни научават какво ще бъде бъдещето“ (Попович 1873: 28). От школския учебник се очаква да съдейства опитът на миналото да се трансформира в залог за мъдростта на идното, знанието да се прилага като щит срещу повторемостта на грешките и да е сигурен път към напредъка.

7. Без да го натоварва с необосновани егалитаристки надежди, възрожденският книжовник мисли за учебника като предпоставка за равен шанс в живота на хората. Мечтата „да знаят сичките еднакво“, а книгите да даряват „наука не само великому торговцу и господару, но и секому вообще, даже и до последняго селача и овчара, всякой да знае и да познава“ (Доброплодни 1843: 3) е израз на предосвобожденския демократичен отпор срещу пагубното социално разединение в образованието и звучи повече от злободневно в наши дни.

8. Още от послеслова на Беровия „Рибен буквар“ започва традицията на отъждествяването на знанието с наука. Ревностен към труда си, възрожденският книжовник сам си поставя изискването да подбере и най-подходящите думи за носител на мъдростта. Той не крие нито усилията, нито трудностите да намери „майчиния си език, с който винаги ся разговарят“. Но е убеден, че само на този близък език читателите „ще да усещат радост, кога слушат, чи звънчат в ушите им ония речи, които са естествен звук и глас на българското“ (Васкидович 1847: 5). Основната тревога на учебникарите са достъпността, понятността на научното изложение: „Който ся зима да пише учебник, той трябва да знае науката, за която ся зима да пише, трябва да знае и езикът, който му служи в писането... Само от такъв писател ръководство, учебник може да ся чакка,... но лесно ли е да ся достигне това?“ (Бончев 1870: 48-49) – пита се сам книжовникът и не скрива съмненията си как абстрактното слово на високите знания може да се приведе в разбираема форма, когато не е усвоен достатъчно голям и общоприет корпус от научна терминология. Защото учебникът, по думите на Нешо Бончев, „трябва да изложи толковито науката“ (Бончев 1870: 49), а при това помагалата са „из разните клонове на науката“ (Бончев 1872: 168).

9. А като венец на всички гореспоменати достойнства идва и обобщението, че е достоен само онзи учебник, който напипва пулса на времето, попива духа на епохата си и насочва към националния нравствен модел. Днешният идеал за хармоничната връзка между обществените потреби и „потребите на децата“, „на мястото, на времето“ (Бончев 1872: 168) е отглас на възрожденската мечта просветата да бъде мембрана на общественото битие.

Извадени от контекста на предговори и възвания, лишени от риторичния патос на публичната дискусия, тези условия за „идеален учебник“ не само не изчерпват мечтания образ на дидактичната книжнина през Възраждането, но и наистина губят част от своята убедителност и аргументираност. Те обаче са документ за това каква отговорност е за книжовника от XIX век създаването на школските

книги, убеждават как сам той оценява труда си – не просто като просветно, популяризаторско или творческо усилие, а като обществен ангажимент, като мисия с последици, които ще определят бъдещето на нацията. Усвоявайки чуждата традиция, съобразявайки я с българските потребности, учебникът от края на Възраждането сам си поставя изисквания, към които и днес все още се стремим.

ЛИТЕРАТУРА:

Бончев 1870: Бончев Н. За училищата. // *Периодическо списание*. 1870, № 4, 48-49.

Бончев 1872: Бончев Н. Учебните книги. // *Училище*. 1872, № 21, с. 168.

Васкидович 1847: Васкидович Ем. *Перва понятия за детинско употребление*. Белград, 1847.

Даскалова 1999: Даскалова Кр. *Грамотност. Книжнина. Читатели. Читене*. София, Изд. ЛиК, 1999.

Доброплодни 1843: Доброплодни С. Ил. *Стихийна аритметика*. Смирна, 1843.

Кипиловски 1836: Кипиловски Ан. *Кратко начертание на всеобщата история*. 1836.

Леков 2001: Леков, Д. Основни моменти в развитието и периодизацията на българската литература. // *Литература на Българското възраждане*. София, Изд. Ариадна, 2001.

Попович 1873: Попович Р. *Христоития или Благонравие*. Будим, 1873.

Петкович 1848: Петкович Ав. *Цвет милости или Завещание чадолюбиваго отца*. Цариград, 1848.

Чичи 1858: Чичи Ив. *Първа храна за здравия човечески ум*. Цариград, 1858.

СЛОВЕСНЕЙШИЯТ ВЪЗРОЖДЕНЕЦ

Здравко Дечев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

This research submits the problem of the human voice as defining the social prestige of the revival teacher. One thing can be outlined: the human voice is subject to morphologic analysis with a view to its physiological characteristics and also the formation of uniform vocal presences. The focus is set on the oral skills as a methodological tool in the process of education.

Keywords: human voice, revival teacher, vocal preseuce, education.

Семантичната определеност на понятието „словеснейши“ и функционално оразличимият образ на титулуващия се с това име възрожденец са следствие от една своеобразна йерархизация в структурата на стремящото се към просветеност българско общество в първите десетилетия на XIX век. За опита социално да се регламентира, а по този начин и подчертае авторитетът на словесно приобщените, свидетелства тълковният речник на българския език от Найден Геров (Геров 1975-1978: 192). В изданието определението „словеснейший“ е представено като превъзходна степен на словоформата „словесие“ – название на учен човек, чиято мяра за образованост включва и представата за способността му да бъде красноречив, да има дар слово, защото „словесний човек“ е умеещият да говори. Но представата за тази му присъща велеречивост не се изчерпва само с уменията за публична реч. Въздействието на „гласа“ на словеснейшия се отчита и чрез своята религиозно-песенна реализация. В този аспект възрожденското гласоприсъствие е не само обект на комуникативно проявление, а и изразител на естетическа наслада. Така мярата за ученост предполага не просто овладяност на определен набор от умения, но преди всичко призвание, открито белязаност.

По страниците на вестник „Право“ от 12 септ. 1872 година са изброени като задължителни следните даскалски умения: „Селският учител е задължен: 1) да е добър певец в църквата; 2) всеки празник, събота и неделя, сутрин и вечер да е в църквата; 3) да слуша поповете

за всичко; 5) да е тих и мълчалив“ (в. „Право“ 1872: 129). Явната приобщеност на учителстването към богоугодната ритуална дейност регламентира особен статут на просвещаващия и засвидетелства ангажираност не толкова към образователния ценз, колкото към драматургичната поставеност на словеснейшия. С оглед на настоящото търсене на типологичните черти на словеснейшия възрожденец е необходимо припомнянето, че манастирските и прицърковни средища налагат съвместяването на богослужебни и учителски – от методическа гледна точка – практики. И акцентът в случая е не толкова върху това *каково* се научава от учителите свещеници и учителите монаси, а впоследствие и чрез учителите: занаятчии, търговци, книжари, книгоиздатели, журналисти, редактори и писатели, а *как* се представят те пред останалото несловеснейшо и неотбрано множество.

Твърде често от учителя се е изисквало да пее в черквата и отсъствието на певческо умение се е оказвало сериозна пречка за наемането му. В изследването си „Българският учител през Възраждането“ Красимира Даскалова отбелязва, че „учителите били уславяни от чорбаджиите и поповете“. Ролята на последните се оправдава не толкова от образователния им потенциал, колкото от възможността да преценят дали кандидатът за учителското място „знае да пее в черква“. Естествено тази важна за времето „учителска“ способност предварително се проверява. А често след като „проверяващите“ се уверят в певческата надареност на просветителя, приключват с въпроса за „годишната плата“. „Не се обръщало голямо внимание на знанията и подготовката на учителя“ (Даскалова 1997: 81). „Едва през 70-те години на XIX в. започва действително да се осъзнава необходимостта от образователен ценз на учителите и да се изисква такъв, поне в някои учебни заведения“ (Даскалова 1997: 83). Възниква резонният въпрос дали представата за „словеснейшия човек“ през българския XIX век не е едностранчиво обмисляна до момента единствено като мяра за образователна школовка. Предстоящите редове залагат на презумпцията, че възрожденецът търси за учител на децата си на първо място въздействаща, и то гласово харизматична личност. И в този смисъл „гласът“ е дори по-малко белег на индивидуалността, отколкото универсално увеличаща, приобщаваща и консолидираща сила. Акцентът неминуемо е върху естетската същност на открития сред „неображените“ (Бозвели 1929: 1). Именно поради тази причина в мемоарната си книга „Някои възпоменания от моето ученичество“ (1899) Никола Еничерев откровено описва учителските си неволи: „Тогавашният учител помежду другите си познания непременно

трябваше да знае и да може да пее в църква, а моят глас слабо помагаше за това [...] с естествено дебелия си глас – бас мъчно можех да достигна последните две стъпала от лестницата, та не ме биваше за черковник. Трябваше да диря място за учителстване, дето не бе нужно учителят да пее в черкова [...]“ (Еничерев 1906: 66). Трудна за времето лична кауза на „негово словесие Еничерев“. Тук му е мястото да подчертаем, че популярното през Възраждането обръщение „Ваше словесие...“ се превръща в морален стимул за усилията на онези, които осъзнават как другите народи „са отъ словесния науки просвещени и сосъ всякакви изкуства украсени“ (Бозвели 1929: 2). Последната дума от цитата поддържа убеждението ми, че естетският, а не толкова образователен статус на словеснейшия му предоставя онази особена възрожденска авторитетност на човека слово.

Един от същностните принципи на тази авторитетност е владеещото на писаното слово. Възрожденската учителска прагматика дълго търси мотивите си, за да отвори пътя към тази овладяност. Учението е трябвало да придаде практическа полза, която да позволи по-лесното справяне с битово-ежедневната страна на живота. Освен това се налага ясна детерминираност на мъжко-женската реализираност в/чрез словото. Не без основание може да се съгласим, че в наблюденията от Търново на Иван Богоров има и краен практицизъм, и доминантна патриархалност: „[...]в женските, както и в мъжките училища учат онова, което не им яко трябва. В девическите училища вместо да се дават практически знания за домакинстване (месене на хляб, готвене, пране, шиене, предене и пр.) момичетата се учили да правят писма“ (Богоров 1983: 100). Дори се достига до поддържането на житейски постулати, които потискат правото на свободна воля в развитието на личността. Думата ми е за женското присъствие в групата на словеснейшо приобщените. Според заключението на Красимира Даскалова за патриархалната кодификация на жената в учебната сфера: „На девойката[...] не трябва четмо и писмо, нейно призвание са семейството и дома и тя трябва да се възпитава като къщовница, съпруга и майка“ (Даскалова 1997: 25). Но отвъд тази полова детерминираност мотивацията на настоящия текст е да покаже как гласът прави личността, как се превръща в сигурен социален белег. Това определя типологията на словеснейшия възрожденец, защото „социалността на гласа се задава и от контекста, в който той прозвучава, от зависимостта му от този контекст, който, ако не друго, определя тембъра, височината, начина на прозвучаването му [...]“ (Личева 2002: 49).

Необходимостта от въздействащи гласове в сферата на просвещавашата дейност позволява на словеснейшия да разполага с ресурс от социален авторитет спрямо всеприсъстващата неопитност и неангажираност по отношение на словоупотреблението. Авторитет, послужил му и да създава нагласата към назряващата потребност устното и писменото да оправдават комуникативното си поданство – белязано първоначално от единение, подменило природата на писаното слово. Предстоящите наблюдения върху тази подмяна се концентрират в хода на изложението в конкретна просветителска практика от времето на Българското възраждане – преднамерено търсеният акцент върху спецификата на килийната педагогика посочва просвещавания като една от възможните проекции на образа на словеснейшия възрожденец. Представата за просветеност освен като дейност, осигуряваща елементарно ограмотяване чрез четенето на глас и заучаването/изпълнението на религиозно-дидактични текстове във времето на килийно обучение, обмисляме и като практика, установила метод на преподаване, който задава разграничението устно/писмено. Именно опитът да се коментира красноречието на възрожденския учител ни дава интерпретаторска сигурност в осмислянето на феномена „глас“. От друга страна, фигурата на словеснейшия, мислена в рамките на това изследване, има решаваща роля при формиране на увереността, че днес недостатъчно отчитаме необичайната сила на словото (изречено или написано) да реализира човека, а словеснейшият е именно самореализиращият се във и чрез словото.

Същностно за килийното обучение е, че и двете прояви за овладяване и употребимост на словото – като вербалност и като написаност – са подложени на едно своеобразно напасване в поведенческия маниер на учителя. Методическата практика „учеха ни [. . .] като викахме на глас[. . .]“ (Жечев, ред. 1979: 19), изведена от възрожденския учител Атанас Иванов в автобиографичните му записки, настойчиво се преповтаря и в спомените от ученическите години на Рашко Блъсков („Автобиография“), Илия Блъсков („История на ученическия ми живот“, повестта „Двама братя“), Юрдан Ненов („Автобиография“), Хр. Г. Данов („Спомени от ученичеството ми в Клисура...“), Иван Вазов („Даскалите“). Списъкът от заглавия може да бъде продължен, но изброените мемоарни текстове до голяма степен предопределят възможността да се „разчете“ образът на словеснейшия възрожденец през призмата на дихотомията устно/писмено, мислена най-вече като методически похват.

Преднамереното вглеждане в словесността като вербализиран акт и съотнесеността му с писането подсказва функционално-смысловата разграничимост на словото във времето на Възраждането. Словесността е не просто метод в процеса на обучение. Тя презентира образ, посредством който ще се открие „случването“ на човека в/чрез словото. Несъмнено подобно типологично отправяне към човешкото (кодирано в образа на словеснейшия) изисква уточнението, че макар не лишено от условността на всяко едно теоретично търсене, то до голяма степен се съобразява със спецификата на килийното обучение, при което доминиращо е заучаването чрез артикулиране на глас. Сред обстойния си коментар за процеса на учене в книгата „Българският учител през Възраждането“ Красимира Даскалова обобщава: „Всеки ученик четял на глас“ (Даскалова 1997: 85). В категорично предявената повсеместност проличава онази задължителност, която впоследствие ще се обособи систематично в методиката на образователната практика. Но не това е най-важно с оглед на настоящите редове. Изричането/черковното пеене се оказват популярните маркери за конструиране на образованата възрожденска личност. Гласът на отделния човек – отвъд своята индивидуална неповторимост – е обект на колективно изживяване, защото моделира поведение, което е споделено социално изживяване. А именно подложените на промяна социални връзки през нашето XIX-то столетие търсят публичност, чрез която да се моделира поведението и на общността. „Словеснейшият човек“ заявява себе си предимно в т. нар. от Пол Рикъор „среда на видимост“ (Знеполски 1997: 9). По този начин гласът се превръща в публична норма, спрямо която всеки преценява социалната си себестойност. В подобно интерпретационно поле „гласът“ е видян като активен компонент, който полага личността в обществената сфера, а това предполага възможност да търсим и социални тоналности в публичното присъствие на възрожденската особа.

Естествено очертаните до момента социални визии към образа на „словеснейшия“ възрожденец се позовават на актуалната за коментираното време среща между гласа и писмото. Създаденото напрежение в социалната перспектива между изречено и написано провокира тезисното ограничение, че гласът не е *replica* на писмото. Дори нещо повече – спрямо написаното – той има своето битие извън всякакъв мотив за семантично уеднаквяване с графичния знак. Изречено-то/изпятото възрожденско писмо е много далеч от представата за отекване/удвояване. Слушането конструира реалност. Паисиевият призив например към потребяващите неговата история е не само към ония,

които могат да прочетат, но и към тия, които ще чуят. И ако за ранното Възраждане това е обосновано от безкнижието на простите орачи и копачи, то в зората на Освобождението Ботевото „*Чуйш ли как плачат сиромаси*“ в „До моето първо либе“ (Ботев 1979: 23) изисква чрез преживяването на чутия глас да откриеш своето съществуване. Само това гарантира постигането на желаната промяна българското да излезе от своята нежелана, но спасителна анонимност, да не се допусне поетовото пророческо молитвено терзание: „*гласът ми да премине тихо като през пустиня!*“ (Ботев 1979: 57). Актът на слушане е сведен до своите екзистенциално-философски измерения. Ала преди да достигне високата си литературна реализация, първоначално слушането е основополагащо практическата школка дейност и подчертан естетски маниер както при даскалите, така и у познавачите на витиеватите учителски гласове в черквата. Какъв е статутът на писаното слово тогава?

В спомените на Хр. Г. Данов училищното ежедневие вмества еднотипни по своята реализация дейности – „да се чете гласно“ и „да се изприкаже“ (Данов 1986: 210) вече усвоеното. „*За писмо – пише Данов – малко се помишляваше [...]*“ (Данов 1986: 204). Маргинализирането на обучението в писане откриваме и в сведенията на Атанас Иванов за „разната училищна плата на даскалa“, която според предмета е следната: „*за наустницата – два гроша, за псалтира – по три гроша, за апостола – четири, а за писание се плаща особно и както се паза-реха*“ (Жечев, ред. 1979: 18). Килийната образованост е сведена до специфични източници на знание – часослова¹, псалтира², апостола³. Подчертано религиозно-дидактичният характер на тези текстове води до по-популяризираната социалност на устното знаене и „по-особното“ внимание към писменото умение (дори и по отношение на месечната плата). От значение е и фактът, че килийните учители⁴ идват от духовните среди, което отрежда доминация на устността – прилагана преди всичко чрез проповедта. Словата, произнасяни от черковния амвон, създават устойчива комуникативна среда, при която решаваща е ролята на „интерпретатора на текста, на посредника между фиксираното слово и неговия възприемател“ (Леков 1988: 10). Аналогична интерп-

¹ Часословът побира разни молитви, написани от светите отци и от псалми, взети из псалтира. Всички текстове са разпределени на утринни, на 1, 3, 6 и на 9 часа. Нарича се още *наустница*, защото всичко от него се изучавало наизуст.

² Псалтирът е създаден от пения, написани от пророка и царя Давид.

³ Апостолът е книга с нравоучителни поучения от светите апостоли.

⁴ Трябва да не пренебрегваме факта, че книжовниците от духовните среди са и граматисти.

ретаторска роля разиграва и словеснейшият просветител. Характерен за персоната му методически похват е звучащият глас, защото, когато човек пише, борави с някакви общи значения, с безлични думи, докато говорейки, интимизира словото, изменя го с помощта на интонациите, а така разширява значенията, енергитизира⁵ ги. За отграничаване на тази негова особеност свидетелства и разпространената в първите десетилетия от XIX век употреба на прозвището „читалник“ – социокултурен жест, означил не само „оня, който може да попрочита, макар и недотам гладко“ (Данов 1986: 212), но и по своеобразен начин вместил в специфичната комуникативна среда феномена „глас“. Спечелването на читателска аудитория (практикуваща мълчаливо четене) преминава през етап на „привличане чрез красноречие“.

В резултат на обичайната практиката „да се учи на глас“ Петър Берон в предисловието към своя „Буквар с различни поучения“ (1824) прави извода, че *„от школата горките деца излизат и не знаят барим имято си да напишат, нито да си сметнат щото земат и дават, ами по догените, ако им ся случи понаучат ся малко нещо“* (Берон 1936: 9). А според личните критерии за просветеност някои възрожденци смятат дори и четмото за ненужно. Съсед до училището, в което просвещавал Хр. Г. Данов, често дохождал да го слуша и го укорявал: *„Господин учителю, на наши Джоджо не трябва да преподаваш друго освен рокам (смятане), за да може да ми помага в дюгяна: нам нищо повече не трябва!“* (Данов 1986: 236). Трудното реформиране (разширяване) на учебния процес проличава и в думите на Иван Богоров по повод практическото влияние на Беровия буквар върху учебната книжнина: *„[...]тая книжка може да направи малко преобразования в учението, что немаше вътре църковни тропаре, та Рибний буквар не може да измести Наустницата“* (Богоров 1983: 113). За статута на устността в контекста на просветителската практика на килийната педагогика свидетелстват и думите на Р. Блъсков: *„Родителите ми не можеха да се нарадват като ме слушаха да чета и пея в черква, а за писмо немаше го никакво: само ако вземехме да черним нещо и да драскаме на кост от говежда плешка, гдето написвахме азбуки, то беше всичкото ни писмо“* (Жечев, ред. 1979: 43). Усвоеното звучащо слово се вменява като достатъчен критерий за просветеност. Постигането на знанието, из-

---

⁵ В статията „Думите и нещата“ от сборника „Античност и хуманитаристика“ Цочо Бояджиев разглежда европейското средновековие чрез методите на културната антропология. В заявения контекст авторът определя словото като „онтологически енергийно“.

разено като устна практика (да чета и да пея с ясен глас в черквата), до голяма степен е обосновано със зададената първоначална употреба на словото от страна на божествения авторитет. В старозаветните сюжети божественото изричане не само о-значава света, а и устно полага нищите духом в него. За просвещаващия се възрожденец вербалността е своеобразно преповтаряне именно на онази изначална артикулация на Света: „Рече Бог и тъй стана“ (Бит., 1:6), равностойна на овладяването му. „В раннохристиянската епистема Бог е *absconditus*, скрит, [...] Единственото допустимо изображение на старозаветния Бог са скрижалите, писмото, т.е. изображението на неговия Глас и Слово. Наистина Новия завет ни подарява един напълно видим Божи Син.[...] неговото синовство има своето битие извън всякакъв модус на идентичност с природата на Отца, [...] Синът е преди всичко Слово Божие (Йоан)[...] И така, център на християнската епистема се оказва [...] едно виждане – чуване. [...] окото не излиза извън себе си, нито приема в себе си обекта, а само неговия отпечатък върху *pneuma*-та“ (Панчева 2001: 32-34). Бог крие лицето си и се разкрива само чрез гласа си, докато човешкото лице е разпознаваемо и като „пергаментът, мястото, на което се изписват словесата на живеенето“ (Личева 2002: 71). И при словеснейшия възрожденец вербализираното слово (гласът) все още адекватно визуализира образа. „Ако съпоставим лицето и гласа, то Бог избира по-истинския начин да се покаже на човека, защото лицето е безмълвната реч [...], която подлежи на всякакви криворазбирания, а гласът по-рядко от лицето активизира идеята за неавтентичност“ (Личева 2002: 72).

Устно произнесеното слово е принципът на творението, а извън тази обобщеност настоящият текст си позволява да го тълкува и като модус за конструиране на образа на словеснейшия възрожденец. От друга страна, „просвещаването чрез изговаряне“ добива характера и на ритуализиран акт на овладяване, който, освен в модела на библейската наративност, е аксиологизиран и във фолклорната ни традиция, която също му придава далеч по-осезаемо въздействие от написаното. Но под натиска на новите потребности устността се проявява и като стратегия за постигане на познание, добива статута на надделнична практика на общуване. Устността е вече не просто *среда*, както е при фолклорното общуване, защото своеобразното ѝ дифузиране с писмото я трансформира в *средство*. Образоваността се обслужва не чрез „консумирането“ на писано слово, а посредством възприятието на о-гласените образи на „словеснейшия“ или „читалника“. Килийната педагогика тавтологизира устното, като му придава смисли извън всекидневната му употребимост. Това ни дава възможност да говорим

за контексти на устното в зависимост от неговото прозвучаване. Възможната парадигма от контексти полярно може да сведе устното до две негови прояви – от една страна, като общосподелим комуникативен канал, а от друга, като интерпретант на всички други знакови системи, включително писмената. Така, като метод на килийното обучение, устността префункционализира своята употребимост. В утвърждаващата се ранновъзрожденска образователна практика устното функционира именно като интерпретант на писменото.

Обучението е подчинено на механиката на движещите се устни и реториката на заварените речеви стандарти. Просвещаващият просветен възрожденец създава „чуваемостта“ на своето знание, а и характерното в индивидуалността си най-вече чрез собствения си глас. Гласът е възможен синекдохичен белег на просветителя, една символична (не)възможност за възпроизвеждане на натрупания с годините опит, защото е сведена до липсващата и все пак присъстваща реалност на произнесеното. Изводът от настоящите наблюдения е, че образът на словеснейшия възрожденец се отъждествява по-скоро с неписмената, отколкото с писмената си реализация. В подкрепа на твърдението се връщаме към спомените на Хр. Г. Данов за това „Как се условил за учител?“. „Срещу празника [...] трябваше да чета и пея в черквата [...] извършихме литургията [...]. След отпуст на черквата [...] аз слушах зад гърба си критики за добрите и лошите страни на гласа ми. Едни казваха: „Добър е, – ех, малко нисък, но пък приятен глас!“ Други казваха: „А, де е гласът на нашите Мито и Апостол, които, кога запоят, на черквата кубето се пука [...], а след тия оценки последвал въпросът: „Е, даскале, кажи сега, какво ще ни искаш за година време, да учиш децата ни?“ (Данов 1986: 222).

Припомняйки си своите ученически години, и Вазов ни представя словеснейшите си просветители именно чрез характерологията на собственото им гласоприсъствие. Той създава галерия от акустични образи, в която даскал Юрдан е „[...]с реч ясна, увлекателна, [...] глас-силен“ (но с познания откъслечни и безсистемни), а даскал Партевий „заинтересувал учениците си чрез устен разказ и им запечелил симпатията“ (Вазов 1971: 506). Споменът на Вазов за даскал Стефан лаконично ще се побере в израза „гласовит млад човек“ (Вазов 1971: 517). В пантеона на красноречието има отредено място и за „песнопойския глас“ (Вазов 1971: 521) на даскал Начо, за „екливия и трепетен от вълнение глас“ (Вазов 1971: 522) на даскал Ботя (бащата на Христо Ботев) и накрая за Яким Груев, чието присъствие в класната стая е синекдохично минимализирано до напевно-витиеватото „кън-

тене на високия му и ясен глас“ (Вазов 1971: 527). Вазовата галерия от акустични образи предполага подмяна във възрожденското възприятие. Така метафориката на окото се оказва по-малко значеща от тази на ухото. Човешкото тук е обезтелесено, сведено единствено до органа, през който словото се реализира, което подсилва усещането за доминиращия статус на гласа. Гласовостта от инструмент за комуникация се трансформира в пространство, в което се съдържа субективността. Без да е преднамерено търсена в случая, авторовата интенция означава гласово образа. Явно в спомените на Вазов вокализата на образа е начин за постигане на присъственост, но има и оценъчна стойност при художественото скулптуриране на образите. Очертава се своеобразна парадигма на гласовостта, при която социалността на гласа е водещ критерий. Посочените цитати идентифицират гласа като физично явление (висок, силен), представят го с конкретна съставност при реализацията си. И въпреки явната индивидуална характеристология на всеки един глас и потенциалната вероятност човекът да се превърне в глас, отделими са общи „анатомични“ признаци на разглежданите гласоприсъствия. В зависимост от тези общи положения е допустимо да кодифицираме конкретни характеристики на гласовостта, което неминуемо води до необходимостта да потърсим съставната страна на феномена „глас“. Така индивидуализираният глас при отделните проекции на образа на словеснейшия възрожденец може да бъде наблюдаем (в смисъл на събираем) чрез постоянството на величините си в една обобщаваща спецификата на словеснейшето гласоприсъствие съставност. Далеч съм от мисълта, че може да се постигне категорично стандартизиране на гласа. Зависим от индивидуалните си особености, гласът е „[...] белег на идентичността. Защото не всеки има собствен език, но всеки има свой собствен глас“ (Личева 2002: 45).

Морфологичните особености на гласа на словеснейшия се проектират като общо оразличими в отделни лица (даскал Юрдан, даскал Партений, даскал Стефан, даскал Начо, даскал Ботя, Яким Груев) при реализирането на еднотипна комуникативност на устното – да просвещава, или да търси божествено съприкосновение в празничното песнопение. Морфологичният анализ на така вместилия ситуационно словеснейши глас разкрива следните постоянни величини: *ясен* (резултат от доброто артикулиране и овладяната дикция), *висок* (признак не само на природна даденост, а и на изнесен, обработено интониращ глас), *песнопойски* (обвързан с представата за звукова пълнота, постигаща

музикалност на произнесеното⁶), *еклив*, *трепетен* (явно сменящ бързо амплитудите си, а това асоциира с представата за чувствен глас), *кънтящ* (съзнателно резониращ). Ако съставните на гласа бъдат сведени до една определена форма, до общосподелима зависимост, каквато е образът на словеснейшия възрожденец, то гласът загубва екзистенциалната си същност. Произносимото е вече подчинено на морфологията като подложено на анализ съставно. В този аспект гласът на словеснейшия е представим като еднакво по състав на признаците устно действие при различни персонажи. Точно тази еднотипна действеност го прави определим и постоянно разпознаваем като проява. Еднотипен в своята специфика е реторическият инструментариум, който наблюдаваме и в Ботевата лирика. Лайтмотивно се откроява звучащ непрекъснато в изказа силният волен глас, защото достойният човек има силен и звучен глас. А това превръща гласа не просто във вибрация, а и в носител на характеристикното, онова, което го прави отправна ориентационна точка към човека и социалната му престижност.

В своята обществена позиция словеснейшият възрожденец е призван да осъществява пълноценно комуникиране освен между отделните слоеве, а и между книжовно непосветените и тайните на писмото. А писмото е знакова система, пазеща въздействащата действеност на гласа, което опровергава виждането, че човешката вокализа подлежи на „умъртвяване“ особено в казуса на словеснейшия, при когото писането тепърва ще се откъсва от говора. Още повече че, обмислен като характерологична особеност на словеснейшия възрожденец, гласът е „носител на социална памет [...], съвкупност от ценности, които трябва да се предават от поколение на поколение, за да се осигури самоличността на общността“ (Тодоров 1992: 79). Практика (оустняваща писмото), която днес разчита и на индивидуалния достъп до знанието (посредством четене в усамотение), чиито първи възрожденски стъпки обаче преминават през устно-колективизираното му усвояване. Произнасянето на писмото представя гласа биологически

---

⁶ Постъпил през 1849 г. като ученик в девненското училище, Илия Блъсков охарактеризира своя учител като „*музикословеснейший*“ (Блъсков, И. Повествования за възрожденското време. С., 1985) – понеже бил вещ по черковното пеене. Овладяната музикалност на гласа е мислена за безспорна стойност при окачествяването на учителя като просветен. Десетилетия по-късно, през 1873 г., Тодор Шишков ще дефинира словесността редом с музиката в групата на „*тонически-те изкуства*“ (Шишков, Т. Елементарна словесност в два курса. Т.1., Цариград, 1873), което по своеобразен начин откроява за пореден път устното, независимо, че е настъпило времето „*да се учим да излагаме мислите си в писмо.*“ (Шишков, Т. Елементарна словесност в два курса. Т.1., Цариград, 1873).

(със статута на морфологичен обект), а физиологичните му особености го трансформират в открито социален, защото, както не всеки звук е глас, така и не всеки предизвиква с гласа си въздействие – подобно на словеснейшия българин през XIX-то столетие.

ЛИТЕРАТУРА:

- Богоров 1983:** Богоров, И. *И се започна с „Български орел“*. Подбор от Петко Тотев. София: Български писател, 1983.
- Бозвели 1929:** Бозвели, Неофит. *Мати Болгария*. (второ издание) София: Държавна печатница, 1929.
- Ботев 1979:** Ботев, Хр. *Събрани съчинения в три тома*. София: Български писател, 1979.
- Берон 1936:** Берон, П. *Буквар с различни поучения (извадки)*. Пловдив: Отец Паисий, 1936.
- Вазов 1971:** Вазов, И. *Даскалите. Спомени из ученишките ми години. // Повести и разкази*. София: Български писател, 1971.
- Геров 1975-1978:** Геров, Н. *Речник на българския език. В шест тома*. София. 1975-1978.
- Данов 1986:** Данов, Хр. Г. *За теб, мили роде!* Пловдив: Хр. Г. Данов, 1978.
- Даскалова 1997:** Даскалова, Кр. *Българският учител през Възраждането*. София: Св. Климен Охридски, 1997.
- Еничерев 1906:** Еничерев, Н. *Възпоменания и бележки*. София. 1906.
- Жечев, ред. 1979:** *Автобиографии. Ат. Иванов, Р. Ил. Блъсков, Ю. Ненов*. София: Отечествен фронт, 1979.
- Знеполски, ред. 1997:** *Езикът на желанията. Сборник, посветен на Пол Рикъор*. София, 1997.
- Леков 1988:** Леков, Д. *Писател – творба – възприемател през Българското възраждане*. София: Народна просвета, 1988.
- Личева 2002:** Личева, А. *Истории на гласа*. София: Фигура, 2002.
- Панчева 2001:** Панчева, Евг. *Разбягване на подобията: опит върху ренесансовата култура*. София: Св. Климент Охридски, 2001.
- Тодоров 1992:** Тодоров, Цв. *Завладяването на Америка. Въпросът за Другия*. София: Св. Климент Охридски, 1992.
- Право. VI, № 26, 12 септ., 1872, с. 129.**

МЕДИИ – ИНСТИТУЦИИ

АПЕЛАТИВИЗАЦИЯ НА ТЪРГОВСКАТА МАРКА – РИСКЪТ НА ИЗВЕСТНОСТТА

Гинка Бакърджиева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Under certain conditions the trade mark of a particular product stops being perceived by customers as a trade mark, i.e. it is no longer associated with its producer, loses its identity and becomes a name of a product category. Such a transition is possible as a result of achieving wide popularity in the case of significant market monopoly of a certain trade mark within its product category. The trade marks of the pioneer and innovative products are often appellated as well (*thermos, cellophane, aqualung*). The aspiration for language economy also plays an important role in this process, as the use of these appellations helps avoid descriptive expressions: e.g. ‘liquid washing detergent’ is replaced with *vero*, ‘striking drilling machine’ with *hilti* and *suchlike*.

Keywords: *trade mark, appellation, language economy.*

С появата на нови стоки и услуги възниква и необходимостта от нови номинации в системата на езика. Разширяването на речниковия запас с апелативна лексика в сферата на търговията и услугите се осъществява предимно чрез заимстване (*принтер, скенер, плеър* и др.). Актуален е обаче и друг, сравнително продуктивен начин за наименоване на категориите стоки или услуги – чрез апелативизация на търговската марка¹. Номенклатурното название на изделието не само улеснява позиционирането му на пазара, но и го диференцира от други изделия в същата стокова категория, като подпомага установяването на съответствие между продукта и неговия произход. В интерес на производителя е да осигури юридическа защита на своя продукт и неговото название, като ги регистрира като търговски марки. Независимо от предприетите мерки обаче при определени условия названието на даден продукт престава да бъде възприемано от потребителите ка-

---

¹ Някои изследователи ги отнасят към *хремонимите* – номинативна единица за означаване на артефакт (Ховоркова 1988: 69), други ги обособяват в самостоятелна група като *серионими* (ЕРЧ 2002: 173–174) – названия на търговски марки (Суперанская 2009: 194; ТМОИ 2009: 29).

то търговска марка, т.е. не се асоциира с конкретния производител, губи своята отличителност и се превръща в родово название на цяла продуктова категория. Подобен преход е възможен в резултат на придобитата широка популярност, в условията на чувствителен (макар и временен) пазарен монопол на марката в съответната продуктова категория (*аспирин, ксерокс*). Често се апелативизират и марковите имена на първите, иновационни продукти (*термос, целофан, аква-ланг*). Значителна роля в този процес играе и стремежът към езикова икономия, тъй като при употребата на тези названия се избягват описателните словосъчетания от типа: ‘течен миеш препарат’ вместо *веро*, ‘ударнопробивна машина’ вместо *хилти* и др. под. Регистрацията и използването на названията за изделия в качеството им на търговски марки се подчинява на съответните правни предписания, регламентирани от националното законодателство и от международните споразумения². Превръщането на търговската марка в родово понятие крие опасност да бъде преустановена правната ѝ закрила, тъй като е загубила своя смисъл като знак за конкретен производствен произход.

Като обект на интелектуална собственост под **търговска марка** се разбира „всеки знак или комбинация от знаци, които могат да бъдат възприети визуално и да правят възможно отличаването на стоките и услугите на едно предприятие от тези на друго предприятие“ (Споразумение TRIP`s, цит. по ТМХ: 2006). Аналогично е и определението, дадено в чл. 9 (1) от ЗМГО (1999): „*Марката е знак, който е способен да отличава стоките и услугите на едно лице от тези на други лица и може да бъде представен графично. Такива знаци могат да бъдат думи, включително имена на лица, букви, цифри, рисунки, фигури, формата на стоката или на нейната опаковка, комбинация от цветове, звукови знаци или всякакви комбинации от такива знаци*“. От приведените определения става ясно, че търговската марка се състои от разнообразни елементи и поради това може да се схваща като комплексен знак. Основното изискване към него е да притежава отличителност и да бъде представен графично. В този смисъл името е сърцевината на марката, а логото е ключовият ѝ визуален елемент.

---

² В България това е Законът за марките и географските означения (ЗМГО 1999), който е изцяло съобразен с Директивата на ЕС за хармонизиране на законодателството на държавите членки в областта на ТМ, както и с ангажиментите, които нашата страна е поела по силата на международните споразумения (МС 2008): Парижката Конвенция за закрила на интелектуалната собственост, Споразумението TRIP`s, Споразумението от Ница за Класифицирането на стоките и услугите за целите на международната регистрация на марките (СН 2001).

Името е индикатор на марката, основата на комуникационните усилия и известността. То е в състояние да генерира асоциации, които да опишат продукта – какъв е и какво е предназначението му, както и асоциации, свързани с атрибути като цена, стил и начин на живот, престиж и др. под. Името играе ключова роля за успешния маркетинг на продукта в няколко насоки (Брестничка 2004: 11):

- идентифицира продукта или услугата, като позволява на потребителя лесно да ги разпознае;

- обикновено то съдържа някакво послание за потребителя – било то посредством описателното съдържание на името или чрез асоциациите, които то е придобило в процеса на употреба;

името играе роля на юридическа собственост, в която собственикът му може да инвестира, тъй като то закриля неговите интереси срещу конкурентни имитации. Освен че трябва да е отличително и да улеснява позиционирането на продукта, за да бъде оценено названието като добра търговска марка, то трябва да притежава и следните важни характеристики: да не е подвеждащо и да не обърква потребителя, да не е описателно, да е ново и оригинално, да не нарушава обществения ред и морал³. Желателно е също да бъде лесно за запомняне и за произнасяне, поради което се предпочитат кратки (най-много трисричкови) и благозвучни названия. Големите обединени пазари, нарастващият обхват на медиите, сходството в потребителските вкусове налагат изборът на име да е съобразен с асоциациите и значението му в различни езици и култури. Най-успешните имена на търговски марки често се използват като родово означение (евент. като разговорен синоним) на съответната продуктова категория. От лингвистична гледна точка преходът на собственото име в нарицателно се означава като **апелативизация** и функционално се заключава в постепенна загуба на индивидуализиращата функция и придобиването на класифицираща роля. С оглед на възникването си собствените имена са вторични спрямо нарицателните, в дадения случай обаче вторичната номинация се извършва в противоположна посока: първично е марковото име – дума, изкуствено създадена в езика с цел да идентифицира конкретен продукт, която впоследствие започва да се употребява за означаване на цялата категория продукти. Семантичният механизъм на апелативизацията се състои в това, че собственото име губи връзката си с индивидуалния предмет, придобива способността да се съ-

³ Характеристиките на доброто марково име са представени в изследването на Брестничка (Брестничка 2004: 17), и Ховоркова (Ховоркова 1988: 69), правната рамка е зададена в Споразумението TRIP's и ЗМГО (1999).

отнася с клас от еднородни обекти (денотати) и да „обраства“ с признаци, свързани с ядрената сема (сигнификат). Названията на стоки и услуги са специфичен разред собствени имена, тъй като се отнасят не към индивидуален, а към сериен обект, който чрез рекламата придобива определени понятийни признаци в съзнанието на потребителите. Поради това може да се говори за специфична разновидност на апелативизацията: семантизацията на ТМ се осъществява в резултат на придобиването на определена съвкупност от семи, необходими за образуването на пълноценно понятие. При появата си на пазара продуктът навлиза в речевата употреба на потребителя само със своята звукова и графична форма, сякаш лишена от съдържание. Потребителският опит и образите, създадени в съзнанието на потребителя от рекламата на производителя, формират първоначалната понятийна база. При определени екстралингвистични условия (лидерска позиция на пазара или в качеството си на марка – основател на нова продуктова категория) марковото име постепенно се откъсва от конкретния производител и започва да се употребява като означение на цялата съвкупност от референти с подобни свойства, т.е. превръща се в родово (генерично) понятие. Заветната цел на маркетолозите е да направят марката синоним на продуктовата категория. „Лидерите притежават категориите в буквалния смисъл на думата. Искам да кажа, че лидерите притежават понятието, определящо категорията в съзнанието на потребителите.“ (А. Рийс, цит. по Брестничка 2004: 206). В стремежа си обаче да постигнат известност на своите марки понякога компаниите преминават опасната граница, отвъд която търговското название престава да се възприема от потребителите като ТМ. „Изключителните права върху търговската марка могат бъдат изгубени поради промяна на асоциациите в потребителското съзнание. Вместо да идентифицира определен производствен произход на продукта марката започва да означава самия продукт, който може да произхожда от различни конкурентни източници.“ (С. Даймънд, цит. по Брестничка 2004: 206). Марковото име се създава целенасочено, като предварително добре обмислен акт с оглед на редица прагматични фактори: тип продукт, предназначение, потребител, реклама, разпространение, правни норми и др. От съществено значение при избора му е да се отчете информативният му потенциал, способността му да постига незабавна асоциация с продуктовата категория и едновременно с това да насочва потребителя към производствения произход, т.е. да бъде отличително. Тъй като **техниките за разработване на маркови имена**

са доста разнообразни, тук ще набележим само основните от тях с оглед на някои от най-популярните апелативизирани названия:

1. Метафоричен пренос (разработване на теми за марковото име)

1.1. Думи (изрази), чието значение подсказва някакво качество или функция на продукта:

ПАМПЕРС – Procter & Gamble⁴

от *англ.* *pampers* ‘угаждам, глезя’

Бebешки пелени за еднократна употреба.

1.2. Думи (изрази), които привидно нямат връзка с продукта, за който се използват:

ДЖИП – Chrysler LLC⁵

Названието се появява през Втората световна война като прозвище за военните автомобили, произвеждани от Willys MB и Ford GPW. По всяка вероятност е образувано от абревиатурата **GP** (General Purpose – универсална употреба, или Government Purposes – за целите на правителството). Обективно погледнато, търговската марка *Jeep* е заимствана от популярното прозвище на военните автомобили и официално е регистрирана през 1950 г. от Willys MB. Впоследствие *джип* се употребява като родово название за автомобили с висока проходимост, т. нар. SUV-ове (Sport Utility Vehicle).

2. Промяна на морфологичната структура (създаване на неологизми)

2.1. Композити:

линолеум – ‘подово покритие’ (*лат.* *linum* ‘лен’ + *oleum* ‘масло’), откривателят Фр. Уортън патентова изделието през 1860 г. Заедно с други съдружници основава *Linoleum Manufacturing Company* през 1872 г., но само след 15 години съдът постановява, че марката е

⁴ <www.pampers.com> 24.11.2009.

⁵ РЧДБЕ 1982; Sport utility vehicle. (2009, Dec 28). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Sport_utility_vehicle&oldid=334528169> 03.01.2010

<<http://car-logos.50webs.com/logo/jeep/jeep1.jpg>> 24.11.2009.

станала родово понятие. Смята се, че това е първият случай на генерична ТМ⁶.

уо(л)кмен – ‘портативни аудио- и видеоустройства’ (плеъри за касети, CD, Mini Disc MP3). Компанията Sony пуска първия walkman през 1979 г. (срв. с другите търговски марки на Sony: pressman, watchman, scooptan, discman, talkman)⁷.

АКВАЛАНГ – U.S. Divers⁸ от лат. aqua ‘вода’ + англ. lung ‘бял дроб’
Апарат за подводно дишане.

ДИКТОФОН – Nuance Communications⁹
фр. dictophone от лат. dicto ‘говоря’ + гр. φωνή ‘звук’

Апарат за записване и възпроизвеждане на устна реч.

ЛЕЙКОПЛАСТ – Beiersdorf AG (1921-2003);
BSN medical GmbH¹⁰

гр. λευκός ‘бял’ + πλαστός ‘налепен’
Залепваща лента за закрепване на превръзки.

---

⁶ Linoleum. (2010, Jan 13). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Linoleum&oldid=337687906>> 17.01.2010

⁷ Walkman. (2010, Jan 21). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Walkman&oldid=339132002>> 24.01.2010

⁸ РЧДБЕ 1982; Акваланг. (2009, дек 9). *Уикипедия, Свободната енциклопедия*.

<<http://bg.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%90%D0%BA%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%B3&oldid=2839624>> 28.12.2009.

<http://www.scuba-diving-gear-equipment.com/archives/57-The-Aqua-Lung.html>

<http://www.aqualung.com/>

⁹ РЧДБЕ 1982; Dictaphone. (2009, Dec 23). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Dictaphone&oldid=333614578>> 03.01.2010

<www.all-makes.com> 24.11.2009

<www.hisa.org.au/system/files> 24.11.2009

<ftp://ftp.seansoft.com/pub/datasheets/RadPort_for_Radiology.pdf> 24.11.2009

¹⁰ РЧДБЕ 1982; <http://www.medisave.co.uk/images/Leukoplast309b_a.jpg>
24.11.2009.

2.2. Добавяне на суфикси и префикси:

ТЕФЛОН – E. I. du Pont de Nemours and Company (DuPont)¹¹

‘незалепващо покритие’

Търговското наименование на **политетрафлуоретилен (ПТФЕ)**, както и повечето вещества и продукти, произвеждани от химическия концерн „Дюпон“, са известни търговски марки¹², които се използват като родови понятия; срв.: **найлон**, **крепон**, **орлон**, **перлон**, **фреон**.

2.3. Съкращения (комбинация от морфеми): елка (електронен калкулатор, „Оргтехника“ АД), чеш. **granko** – *granulovaný koktejl* (‘разтворима напитка’; Nestlé)

АСПИРИН – Bayer AG¹³ лат. acetyl ‘радикал на оцетната киселина’ + нлат. име на растение **Spiraea** (върболиста спирея) + **in** Болкоуспокояващо и температуропонижаващо лекарство средство; ацетилсалицилова киселина (1899).

ХЕРОИН – Bayer AG¹⁴

Като заместител на морфина и като лекарство средство против кашлица диацетилморфинът е разработен от немския химик Феликс Хофман. През 1898 г. е пуснат на пазара от фармацевтичната компания Bayer под търговската марка **Heroin** (*heroic* ‘героичен’ + *in*). През 1924 г. масовата му продажба е забранена, тъй като предизвиква психофизическа зависимост.

ВАЗЕЛИН – Unilever¹⁵

нем. **Wasser** ‘вода’ + гр. **ελαιον** ‘маслиново масло’ + **in** Бяло или възжълто мазно минерално вещество, употребявано в медицината, техниката и козметиката.

¹¹ DuPont. (2010, Jan 23). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=DuPont&oldid=339598414>> 25.01.2010

¹² Вж. също: **целофан**, **целулоид**, **ликра** (Lycra ® е собственост на текстилното подразделение Invista, продадено от DuPont на компанията Koch Industries през 2004 г.).

3. Трансонимизация (пренос на името на производителя, създателя на продукта или други собствени имена)

3.1. Име на собственика или основателя на компанията: *Gillette* – чеш. *žiletka* ‘ножчета за бръснене’, *Maggi* – чеш. *maggi* ‘подправка за ястия’.

ДЖАКУЗИ – Jacuzzi Inc.¹⁶

Фирмата е създадена през 1915 г. в САЩ от 7 братя италианци; първоначално е насочена към производството на летателни апарати и хидравлични устройства. През 1958 г. Рой Джакузи получава лиценз за изобретената хидромасажна вана. *Jacuzzi: water that moves you*

3.2. Име на компанията:

ТЕРМОС – Thermos GmbH¹⁷

от гр. θερμός ‘топъл’ (РЧБЕ)

Съд с двойно амалгамирани стени за запазване топлината на поставената в него течност или храна.

Компанията производител е изгубила статута на запазена марка в редица страни.

КСЕРОКС – XEROX¹⁸

от гр. χηρός ‘сух’

1. Копирна машина, която работи според процеса на ксерографията или на сухото фотокопиране.
2. Копие, направено на такава машина.

ЛЕГО – LEGO Group¹⁹

дат. Leg Godt ‘играй добре’.

Тип конструктор (1958) с многоцветни пластмасови елементи (тухлички).

---

¹³ РЧДБЕ 1982; Ацетилсалициловая кислота. (1.01.2010). *Википедия, свободная энциклопедия*. <<http://ru.wikipedia.org/?oldid=21004206>> 03.01.2010

<<http://www.aspirin-billig-online.de/img/aspirin.jpg>> 24.11.2009

¹⁴ Heroin. (2010, Jan 1). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Heroin&oldid=335250891>> 03.01.2010.

¹⁵ РЧДБЕ 1982;

<<http://www.girlscene.nl/images/library/articles/images01/girlscene/beauty2.jpg>> 24.11.2009.

¹⁶ Jacuzzi. (2009, Dec 23). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Jacuzzi&oldid=333563362>> 03.01.2010.

3.3. Имена на известни личности и персонажи (т. нар. стратегия на мърчандайзинг): водка *Sobieski*; парфюм *Карлос Моя*; атрибути *Лара Крофт* (героиня от популярна компютърна игра, *Eidos Interactive*). Апелативизирано название е напр. в чеш. *hašlerky* – ‘бонбони против кашлица’ (от името на популярния певец *Karel Hašler* + *-ky*, понастоящем марката е притежание на *Nestlé*).

4. Съкращения или композити с части от името на компанията, собственика, откривателя или други лица:

веро – ‘течен миещ препарат за съдове’, производител „*Верила*“ + *о нес(кафе)* – ‘разтворимо кафе’, производител *Nestlé* + *café karma* – чеш. ‘проточен бойлер’, производител *Karel Macháček lux* – чеш. ‘прахосмукачка’, производител *Elektrolux*

Посочените начини за образуване на маркови имена, от които са възникнали апелативи, са продуктивни в различна степен и често се комбинират помежду си (вж. напр. т. 2 и 4). Освен това новите названия се образуват най-често от чужда основа: най-вече от старогръцки или латински, а от съвременните езици – английски. С оглед на прагматичните фактори **мотивацията** при избора на име може да бъде: *семантична, словообразователна, звукова*. Докато при названията със семантична мотивация (особено ако мотивиращата основа е от домашен произход) потребителят сравнително лесно се ориентира какво е целял производителят, то названията със звукова или словообразователна мотивация често са трудни за дешифриране. Неяснотата на названието обаче не е пречка да бъде наложен продуктът на пазара – решаваща роля за популяризирането му има рекламата. При това много по-важно е не толкова как е образувано името, колкото как звучи, какви усещания и представи поражда. Запазването на определени зависимости е желателно, тъй като те насочват потребителя към определена група продукти (изкуствени влакна: *найлон*, *силон*, *орлон*; ле-

¹⁷ <<http://www.thermos.com>>; Сосуд Дьюара. (2009, дек 20). *Википедия, свободная энциклопедия*.

<<http://ru.wikipedia.org/?oldid=20727702>> 03.01.2010.

¹⁸ РЧДБЕ 1982; Xerox. (2010, Jan 1). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Xerox&oldid=335202774><<http://en.wikipedia.org/wiki/xerox>> 03.01.2010; <www.xerox.com> 24.11.2009.

¹⁹ Lego. (2010, Jan 1). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Lego&oldid=335271045><<http://en.wikipedia.org/wiki/Lego>>

<<http://bg.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9B%D0%B5%D0%B3%D0%BE&oldid=2794379>> 03.01.2010.

карствени средства: *аспирин*, *седалгин*, *парацетамол*, *панадол*), но не и задължително. На апелативизация се подлагат предимно чуждестранни ТМ, които навлизат в езика като означения за чужди реалии или като заемки (неологизми). Част от тях са преминали към класа на нарицателните имена още в езика на страната, от която произхождат: *целофан*, *найлон*, *тефлон* (DuPont), *вазелин* (Unilever), *термос* (Alladin), *пейджър* (Motorola). При други процесът на апелативизация се осъществява в системата на приемащия език: *ксерокс* (Xerox), *хилти* (Hilti), *виагра* (Pfizer), *уокмен*, *дискмен* (Sony). Наред с редица други причини подобен преход е възможен и поради факта, че семантичната или словообразователната мотивация на заемката невинаги е ясна за потребителите (напр. *page* като мотивираща основа за *пейджър*), нито се осъзнава като марково име. В някои случаи марковите имена се употребяват като разговорни синоними на родовото понятие (напр. в бълг. *кнауф* = гипсокартон, *ксерокс* = копирна машина, *лего* = детски конструктор; в чеш. *lux* = *vysávač* ‘прахосмукачка’, *kuka* = *popelářský vůz* ‘кола за събиране на боклук’, *fěn* = *vysoušeč vlasů* ‘сешоар’). В други – окончателно са се установили в езика (*тиксо*, *флумастер*, *плексиглас*, *грамофон*, *термос*). В резултат на променената семантична структура се извършва адаптация на лексемата както по отношение на звуковата ѝ форма (срв. напр.: *cellophane* – бълг. *целофан* / чеш. *celofán*; *Vaseline* – бълг. *вазелин* / чеш. *vazelína*; нем. *Fön* (AEG) – чеш. *fěn* ‘сешоар’), така и към категориите, присъщи за съществителните нарицателни имена в съответната езикова система. В българския език апелативизираните маркови имена:

- се ориентират към един от трите граматични рода: *термос*, *вазелин* м.р.; *виагра*, *ликра* ж.р.; *тиксо*, *джакузи* ср.р.;
- имат форма за множествено число, респ. са броими: Как да изберем памперси?²⁰; Херта оцеля, въпреки че хапна два аспирина...²¹;
- членуват се: С помощта на целофана се прави триъгълно руло... Изчаква се малко, за да се залепят бисквитите, и целофанът се отваря²²; 5 минути хилтито пробива 15 см-вата плоча²³; Три месеца два паяка вдигат джиповете в София²⁴.

²⁰ <http://papa-bebe.com/kak_da_izberem_pampersi.html> 27.01.2010.

²¹ <<http://www.sport1.bg/sport1/node/158486>>27.01.2010.

²² Бисквитена торта „Пирамида“

<<http://www.receptite.com/recepta.php?r=3445>>27.01.2010.

²³ <<http://forum.imoti.net/read.php?17,62078,62281>>27.01.2010.

Наред с това апелативизираното марково име може да служи като основа за словообразователни деривати: ксерокс (и в метонимична употреба ‘копия, размножени на копирна машина’) – *ксерокопие* – *ксероксен* – *ксерокопирам* – *ксерокопиране*; найлон – *найлонче* – *найлонов*; целофан – *целофанче* – *целофанен*; вазелин – *вазелинче* – *вазелинов*; аспирин – *аспиринче* и др.

Процесът на апелативизация на дадено марково име може да протича паралелно в няколко езика, в резултат на което лексемата да придобие характер на интернационализъм²⁵. В зависимост от разпространението и популяризирането на продуктите, принадлежащи към една и съща продуктова категория, но с различен производствен произход, в различните страни могат да се апелативизират различни маркови имена. Срв. напр. названията, използвани за ‘прозрачна самозалепваща лента’:

СКОЧ – 3М²⁶ (апелативизирано в САЩ, Русия, Румъния, отчасти в България)

Scotch tape ‘шотландска лента’ възниква като пейоративното означение. Първоначално лепилото се полагало само в края на лентата (1925, Ричард Дрю), което потребителят свързал с пословичната шотландска песеливост.

ТИКСО – Kores²⁷ (апелативизирано в Австрия, Унгария, България)

През 50-те години австрийската фирма за канцеларски материали Kores пуска на пазара прозрачна самозалепваща лента под названието ТИОХ (TiO₂ – титаноксид). Впоследствие името е преобразувано в ТИХО.

TESA, Tesafilm – дъщерна фирма на **Beiersdorf AG**²⁸ (търговската марка е апелативизирана в Германия)
Създадено по името на секретарката Elsa Tesmer.

²⁴ <http://www.novinar.net/news/tri-mesetca-dva-paiaka-vdigat-dzhipovete-v-sofiia_MzE1NDs2OA==.html>27.01.2010.

²⁵ Срв. напр. списъците в <<http://en.academic.ru/dic.nsf/enwiki/3686788>>26.01.2010.

Макар и значително по-малко на брой, в българския език се срещат и примери за родни търговски марки, които са се наложили като синоним на категория продукти. Сред тях са: *елка* = електронен калкулатор („Оргтехника“ АД); *веро* = течен препарат за миене на съдове (понастоящем марката е притежание на „Верила дитърджънс“ АД – едно от дружествата наследници на химическата фабрика „Верила“ край Елин Пелин); *стен* (*стенче*) = разтворима прахообразна напитка („Кенди“, Банкя)²⁹. Отношението на производителите към употребата на търговската марка като родово понятие е амбивалетно. От една страна, апелативизацията е свидетелство за добре подбрано име и успешна маркетингова стратегия на фирмата. От друга страна, превръщането на ТМ в генерична е крайно нежелателно, тъй като тя губи своята отличителност, а оттам и юридическата си стойност, какъвто е случаят с *линолеум*, *целофан*, *бакелит*, *клаксон*, *цип*, *ескалатор*, *термос* и др. В нормативните документи се предвижда процедура за отмяна на регистрацията на марката именно на основание, че „в резултат на действието или бездействието на притежателя марката е станала обичайно означение за стоката или услугата, за които е регистрирана“ (ЗМГО 1999, чл. 25, ал. 1, т. 2; Директива на ЕС N40/94 от 20.12.1993). Ето защо притежателите на търговски марки полагат колосални усилия, за да защитят тяхната отличителност. Сред разнообразните мерки³⁰, целящи да ограничат употребата на марковото име като родов термин, са и специалните разяснителни кампании. От съществено значение е потребителят да бъде информиран, така че да се открият предимствата на търговската марка и да не се идентифицира с други конкуриращи продукти от същия вид стоки: не всички пелени са Pampers на Procter&Gamble; не всяко разтворимо кафе е нескафе на Nestlé. Търговските компании трябва да се противопоставят на всеки неправомерен опит да се използва марковото име в ролята на същест-

---

²⁶ Scotch Tape. (2009, Dec 21). In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*. <http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Scotch_Tape&oldid=333121724> 03.01.2010.

²⁷ TIXO. (22. Sept 2009) In: *Wikipedia, Die freie Enzyklopädie*. <<http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=TIXO&oldid=64780340>> 24.11.2009. <<http://www.kores.com/tape-dispenser-deskpot.html>> 26.01.2010.

²⁸ Tesa. (4. Dez 2009) In: *Wikipedia, Die freie Enzyklopädie*. <<http://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Tesa&oldid=67599038>> 24.11.2009.

²⁹ Вж. **Георгиева 2008**: Георгиева, М. Не ксерокопирай! 26.02.2008. <www.regal.bg/show.php?storyid=682145> 24.11.2009.

³⁰ По-подробно защитните мерки са разгледани в изследването на Брестничка 2004: 206-209.

вително, глагол или в други граматични форми. В една своя реклама Willys Motors се обръща към потребителите с правила за използване на марката **Jeep**: „*Не употребявайте марката Jeep по следните начини: „jeep-like“, „jeeru“, „jeep-type“ и др. Думата Jeep не трябва никога да стои сама като глагол или съществително, никога не трябва да се поставя в множествено число – „Jeeps“, а Jeep автомобили. Защото Jeep е регистрирана търговска марка за автомобили, произведени само от Willys Motors.* (С. Даймънд, цит. по Брестничка 2004: 207). Въпреки усилията на компанията Херох много речници (вкл. Oxford English Dictionary) продължават да споменават употребата на **xerox** като глагол. Същата съдба има **google**, регистрирано като глагол със значение ‘търся в интернет’³¹. В тази връзка собствениците на търговски марки рязко се противопоставят на включването им в речник в смисъла на родово понятие и преследват всяка употреба на марката, при която тя е използвана без необходимите означения, че е изключителна собственост на съответната компания. „*Включването на търговската марка в речници е целувката на смъртта за много търговски марки*“ (С. Даймънд, цит. по Брестничка 2004: 208). Красноречивият български израз „**куче марка**“ е твърде показателен какви биха били последствията за притежателите на търговски марки, ако не предприемат своевременни мерки в защита на юридическата си собственост. Впрочем историята с възникването на споменатия езиков обрат е твърде любопитна³²:

Картината **His Master's Voice** (HMV, Гласът на неговия господар, 1889) на британския художник Francis James Barraud добива изключителна популярност, след като я продава на The Gramophone Company и започва да се използва в рекламните материали на компанията. От 1902 г. авторските права върху изображението за американския пазар стават собственост на Victor Talking Machine Company, която използва емблемата доста по-агресивно – върху всички записи има опростен вариант на оригиналната картина, а списанията призовават купувачите на грамофонни плочи: „**Купувайте кучето!**“

³¹ Genericized trademark. In *Wikipedia, The Free Encyclopedia*.

<http://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Genericized_trademark&oldid=340635338>27.12.2009.

³² Мила Василева (22.06.2008) <<http://mila.izkustvo.net/куче-марка>> 24.11.2009; <<http://hardwarebg.com/forum/showthread.php?t=118588>>.

Впоследствие собствеността върху търговската марка е поделена между най-различни компании в различни страни. Името НМV и стилизираното изображение на кучето Нипър в момента се използва от верига музикални магазини, собственост на НМV Group (<http://hmv.com/hmvweb/home.do>), най-вече във Великобритания, Ирландия, Канада, Австралия и Япония.

В България марковото име постепенно е загубило първоначалното си значение и понастоящем изразът „*куче марка*“ се използва като нарицателен за стока с неизвестен произход и съмнително качество.

Въпреки че процесът на превръщането на търговската марка в обичайно название за дадена категория стоки се задържа от законодателството, в ежедневната комуникация описателните означения на продуктите се оказват нискоефективни, тъй като не удовлетворяват един от основните закони в развитието на езика – закона за езикова икономия. Независимо от жалбите на производителите в рекламните съобщения, обявите и медиите продължават да се използват съчетания от типа: *памперси „Liberо“*, *ксерокс „Canon“*, *джип „Toyota“*. Редица търговски марки се употребяват като нарицателни имена, приспособяват се към съответната езикова система, стават изходни елементи за словообразователни гнезда. Динамичните пазарни отношения предопределят и динамиката в набора от апелативизирани маркови имена, използвани в даден език, – непрекъснато възникват и се налагат нови названия, докато други постепенно излизат от активния речник и отмират.

ЛИТЕРАТУРА:

Брестничка 2004: Брестничка, Р. *Управление на търговските марки*. С.: УНСС, 2004.

Георгиева 2008: Георгиева, М. *Не ксерокопирай!* 26.02.2008

<www.regal.bg/show.php?storyid=682145> 24.11.2009.

ЕРЧ 2002: *Encyklopedický slovník češtiny*. Kol. aut. Praha: Lidové noviny, 2002.

ЗМГО 1999: Закон за марките и географските означения.

<<http://lex.bg/bg/laws/ldoc/2134680576>> 03.01.2010.

МС 2008: *Международни споразумения. Директиви на Европейския парламент и на Съвета*. 13.01.2008.

<<http://ipbulgaria.com/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=001&p=0106&n=000016&g>> 24.11.2009.

- МУ 2005:** *Методически указания за прилагане на чл. 11 и чл. 12 от ЗМГО.* 16.11.2005.
<<http://ipbulgaria.com/fce/001/0034/files/Methodicheski%20ukazania-ZMGO-2005.pdf>>
<<http://ipbulgaria.com/cgi-bin/e-cms/vis/vis.pl?s=>> 24.11.2009.
- РЧДБЕ 1982:** *Речник на чуждите думи в българския език.* Отг. ред. Ст. Илчев. С.: БАН, 1982.
- Суперанская 2009:** Суперанская, А. В. *Общая теория имени собственного.* Изд. 3-ое. М.: Книжный дом „Либроком“, 2009.
- ТМ 2006:** *Търговската марка – характеристики за валидност и правна рамка.* 10.05.2006 <<http://www.business.bg/cgi-bin/page.cgi?page=articles&article=239>> 24.11.2009.
- ТМОИ 2009:** *Теория и методика ономастических исследований.* А. В. Суперанская, В. Э. Сталтмане, Н. В. Подольская, А. Х. Султанов. Изд. 3-ое. М.: Книжный дом „Либроком“, 2009.
- Ховоркова 1988:** Novorková, A. *Vlastní jména a apelativizované názvy výrobků v češtině.* – Naše řeč 71, 1988, 68-75.

НАЙ-ЧЕСТО СРЕЩАНИТЕ ЕЗИКОВИ ГРЕШКИ В МЕДИЙНОТО ПРОСТРАНСТВО, ИЛИ КОЙ НАЛАГА ПРАВИЛАТА – МЕДИИТЕ ИЛИ ЕЗИКОВЕДИТЕ?

Гергана Падарева

Югозападен университет „Неофит Рилски“

The research refers to the problem of language in the public area. Consideration is given to some most common grammatical mistakes which demonstrate a breach of the literary norm. The perception of the journalists' speech as a model is discussed. Because of the enormous media influence the permitted language mistakes are accepted as a norm, which removes the literary one.

Keywords: journalists' speech, literary norm, grammatical mistakes, media influence.

Езикът на медиите в последните години е подлаган често на коментари и наблюдения. Причини за това има, и то в изобилие, както от стилистична, така и от граматическа гледна точка. И ако журналистическият език започна да се наблюдава по-специално от страна на езиковедите в началото на деветдесетте години, когато промените в политическия живот доведоха и до промени в медиите, то в последните няколко години, по моето скромно мнение, е необходимо не просто да се констатира. Причините за това са, че през годините качеството на езика, който чуваме по радиото и телевизията и четем във вестниците, все повече се влошава, а грешките се задълбочават и най-важното е, че престават да се осъзнават като такива. Като следствие, поради огромното влияние на медиите езикът, който разпространяват те, започва да се възприема от аудиторията като норма. Целта на доклада е да насочи вниманието към проблема, като представи едно наблюдение за най-често срещаните езикови грешки в медийното пространство, които и най-често се наблюдават в съвременната речева практика на българина. Тъй като допусканите грешки са разнородни, а стремежът е да се представи едно все пак по-цялостно и систематизирано наблюдение като част от пилотно изследване, предхождащо работата по предстоящ

проект, посветен на езика на медиите в Югозападна България, са разгледани предимно граматическите пропуски. Наблюдението се представя в два материала – настоящия, включващ грешките, които могат да бъдат отнесени към морфологията, и втори – под печат в Годишника на Филологическия факултет на ЮЗУ „Неофит Рилски“, включващ пропуските, отнасящи се до фонетиката и фонологията.

За съвременния човек медиите заемат една голяма част от неговото ежедневие и това се смята за неоспорим факт. Днес, може да се каже, без медиите човек дори трудно се социализира. Последните социологически проучвания сочат, че за повечето българи най-масовото културно занимание е гледането на телевизия. В резултат на това аудиторията (давам си сметка, че това звучи малко обидно, почти като „електората“ в речника на политиците по време на избори), особено в по-млада възраст, буквално копира поведението, включително и езиковото, на нашумялата звезда от поредното шоу. На лингвистите отдавна е известно огромното влияние на медиите и техният стремеж езикът им да се демократизира и да се доближи до този на аудиторията, но за съжаление в последните години *„сме свидетели на едно криворазбрано „демократизиране“ на журналистическия език, при което той се принизява до равнището на булевардните издания; превръща се в своего рода публицистична „чалга“* (Чакърова 2003). И сега всички лингвисти се обединяват около становището, че голяма част от тенденциите в езика се диктуват от медиите. Но ако някога можехме да се доверим на медиите като на хранилище на духовните ценности, естетическия изказ и чистотата на родния ни език, то сега, за жалост, тенденциите са други. Свидетели сме на груби отклонения от правописната и правоговорната норма, употреба на цинизми, вулгаризми, масово навлизат чуждиците и жаргонните изрази. Причините? Промените в обществото водят до промени в ценностната система, а също и в езика на медиите. *„Глобалното преобразуване на света, от своя страна, налага подмяната на старата езикова картина с напълно нова“* (Баева 2009). А и както пише Орлин Спасов, съществува разрыв между обучението по журналистика на студентската скамейка и реалното упражняване на професията. *„На нашите студенти ние внушаваме, че всичко започва от нивото на езика [...] Реалността в медиите обаче е съвсем друга. Доминира сензационният език, ниските стилови регистри [...] често дори и липса на елементарна грамотност. Примерите са безброй.“* (в. „Култура“ 2005, № 22).

На една част от тези примери ще се спра в настоящото изложение.

Медийният език, за съжаление, ни дава основание да бъде критикуван от различни гледни точки. Дори и без да се задълбочава твърде много, даже и на един неспециалист би му направила впечатление твърде честата употреба на чужди думи, които спокойно биха могли да бъдат заместени с български, на жаргонни изрази – особено при водещите на някои програми, които определено снижават стила, а също и на почти пълно неспазване на правописните и правоговорни норми. Както вече споменах, тук ще обърна по-голямо внимание на резултатите от наблюдението, засягащи спазването на книжовната норма и по-точно допусканите граматически грешки, които биха могли да бъдат отнесени към проблемите на морфологията, макар че ще си позволя да спомена и тук някои от основните проблеми, отнасящи се до фонетиката и фонологията. Причината е, че често грешките биха могли да бъдат отнесени и към единия, и към другия дял на граматиката, а освен това някои от тях, свързани с неправилната артикулация, засягат и правописа, отразявайки я там.

Напоследък често се среща едно изключително дразнещо явление – неправилна артикулация на сонорната съгласна *л*. Разбира се, в артикулационната фонетика са познати различни произносителни варианти на консонанта в зависимост от следходната гласна например или поради диалектно влияние. Но тук става дума не просто за вариант на фонемата, несъвпадащ с книжовната норма, а за *л*, което по-скоро звучи като кратко *у*. Това е често срещано явление в речта, която чуваме по медиите, а и не само там. Дали е въпрос за маниерничество, за някаква артикулационна мода, с което съм по-склонна да се съглася, отколкото с възможността това да е логопедичен проблем (особено при масовостта на явлението), важното е, че той води до двусмислие и до грешки, които вече започнахме да наблюдаваме при писане – *алт/аут*, *лобира/обира*, *получа/поуча*.

Често наблюдавано напоследък е и друго явление – липсата на употреба на звателна форма при имената, характерна за нашия език при обръщение, съпътствана от неподходящ повишаващ се тонален контур в края на фразата – нещо характерно за английския език. Към това ще добавя и многократно споменаваната неправилна употреба при обръщение – *г-н председател* (вм. *г-н председателю*) и *госпожа* (вм. *госпожо*).

И в този ред на мисли, засягайки граматическите проблеми в медийния език, отнасящи се към морфологията и фонетиката, ще акцентирам и върху неправилните форми на някои причастия, вероятно повлияни от диалекта на говорещия или пишещия като *облекани* и *пе-*

кани вместо *облечени и печени*, макар това да е по-рядко срещана форма сред журналисти и водещи в блягоевградските медии например (освен ако не са от района на Гоце Делчев) поради спецификата на диалекта в този регион.

Оставаме на тема причастия и отново обръщаме внимание на един проблем, често засяган от езиковедите. Той се отнася до правилната употреба на минало свършено деятелно причастие при използване на учтивата форма. Единици са наистина извявяващите се в медийното пространство, които я владеят. Така, без да е необходимо да търсим изрично, още в първите няколко реда в който и да е вестник или в първите минути, когато си включваме радиото или телевизора, ще се сблъскаме с примери от сорта: *Но вие сте била там* или *Кажете ни какво сте правил в тази комисия*.

Интересна е и друга често срещана грешка. Неправилна употреба на представката *пре-*, вместо представката *при-* в неударена позиция на някои глаголни форми. Тя се появява вероятно поради неточна артикулация (но все пак тук не става въпрос за непозволената от книжовната норма редукция на *е* в *и*, каквато например в блягоевградско не се среща) или поради незнание, че в някои случаи подобна употреба би довела до двусмислие. Така се появяват *престигам* вместо *пристигам* и *превлича* вместо *привлича*. Разбира се, че и употребата на глагола *превлича* е правилна (това е глаголят *превличам* от трето спрежение), но в контекста *Тя умее да превлича мъжете* е ясно, че става въпрос за друг глагол и той е *привличам*.

Все в същия дух можем да продължим и с употребата на неправилни глаголни форми в трето лице, единствено число като *прецёня*, например *Ами той да си прецёня*, вместо *Той да си прецени*. Всъщност тук би трябвало да бъде употребен глаголят от свършен вид, второ спрежение, чиято форма в първо лице, единствено число е *преценя*, съответно в трето лице, единствено число е *прецени*, а би могла и да се допусне употребата на глагола от несвършен вид, трето спрежение *преценявам*. Но така употребената форма *прецёня* показва, че в речника на някои журналисти и водещи фигурира глагол от трето спрежение, чиято форма в първо лице, единствено число е *прецёням*, какъвто обаче в книжовния български език не съществува.

Нерядко в речта на водещи и журналисти се срещат и други несъществуващи в книжовния език форми на глаголи от свършен вид като *излезна* и *влезна* вместо *изляза* и *вляза*. Причината и тук е диалектно влияние.

Явно непознаването на българската граматика и неовладените правила от книжовната норма водят до грешки, които засягат неправилната употреба на местоимения. Това включва както липсата на употреба на формата на въпросителното, относителното, неопределителното и отрицателното местоимение в мъжки род, единствено число, винителен и дателен падеж, така и неправилната употреба на кратките форми на притежателното местоимение вместо възвратно притежателното. Така се появяват примери като *Който ти много обичаш* (вм. *Когото ти много обичаш*), *На кой да кажеш* (вм. *На кого да кажеш*), *Той се обърна към лекаря му*. (вм. *Той се обърна към лекаря си*). Среща се и ненужната двойна употреба на възвратно личните местоимения – *да си завижда сам на себе си*.

Бройната форма на съществителните имена от мъжки род за нелица и мъжколичната форма на числителните бройни също създават проблеми на водещи и журналисти. И не само че създават проблеми, а е рядкост да се чуе или прочете правилна употреба, съгласувана с книжовната норма. Така по-често срещаме *два сина* вместо *двама сина*, *пет депутата* вместо *петима депутати*, а нерядко се появява и комбинация от двете форми – *петима депутата*.

Макар и в единични случаи, се появява и употребата на неправилни форми за множественото число на едносрични съществителни имена от мъжки род като *скоци* вместо *скокове* например. Тук може да се спомене и почти редовно употребяваната неправилна форма за множествено число на съществителното от мъжки род *лист*, което се среща в невероятно многообразие от варианти – *листи, листя, листа*, но не и правилното *листове*.

Нерядко в медийната реч се среща и употребата на глаголната форма за второ и трето лице, единствено число за бъдеще време в миналото и бъдеще предварително в миналото вместо формата за първо лице, единствено и първо лице, множествено число (като в този случай все пак проблемът е при спрежението на спомагателния глагол *ща* в бъдеще време в миналото, защото глаголят *съм*, миналото свършено деятелно причастие и съответният глагол се променят) – *Аз щеше да съм пристигнал* и *Аз щеше да направя* вместо *Аз щях да съм пристигнал* и *Аз щях да направя*; *Ние щеше да сме подписали документа* и *Ние щеше да откажем* вместо *Ние щяхме да сме подписали документа* и *Ние щяхме да откажем*.

Често се среща и неправилната форма на глаголите в първо лице, множествено число *правиме, учиме се* вместо правилната *правим, учим се* и т. н.

Макар че проблемът е изключително често засяган, не мога да си позволя да пропусна и употребата на определителен член за съществителните от мъжки род. Той явно е препъникамъкът за всички пишещи и говорещи медийни личности. Подобни грешки от правописен характер са често срещани не само в печата, но и в информационната лента, която по някои телевизии представя новините например. Няма да се спирам подробно на всички грешки, допускани тук, а само на онези, които водят до двусмислици и явно са резултат от недоглеждане или пък незнание. Вероятно работещите в телевизиите, които набират информацията, преминаваща на екрана, съвсем не са наясно със слято и полуслято писане. И това не би бил огромен пропуск, ако не се стигаше до двусмислици от сорта на *Бегълците бяха хванати на тясно* вместо *натясно* и *Тичайки за лудо* вместо *залудо*.

Накрая бих искала да обърна внимание на грешки, които засягат употребата на съществителните имена от категорията *singularia tantum* и *pluralia tantum*, както и съгласуването на прилагателните имена със съответните съществителни, чийто род явно е непознат на говорещите и пишещите. Често срещано напоследък в медийното пространство е съществителното *дебат*, което обаче може да се употребява само в множествено число. Нерядко съществителното име *аташе*, което, известно е, е в мъжки род, се употребява в съчетание с прилагателно име, което е в среден род *Културното аташе*.

Нерядка е и употребата на съществителни с формите за женски род като *министърка* и *професорка*, които всъщност са съществителните имена от общ род *министър* и *професор*, от които не се образуват корелативни съществителни от женски род. Изключително груба грешка е и неправилната употреба (макар случаите да са единични) на съществителното име *президентша*, като се има предвид съществителното име *президент*, когато заемащият поста е жена.

Списъкът от грешки би могъл, разбира се, да се продължи, но тук се ограничаваме с онези най-често срещани грешки в медиите, които са и най-често срещани сред говорещите и пишещите изобщо, а употребата им в медийното пространство ги затвърждава като правило и те изобщо не се осъзнават като пропуски, несъответстващи на книжовната норма. Доказателство за това са и наблюденията върху правописа и правоговора на студентите. Разбира се, голяма част от грешките са резултат от диалекта, на който поначало са носители съответните водещи или журналисти. Това обаче не отменя горното твърдение, защото наблюденията ми сочат, че подобни прояви, извън

нормата, се налагат като такава дори и за неносители на съответния диалект, от който произхождат.

Така стигаме до един затворен кръг. От една страна, медиите се стремят към доближаване на езика си до ежедневната реч на своята аудитория, от друга страна, реципиентите възприемат този изказ като норма на принципа „щом и по телевизията говорят така“. Разбираем в първите години от прехода беше стремежът на средствата за масова информация към освобождаване на езика от неговата скованост, но, за жалост, този процес постепенно пое в коренно различна посока и отведе езика в другата крайност. И така добрият изказ, подчинен на нормите на книжовния език, образен и интересен, но все пак достатъчно близък до езика на аудиторията, се оказа пропусната възможност, а и често стремежът да бъде достигнат – изоставен. Липсата на отношение към езика (макар да е основно средство за манипулация) и за сметка на това строгата подчиненост на пазара и неговия диктат – стремеж към ефекта (с каквито и да е средства, чиято употреба се превръща в съзнателна стратегия), но често за сметка на съдържанието, доведоха до днешното състояние, в което медиите дават богат материал за изследване и критики от страна на езиковедите, и за жалост (поради възприемането на речевото поведение на журналисти и водещи като еталон), недобър пример, особено за подрастващите.

И тук е редно отново да си зададем въпроса, който вече се е появявал като проблем сред специалистите – нормата ли изостава, като се има предвид, че речта рязко се разминава с нейните изисквания, и то не от скоро, или просто проблемът за езика в последните десетилетия е категорично изоставен и на него не се обръща достатъчно внимание просто защото не е проблем, както биха казали политиците, от първа ръка, т.е. не засяга пряко живота на хората. И едното, и другото вероятно са истинни. В подкрепа на промяна на нормата се появиха някои материали (Бояджиева, Василева 2008 и др.), а и напоследък се коментира достатъчно в публичното пространство. Но колкото и да има основание в този повик за освобождаване от нормата, все пак смятам, че отношението към езика би трябвало да бъде на по-високо ниво, особено в публичното пространство. И кой друг, ако не езиковедите, би могъл да промени това. В противен случай нашите ученици ще стават все по-неграмотни (естествено не смятам, че медийната реч е единствената причина за това), а проблемът за езика и правилната му употреба – все по-избутван в ъгъла. Защото вероятно иначе полезните рубрики в медиите, които представят изискванията на книжовната норма и ни обясняват кое е правилно и кое не е, не са достатъчни най-

малкото защото явно журналисти, водещи и политици не ги четат и слушат. Поради тази причина приветстваме (и сме готови да се присъединим с подобни проекти) всяка проява, която би събудила отношението към езика у хората, работещи в медиите (тук визирам колегите от СУ, които отдавна работят в тази посока), защото подобни инициативи са крачка напред в популяризирането чистотата на българския език в публичното пространство, което след време, надяваме се, ще рефлектира и върху речевата практика изобщо.

ЛИТЕРАТУРА:

- Алтимирска 2008:** Алтимирска Р. *Речева култура и уличен жаргон в езика на медиите (Изследване върху материали на студенти журналисти)*, Материали от Деветата конференция по социолингвистика, София, 22 – 23.03.2008, 206–209.
- Баева 2009:** Баева Б. *Идентификационни кодове в медиите*. 24.10.2009 <old.shu-bg.net/NoviProekti/MichaelaSM.doc>.
- Бояджиева, Василева 2008:** Бояджиева Ел., Василева Ир. *Уличния език – на кой е нужно това*, Материали от Деветата конференция по социолингвистика, София, 22–23.03.2008, 74–79.
- Граматика на съвременния български книжовен език*, том 2, Морфология, София, 1993.
- Кога българските медии ще се променят?* // Култура, № 22, 10 юни, 2005.
- Михайлова, Миланов 2005:** Михайлова, Н. Миланов, Вл. *Господари на езика*. 05.11.2009 <www.slav.uni-sofia.bg/.../138-mihajlovanmilanovv-spring-2005>.
- Младенова:** Младенова М., *Езици и идентификации в медиите*. 24.10.2009 <old.shu-bg.net/NoviProekti/MichaelaSM.doc>.
- Необходим е закон за българския език*. Разговор с проф. Стефан Брезински // Литературен форум, 2002, № 18 (502).
- Чакърва 2003:** Чакърва Кр. *Българският нарцис в огледалото на своя език (наблюдения върху естетическата норма в съвременната речева практика на българина)* // *Алманах за литература и изкуство „Света гора“*, В. Търново, № 4, 2003, 243–260.

**SPORTOVNÍ TEMATIKA V BULHARSKÉ,
CHORVATSKÉ A ČESKÉ FRAZEOLOGII
(NA MATERIÁLU Z PŘÍSLUŠNÝCH
FRAZEOLOGICKÝCH SLOVNÍKŮ)**

Pavel Krejčí

Masarykova univerzita, Brno

All kinds of sports in their contemporary form appeared about 100-200 years ago. They become more popular in the period between the two world wars. Idioms and phrasemes from the area of sports (that belongs to the area of human activities in general) from this point of view are not older than one century. We suppose that their usage became more active in connection with radio and later television broadcasting. Sports (similarly to the area of war and games) are typical with the components of the main factor – fight, contest, at the end only one winner and one loser. This main relationship appears not only in the area of sports, but also in some similar areas, like politics (not only there, but due to the massmedia the political conflicts, neverending in their core, are discussed every single day). The aim of our study is to present some phrasemes, motivated by sports, excerpted in some Bulgarian, Croatian and Czech phraseological dictionaries.

Keywords: comparative phraseology, sport phraseology, czech phraseology, croatian phraseology, bulgarian phraseology, phrasemes, idioms.

Oblast idiomatiky a frazeologie tvoří součást vyjadřování prakticky každého národa. Na rozdíl od lexikálních jednotek (ať už jednoslovných nebo víceslovných) nefrazeologického charakteru mají frazeologické jednotky schopnost pojmenovat realitu kolem nás pomocí ustáleného, často obrazného vyjádření, které může mít podobu např. jednoduchého nominálního syntagmatu, složitějších predikátových struktur, propoziční nebo polypropoziční jednotky, krátkých ustálených dialogických útvarů a nebo třeba ustáleného (lexikalizovaného) přirovnání. Charakteristické pro frazémy je to, že jejich význam není prostým součtem významů jednotlivých komponentů takovéto jednotky; frazeologický význam může nějak souviset s významem tzv. sémanticky klíčového komponentu daného frazému (tehdy můžeme hovořit o průhledné motivaci), struktura frazému ale také nemusí s frazeologickým významem celé jednotky souviset vůbec

nijak (pak hovoříme o neprůhledné motivaci). Předností takovýchto idiomatických vyjádření pro komunikaci je jejich expresivní, aktualizací, kondenzační, hyperbolický apod. účinek. Ustálenost takových jednotek umožňuje převážně části mluvčích daného jazyka jejich správné pasivní dekodování i vhodnou aktivní reprodukci.

Frazeologické jednotky jsou historickou součástí každého jazyka, odráží totiž životní zkušenosti člověka v nejširším smyslu: jeho reakci na svět, který ho obklopuje, jeho poznatky o živé i neživé přírodě, jeho zkušenosti s vyrobenými předměty, úroveň jeho abstraktního myšlení. Frazeologie každého jazyka se samozřejmě vyvíjí, povědomí o významu mnoha jednotek postupně mizí, až se takové jednotky nakonec přestanou aktivně užívat. Existuje ale i opačný proces – frazeologické bohatství každého jazyka je průběžně doplňováno nově vzniklými jednotkami, které odrážejí nebo reagují na novější jevy ve vývoji lidské společnosti.

Frazeologické jednotky můžeme analyzovat z více hledisek. Primárně se nabízejí aspekt **formální** (struktura frazeologické jednotky) a aspekt **sémantický** (frazeologický význam jednotky). Můžeme si však též všimnout *stylistických* vlastností frazémů, můžeme se – tam, kde to jde – zabývat jejich *původem*, resp. *zdrojem* (typické jsou např. biblické frazémy nebo frazémy spjaté s antickou mytologií). S použitím komparativní metody můžeme také zkoumat frazeologické bohatství dvou nebo více jazyků, ať už geneticky příbuzných (např. slovanských), geograficky blízkých (např. čeština a němčina, bulharština, řečtina a turečtina), anebo i jazyků zcela vzdálených (čeština, arabština, japonština). Aspektem, který dosud zůstával spíše stranou zájmu frazeologů, ale který má bezpochyby své opodstatnění, je **hledisko tematické** (Mrhačová 1999: 4), na základě kterého pak vymezujeme tzv. **tematické skupiny** (jinak nazývané též *sémanticko-tematické skupiny* nebo *frazeosémantická pole*) (Mlacek, Ďurčo 1995: 54; Krejčí 2006: 56–58). Toto hledisko nám umožňuje vymezovat frazémy podle oblasti, která byla pro jejich vznik motivující. Takto lze komplexně zkoumat, co ze zvolené tematické oblasti – v našem případě oblasti *sportu*, kterou bychom mohli zařadit do obecněji vymezené *sféry lidské činnosti a profesí* (Ničevova 1987: 43; Vätov 2002: 13) – působí jako motivující faktor pro vznik frazeologických jednotek nebo pro frazeologizaci již existujících ustálených slovních spojení.

Moderní podoba sportu je záležitostí až přibližně posledních sta až sto dvacet let, přičemž masovější podoby nabývá teprve v období mezi světovými válkami. Proto lze očekávat, že idiomy a frazémy z podoblasti sportovní náleží z hlediska svého vzniku do období přibližně posledního století, ale jejich rozšíření bude spíše spjato teprve s rozvojem rozhlasu a

později televize. Sport (podobně jako jemu nejbližší podoblasti vojenství a hry) se vyznačuje výskytem ústředního faktoru boje, soupeření, soutěživosti, kdy na jedné straně nakonec spatříme Vítěze a na straně druhé Poraženého. Tento základní vztah se objevuje i mimo sport a jemu blízké sféry, především v politice (třebaže nejenom tam, i když zase hlavně zásluhou sdělovacích prostředků je právě politický střet, ze své podstaty nikdy nekončící, nabízen veřejnosti den co den ke „konzumaci“).

Cílem našeho příspěvku je přiblížit výsledky pouze malé části výzkumu v této oblasti, a to výsledky spjaté s excerpcí příslušného frazeologického materiálu z vybraných frazeologických slovníků bulharštiny, chorvatštiny a češtiny, tedy s procesem tzv. frazeografického průzkumu. V příspěvku se budeme zabývat materiálem z části frazeografické produkce zmíněných jazyků. Z bulharských a chorvatských slovníků jsme se zaměřili na novější, rozsahem však menší slovníkové příručky, a to *Frazeologický slovník bulharského jazyka* (K. Ničevová 2002), *Malý frazeologický slovník bulharského jazyka* (V. Vátov 1999), *Chorvatský frazeologický slovník* (A. Menacová a kol. 2003) a překladový *Chorvatsko-česko-slovenský frazeologický slovník* (A. Menacová a kol. 1998). Z české produkce jsme použili všechny dosud vyšlé svazky *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (Čermák a kol. 1983 /Přirovnání/, 1988 /Výrazy neslovesné/, 1994 /Výrazy slovesné/).¹

Pro účely příspěvku budeme shromážděné jednotky analyzovat především z hlediska sémantického a tematického.

TEMATICKÉ HLEDISKO: Ze sledovaných bulharských a chorvatských slovníků jsme získali velmi podobný počet jednotek spjatých tematicky s oblastí sportu: z bulharských 22, z chorvatských 18. Z českých SČFI pak 77. Výrazná převaha u českých jednotek je způsobená především daleko větším rozsahem dosud excerpovaných českých zdrojů, příčinou ale může být též rozdílné hledisko autorů slovníků při určování toho, co lze ještě považovat za frazém (tj. frazeologickou jednotku)² a co už ne. A je známo, že frazeologická koncepce Františka Čermáka a dalších autorů Slovníků české frazeologie a idiomatiky má širší charakter. Zatímco tematické profily bulharských a chorvatských frazémů vykazují jistou blízkost v tom, která sportovní oblast je frazeologicky nejzastoupenější,

---

¹ V budoucnu přirozeně dojde i na excerpci zásadních frazeologických slovníkových příruček bulharštiny a chorvatštiny: dvoudílného *Frazeologického slovníku bulharského jazyka* (K. Ničevová a kol. 1974, 1975) a *Frazeologického slovníku chorvatského neboli srbského jazyka* (J. Matešić 1982).

² V našem pojetí v souladu s koncepcí F. Čermáka vnímáme oba termíny jako synonymní.

české frazémy se v tomto ohledu na první pohled odlišují. U bulh. a chorv. jsou patrné dvě výrazné tematické oblasti: *sport a hry obecně* (bg 5, hr 7) a *kolektivní sporty a míčové hry* (bg 9, hr 8). Sledované chorvatské zdroje se tímto fakticky vyčerpávají, zatímco bulharské zdroje jsou ještě výrazněji zastoupeny v tematické oblasti *střeleckých sportů* (bg 4) a *závodů typu start-cíl* (bg 4). U češtiny je výrazně nejobsáhlejší oblast *sportu a her obecně* (cz 32), druhá nejpočetněji zastoupená tematická oblast *silových sportů* má o polovinu méně jednotek (cz 16). Údaj je o to pozoruhodnější, že příklady z této tematické oblasti jsme v inkriminovaných bulharských slovnících nezaznamenali vůbec, v chorvatských pak pouze jeden, a to ještě do jisté míry sporný.

SÉMANTICKÉ HLEDISKO: Na stanovené ploše vymezené pro náš příspěvek se nebudeme věnovat podrobné sémantické analýze všech excerpovaných frazémů, pozastavíme se pouze u těch tematických skupin, které byly v rámci jednotlivých jazyků zastoupeny největším počtem frazeologických jednotek. Frazémy z nejzastoupenější české skupiny (*sport, hry obecně*) vykazují čtyři výrazné sémantické oblasti: 1. „čestné, nebo naopak nečestné jednání, chování“ (př. *dodržovat pravidla hry, hrát fér hru x nehrát fér*), 2. „způsob a průběh soupeření“ (př. *hrát při zdi, dostat se do čela, lámat rekordy*), 3. „pozitivní rezultat soupeření“ (př. *vyhrát o prsa, vyhrát na celé čáře*) a 4. „negativní rezultat soupeření“ (př. *prohrát na celé čáře, vzít něco sportovně*). Frazémy z druhé nejpočetnější české sémantické skupiny (*silové sporty*) v našem výběru vyjadřují především „fyzickou slabost“ (s pejorativním příznakem – př. *muší váha*), anebo naopak „fyzickou sílu“ (př. *těžká váha*), v jednom případě s dalším sémantickým rysem „tělesná krása“ (*mít tělo/postavu jako atlet*). Blízký význam mají oba frazémy s komponentem *rána* – *dobře mířená rána* znamená „účinné zasažení protivníka slovním útokem“, kdežto *rána pod pás* (s verbalizovanou variantou *dát někomu ránu pod pás*) vykazuje nadto ještě sémantické rysy „neočekávanost“, „zákeřnost“; objekt útoku totiž vykonavatele takto hodnoceného činu nevnímá automaticky jako protivníka, ba často naopak jako přítele (Čermák, Hronek, Mahač 1988: 283).

Nejvíce jednotek mezi **chorvatskými** příklady jsme zařadili do skupiny *kolektivní sporty, míčové hry*. Až na dvě výjimky jsou tyto jednotky explicitně nebo implicitně spjaty s míčem jakožto častým prostředkem takových sportů. Významy jednotlivých frazémů jsou poměrně rozmanité, komponent *míč, míček (lopta, loptica)* sám o sobě však většinou není pro frazeologický význam klíčový. V jakémsi alegorickém schématu představuje míč objektivizovaný problém, slovesný

komponent pak vyjadřuje způsob, jak se s takovým problémem nakládá nebo co s ním učinit (tj. jak ho vyřešit). Př.: *spustiti loptu (na zemlji)* a *stati na loptu* „uklidnit vyostřenou situaci, nedělat unáhlené závěry, střízlivě posoudit problém“, *prebacivati lopticu* „odmítat odpovědnost a přehazovat ji na druhé“, *vratiti/vraćati lopticu* „odpovědět na určitý čin stejným způsobem“, *zabiti/dati sebi/si autogol* „sám sebe v něčem omezit, poškodit se“ (Menac, Fink Arsovski, Venturin 2003: 153).

Skupina *kolektivních sportů a míčových her* je nejzastoupenější též u **bulharských** excerpt, včetně převahy frazémů obsahujících komponent *míč (monka)*. Sémantika těchto frazémů je rovněž velmi pestrá, v některých případech ekvivalentní s formálně identickými chorvatskými protějšky: *прехвърлям/подавам топката* viz *prebacivati lopticu*, *успокоявам топката* a *задръж топката* viz *stati na loptu*, sémantickými ekvivalenty jsou rovněž bulh. *едно на нула за мене/тебе* a chorv. *jedan nula za nekoga*, znamenající „být zatím úspěšnější“ (a doplňme tu i čes. *jedna nula pro někoho*, který však SČFI-VN neuvádí). Frazém *топката е у мен* lze vnímat jako opozitní k *прехвърлям/подавам топката*. Specifickou, spíše neprůhlednou sémantiku „činit na někoho velký až mimořádný dojem“ má frazém *скривам топката/шайбата на някого*. Podobně sémanticky neprůhledný je též frazém *бия дузната на някого*, znamenající „rozchod s někým, s kým jsem měl dobré vztahy“. Frazémy *показвам жълт картон на някого* „výstraha“ a *показвам червен картон на някого* „stop“ jsou nesporně inspirovány fotbalem³.

---

³ Více o nich viz Krejčí 2008.

**PŘEHLED EXCERPOVANÝCH FRAZÉMŮ Z TEMATICKÉ
OBLASTI „SPORT“**

TEMATICKÁ ↓ SKUPINA ↓	Bulharské slovníky	Chorvatské slovníky	České slovníky
sport, hry obecně (poctivost/nepoctivost ve hře; průběh hry; dosahování výjimečných výkonů; ukončení závodu – vítězství, porážka)	- правилата на играта - игра си играя - вадя от играта <i>НЯКОГО</i> - вън от играта СЪМ - номер едно	- pravila igre - ući u igru - biti u igri - ispasti iz igre - izbaciti iz igre <i>nekoga</i> - namjestiti igru <i>nekomu</i> - prva liga	- dát lidem chléb a hry - dělat něco ze sportu - hájit barvy něčeho - fair play - být fér (<i>k někomu</i>) - hrát (<i>s někým</i>) fér - hrát fér hru - dodržovat pravidla hry - být nefér (<i>k někomu</i>) - hrát nefér - nehrát fér - filmovat/ nafilmovat to/něco na někoho - hrát při zdi - nasadit tempo - dostat se do čela - ujmout se vedení - dosáhnout rekordu - lámat rekordy - protrhnout cílovou pásku (<i>jako několikátý</i>) - zvítězit na body - vyhrát o prsa - vyhrát o koňskou délku - vyhrát na celé čáře - stanout na stupních vítězů - prohrát to u někoho - prohrát o prsa - prohrát o koňskou délku - prohrát na celé čáře - brát/vzít to/něco sportovně - mít sportovního ducha - vypadnout v prvním kole - mít (už) odehráno

<p>kolektivní sporty, míčové hry</p>	<p>- задръж топката - успокоявам топката - топката е у мен - скривам топката/ шайбата на някого - прехвърлям/подавам топката - бия дузпата на някого - едно на нула за мене/ тебе - показвам жълт картон на някого -показвам червен картон на някого</p>	<p>- biti/naći se u autu - na prvu loptu - spustiti loptu (na zemlju) - stati na loptu - prebacivati lopticu - vratiti lopticu nekome - zabiti/dati sebi/si autogol - jedan nula za nekoga</p>	<p>- hrát s někým ping-pong - klamání tělem - dělat/udělat něco z voleje - nahrát někomu (něčím) na smeč - vrátit (někomu) smeč - malá domů - dát někomu gól - dát někomu kopačky - dostat kopačky - mít oči jako tenisáky</p>
	9	8	10

ТЕМАТИКÁ ↓ SKUPINA ↓	Bulharské slovníky	Chorvatské slovníky	České slovníky
<p>silové sporty (těžká atletika, technické disciplíny lehké atletiky, gymnastika apod.)</p>		<p>- niski udarac</p>	<p>- vstoupit do politické/veřejné arény - muší váha - papírová váha - pérová váha - těžká váha - být silný jako zápasník - mít svaly jako zápasník - mít tělo/postavu jako atlet - dobře mířená rána - rána pod pás (dát někomu ránu pod pás) - dělat kotrmelec - udělat kotrmelec</p>

			<ul style="list-style-type: none"> - dát/dávat si lehy - skákat metr dvacet - zvednout laťku (příliš) vysoko - odrazový můstek <p style="text-align: right;">1 16</p>
střelecké sporty	<ul style="list-style-type: none"> - уцелвам (в) шестицата - удрям деветката - удрям десетката - целя се в десетката <p style="text-align: right;">4</p>		<ul style="list-style-type: none"> - sloužit (<i>někomu</i>) za terč (<i>něčeho</i>) - trefit se do černého - mířit/zamířit do černého <p style="text-align: right;">3</p>
závody typu start–cíl	<ul style="list-style-type: none"> - на старта съм - едни гърди <i>пред някого</i> съм - на финала съм -на финалната права съм <p style="text-align: right;">4</p>	<ul style="list-style-type: none"> - u/na (samom) startu - mrtva trka 	<ul style="list-style-type: none"> - mít (někde) svého koně - ležet na znak/naznak/na znaku - převzít štafetu od někoho - předat někomu štafetu - běžet <i>s někým/nečím</i> o závod - jako o závod - nasadit trhák - umět šlápnout na pedál - jezdit jako Chiron - jezdit jako Fittipaldi - cílová rovinka - cílová páska <p style="text-align: right;">2 12</p>
stav kondice; věková kategorie			<ul style="list-style-type: none"> - být fit - být ve formě - starší dorostenka <p style="text-align: right;">3</p>
jiné			<ul style="list-style-type: none"> - padat jako kuželky <p style="text-align: right;">1</p>

LITERATURA:

- Čermák, Hronek, Mahač 1988:** Čermák, F., Hronek, J., Mahač, J. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné*. Praha: Academia, 1988.
- Krejčí 2006:** Krejčí, P. *Bulharská a česká publicistická frazeologie ve vzájemném srovnání*. Brno: Masarykova univerzita, 2006.
- Krejčí 2008:** Krejčí, P. Několik poznámek k užití idiomů v politických komentářích (na bázi bulharštiny a češtiny). // *K diferenciaci jazykových prostředků*, ed. E. Jandová, Ostrava: Ostravská univerzita, 2008. [vyd. na CD].
- Menac, Fink Arsovski, Ventrurin 2003:** Menac, A., Fink Arsovski, Ž., Ventrurin, R. *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2003.
- Mlacek, Ďurčo 1995:** Mlacek, J., Ďurčo, P. a kol. *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul, 1995.
- Mrhačová 1999:** Mrhačová, E.: Názvy zvířat v české frazeologii a idiomatice. Tematický frazeologický slovník I. // *Spisy Filozofické fakulty Ostravské univerzity*, 1999.
- Ničevova 1987:** Ницева, К.: Българска фразеология. София: Наука и изкуство, 1987.
- Vătov 2002:** ВЪТОВ, В. *Библията в езика ни. Речник на фразеологизмите с библейски произход*. Велико Търново: Слово, 2002.

СЕМАНТИКО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛНИ МОДЕЛИ СЪС САМО-/SAMO-, СЕБЕ-/SEBE- И АВТО-/AUTO- В ЕЗИКА НА СЪВРЕМЕННИТЕ БЪЛГАРСКИ И ЧЕШКИ МЕДИИ

Божана Нишева

*Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН, София*

The paper studies the changes in the functioning and realization of the nominal and verbal semantic and word-formation models with *само-/samo-*, *себе-/sebe-* and *авто-/auto-*. It analyzes Bulgarian and Czech neologism groups commonly employed in the language of media. Special attention is paid to the variability and competition arising between the neologisms containing these word-formation components, as well as to the process of semantic deconcretization of *само-/samo-*, *себе-/sebe-* and *авто-/auto-*.

Keywords: semantic and word-formation models, word-formation means, variability, competition, autochtonization.

Интересът към семантико-словообразователните именни и глаголни модели с първи местоименен член **само-/samo-**, **себе-/sebe-** и със зает компонент **авто-/auto-**, изразяващи възвратност (в широк смисъл), бе породен от едно по-широко изследване на иновационните процеси в български и чешки език (Нишева 2009). Анализът на голям корпус български и чешки неологичен материал показва, че формациите, образувани със **само-/samo-** и **себе-/sebe-**, представляват динамична група от новия лексикален фонд, манифестираща тенденцията към национализация/автохтонизация. Откри се също така фактът, че по-отдавнашното функциониране на интернационалния компонент **авто-/auto-**¹ и в двата езика, не става предпоставка за неговото доминантно участие в съвременния словообразователен процес.²

---

¹ Има се предвид компонентът **авто-/auto-**, който в думи като напр. б. *автопортрет*; ч. *autokarikatura* се реализира със значение, синонимно на значението на **само-/samo-** и **себе-/sebe-**, т. е. ‘собствен, личен, свой’.

² В повечето други случаи, като напр. при синонимните компоненти **противо-/proti-** и **анти-/anti-**; **лъже-/lži-** и **псевдо-/pseudo-**, под влияние на тенденцията

Във всички славянски езици съществува словообразователен тип с домашни прономинални компоненти **само-/samo-** и **себе-/sebe-** (Иванчев 1977: 37–53). В езиковедската литературата по въпроса се посочва, че с местоимението (**самъ*), с форма **само-/samo-** или **себе-/sebe-**³, регистрирано още в старобългарския, в славянските езици най-често се калкират интернационализми с първа част **авто-/auto-** (Гладкова 2000: 317; Аврамова 2003: 149).

Като екстралингвистични фактори, предизвикващи динамика при имената и глаголите със **само-/samo-**, **себе-/sebe-** и **авто-/auto-** в съвременния български и съвременния чешки, се изтъкват напредващата автоматизацията на живота и решаващата роля на антропоцентризма при изграждането на съвременната картина на света (Гладкова 2000: 317). Това дава основание на учените да говорят за нарастване влиянието на личното начало в словообразуването, за така нар. персонализация в него⁴, която, разбира се, има и редица други резултати.

В изследванията, посветени на групите имена и глаголи, оформени с препозитивен компонент **само-/samo-** и **себе-/sebe-** в чешки и/или български, е отразено следното състояние към момента. Въз основа на задълбочен анализ на голям корпус възвратни глаголи от различни славянски езици С. Иванчев потвърждава заключението на Б. Норман, че глаголите от типа рефлексива тантум (*самонаказвам се*), оформени с препозитивен местоименен формант *само-* и едновременно с възвратната частица *се* и (много по-рядко) *си* са „специфична особеност на съвременния български език“ (Иванчев 1977: 37, 40). Това основно различие между българския и останалите славянски езици се запазва и днес. При образуването на нови глаголи в български компонентът **само-** е с по-висока продуктивност от **себе-** (Радева 1991: 192–193), напр. *самолустрирам се*, *самотивирам се*, *саморезентирам се*, *саморекламирам се*, *самофинансирам се* и др.

Най-новият материал показва, че същото несъответствие между български и чешки се наблюдава и при имената. Освен нови процесу-

---

към интернационализация, става доминантна употребата на заетия (интернационален) словообразователен формант.

³ В чешки съществуват още два изконни словообразователни модела с местоименен препозитивен компонент, първият от тях е със **sobě-** (дативна форма на възвратното местоимение *sebe*), напр. *soběhrdý*, *sobělibý*, вторият със **svě-** (от притежателното местоимение *svůj*), напр. *svělibý*, *svémoc*. Данните от „LEXIKO – Databáze heslářů“, която е достъпна на страницата на Института за чешки език, показват, че в по-ново време възниква напр. думата *soběstředný*, но за особена активност и на двата модела засега не може да се говори.

⁴ Терминът е на Е. А. Земская, вж. също: (Матияшевич 2000: 174).

ални съществителни *самотивирание/самотивация, самопрезентиране/самопрезентация, самофинансиране* и др., които кореспондират със съответния произвеждащ глагол, в езика на медиите намираме множество нови имена, резултат от модификация със **само-**, напр.: *самопомощ, самореклама, самореклама, самореклама, самоснимка, самотест* (комп.), *самоучител, самоцитат*. Посочените единици отпращат към конструкции от деятелен залог със *себе си* (със или без предлог), в които има „синтактична рефлексивност“ (Ницолова 2008: 241; Ружичка 1973), напр. *помагам сам на себе си, тестирам сам себе си, уча сам себе си, цитирам сам себе си*. Увеличава се също броят на адективизираните причастия от типа *самопочстващ, самопродаващ* (автомат), *самоснимащ*. Тъй като глаголи като **самопочствам се, *самопродавам* и под. не са регистрирани, посочените неологизми могат да се разглеждат или като следствие от композиционно-суфиксно образуване и прибавяне на възвратната частица *се*, или като модификация на вече съществуващите в езика причастни форми *почстващ, продаващ, снимащ*.

Съществено явление, надхвърлящо границите на оказионалното словообразуване, е постепенното активизиране на субстантивни словообразователни модели със **себе-**. Такива са например названия като *себеосъществуване*⁵, *себемотивация*, при които отново може да се говори за двойна мотивация, т. е. неологизмите от този тип се свързват семантично както с немодифицирано процесуално съществително, така и с модифициран възвратен глагол. Много вероятно тук е и влиянието на аналогията⁶. Като модификационни структури еднозначно могат да се определят напр. формациите: *себеобраз, себепортрет, себепредстава*. Повечето от новообразуваните съществителни със **себе-** са вариантни на вече съществуващи, или на паралелно появили се, в езика имена със **само-**, срв. напр. *себелечение – самолечение, себемнение – самомнение, себеобучение – самообучение, себепомощ – самопомощ* и др. Материалът, с който разполагаме, засега не показва подобна динамика при прилагателните.

В чешки се наблюдават следните динамични явления. Вероятно едно от първите споменавания за възвратните глаголи с препозитивен

⁵ В. Радева разглежда формации със **само-** и наставка **-не**, напр. *самообслужване*, като сложни съществителни за отвлечени действия и признаци, които имат двойна мотивация (Радева 1987: 95).

⁶ Срв. двойките глаголи и съществителни със **само-**: *самоосъществувам се – самоосъществуване; самотивирам се – самотивация*.

компонент **sebe-** е в сп. *Naše řeč* от 1921 г.⁷ През шестдесетте години на миналия век П. Хаусер (Хаусер 1960: 263) обръща внимание на нарастването броя на съществителните от типа *samoobsluha*. В статията си от 2000 г. Х. Гладкова посочва, че: „K otázce slovnědruhov^é platnosti kompozit [със **sebe-**, **samo-**, бел. Б. Н.] je třeba uvést, že v slv. j. se takovýmto skládáním tvoří podle odborné literatury pouze substantiva a adjektiva, nikoli však slovesa (srov. též Šlosar 1999). Skládání s formantem samo- je v češ. u subst. hodnoceno jako produktivní, u adj. jako nepřilíš produktivní.“ (Гладкова 2000: 320). По-нататък Х. Гладкова отбелязва, че материалът от Корпуса на чешкия език свидетелства за увеличаване броя на чешките прилагателни, образувани както с компонент **sebe-**, така и с компонент **samo-**.

Най-разпространен в съвременния чешки остава типът, модифициран със **samo-**, който Д. Шлосар (Шлосар 1999: 61) определя като доминиращ още от средночешкия период. Това е типът прилагателни с постпозитивен девербативен член, напр. *samobarvící, samoléčebný, samonamáčecí, samonavijecí, samoodmrazovací, samoopalovací, samopřekládací, samoskládací, samotlumící* и др. И в български, и в чешки прилагателните, образувани със **само-/samo-**, са предимно от терминологичната лексика и проникват в езика на медиите заедно с наименованията на продуктите, към които се отнасят. Неологичният чешки материал съдържа и множество прилагателни със **sebe-**, като за разлика от състоянието, което регистрира Д. Шлосар⁸, днес е най-многобройна групата изразяваща един и същ вършител и предмет (цел) на действието, напр. *sebeprezentační, sebepropagační, seberegulační, sebereklamní, sebestředný, sebevzhlíživý* и др.

Речници на новите думи *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* (по-нататък SN 1) (SN 1: 1998) и *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* (по-нататък SN 2) (SN 2: 2004) свидетелстват и за следните иновационни процеси в чешки език. Изравнява се активността на

⁷ Й. Хорнянски, авторът на цитираната бележка, коментира изречението „Sebe-vzdělávejte se dále všichni mladí, do jednoho připravujte se ke zkouškám na měšť. školu atd.“ с думите: „Nesmysl ten je vytištěn písmem proloženým, aby dobře padl do oka. Obáváme se, že i jiní jednatelé učitelských spolků budou následovati, ano i do obecné mluvy vloudí se tato nová nestvůra, a pak budeme slýchati: “Sebepoznávejte se, sebezdokonalujte se, sebeobětujte se“ atd. (Хорнянски 1921).

⁸ „Stejný přední člen [**sebe-**, бел. Б. Н.] připojený ke komparativu adjektiva (sebelepší, sebekonkrétnější) však má v nové češtině novou funkci. ... Ve střední době je jeho výskyt vzácný; teprve od obrození nabývá na frekvenci. V našem století se jeho produktivita vystupňovává a zároveň s tím se přední člen kompozita přetváří v modifikační prefix s funkcí vyjadřovat připuštění nejvyšší míry vlastnosti.“ (Шлосар 1999: 61).

компонент **sebe-** (с него в SN 1 и SN 2 са регистрирани общо 34 неологизма) и **samo-** (с него в SN 1 и SN 2 са посочени 33 нови думи). Налице е също така профиляция на словообразователните средства, изразяващи възвратност. За разлика от български, в който и при съществителните, и при прилагателните имена преобладава активността на формант **само-**, в чешки при съществителните е по-активен формант **sebe-** (с него в SN 1 и SN 2 са фиксирани общо 21 неологизма, а със **samo-** 16), със **samo-** по-често се образуват прилагателни имена (в SN 1 и SN 2 са регистрирани 15 нови прилагателни със **samo-** и едва 8 със **sebe-**). В резултат на очертаните тенденции с българския компонент **само-** и с чешкия **sebe-** възникват семантично еквивалентни нови съществителни, напр. *sebeiluze* – *самоилюзия*, *sebeparodie* – *самопародия*, *sebereklama* – *самореклама* и др.

За установяването на семантично-словообразователни паралели между български и чешки (и между останалите славянски езици) решаваща роля има активното заемане от английски език. Резултат от адаптацията на англицизми в български са напр. неологизмите: *автомениджмънт* (self-management, automanagement), *самоу̀нгрейдване* (self-upgrading), *себенпрезентирание* (self-presenting); в чешки: *autoprogramování* (self-programming), *sebepropagovat se* (self-propagation), *sebeučení se* (self-studying) и др.

Най-новият материал, ексцерпиран от чешки медийни текстове, показва и още едно динамично явление. Въпреки че и в двата съвременни езика глаголната динамика се проявява значително по-слабо от именната, в чешки с най-висока активност, при образуване на глаголи с изконни словообразователни средства, се отличават именно компонентите **samo-** и **sebe-**. За непродуктивността на **samo-** и **sebe-** в глаголното словообразуване на чешки език свидетелства фактът, че в Речника на книжовния чешки език не е посочен нито един глагол от този тип.⁹ В SN 1, SN 2 и в езика на съвременните медиите обаче са регистрирани както глаголи със **samo-**, напр. *samoprivatizovat*, *samostudovat*, немалка част от които са оформени и с прономинален препозитивен член, и с възвратна частица *se*, напр. *samoobsloužit se*, *samoopalovat se*, *samovyšetřovat se*, така и със **sebe-**, напр. *sebeanalýzovat se*, *sebedefinovat se*, *sebeomezovat se*, *sebeopozorovat se*. Макар че глаголите със **само-** не са ново явление за българския, за сравнение е необходимо да се посочи, че в българските медии през същия период нараства употребата на неологизми със и без възвратна

⁹ Има се предвид *Slovník spisovného jazyka českého*, III. díl. R–U (SSJČ 1966).

частица, напр. *самокатастрофирам, самодефинирам се, самоосигурявам се, саморазмразявам се, саморегистрирам се, саморепликирам се, самоцитирам се* и др. От друга страна, иновация в български е активизирането на глаголни словообразователни модели със **себе-**, въпреки че някои от тях не са стилово неутрални, а и често са резултат от okazjiнално словообразуване, напр. *себенахъсвам се, себерекламирам се, себехаресвам се*. Посочените примери илюстрират разширяващата се словообразователна съчетаемост на формантите **само-/samo-** и **себе-/sebe-**, която е свързана с възникването на все повече хибридни формации.

При образуването на лексеми, изразяващи възвратност в общ смисъл, се наблюдава значителна конкуренция между изконните компоненти **само-/samo-**, **себе-/sebe-** и заетия **авто-/auto-**. На това явление в чешки обръща внимание О. Мартинцова. Тя подчертава, че „k dosavadním slovům se složkou *sebe-* se přitvářejí neologizmy se složkou *auto-* (k *sebekontrola* vzniká neologizmus *autokontrola*); [...] přitváření probíhá i naopak (k *autocenzura* – neologizmus *sebecenzura*).“ (Мартинцова 2000: 155). Същият процес се проявява и в български, където възникват следните тричленни редове: *автореализация – себереализация – самореализация*; към вече съществуващата двойка *автосугестия – самовнушение* се образуват *себевнушение* и *автовнушение* и т. н. С други думи, разширяването на словообразователните възможности на **само-/samo-**, **себе-/sebe-** и **авто-/auto-**, води до паралелната им употреба, т. е. до функционирането им не само като вариантни, но и като конкурентни форманти, в чешката, а също и в българската, словообразователна система.

Вариантността и синонимията при изследваните словообразователни средства обуславя появата на процес на семантична деконкретизация на **само-/samo-**, **себе-/sebe-** и **авто-/auto-**. Така напр. със **sebe-/себе-** в преобладаващите случаи се означава общият вършител и предмет (цел) на действието. В чешките речници на новите думи **auto-** се определя като компонент със семантика от гръцки ‘autos, сам, само-’. Въз основа на материала от първия том чешкия речник на неологизмите Х. Гладкова констатира семантичната специализация на **sebe-** за изразяване на възвратност, докато за **samo-** посочва, че компонентът се реализира единствено със значение ‘*samočinný, samočinně*’ (Гладкова 2000: 318). Материалът от SN 2¹⁰ обаче свидетелства за промяна на динамиката в кратък период от време. **Samo-**

¹⁰ В SN 2 2004: 401 вече са посочени две отделни значения на **samo-**: 1. ‘*samočinný, samočinně*’; 2. ‘*samostatně, sám, bez cizí pomoci, zásahu*’.

отново започва да се реализира във формации, изразяващи рефлексивност в широк смисъл. Въпреки че нито един от компонентите **себе-**, **само-** и **авто-** не е посочен в Речника на новите думи и значения в българския език, към подобно заключение води и анализа на българския неологичен материал. Например в български, освен по-старото *автопортрет*, в областта на фотографията започват да се употребяват също и *себепортрет* и *самопортрет*, в областта на мениджмънта се говори за *автопрезентация*, *себепрезентация* или за *самопрезентация* и др. В чешки в сферата на информатиката започва да се използва неосемантизмът *autokorekce*¹¹, а паралелно с него и *sebekorekce* и *samokorekce*, оформят се редове от словообразователни синоними, напр. *autoprogramování* – *sebeprogramování* – *samoprogramování*, *autoléčba* – *sebeléčba* – *samoléčba* и др. Разгледаните процеси се зараждат и проявяват в различни комуникативни области, от които проникват в езика на медиите. За вариантността и конкуренцията между трите компонента, и между лексемите, образувани с тях, в медийните текстове, допринасят също така тенденцията към езикова икономия и стремежът на авторите за разнообразяване на изказа.

Посоченото дотук поставя въпроса за актуалния статут на **само-/samo-**, **себе-/sebe-** и **авто-/auto-** в чешката и българската словообразователна система. Може да се твърди, че разглежданите словообразователни компоненти започват да се преосмислят семантично и функционално, т.е. започват да се афиксоидизират. Както отбелязва И. Боздехова „ve složených dějových substantivech (i v některých jiných složeninách) se uplatňují poměrně často původní příslovce *znovu*, *spolu* a zájmena *sebe*, *samo*. Jejich vlastní sémantický význam v 1. členu složeniny je ve srovnání se samostatným užitím oslaben, a tak se jejich funkce blíží funkci předpon – složeniny s těmito komponenty se proto někdy považují za odvozená slova“ (Боздехова 1994: 75). Като се опира на това твърдение, Ц. Аврамова причислява **само-/samo-** и **себе-/sebe-** към радикалния словообразователен инвентар (Аврамова 2003: 150). В съответствие с посоченото от С. Иванчев, че е „съвсем явна необходимостта морфът **само-** да бъде включен в глаголно-префиксалния инвентар на българския език (а очевидно и на източните славянски езици и преди всичко на руския език)“ (Иванчев 1977: 49), и с оглед на направения анализ, смятаме, че **само-/samo-**, **себе-/sebe-** и **авто-/auto-** са семантично и функционално по-близки до префиксоидите.

¹¹ В значение ‘система, която може да коригира собствените си грешки’.

Разгледаните динамични явления, проявяващи се при тази конкретна група словообразователни средства, възникват в контекста на динамични тенденции с по-широк и по-комплексен характер. Те имат отношение към въпроса за семантичните корелации, установяващи се между неологизмите с префиксоиди, т.е. към въпроса за синонимията и антонимията на словообразователните средства. Иначе казано, от съществено значение за изясняването на проблематиката, свързана с префиксоидното словообразуване, е по-детайлното проследяване на функционирането на различни по устойчивост семантични словообразователни парадигми в съвременните славянски езици. Що се отнася до езика на медиите, той е подходящ източник на материал за тези цели, тъй като в него се сблъскват, но същевременно се и интерферират езикови средства с различни комуникативно-стилистични особености.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аврамова 2003:** Аврамова, Ц. *Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век*. София: Heron Press, 2003.
- Боздехова 1994:** Bozděchová, I. *Tvoření slov skládáním*. Praha: Institut sociálních vztahů, 1994.
- Гладкова 2000:** Gladkova, H. Kompozita se samo- a sebe- ve slovanských jazycích. // *Studia etymologica Brunensia* 1. I. Janyšková, H. Karlíková (eds.). Praha, 2000, 317–328.
- Иванчев 1977:** Иванчев, С. Един неописан семантико-словообразователен глаголен модел на съвременния български книжовен език. // *Закономерности на развитието на славянските езици*. София: Изд. на БАН, 1977, 37–54.
- Мартинцова 2000:** Martincová, O. Synonymie a antonymie u slovotvorných neologizmů. // *Słowotwórstwo a inne sposoby nominacji. Materiały z 4 konferencji Komisji Słowotwórstwa przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów. Katowice 27–29 września. 2000*, 153–157.
- Матияшевич 2000:** Матияшевич, Е. Деривационные процессы в славянских языках конца XX. столетия. // *V. Международнiй симпозиум Состояние и перспективи сопоставительных исследований русского и других языков. Доклады*. Белград–Ниш, 30 мая–1 июня 2000 г. Белград, 2000, 142–148.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2008.

- Нишева 2009:** Niševa, V. *Inovační procesy v české a bulharské jazykové situaci (na materiálu jazyka médií)*. Дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“, Прага, 2009.
- Радева 1987:** Радева, В. *Българското словообразуване*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1987.
- Радева 1991:** Радева, В. *Словообразуването в българския книжовен език*. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1991.
- Хаусер 1960:** Hauser, P. Složená podstatná jména s první částí samo-. // *Naše řeč*, 1960, № 43, 262–268.
- Хорнянски 1921:** Hornánský, J. „Sebevzdělávejte se!“ // *Naše řeč*, 1921, № 5. 12.1.2010. <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=1030>
- Шлосар 1999:** Šlosar, D. *Česká kompozita diachronně*. Brno: Masarykova univerzita v Brně, 1999.

Речници и източници на ексцерпирания езиков материал:

- Пернишка, Благоева, Колковска 2001:** Пернишка, Е., Благоева, Д., Колковска, С. *Речник на новите думи и значения в българския език*, София: Наука и изкуство, 2001.
- Český národní korpus – SYN2006pub.** Ústav Českého národního korpusu FF UK, Praha 2005. Достъпен от WWW: <<http://www.korpus.cz>>.
- LEXIKO** – webové hnízdo o novodobé české slovní zásobě a výkladových slovnících. Oddělení současné lexikologie a lexikografie ÚJČ AV ČR, v.v.i. Достъпен от WWW: <<http://lexiko.ujc.cas.cz>>.
- Neologická databáze oddělení lexikograficko-terminologického ÚJČ AV ČR,** v. v. i.
- SSJČ 1966:** *Slovník spisovného jazyka českého*. III. díl. R–U. Praha: Nakladatelství ČAV, 1966.
- SN 1 1998:** *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, Praha: Nakladatelství Academia, 1998.
- SN 2 2004:** *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů*, Praha: Nakladatelství Academia, 2004.

СТИЛИСТИЧНИ ТРАНСПОЗИЦИИ НА КАТЕГОРИИТЕ ЛИЦЕ И ЧИСЛО В РЕЧТА НА ФОРУМСКИТЕ МАЙКИ

Биляна Тодорова
Югозападен университет „Неофит Рилски“

The aim of the research is to represent some stylistic transpositions of the grammatical categories ‘person’ and ‘number’ in the speech of mothers who write in Internet forums. We put the accent on a special usage of 1p. pl. in place of 3p. sg. Mothers use it when they speak about their children for different reasons – cultural, psychological, etc.

Keywords: Mother’s speech, Internet forum, stylistic transposition, person, number.

Струва ни се, че макар да е все още необичайно, изследването на речта в интернет пространството не е модерно занимание. То е просто наложително. И понеже „жанровете, които формират нормите днес, са преди всичко *форум, блог и чат*“ (Кирова 2008) като „днес форумът и блогът изпъкват като организационен модел с най-сериозно обществено присъствие и влияние“, в последните две години вниманието ни бе насочено към речта на майките във форумите и по-специално във форума на вече трансформираното в „Денят е прекрасен“ предаване „Часът на мама“. Причината е, че този форум е сравнително млад, достатъчно активен, но не толкова голям, колкото най-известния портал *bg-тата*. Разбира се, социалната му роля е значително по-малка, но пък е много по-лесен за наблюдаване и изследване.

В настоящата работа бихме искали да обърнем внимание на една употреба, изключително характерна за речта на майките не само във форумите. Става въпрос за стилистичната транспозиция на категориите „лице“ и „число“ в речта на т.нар. „форумки“. „Транспозицията на една морфологична единица е употребата ѝ в контекст, който противоречи на нейното основно значение“ (Ницолова 1986: 57). Граматичните метафори са много по-малко изследвани, тъй като „не бият на очи“, тясно свързани са с контекста и се различават от лексикалните по своята абстрактност и ограниченост в рамките на една категория (Станева 1994: 232).

Категорията лице е твърде податлива на граматична транспозиция. Тя е „свързана със системата от граматични форми, изразяващи отношението на глаголното лице към участниците в говорния акт (говорещото лице и събеседника, адресата на действието) в процеса на речевото общуване“ (Станков 1994: 189).

Както е известно, категорията е тричленна: първо лице е лицето, което говори, адресантът, второ лице е лицето, което приема съобщението, адресатът, а третото лице не е комуникант, то е външно на конкретния комуникативен акт. Категорията лице е характерна за глаголите и за личните (и притежателните) местоимения, като тези класове думи са тясно свързани. „Ето защо голяма част от стилистичните значения на глаголните лица в известен смисъл са и значения на съответните лични местоимения и на числото на глагола“ (Станков 1994: 189).

Кое е особено характерно за транспозицията, за която говорим сега? Най-напред, тя не е намерила място в голямата част от изследванията на преносните употреби на местоименията и глаголните категории. Второ: много по-лесно и безпроблемно е пренасянето на значения в рамките само на една категория – лице или число, и много по-рядко това засяга две категории. Транспозициите, свързани с категорията число, засягат всички лица – описани са употребата на 1 л. мн.ч. вм. 1 л. ед.ч., на 2 л. мн.ч. вм. 2 л. ед.ч., на 3 л. мн.ч. вм. 3 л. ед.ч. (Пашов 2004: 85; Станева 1994: 212; Маровска 1998: 164 и т.н.). Обратната транспозиция не е описана, въпреки че съществува в речта с цел присвояване на авторство, поемане на отговорност и т.н.

Описаните употреби се срещат във форумите за майки: „*От кога да даваме патладжан и домати на бебето*“; „*докога да даваме кисело мляко сутрин и вечер*“, „*хиперлактация – как да се справим*“¹ и т.н.

Идеята за общност е нещо нормално за майките по принцип – и извън форумите е прието и нормално млади майки, баби и да общуват с напълно непознати по градинките, парковете и лекарските кабинети само на база на това, че възрастта на отрочетата е сходна. В този смисъл подобна употреба на 1 л. мн. ч. вместо 1 л. ед.ч. не е неоправдана – търси се социално приемливото решение, което общността може да даде като опит.

Пряко свързана с употребата на 1 л. е и реципрочната употреба на второ лице, множествено число вместо 2 л. ед.ч. Тук тя е още по-на място, тъй като адресатът не е конкретен, визира се цялата общност:

¹ В примерите е запазен оригиналният правопис на майките от форума.

„каква каша давахте на децата си“, „Давате ли пресни плодове на 6 м. бебе?“ (подфорум „Кърмене, хранене и хранване“)

Добре описани в научната литература са и транспозициите в рамките на категорията лице: 1 л. ед.ч. вм. 2 л. ед.ч., 1 л., мн.ч. вм. 2 л. ед.ч или мн.ч., 3 л. ед.ч вместо 1 л. ед.ч., 2 л. ед.ч вместо 1 л., ед.ч. (Маровска 1998: 163–164).

След като категориите *лице* и *число* са присъщи на личните, притежателните местоимения и на глагола, стилистичните транспозиции твърде често ще са свързани и с глаголните, и с местоименните форми, особено когато става въпрос за личните местоимения, които образуват обща пропозиция с глагола. Тук бих искала да обърна специално внимание на една специфична за речта на социалната група на майките транспозиция – замяната на 3 л. ед.ч. с 1 л. мн.ч. Употребата, върху която фокусираме вниманието си, е особена – тя засяга и двете глаголни категории и в този смисъл има най-голяма близост с транспозицията 1 л. мн.ч. вместо 2 л. ед. ч. от типа: „Значи, щом поискаме, можем; Как сме днес, по-добре ли сме...“ (Маровска 1998: 164).

Онова, което също ни интересуваше при проследяването на преносната употреба на 1 л., мн. ч. вместо 3 л., ед.ч. във форумите, е в какъв контекст най-често се срещат транспозициите – при обсъждането на какви теми, в каква позиция (в заглавието или в свързания текст). Както се очакваше, формите, предизвикали нашия интерес, се срещат най-често в подфорумите, които се отнасят пряко до храненето, здравето и отглеждането на малкото дете. Това са подфорумите „Кърмене, хранене и хранване“, „Здравето на бебето и детето“, „Ежедневието на малчуганите“ и „Малките деца“. И ако за част от употребите като „кърмим се“, „отбиваме се“ и т.н. можем наистина да говорим за двустранно действие, което да оправдава употребата на мн.ч., то при голяма част от другите употреби като „пишкаме“, „оригваме се“ и т.н. очевидно става въпрос за транспозиция, която бихме могли да определим дори като стиловоспецифична черта на майчиното говорене.

Станева (1994: 212) пише, че „ние“ се използва в КРР за изразяване на съпричастност, съчувствие, обещание, при което „ние“ е синоним на „аз + ти, той, тя...“, т.е. това „ние“ създава идеята за общност. Струва ни се, това е ключът и към нашето изследване.

Възприемането на бебето и майката като неразривно цяло има своите исторически, културни и социални корени. Често малките деца са възприемани като безполови същества (за което свидетелства маркирането им със среден род), в много общества те живеят отделени от бащите си и заедно с майките си до навършване на определена възраст.

Въпреки всички опити за изравняване на ролите на двамата родители и на тенденциите за излизане на жените от традиционната роля на майка и домакиня, фактът, че още през бременността се създават физически и психологически усещания на „заедност“, единство между майката и детето, които не престават и с раждането, тъй като особено първите седмици майката е в голяма степен незаменима за малкото човече. Сравнително дългият отпуск по майчинство, както и съществуващите патриархални представи засилват тези тенденции. Когато денонощието е подчинено на ритъм, зададен от новия член на семейството, когато еднообразието, но и усещането за изпълнен дълг, сила и полезност стават всекидневни, тогава тази идея за единност се засилва.

Вторият извод, който може да се направи при наблюдението на емпиричния материал, е, че много голяма част от употребите се срещат в заглавията на темите. В мнението след това се срещат и немаркирани, и маркирани употреби. Употребите обхващат и личните, и притежателните местоимения. Личните местоимения често са елиптирани, като лицето и числото стават ясни от глаголната флексия. Определено-личните изречения обаче са твърде често срещани в българския език, затова не ги разглеждаме като специфични специално за конкретния контекст.

Срв. примерите:

* „докога хранене легнали“ – заглавие;

„Мили мами, **ние** все още **пием** сок или вечер млякото легнали. Емили е вече на 6 м.“ – в темата.

В същата тема други автори използват и третолични местоимения, но има и други транспозитивни употреби: „**ние** от един месец се **храним** полулегнали. Купихме му столче за хранене и в него е под 45 градусов наклон и **му** е много добре.**Ние** също сме на 6 месеца.“; „**И ние** се **храним** полулегнали слагам **му** една вазглавница такава малка но по висока.“ (подфорум „Кърмене, хранене и захранване“)

* „кога давате жълтък когато **сте** на кухнята“ – заглавие;

„здравейте!от вчера **сте** на кухня и за **нашата** възраст дават супа и кисел и май редуват зеленчукова супа с месна,но не съм много сигурна!кога давате жълтъка,и съобразявате ли се да е със зел.супа!или просто през ден!“ („Кърмене, хранене, захранване“)

В същата тема пак срещаме съответна употреба във 2 л. – „**Не сте** ли малки за кухня??? Давай си жълтъка както преди,какво като **сте** на кухня.“

* „Как да се откажем от шишето и да преминем към чаша“, „не искаме да **пием** вода“ – теми в „Кърмене, хранене, захранване“ и т.н.

* „**Как ви** понасят имунизациите“ – заглавие,
а по-нататък:

„**Бих** искала, да ви попитам- как **ви** понасят **на вас** имунизациите, защото **ние сме** много зле?“

От първата **вдигнахме** 37,7 градуса и милата беше много зле, цял ден си мънкаше плачеше искаше само да я гушкам. (подфорум „Здравето на бебето и детето“)

„А относно реакцията **ние** също **сме** на пентаксим и първите 3 игли въобще не ги **усетихме** нямаше никаква ама никаква реакция.НООО преди 3 дни **направихме** четвърта игла и милият ми син изгоря от температура“ („Здравето на бебето и детето“).

* „**На** колко месеца **сте**, момиченце или момченце и колко **тежките**“ – заглавие;

„**Ние сме** на 11м и **тежим** 8.500,все се притеснявам с това **не** наддаване,уж се храни добре,а все не наддава,искам с нещо да я подсиля,мислех с пчелно млечице,но не го намирам,виждам,че са доволни повечето мамчета и от Мултисаностола,сигурно и аз ще го взема!“ („Ежедневието на малчуганите“).

* „**Кога** **пропълзяхте**?“ – заглавие;

* „**Колко тежките** на 6 месеца? – заглавие;

„**Здравейте** майчета, **Искам** дах ви попитам колка **тежат** вашите **бебчета** на 6 месеца.**Моята** дъщеричка **наддава** малко и **май сме** много леки.**Тежи** 6500кг и е 66см.“ („Ежедневието на малчуганите“)

Друго мнение в темата: „**На** 6 месеца **тежахме** 7,500 кг. и **бяхме** високи 69 см“.

„**Как** **пишкате** навън?“ – заглавие;

„**здравейте**,дъщеря ми е на 1.4 месеца и сега и магнах памперса и у дома е лесно слагам я на гърнето и **пишка** там не ми казва все още но аз знам кога и се **пишка**, но ако сме на вън пробвах да я **изпишкам** като я хвана за крачетата и тя **недава**....как се **справихте** вие“. („Ежедневието на малчуганите“)

Както се вижда от примерите, освен 1 л. мн.ч. вместо 3 л. ед.ч. често се среща и съответстващата ѝ употреба на 2 ч. мн. ч. вместо 3 л. ед.ч., когато имаме обръщение, а не изявление. Референцията се осъществява на базата на обозначаването на някой от кореферентите в номинативната верига с немаркираното 3 л. ед. ч., както и чрез контекста и социалната компетентност на всички участници във форумите.

Употребите на 1 л. мн.ч. в другите подфоруми като „Говорилник“, „Изкуство“ и т.н. визират майките като общност и трудно могат да се определят като транспозитивни: „**Нека** **покажем** нашите малки

принцеси“, „да кажем по една добра дума за свекървите“, „Дръндрън, та пляс, побъбри си с нас“, „Нека поговорим за гоблени“ и т.н.

В заключение бихме могли да кажем, че извън твърде честата употреба на лични и притежателни местоимения и глаголни флексии за 1 л. мн.ч. вм. 1 л. ед.ч., отразяваща представата на майките като членове на определена общност (**ние** твърде често реферира участничките във форума, майките изобщо, българите, че и цялото човечество), в речта на форумските майки се срещат и транспозитивни употреби на 1 л. мн.ч. вместо 3 л. ед.ч. Употребата е много силно маркирана, понеже липсва съвпадение и по лице, и по число. В същото време тя представя майката и новороденото (или по-голямото дете) като единство, като общност. Транспозицията се сблъсква с тенденцията за еманципирането на жената, за извеждането ѝ от ролята на майка и домакиня. Затова във форума се срещат и гласове на отгласване от тези форми: „*Ние не се захранихме. Аз захраних дъщеря си*“ („Кърмене, хранене и захранване“).

Тези противопоставящи се тенденции като че разрушават мита за едногласието във форумите, поддържан от солидарното отношение към деца в нужда, хора с проблеми и единомушието при воюването за социални придобивки за общността. Но пък оправдават названието форум. Публично място за среща.

ЛИТЕРАТУРА:

- Кирова 2008:** Кирова Л. Българските виртуални общности. ЛитерНет. 30.05.2008, № 5 (102). 8.01.2009
<<http://litenet.bg/publish3/lkirova/virtualni.htm>>.
- Маровска 1998:** Маровска В. *Стилистика на българския език*. Пловдив, 1998.
- Ницолова 1986:** Ницолова Р. *Българските местоимения*. София, 1986.
- Пашов 2004:** Пашов П. *Българска граматика*. София, 2004.
- Станева 1994:** Станева Хр. *Стилистика на българския книжовен език*. В.Търново, 1994.
- Станков 1994:** Станков В. Стилистични и модални особености на глаголните категории // *Стилистика на съвременния български книжовен език* (Учебно помагало), Под. ред на Хр. Станева, В. Търново, 1994, 187–207.

*ЕЗИК – ЛИТЕРАТУРА –
ЧУЖДОЕЗИКОВИ РЕЗОНАНСИ*

POSITIONAL DETERMINATION OF THE QUALITY OF SCHWA IN ENGLISH

Nadine Herry-Benit, Roussi Nikolov, Anne Tortel
Laboratoire LAPS, EA 1569, Université Paris 8 – Plovdiv University
Paisii Hilendarski – Laboratoire Parole et Langage, UMR 6057,
Université de Provence

The prototypical articulatory-acoustic properties of schwa being normally thought of as definitional, this vowel sound is typically described in terms of tongue position as a mid-central, neutral vowel sound. At the same time, instrumental analysis shows that schwa in English is context-driven to a much larger extent than any other vowel; articulatorily, it is in fact “inherently unspecified for tongue position”, and acoustically, a comparison of the experimental data with this first approximation model does not show a good agreement, hence the interest of a systematic contextual study of schwa.

Keywords: acoustic phonetics, schwa vowel, context-driven quality

The prototypical articulatory-acoustic properties of schwa being normally thought of as definitional, this vowel sound (occurring in unstressed syllables in English) is typically described in terms of tongue position as a mid-central, neutral vowel sound, corresponding to “the single uniform tube acoustic model of the vocal tract” (Rosner & Pickering 1994: 34). At the same time, instrumental analysis shows that schwa in English is context-driven – much more than any other vowel –, to the extent of being considered by some, articulatorily, as “inherently unspecified for tongue position” (Bates 1995: 266–267). Not surprisingly, therefore, the experimental acoustic data are hardly in line with such a simple first approximation assumption of constant phonetic features, hence the interest of a systematic contextual study of schwa. Furthermore, like other monophthongs, more or less gliding in English – and unlike in French, for example, in which “each oral vowel can be fully specified by a single spectrum” (Vaissière 2007: 59) –, schwa retains rather rarely the same quality throughout its duration (which is explainable by its relatively

low, only occasional informative value¹, related to the prosodic features in short unstressed syllables): thus the spectral variability of this [ə] vowel manifests itself both as a discrete (contextual-dependent) and continuous (time-dependent or dynamic) phenomenon, and hence readily describable in the F2/F1 acoustic plane using the software tool *SaRP*.

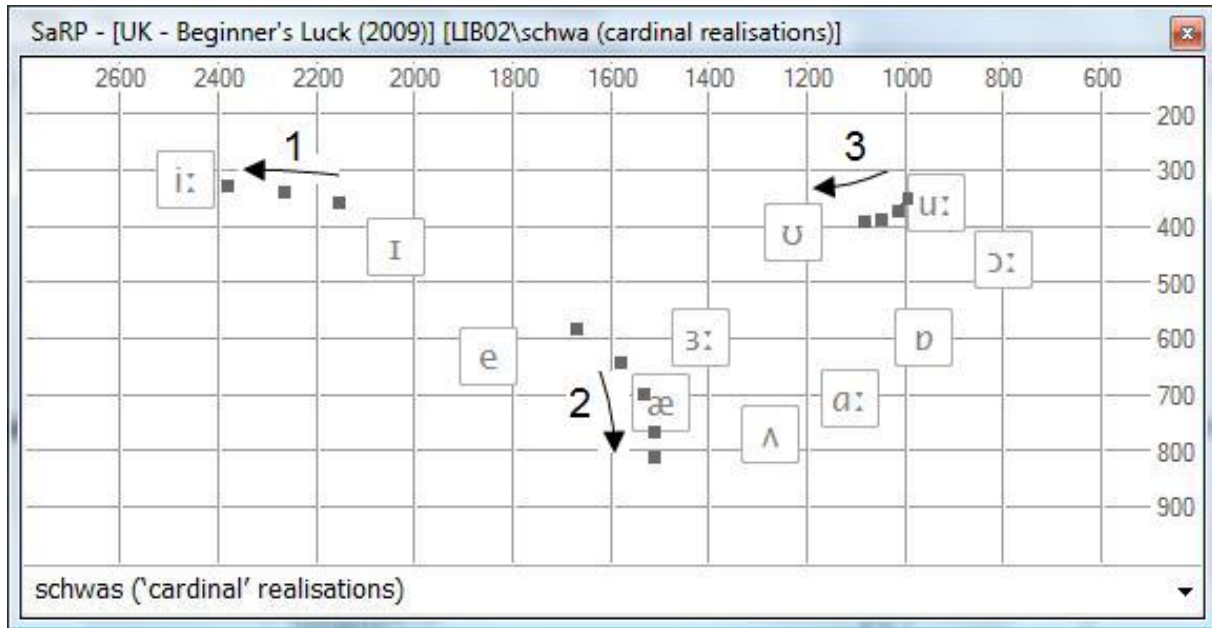
Observing the patterns of the positionally determined variability of this vowel was indeed greatly facilitated in this study by the use of a new software tool called *SaRP* – *Speech Analyzer Rapid Plot* (<http://web.uniplovdiv.bg/rousni/sarp/>). This add-on for *Speech Analyzer* was designed in view of the frequent need of language researchers and students for accessing, collecting, manipulating and representing acoustic data, in particular in order to create vowel charts. F2/F1 vowel space mapping is essential for the acoustic description of the vowel system of any language. Vowel plots for a given language or dialect (or individual speaker) being easily interpretable in terms of articulatory characteristics, these graphical representations are also valuable in the field of language teaching, learning and assessment or self-assessment. The *SaRP* tool, which is an extension to the programme *Speech Analyzer* version 3 or later, (<http://www.sil.org/computing/sa/index.htm>) allows creating informative charts in an easy and interactive manner.

As far as vowel quality is concerned, which is represented well enough for our purpose by F1/F2 measurements, the contextual dispersion of schwa is, in fact, so severe and pervasive that one may even think of a “vowel triangle” formed by joining the extreme peripheral markers’ positions in a scatter chart built from a set of schwa realisations plotted on the F2/F1 vowel space (see Fig. 1). This term of *vowel triangle* relates here to the notion of dispersion, in contrast with the well-known inter-vowel triangle or quadrilateral. Conceptually, shape and area of such a triangle may be relevant as parameters, evaluating among others, the degree and nature of coarticulation for particular speech styles.

---

¹ For example in *accept*, by opposition with *except*.

Fig. 1: Markers 1, 2 and 3 refer to three vocalic samples from an audio text (*Beginner's Luck* by Chris Rose, British Council Podcasts²) read by a native speaker of Standard Southern British English

1 – This gave the boy so much pleasure that a few days later he tried exactly the same trick again

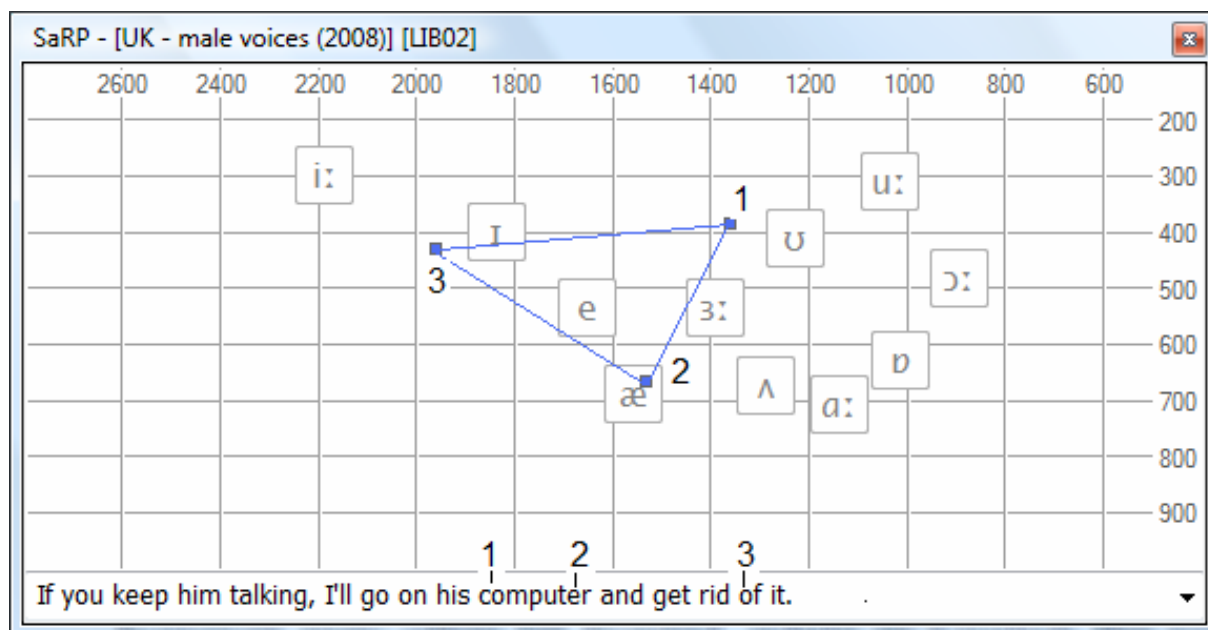
2 – ten minutes later

3 – the motto of the organisation

Such a large dispersion – symbolised here by a sort of uni-vowel triangle which is commensurable with the cardinal vowels diagram – is only partially due to inter-speaker variability. Our systematic instrumental observations of schwa productions by native speakers of Standard Southern British English (carried out so far for about ten different male natives, all of them speakers on the BBC) indicate that the acoustic, and therefore articulatory nature of this so-called “neutral vowel [which] can be considered as a kind of homebase to which the tongue returns frequently in the course of speech” (Kühnert & Fougeron 2004: 1) is rather governed by a double functional principle: the *principle of economy*: “languages tend to get rid of anything that is superfluous”, and the *principle of emphasis*: “languages tend to stress or exaggerate anything that is necessary” (Passy 1891 : 227). Paul Boersma disentangles Passy’s two principles into “a more fundamental speaker-oriented principle of minimization of articulatory effort and an equally basic listener-oriented principle of minimization of perceptual confusion” (Boersma 1998: 2). Since a particular contextual condition favours the one or the other tendency, this

² <<http://www.britishcouncil.org/learnenglish-podcasts-stories-beginners-luck.htm>>

especially flexible vowel is often produced with spectral characteristics more or less close to those of some non-neutral vowel. In view of this, acoustic data don't support the conception – such as that put forward by Kühnert & Fougeron (2004) – that the centrality of schwa is a most relevant feature. Figure 2 visualises a “schwa-triangle” established by plotting, in the F2/F1 vowel space, all three occurrences of schwa in the utterance *If you keep him talking, I'll go on his computer and get rid of it.*

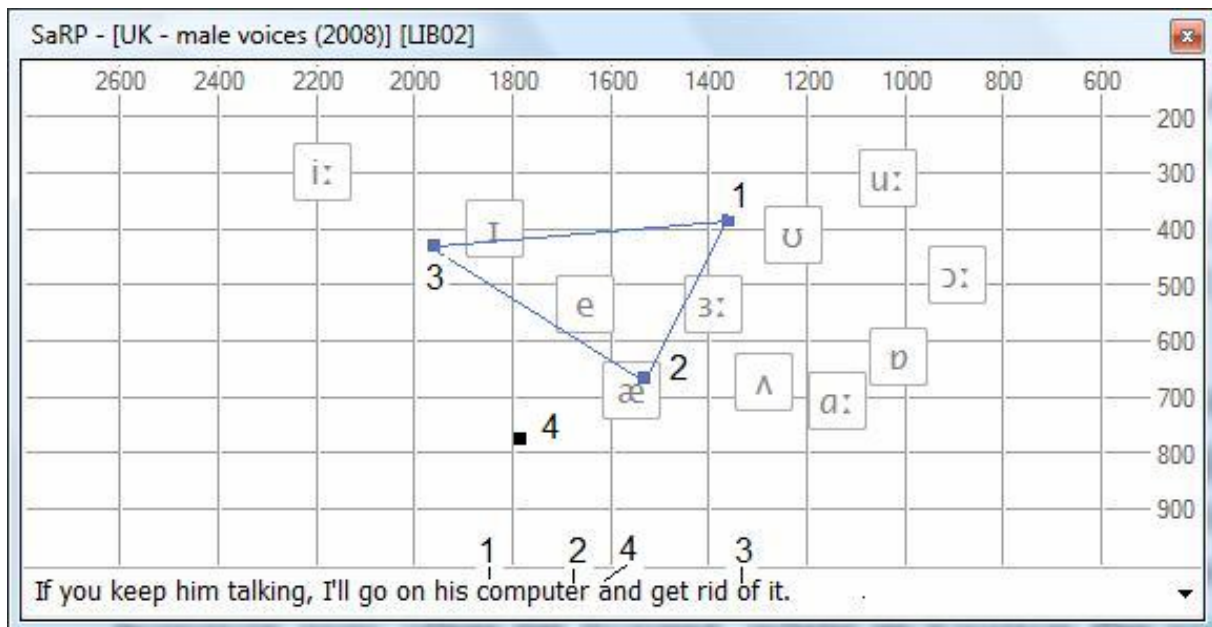
Fig. 2: A vowel triangle formed by joining the positions of the three schwa-productions in the utterance *If you keep him talking, I'll go on his computer and get rid of it*, and showing that the centrality of schwa is only a theoretical constant.

In Fig.2, the position of the marker 3 (the /ə/ in *rid of it*) is obviously inadequate when compared with that of the labelled marker /ɪ/, which is due to the fact that the labelled markers here correspond to another speaker's “canonical” pronunciation of the vowels. Knowing this, the background vowel chart must only be viewed as a rough reference. What is relevant here is the relative (and rather extreme) positions of the schwa vowels in the same utterance, giving a good representation of observed patterns of phonetic variability of this phoneme.

According to Barry Heselwood (Heselwood 2007: 148), “two types of function are identified for schwa: anaptyctic (e.g. *today*, *abbot*), and positional (e.g. *support*, *lotus*) [in opposition to *sport* and *lotes*, respectively]” In the word *computer*, the first occurrence of schwa is anaptyctic and the second positional since a consonant sequence such as /k_{mp}/ is unpronounceable and therefore needs the insertion of a support vowel (a

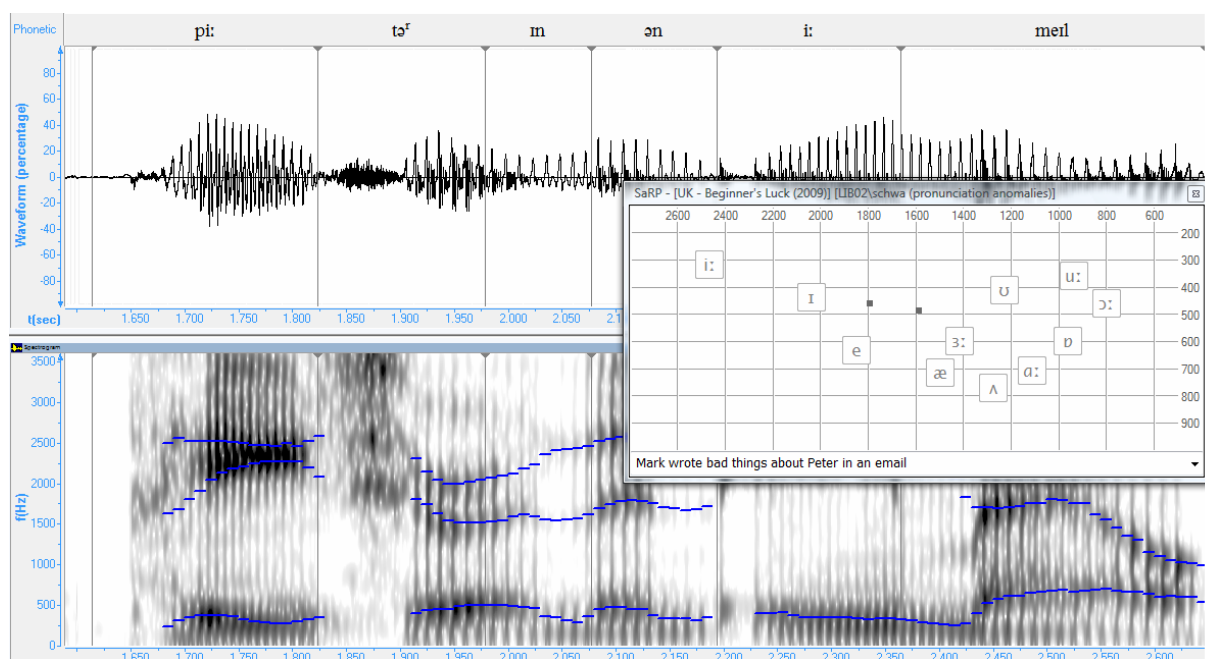
manifestation of the phenomena of epenthesis), whereas the final vowel segment in *computer* (this word is followed here by a pause) functions, phonologically, as a distinctive segment (in opposition to the constitutive function of a segment) by virtue of the opposition segment position / empty position. The last schwa (... *and get rid of it*) is also anaptyctic, since it is inserted into the sequence as a vowel sound, qualitatively assimilated to neighbouring sounds and for that reason different from theoretical canonical schwa, mainly in order to facilitate pronunciation.

The phonological distinction between *anaptyctic* and *positional* schwas could be usefully transposed to the study of the positionally determined articulatory and acoustic features of this vowel, in so far as, logically, anaptyctic schwas are expected to be influenced by the phonetic context to a more considerable extent than positional schwas, all other things being equal. The vowel quality (and quantity) of a positional schwa should tend, in general, to be syntagmatically more contrastive. In our example (*I'll go on his computer # and...*), schwa is quite open, long and intense (i.e. typically vocalic) and the following long pause eliminates the possibility to explain it only by reference to the following vowel in the word *and*. We rather think that the influence is progressive; here it is not a matter of vowel harmony, but inversely of an emphasis of the contrast between the two contiguous vowels, as shown in the Fig. 3.

Fig. 3: The “positional”, distinctive schwa in *computer* (marker 2), coinciding with the prototypical /æ/, versus the following emphasised /æ/ (marker 4) in the word *and*.

Fig.3 shows in a condensed form the results obtained in our experiments³. One can see that substantial variation occurs in the F1 and F2 values of the so-called mid central vowel in English. These results confirm in a tangible way the well-known (but nonetheless arguable) ‘targetlessness’ of schwa: theoretically, “schwa does have a target lingual gesture but it can be completely overridden by the gestures of neighbouring segments.” (Browman & Goldstein 1992: 26) What is not confirmed, on the other hand, is our hypothesis that a distinctive schwa may resist coarticulation better than a constitutive (or support) schwa. Thus, the sequence of two grammatical words and, at the same time, minimal pair ‘in an’ (*Mark wrote bad things about Peter in an email*) presents a curious pronunciation “inversion” (undoubtedly due to the gestures of neighbouring segments), since the two consecutive vowels /I/ and /ə/ are respectively produced as /ə/ and /I/ (see Fig. 4). It is clear that exploiting global high level pragmatic, semantic and syntactic information contributes more than exploiting low level spectral contrasts between /ə/ and any other vowel in English to enhance speech comprehension, a nice example of top-down information process.

Fig. 4: The two consecutive vowels /I/ and /ə/ in the sequence ‘in an’ are respectively produced as /ə/ and /I/.

³ Being an integral part of the *SaRP* data, the entire sound library named *UK - schwa*, with multiple sound collections, is downloadable therefore all acoustic analyses are reproducible.

Contextual factors in schwa productions do not limit themselves to *the gestures of neighbouring segments*, but the following point of view is even more reductive: “The actual least-effort position of the jaw and other articulators will depend on the neighbouring consonants, so that the actual realization of the reduced vowel varies according to the phonetic context” (Boersma 1998: 215). In fact, the actual realisation of schwa also depends on the prosody of the sentence and, through vowel harmony, on the neighbouring vowels. Finally, with respect to inter-speaker variability, positional determination of the quality of schwa for each individual speaker should be studied by reference to the vowel quadrilateral of the same speaker. It’s because “a listener relates every vowel he hears to what he has perceived as the speaker’s personal range of vowel variation, rather than to any absolute formant values”⁴.

From this perspective, it is necessary to have a convenient software tool at hand that is capable of reliably retrieving and efficiently managing formant values for vowels in large corpus of linguistic data. Thus, for each short audio text used to retrieve and represent acoustic data about particular vowel productions, the analysis is done by referring the measurement results to a vowel chart established ad hoc – on the same basis: same text and same speaker) – as an idiolectal model describing, numerically and graphically, “the speaker’s personal range of vowel variation”. Our software tool *SaRP* (developed in LAPS Scientific Team in collaboration with the University of Plovdiv and described in greater detail in Nikolov, Dommergues & Ryst 2007: 88–95) allows managing an unlimited number of sound libraries and sound collections of analysed speech utterances, as well as an unlimited number of (easy editable) vowel quadrilaterals: vowel charts established each of them as a set of reference vowels.

Fig. 5 shows the F2/F1 set of marks of all the twelve schwa productions for a same speaker and a same word (*computer*, *a statistical*

⁴ <<http://www.phon.ucl.ac.uk/home/wells/formants/preldis.htm>> Wells wrote in, *A study of the formants of the pure vowels of British English* “...it seems to have been conclusively shown by Ladefoged and Broadbent [26] that a listener relates every vowel he hears to what he has perceived as the speaker’s personal range of vowel variation, rather than to any absolute formant values. An /e/ is identified as such not because of a particular ratio of F1 to F2 or of mel-scale F1/F3 to F2/F3, but because its formants lie at a particular point in the interval between the observed values of the extremes manifested in /i/ and /A/. This is only to be expected in view of the fact that it is a linguistic activity that is under investigation, and all linguistic activities are relative rather than absolute.”

key word) in a same audio text (*Beginner's Luck* by Chris Rose, British Council Podcasts⁵).

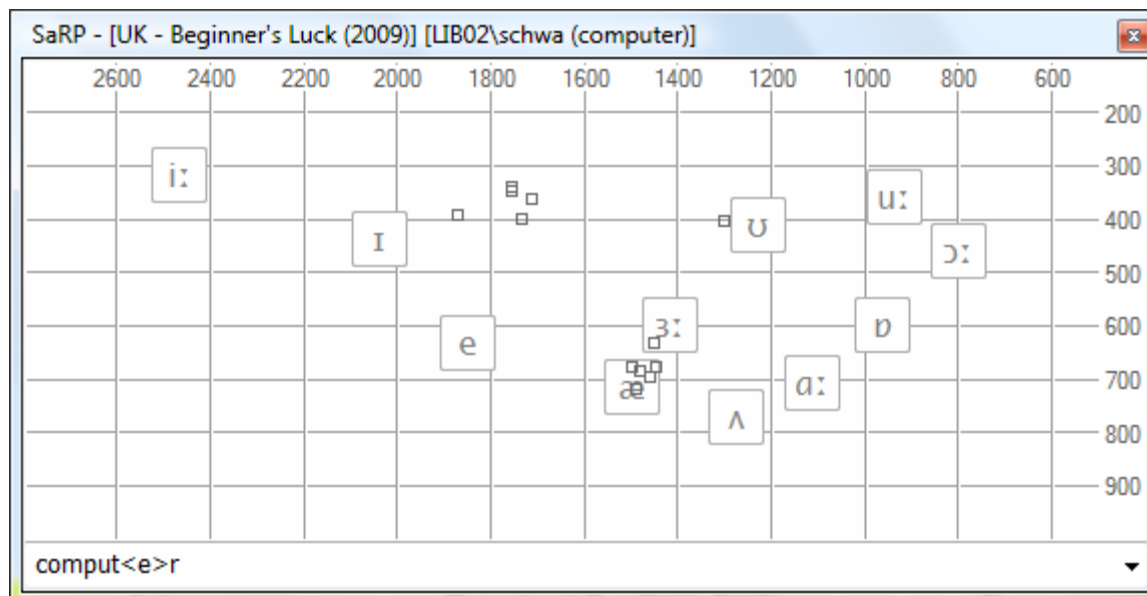

Fig. 5: The F2/F1 set of marks for the second /ə/ in *computer* – twelve tokens

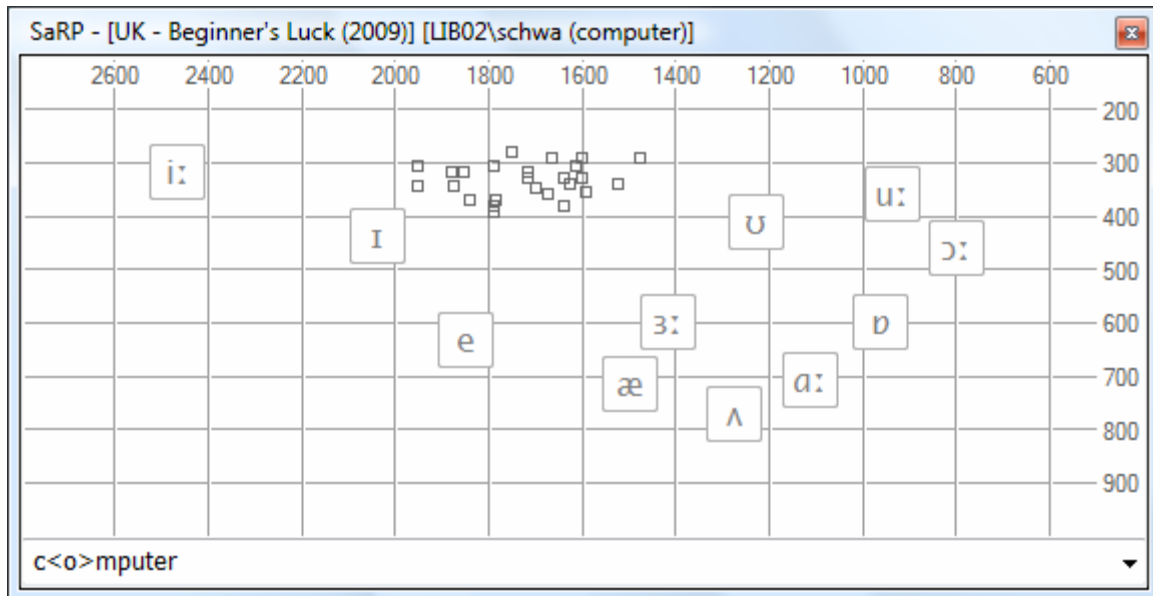
At the end of an intonation unit (i.e. before a pause, including a psychological one, where delimitation is only based on prosodic and/or spectral contrasts), schwa tends to be pronounced rather as a *near-open front* vowel, to such an extent that it practically coincides with the canonical pronunciation of /æ/ for the same speaker. These conclusions are confirmed as well, in the same text and the same phonetic contexts, by the multiple instances of /ə/ in lexical words such as *liar*, *later*, *after*, *burger*, *either*, *Milner*, *brother*, etc. By analogy with the so-called target-undershoot model, we may speak here of an articulatory overshoot in such contexts.

Conversely, one can see Fig. 5 that inside expressions or phrases such as *computer screen*, *computer terminal* and *the computer in front of him*, schwa behaviour at end of word does not significantly differ from that in middle of word. Variability of schwa in middle of word mainly concerns the vowel aperture and, in consequence, the F2 value. The average second formant frequency then depends progressively and/or regressively on the neighbouring vowels (as in the previous examples: *a few days later he...*, *the motto of the organisation*, *get rid of it*) or the neighbouring consonants (as in *computer screen* and *computer terminal*, with a rather front vowel, in

⁵ Ladefoged & Broadbent 1975.

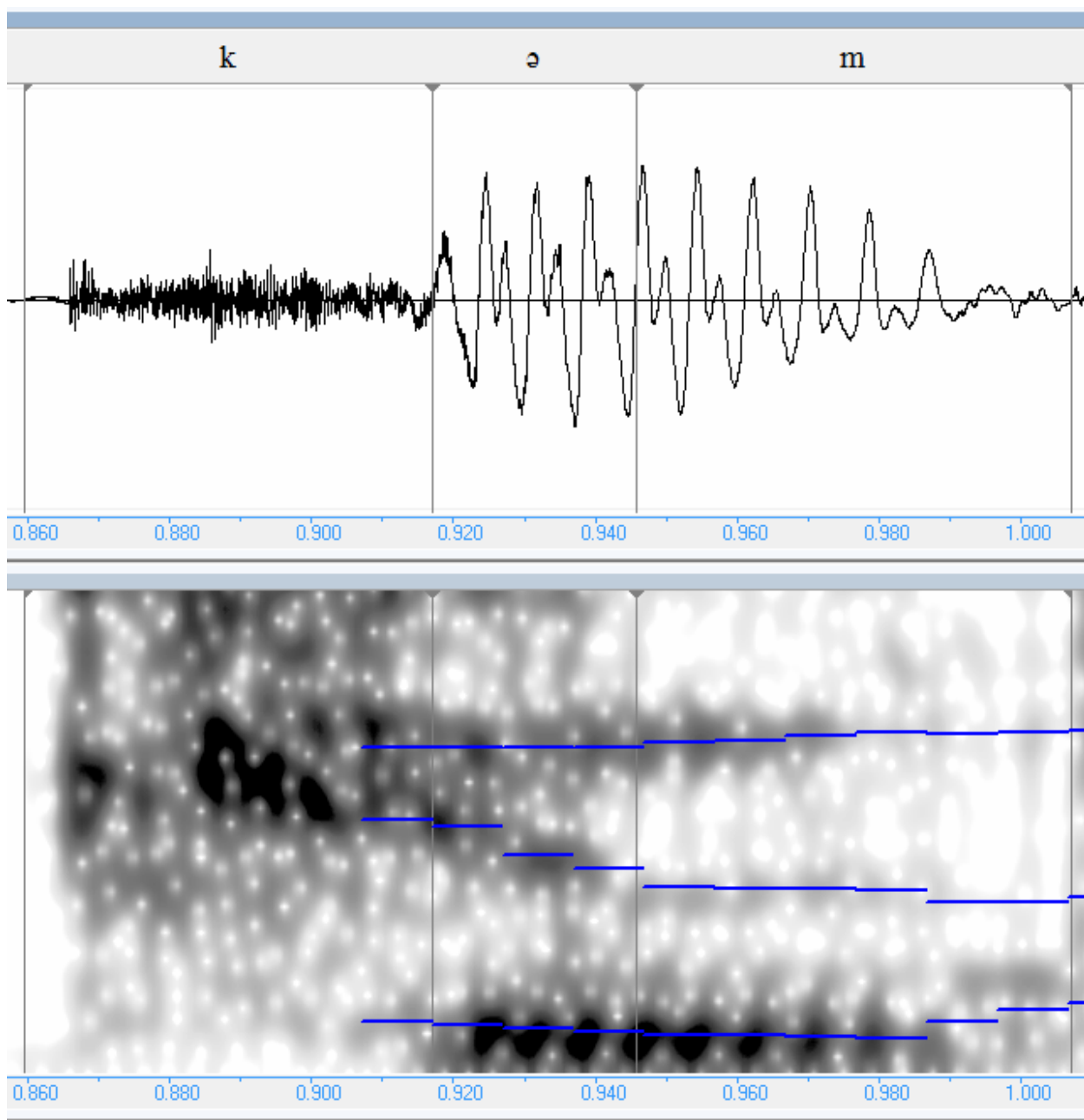
contrast with *the computer in front of him*, with a rather back vowel). Schwa is rather back when followed by nasal consonants /m/ or /n/, apart from consonant /r/.

Often enough, particular realisations of schwa (especially its quality) will adapt and vary under consonantal influence throughout its duration, as is the case with the first /ə/ in the word *computer* under consideration here (see Fig. 6).

Fig. 6: The F2/F1 set of marks for the first /ə/ in *computer* – 12 tokens x 2 measurements

The first /ə/ in *computer* adapts itself to the following consonant /m/ by a falling transition of the F2 from a mean frequency of 1900 Hz to a frequency of 1400 Hz, the latter being characteristic of /m/ as defining one of the power consonant frequency ranges (by analogy with vowel formants). The transitional nature of interconsonantal schwa is best shown in Fig. 7.

Fig. 7: The transitional nature of F2 formant tracks for the first syllable in *computer* (*James looked to the computer screen in front of him*) – .

Following Catford (Catford 1985: 340) and Messum (Messum 2002: 24), interconsonantal schwa can be labelled “an ‘open transition’ between the two consonants involved, meaning that the first consonant is produced and that when this is complete we follow it with the second. This contrasts with a ‘closed transition’ when the articulations of the two consonants overlap”.

LITERATURE:

- Bates 1995:** Bates, S. *Towards a definition of schwa: an acoustic investigation of vowel reduction in English*, Ph.D. dissertation, University of Edinburgh, 1995.
- Boersma 1998:** Boersma, P. *Functional Phonology. Formalizing the interactions between articulatory and perceptual drives*. Holland Academic Graphics, 1998.
- Browman & Goldstein 1992:** Browman, C. P. & Goldstein, L. M. "Targetless" schwa: an articulatory analysis. // *Gerry J. Docherty & Robert D. Ladd (eds.), Papers in Laboratory Phonology II: Gesture, Segment, Prosody*, Cambridge University Press, 1992, pp. 26–56.
- Catford 1985:** Catford, J. C. 'Rest' and 'open transition' in a systematic phonology of English. // *Systemic Perspectives on Discourse* Vol 1, ed. Greaves W and Benson J, Ablex, Normal NJ 1985, pp. 333–348.
- Heselwood 2007:** Heselwood, B. *Schwa and the Phonotactics of RP English*. // *Transactions of the Philological Society* Volume 105:2 (2007).
- Kühnert & Fougeron 2004:** Kühnert, B. & Fougeron, C. *Schwa-productions and hesitations by native French speakers during English L2 performance* – 9th Conference on Laboratory Phonology June 24-26, 2004 < www.toodoc.com/native-French-speakers-ebook.html > 2009.
- Ladefoged & Broadbent 1975:** Ladefoged, P., Broadbent, D.. Information carried by vowel. // *Journal of the Acoustical Society of America*, 29, 1975, pp. 98-104.
- Messum 2002:** Messum, P. Learning and Teaching Vowels. // *Speak Out!*, IATEFL (Whitstable, Kent), 2002 29, pp. 9–27.
- Nikolov, Dommergues & Ryst 2007:** Nikolov, R., Dommergues, J.-Y. & Ryst, E. SaRP : un outil de représentations graphiques multi-points et multi-séries des formants vocaliques. // *The Paisii Hilendarski University of Plovdiv Research Papers*, vol. 45, Book 1, Philology, 2007, pp. 88–95.
- Passy 1891:** Passy, P. *Étude sur les changements phonétiques et leurs caractères généraux*. Paris: Librairie Firmin – Didot, 1891.
- Rosner & Pickering 1994:** Rosner, B.S., Pickering J.B.: *Vowel perception and production*, Oxford Psychology Series – 23, Oxford University Press, 1994.
- Vaissière 2005:** Vaissière, J. Area Functions and Articulatory Modeling as a Tool for Investigating the Articulatory, Acoustic, and Perceptual Properties of Sounds across Languages. // *Experimental approaches to phonology*, By Manjari Ohala, Patrice Speeter Beddor, Oxford Linguistics, 2007.

MODÉLISATION ET ACQUISITION DES VOYELLES À L'AIDE DU LOGICIEL *SARP*

Malina Ditcheva, Jean-Yves Dommergues, Élise Ryst
Université de Plovdiv Paisii Hilendarski – Laboratoire LAPS,
EA 1569, Université Paris 8

The understanding of cognitive and articulatory mechanisms underlying prosody or the production of segments such as vowels implies resorting to adequate concepts, tools and investigation techniques that permit fine and convenient analysis of speech. The primary aim of the present research is to show how *SaRP*, a recently developed software module, when used along with *Speech Analyzer* or *Praat*, may help a phonetician visualize and understand how native speakers, learners or bilinguals realize vowels as a function of their phonetic environment.

Keywords: phonetics, vowel acquisition, formants, self-assessment and self-correction.

Cet article porte sur la question de l'acquisition des voyelles d'une langue étrangère, en particulier à l'aide du logiciel *SaRP* (*Speech Analyzer Rapid Plot*), conçu dans le laboratoire *LAPS*¹ de l'Université Paris 8. Cet outil a considérablement évolué sur le plan technique depuis sa présentation en avril 2008 au Colloque de l'*ALOES*², notamment en ce qui concerne ses fonctions, sa flexibilité et son ergonomie. Ces informations étant disponibles en ligne³ nous ne nous intéresserons ici qu'à l'évolution de sa base de données phonétiques concernant les voyelles de l'anglais britannique, ainsi qu'aux spécificités méthodologiques de l'utilisation de *SaRP* comme outil d'(auto-)évaluation et d'(auto-)correction de la prononciation des voyelles.

1. *SPEECH ANALYZER* ET *SARP* COMME OUTILS D'(AUTO-)ÉVALUATION ET D'(AUTO-)CORRECTION DE LA PRONONCIATION DES VOYELLES

---

¹ Laboratoire *LAPS* 'Linguistique Anglaise PSycholinguistique'

² Association des Anglicistes pour les études de Langue Orale dans l'Enseignement Supérieur, secondaire et élémentaire (France)

³ <http://web.uni-plovdiv.bg/rousni/sarp/>

La compréhension des mécanismes cognitifs ou articulatoires sous-jacents à la production de la prosodie ou d'éléments segmentaux comme les voyelles nécessite le recours à des moyens techniques adéquats d'investigation permettant l'analyse de l'onde sonore. Plusieurs logiciels effectuant ce genre d'analyse existent à l'heure actuelle : *WinPitch*⁴, *Praat*⁵, *Speech Filing System*⁶ ou *Speech Analyzer*⁷ pour n'en citer que quelques-uns. Ils permettent par exemple la visualisation de la forme d'onde correspondant à la réalisation particulière d'un énoncé, l'affichage du spectrogramme et des formants vocaliques (valeurs des formants F1, F2, F3, etc.), de la courbe d'intensité, de la fréquence fondamentale (F0), de la durée d'unités segmentables, etc. Certains permettent aussi de (re)synthétiser tout ou partie de l'onde sonore en fonction de critères fixés à l'avance et faisant généralement l'objet d'hypothèses spécifiques. La recherche fondamentale dans le domaine de la phonétique – et dans une moindre mesure dans celui de l'apprentissage des langues – a bénéficié de tels dispositifs d'analyse au cours des dernières années.

Toutefois aucun d'entre eux n'a permis jusqu'à présent de fournir une représentation visuelle des réalisations vocaliques d'une production donnée, tout en le faisant avec aisance, de façon lisible et surtout interactive (en particulier par rapport aux valeurs d'un diagramme vocalique de référence), en offrant de surcroît la possibilité de rectifier les valeurs formantiques mal estimées qui sont assez souvent fournies par ces logiciels en raison d'une intensité relativement faible des harmoniques (s'il y en a !) sur lesquelles s'étale un formant⁸, les caprices du spectre vocalique étant dus, par exemple, à une F0 élevée impliquant des harmoniques trop distancées les unes des autres, ou simplement aux particularités anatomiques du canal vocal du locuteur et de ses habitudes articulatoires).

Pour remplir précisément cette fonction, l'outil *SaRP* a été conçu comme une interface entre l'utilisateur du programme (phonéticien ou apprenant de langue) et un logiciel d'analyse acoustique (*Speech Analyzer* ou *Praat*). Simple module d'extension pour *Speech Analyzer*, *SaRP* y ajoute cependant quelques fonctionnalités inédites et puissantes. Sa capacité à superposer des séries de données en représentant graphiquement

⁴ <http://www.winpitch.com/>

⁵ <http://www.fon.hum.uva.nl/praat/>

⁶ <http://www.phon.ucl.ac.uk/resource/sfs/>

⁷ <http://www.sil.org/computing/sa/index.htm>

⁸ Le formant vocalique a une double définition : c'est une caractéristique du canal vocal (une fréquence de résonance) qui se traduit, dans le cas idéal, par un pic dans le spectre d'amplitude du signal.

dans le plan F1-F2, d'un clic de souris pour chaque point pertinent de l'onde sonore, les valeurs des deux premiers formants (de même que sa capacité à afficher numériquement les valeurs d'autres paramètres importants, tels que F3 et F4, la distance en temps depuis le début de l'énoncé, la fréquence fondamentale et l'intensité) permet de mieux étudier les caractéristiques acoustiques (et par là articulatoires) des productions orales, qu'il s'agisse de locuteurs natifs monolingues, de bilingues ou d'apprenants. Il est donc possible, pour un énoncé oral particulier, de situer ces caractéristiques, de façon lisible et interprétable, par rapport à un ensemble de réalisations de référence, celles par exemple d'un locuteur-modèle (i.e. considéré comme prototypique). Un apprenant pourra ainsi voir quasi-instantanément ses réalisations vocaliques évaluées par rapport à celles d'un locuteur de référence (de même que ses réalisations mélodiques comparées à celles d'un locuteur de référence avec *Speech Analyzer*). *SaRP* se présente donc avant tout comme un outil d'(auto-)évaluation et d'(auto-)correction de la prononciation, des voyelles en particulier.

L'utilisation de *SaRP* n'est pas incontournable pour les tâches énumérées ci-dessous ; mais cet outil de productivité devient vite indispensable quand il s'agit de faire un grand nombre d'observations, en vue notamment :

a- de construire des trapèzes vocaliques relatifs à des langues, dialectes ou locuteurs donnés, et pour des positions optimales de réalisation des voyelles, en particulier accentuées,

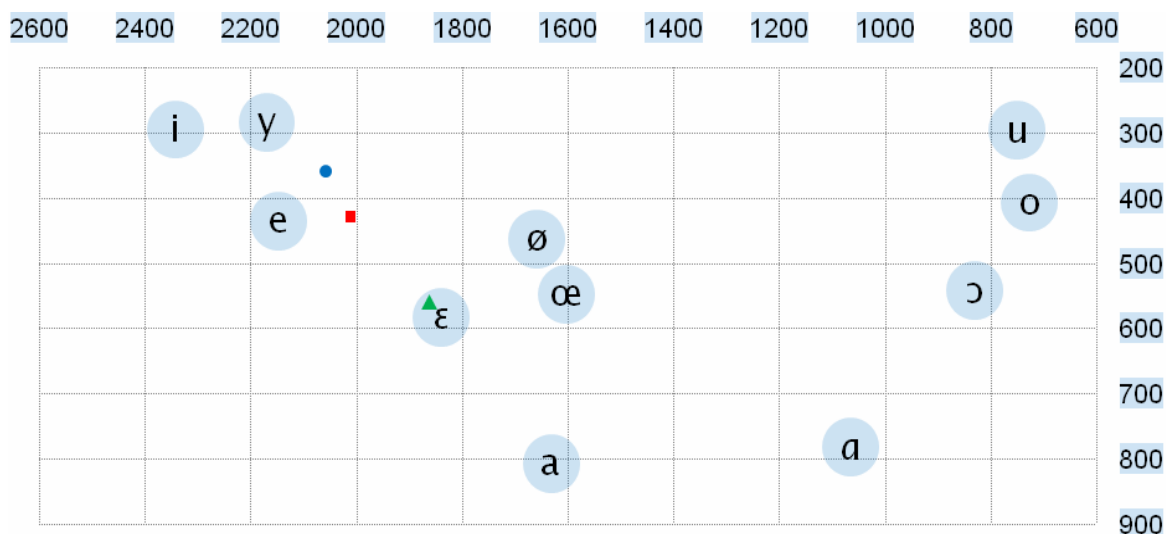
b- d'étudier la variabilité des réalisations vocaliques d'un locuteur donné en fonction du contexte (syllabe accentuée ou non, avec une F0 élevée ou non, etc.),

c- d'observer et d'interpréter les positions des réalisations vocaliques d'un bilingue par rapport à celles d'un locuteur natif de chacune des autres langues,

d- de permettre à un apprenant d'(auto-)corriger sa prononciation en se référant à la production d'un locuteur natif lui servant de modèle (voyelles, courbe F0 d'un énoncé).

Ainsi, la figure 1 représente un modèle bi-paramétrique des voyelles du français, basé sur les deux premiers formants vocaliques : les valeurs de F1 (formant lié essentiellement au degré d'aperture) sont placées sur l'axe vertical et celles de F2 (formant lié essentiellement au degré d'antériorité) sur l'axe horizontal ; chaque cercle gris clair détermine la position de la voyelle de référence dont il porte l'identité. Ces marques de référence dans l'espace vocalique acoustique (constituant un modèle numérique et visuel parmi plusieurs autres dans la base de données de *SaRP*) sont établies

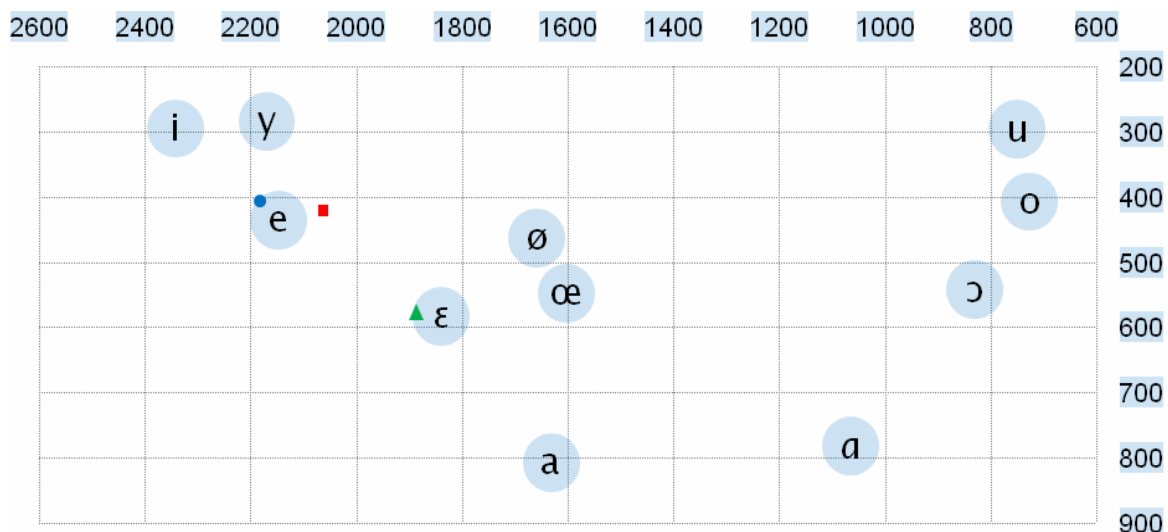
statistiquement à partir de mesures expérimentales effectuées sur des productions orales de locuteurs natifs.

Figure 1. Réalisation des 3 dernières voyelles de l'énoncé "on est allés" lu par un francophone natif, respectivement signalées dans SaRP par un point rond, un point triangulaire et un point carré. Les grands cercles gris clair constituent le "trapèze de référence" des voyelles orales du français (en dehors du schwa) selon le modèle utilisé.

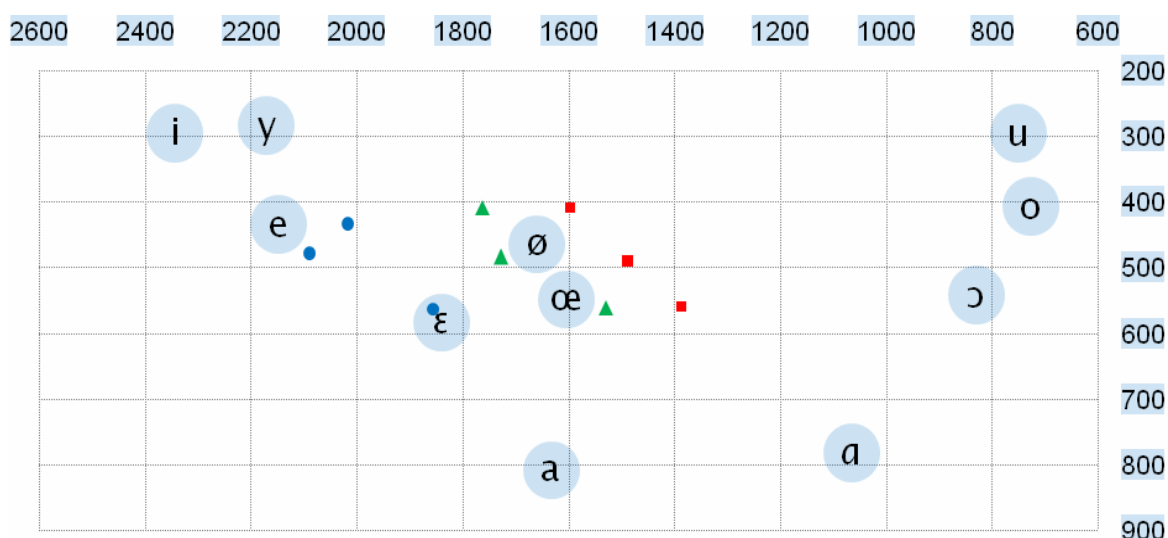
Un locuteur francophone natif de sexe masculin (région parisienne) a eu pour tâche de lire un extrait traduit d'un recueil de nouvelles de Raymond Carver (1963) : « On est allés directement au magasin de spiritueux, et je l'ai attendu dans la voiture. » La réalisation des trois voyelles encadrées et soulignées fait l'objet de la figure 1. Leur localisation se repère de la façon suivante : un point rond pour le /e/ de « est », un point carré pour le /e/ de « allés » et un point triangulaire pour le /a/ de « allés ». On remarque que les /e/ de « est » et « allés » sont réalisés à proximité du /e/ « prototypique » selon le modèle de référence. En revanche, le /a/ de « allés » n'est pas réalisé comme le /a/ prototypique, mais de façon plus fermée, comme un <è> /ɛ/. Ce phénomène est d'autant plus intéressant que l'auditeur francophone natif perçoit un /a/ lorsqu'il entend l'énoncé entier. Le contexte de réalisation de cette voyelle non accentuée (produite dans la syllabe qui précède le /e/ final du mot « allés ») joue bien entendu un rôle déterminant dans la position qu'elle occupe alors dans le triangle de référence ci-dessus.

D'un point de vue didactique il serait probablement inopportun de demander à un apprenant de produire un « authentique » /a/ dans cette position. La figure suivante illustre la réalisation du même énoncé par une francophone native (région parisienne).

Figure 2. Réalisation des 3 dernières voyelles de l'énoncé "on est allés" par une francophone native, respectivement signalées dans *SaRP* par un petit cercle, un triangle et un carré. Les grands cercles gris clair constituent le "trapèze de référence" des voyelles orales du français selon le modèle utilisé.

La figure 2 indique que la francophone native produit les voyelles de cet énoncé de façon très similaire à celle de son homologue masculin : comme lui, ce n'est pas un /a/ qu'elle articule en produisant la première voyelle de « allés » dans l'énoncé « on est allés » mais bien une voyelle plus fermée : <è> /□/.

Figure 3. Réalisation des 3 dernières voyelles de l'énoncé "on est allés" par un locuteur bulgare apprenant du FLE, avant (points carrés) et après (points triangulaires) auto-correction selon le modèle prononcé par un francophone natif (points ronds). Les grands cercles gris clair constituent le "trapèze de référence" des voyelles orales du français selon le modèle établi.

Dans la figure 3 sont juxtaposées les représentations des réalisations vocaliques par un locuteur bulgare (apprenant avancé du français) des trois dernières voyelles de « on est alles » avant et après rectification par auto-correction et selon le modèle réalisé par un francophone natif⁹. La série de points ronds à gauche correspond aux réalisations du francophone : comme dans les figures 1 et 2, la voyelle la plus ouverte correspond au phonème /a/ et les deux voyelles les plus fermées sont celles qui côtoient le /e/. La série de points carrés correspond à la production initiale du locuteur bulgare du même énoncé français : parmi eux, la voyelle la plus ouverte correspond au phonème /a/. Quant à la série de points triangulaires, elle correspond à la production améliorée (après une première rectification par auto-correction) du locuteur bulgare, après qu'il a observé l'emplacement des voyelles réalisées par le francophone dans le diagramme. Ces trois voyelles rectifiées se sont clairement rapprochées de celles du francophone natif. Elles restent certes quelque peu « distantes » du point de vue de l'antériorité (variable F2). Mais l'important n'est pas que l'apprenant calque ses réalisations vocaliques sur celles du natif mais qu'il s'en approche le plus possible compte tenu de ses propres habitudes articulatoires. On peut donc observer ici qu'il y a un réel progrès de la répartition des voyelles du français prononcées par le locuteur bulgare dès la première rectification à l'aide de l'outil *SaRP*. Enfin, ce qui est remarquable est certainement la quasi-similitude des valeurs de F1 (aperture) entre les trois productions en question (pour la voyelle /a/ comme pour chacune des deux autres voyelles). Cette observation laisse penser que *SaRP* pourrait bien amener un apprenant à améliorer sa prononciation des voyelles d'une langue seconde et contribuer ainsi à l'acquisition¹⁰ de la prononciation de cette langue.

2. NECESSITE D'UN NOUVEAU DIAGRAMME DE REFERENCE DES VOYELLES DE L'ANGLAIS BRITANNIQUE

Le trapèze de référence des voyelles de l'anglais britannique initialement implémenté dans *SaRP* est celui de Deterding (2006)¹¹. Dans le trapèze vocalique de cet auteur, obtenu à partir du texte *The Boy who Cried Wolf*, les positions de deux voyelles, à savoir /ɪ/ et /uɪ/, sont de nature à

⁹ Il ne s'agit bien évidemment pas avec cet exemple de présenter ici un quelconque résultat d'expérience, mais plutôt d'illustrer, via une simple observation, quelques potentialités du logiciel en matière d'aide à l'acquisition de la prononciation d'une langue seconde (via en particulier l'auto-correction et l'auto-évaluation).

¹⁰ Il s'agit bien entendu ici de l'acquisition par des apprenants d'une langue seconde (L2).

¹¹ Les données sont aussi disponibles en ligne à l'adresse suivante :

<http://videoweb.nie.edu.sg/phonetic/vowels/measurements.html>

soulever un doute sérieux sur la fiabilité des valeurs F2 et F1 fournies par le programme d'analyse acoustique *Praat* qu'il avait utilisé à cet effet :

“The recordings were made directly onto a computer in the Phonetics Laboratory at NIE using CSL software (Model 4500, Version 2.7.0) from KAY Elemetrics. A high-quality Shure SM48 dynamic microphone¹² was placed a few inches from each speaker's mouth, and the recordings were digitized at 22,050 Hz. All measurements were subsequently made using PRAAT Version 4.3.12 (Boersma & Weenink, 2005), with LPC¹³ formant tracks overlaid on digital spectrograms” (Deterding 2006: 191).

Ce doute se fonde non seulement sur la position peu canonique de chacune des deux voyelles (et surtout celle de /uɔ/ qui apparaît comme étant très proche de /ɔ/ – voir figure 4 ci-dessous) ; il est alimenté aussi par les résultats divers et nombreux obtenus grâce à *SaRP* et qui confirment plutôt le schéma classique des voyelles connu sous le nom de trapèze ou triangle vocalique.

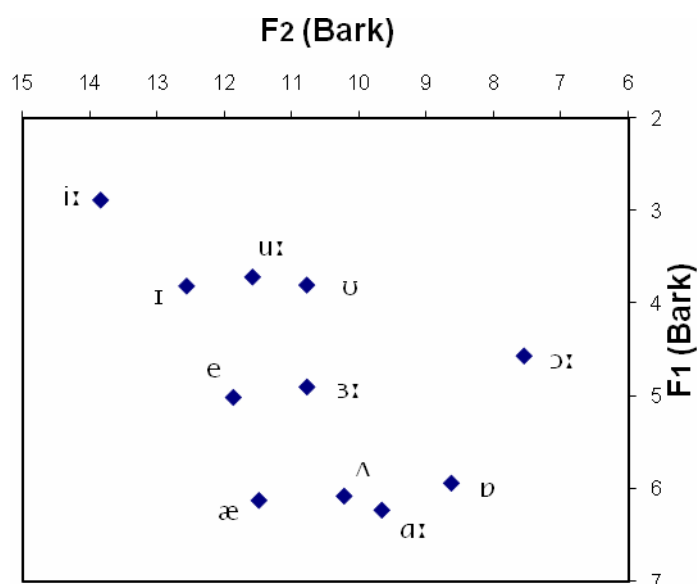

Figure 4. Diagramme F2-F1 des voyelles simples de l'anglais britannique obtenu à partir du texte *The Boy who Cried Wolf* (emprunté à Deterding 2006, p. 194¹⁴)

Nous avons donc voulu reproduire la procédure expérimentale d'élaboration du trapèze, telle quelle a été décrite dans le *Journal of the International Phonetic Association* par Deterding, en utilisant le même enregistrement¹⁵ et le même programme (*Praat v5.0.26*), mais aussi *Speech*

¹² 55 à 14.000 Hz, unidirectionnel (privilégie les sources sonores placées devant le micro), dynamique (pas d'alimentation externe ni d'électronique)

¹³ Linear Predictive Coding

¹⁴ Les données sont aussi disponibles en ligne :

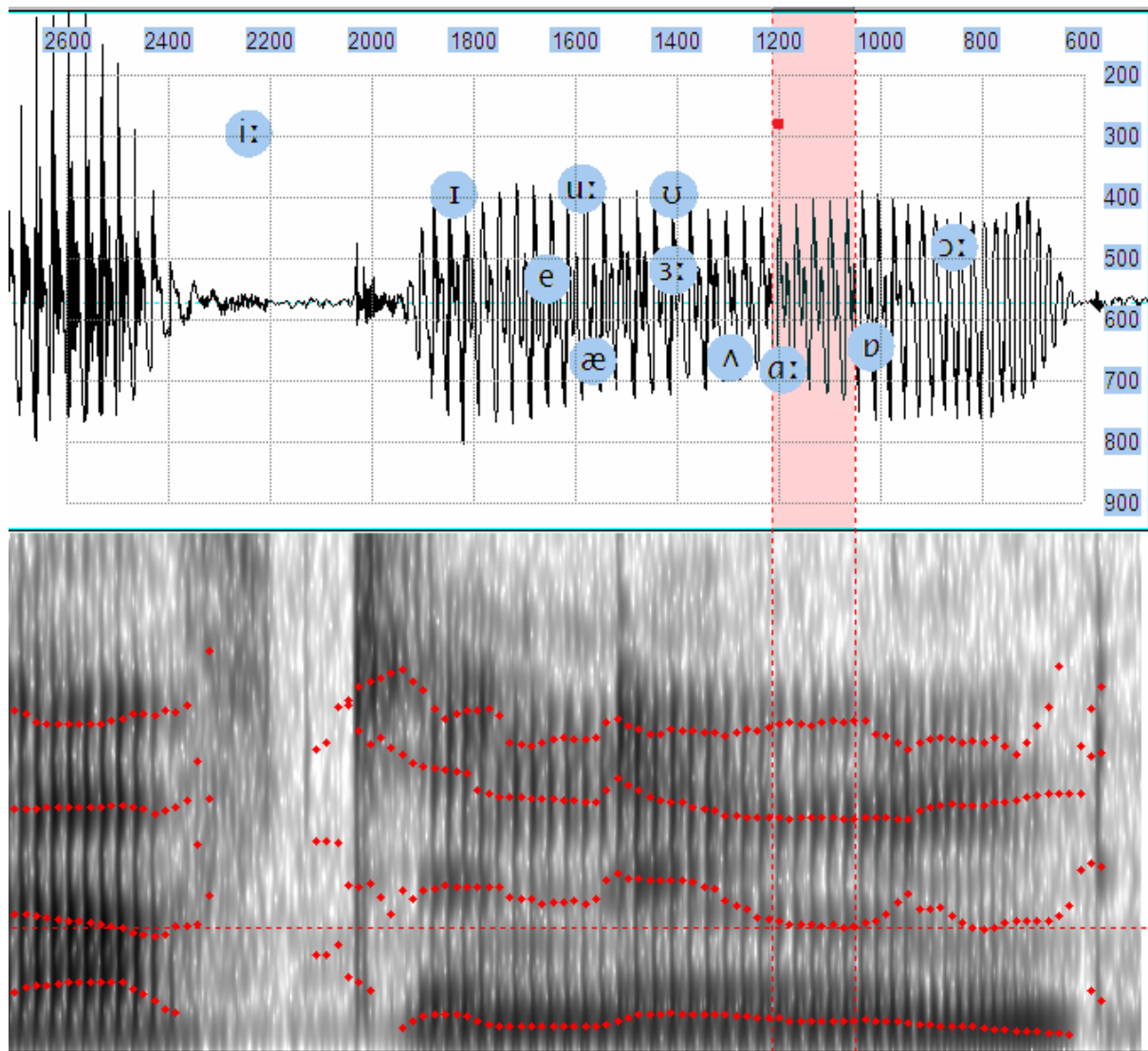
<http://videoweb.nie.edu.sg/phonetic/vowels/wolf-rp.xls>

¹⁵ Cet enregistrement (dd-wolf.wav) est disponible en ligne :

Analyzer v3.0.1. et *SaRP*, afin de fiabiliser les résultats des mesures de F2 et F1¹⁶. Nous avons considéré cependant que l'utilisation de l'échelle Bark n'était pas utile : en effet, la configuration des marques des voyelles dans ce diagramme avec cette échelle non linéaire de fréquences ne se distingue pas de façon significative de la représentation obtenue avec l'échelle linéaire des fréquences.

Les valeurs moyennes de F2 et F1 pour la voyelle /ɔ:/ sont obtenues à partir de ses occurrences dans trois mots : *foot*, *good* et *looking* ; celles pour /uɔ:/ correspondent aux mots *afternoon*, *soon*, *two* et *zoo*.

Figure 5. Forme d'onde et spectrogramme du mot 'afternoon' obtenu avec *Praat* et marqué (point carré) de la voyelle /uɔ:/ dans *SaRP*

<http://videoweb.nie.edu.sg/phonetic/courses/aae103-web/dd-wolf.wav> (09.01.2010)

¹⁶ La méthode utilisée par *Speech Analyzer* pour déterminer les formants est plus récente et plus robuste (Mustafa & Bruce 2006).

Les valeurs de F1 et F2 de /u□/ (F1 = 282 Hz, F2 = 1205 Hz) obtenues à l'aide de *Praat* pour ce premier mot *afternoon* ne présentent, comme on le voit sur la figure 5, aucune ambiguïté, d'autant plus qu'elles s'avèrent être pratiquement les mêmes lorsqu'on utilise *Speech Analyzer*. Ces valeurs correspondent assez bien à la position attendue de la voyelle /u□/ dans le trapèze vocalique, mais s'écartent considérablement des données obtenues par Deterding. Contrairement à *Speech Analyzer*, les données fournies par *Praat* sont très sensibles à la configuration utilisateur – une configuration qui doit être affinée pour chaque fichier son, voire parfois pour chaque voyelle, en fonction de l'appréciation visuelle de l'utilisateur (nombre de formants, fréquence maximale, etc.), et ne pas se soumettre à ces exigences peut constituer une source d'erreur très probable. Une seconde source d'erreur possible se trouve dans les transitions acoustiques qui ont lieu lors du passage d'une consonne à une voyelle ou d'une voyelle à une consonne.

En effet, l'exemple suivant montre à quel point la première partie de /u □/, celle qui est en contact avec la consonne initiale /t/ dans le mot « two », correspond aux valeurs de F1 et F2 obtenues par Deterding (voir figure 8 plus bas), alors que la seconde partie (nettement détachable aussi, comme on le voit sur la figure 6 élaborée à partir de *Speech Analyzer*) est proche d'un « vrai » /u □/.

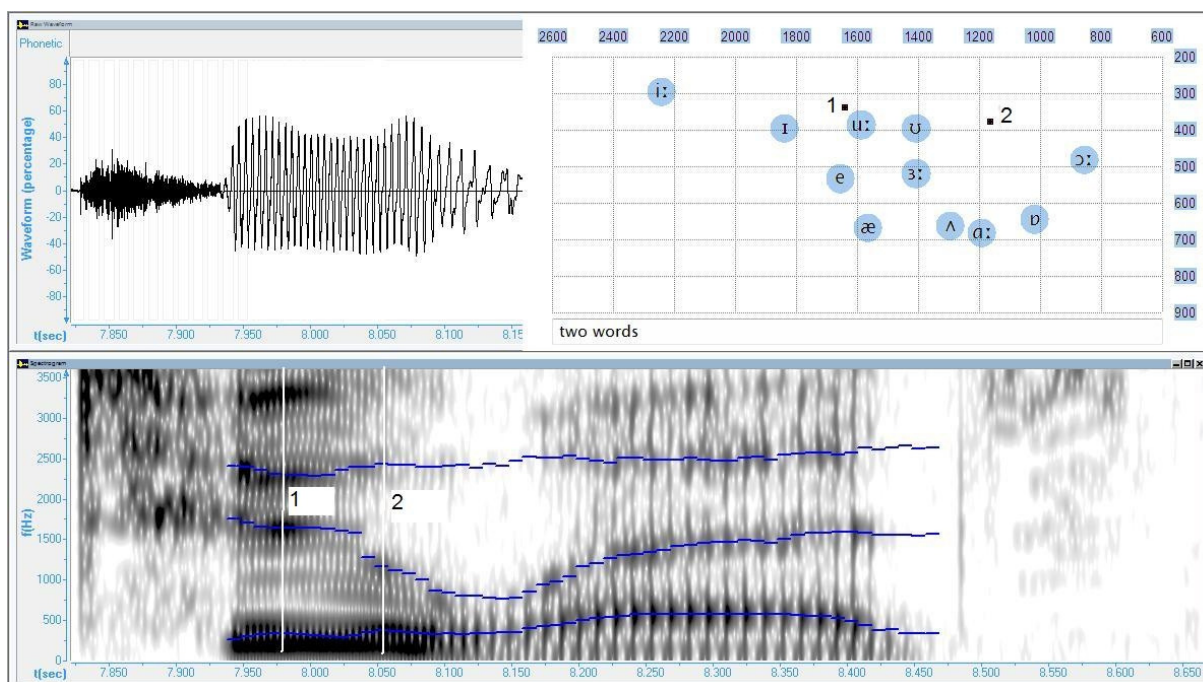

Fig 6. Spectrogramme du mot “two” dans l’énoncé “With regard to it’s, spelt I-T-apostrophe-S, this is actually two words that have been joined together, namely it and is”, produit avec un débit lent et une articulation très soignée (BBC Learning English | Ask about English). Les points 1 et 2 dans le trapèze correspondent à deux localisations différentes marquées dans le spectrogramme du /u □/.

Enfin, *Praat* étant un produit qui s'améliore très souvent (parfois plusieurs fois par mois), on peut supposer qu'il y a eu depuis une récente évolution positive dans la précision avec laquelle les formants sont déterminés numériquement.

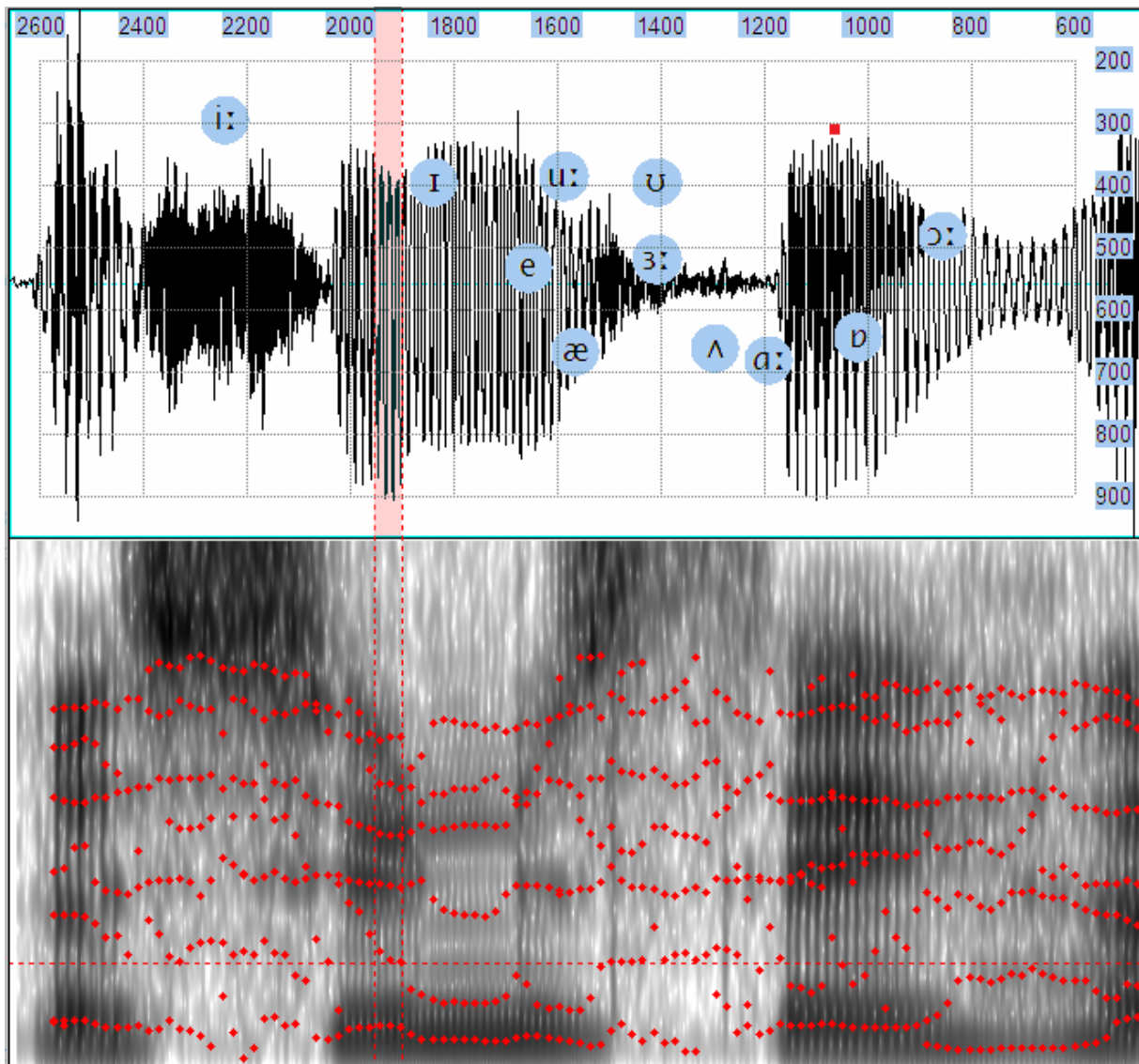

Figure 7. Forme d'onde et spectrogramme du mot 'soon' obtenu avec *Praat* et marque superposée (point carré) de la voyelle /u/ dans *SaRP*

Les valeurs de F1 et F2 de /u/ (F1 = 384 Hz, F2 = 1059 Hz) pour le second mot *soon* n'ont pu être obtenues qu'après une reconfiguration de *Praat*. La nécessité de cet « ajustement », y compris pour un même fichier son et pour un même locuteur, est liée à l'intensité nettement inférieure de F2 par rapport aux autres formants. C'est un des rares cas où *Speech Analyzer* n'a pas détecté correctement F2 non plus. Cependant, l'interactivité de *SaRP* permet aisément de déplacer la marque graphique

correspondante en fonction des valeurs effectives que l'utilisateur relève sur le spectrogramme.

Une autre caractéristique gênante de ce logiciel (toujours en comparaison avec *Speech Analyzer*) est le fait qu'il fournit presque systématiquement des valeurs formantiques pour les consonnes : la figure 7, par exemple, en témoigne très clairement.

Les commentaires qui ont été faits à propos de la figure 7 pour le mot 'soon' s'appliquent aussi à la figure 8, pour le troisième mot utilisé par Deterding et comportant un /u□/.

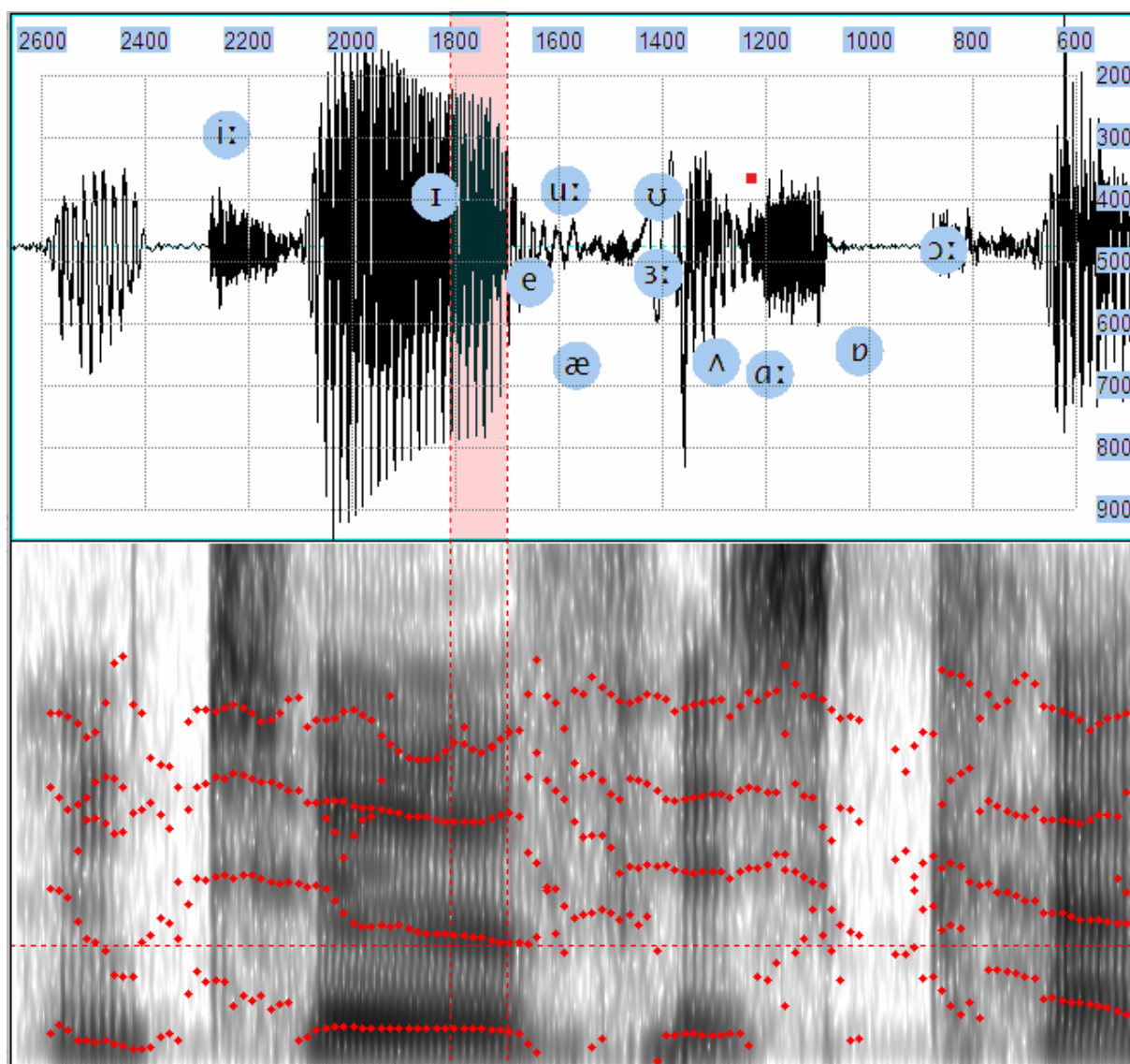
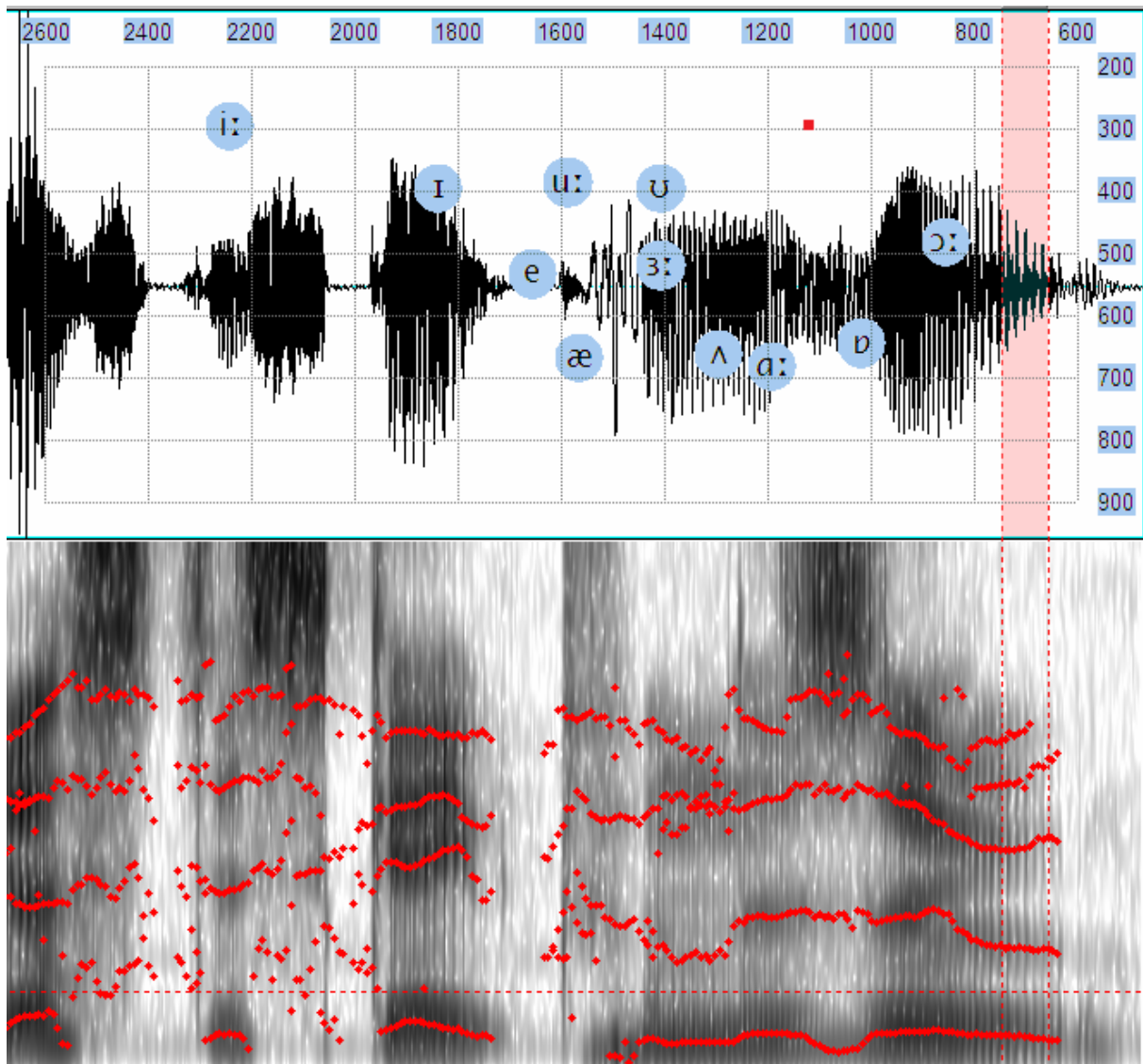

Figure 8. Forme d'onde et spectrogramme du mot 'two' obtenus avec *Praat* et marque superposée (point carré) de la voyelle /u□/ dans *SaRP*

Dans une syllabe accentuée ouverte comme 'two' (figure 8), le timbre vocalique « s'éclaircit » dans la seconde partie de la voyelle, ce qui

explique la localisation de la sélection et les résultats, qui d'ailleurs ne se distinguent pas considérablement de la moyenne pour toute la durée de la voyelle : F1 = 365 Hz et F2 = 1232 Hz.

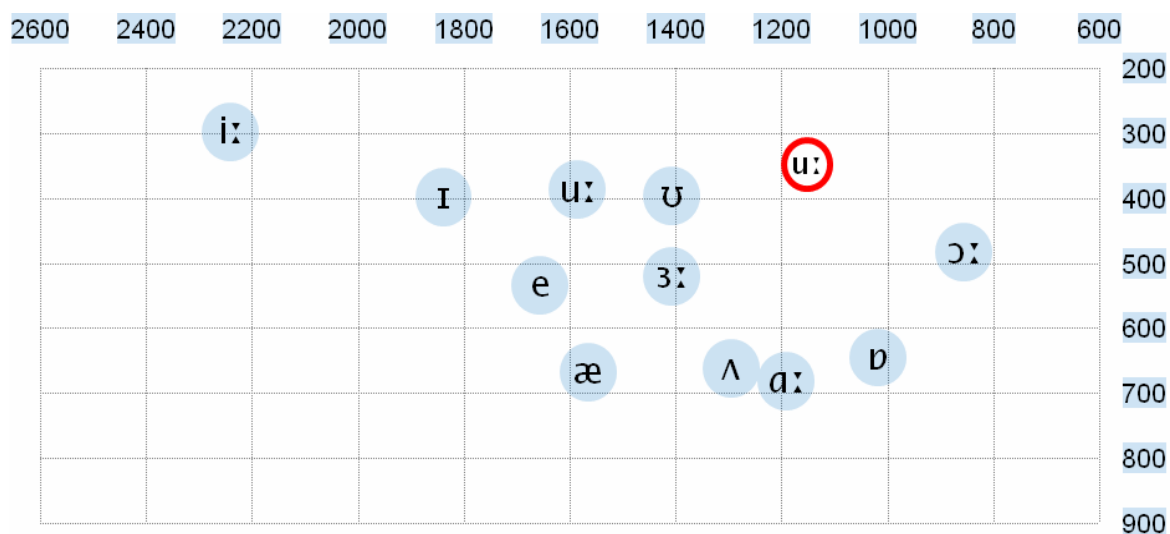
Figure 9. Forme d'onde et spectrogramme du mot 'zoo' obtenus avec *Praat* et marque superposée (point carré) de la voyelle /u/ dans *SaRP*

La figure 9 montre bien que la position du /u/ du quatrième mot utilisé par Deterding, 'zoo', telle qu'elle est représentée dans *SaRP*, est semblable aux positions qu'occupent les trois autres mots contenant un /u/ : F1 = 293 Hz, F2 = 1126 Hz.

La dispersion des mesures, pour ce type de données, n'est pas grande, ce qui permet de calculer une moyenne fiable de F1 et de F2, correspondant à une position habituelle du /u/ (voir tableau 1 et figure 10).

Tableau 1. Valeurs de F1 et F2 pour /u□/

Occurrence de /u□/	F1, Hz	F2, Hz
1 (afternoon)	282	1205
2 (soon)	384	1059
3 (two)	365	1232
4 (zoo)	293	1126
Moyennes	349	1155

Figure 10. Nouvelle position de la voyelle /u□/ cerclée représentée dans *SaRP* (cette position a été déterminée à partir des quatre mots utilisés par Deterding)

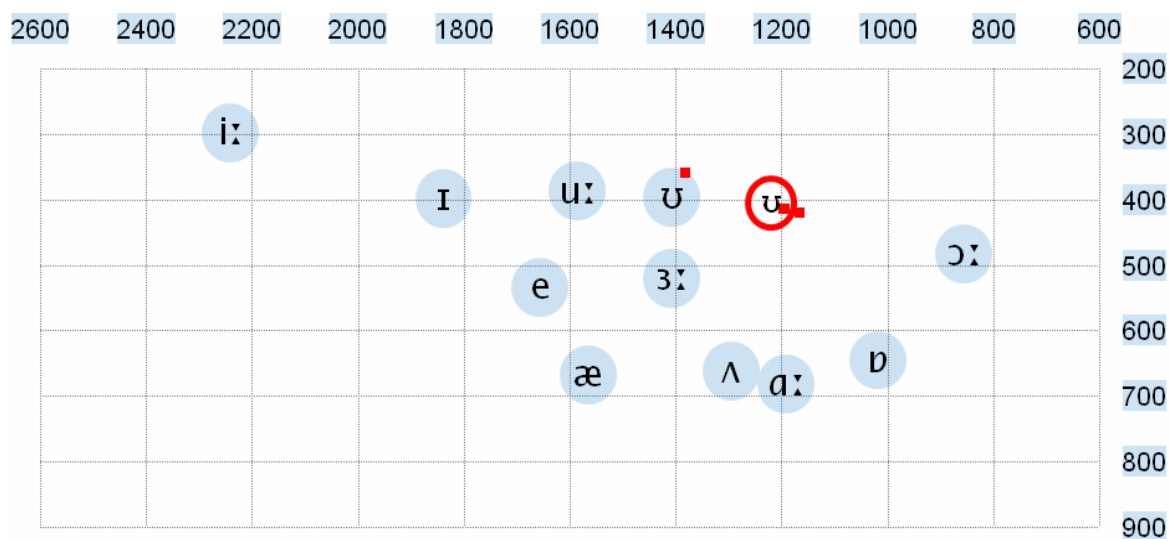
En suivant la même procédure avec les trois mots utilisés par Deterding ('good', 'foot' et 'looking'), les résultats suivants ont été obtenus pour la voyelle /□/ du même texte (voir tableau 2 et figure 11).

Tableau 2. Valeurs de F1 et F2 pour /□/

Occurrence de /□/	F1, Hz	F2, Hz
1 (good)	359	1382
2 (foot)	418	1166
3 (looking)	413	1195
Moyennes	397	1248

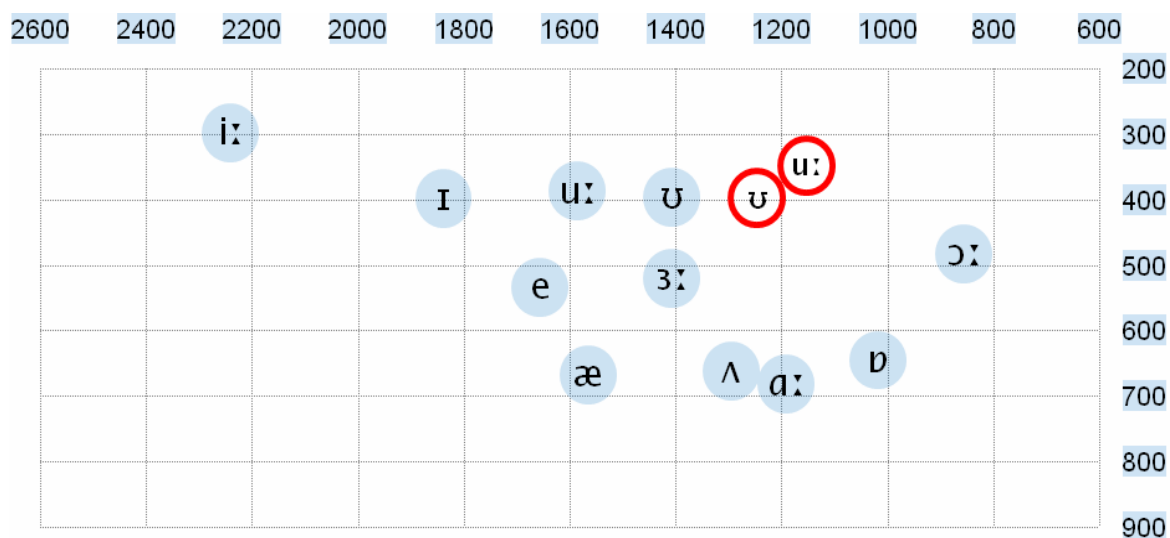
Les moyennes pour /□/ sont légèrement supérieures à celles pour /u□/, ce qui s'accorde bien avec le caractère centralisé de la première

voyelle par rapport à la seconde. La figure 12 fournie par *SaRP* plus bas l'atteste clairement.

Figure 11. Nouvelle position de la voyelle cerclée /u/ représentée dans *SaRP* (cette position moyenne a été déterminée à partir des trois mots utilisés par Deterding : les trois points carrés)

Afin d'obtenir le trapèze vocalique corrigé, avec les nouvelles valeurs de /u/ et /ɜ:/, il a suffi de regrouper les résultats des figures 10 et 11 dans la figure 12.

Figure 12. Nouvelles positions des voyelles cerclées /u/ et /ɜ:/ représentées dans *SaRP*

Les nouvelles positions (figure 12) des voyelles fermées postérieures de l'anglais britannique obtenues expérimentalement à partir du texte oral *The Boy who Cried Wolf* correspondent donc assez bien, du point de vue de leur configuration, à leurs positions « classiques ». Dans le même temps, la différence considérable de F2 pour /u/ et /ɔ/ fait naître un nouveau doute (vite confirmé à l'aide de quelques mesures avec SaRP) quant à la correction des valeurs obtenues pour cette dernière voyelle.

LITTERATURE:

- Boersma & Weenink 2005:** Boersma, P. & Weenink, D. *Praat: doing phonetics by computer (Version 4.3.14)* [Computer program]. Retrieved May 26, 2005, from <<http://www.praat.org/>>.
- Carver 1963:** Carver, R. *Will you please be quiet, please*, A. A. Knopf Inc., New York – Traduction “Tais-toi, je t’en prie” (1987), Editions Mazarine, Paris, 264–265.
- Deterding 2006:** Deterding, D. The North Wind versus a Wolf: short texts for the description and measurement of English pronunciation. // *Journal of the International Phonetic Association*, 36(2), 2006, 187–196.
- Mustafa & Bruce 2006:** Mustafa, K. & Bruce, I. Robust Formant Tracking for Continuous Speech with Speaker Variability. // *IEEE Transactions on Audio, Speech, and Language Processing*, Vol. 14, No. 2, March.

LE REVE ET LE REEL EN LITTERATURE

Мая Тименова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

In this research, my purpose is to analyse the reality-dream paradigm, as presented in Theophile Gautier's conte *La morte amoureuse* and Edgar Poe's novel *The Narrative of Arthur Gordon Pym*. In this attempt I based myself on Tzvetan Todorov's work *Introduction to the Fantastic Literature (Introduction à la littérature fantastique)*.

Keywords: Dream, reality, fantastic, hesitation, death, illusion, doubt, imagination, strange.

Dans notre présent travail, nous nous proposons d'envisager la problématique du rêve et du réel en Littérature, et plus précisément au niveau des récits et romans fantastiques. Nos repères théoriques sont fondés sur la notion du fantastique de Tzvetan Todorov dans son ouvrage *Introduction à la littérature fantastique*. Selon Todorov, le « fantastique, c'est l'hésitation éprouvée par un être qui ne connaît pas les lois surnaturelles, face à un événement en apparence surnaturel » (Todorov, 1970, *Introduction à la littérature fantastique*: 29). Cette hésitation doit être également ressentie par le lecteur, quoiqu'on la découvre chez le personnage principal de manière explicite dans le texte. Nous empruntons toujours à Todorov la définition de l'*étrange* ou le *surnaturel expliqué* en tant que catégorie du fantastique, en nous tournant plus concrètement vers les paradigmes (ou les « oppositions », selon le propos de Todorov), comme suit : 1) *réel – illusoire* où est situé le rêve, et 2) *réel – imaginaire*.

Deux en sont les raisons. Sur un premier plan, à notre avis c'est notamment entre ces deux instances de la perception du monde que l'imagination acquiert l'intensité qui fait naître les tableaux les plus horribles et grotesques, autant que les plus beaux et fascinants. La peur et la détente vont de pair quoique dans un ordre différent. Le monde à découvrir reste toujours imprévisible mais, à la limite connaissable (*réel – illusoire*), ou bien aboutir au *merveilleux* (le surnaturel accepté) se qui rétablit l'équilibre intérieur, autant du personnage que du lecteur. Pourtant, l'hésitation y est durable et vient nous méduser. Or, le *fantastique* –

étrange et le *fantastique* – *merveilleux* en tant que sous – genres du fantastique, englobent les « œuvres qui maintiennent longtemps l'hésitation, mais s'achèvent enfin dans le merveilleux ou dans l'étrange ». (Todorov 1970 : 49)

En poursuivant nos recherches sur les paradigmes *réel* – *illusoire* et *réel* - *imaginaire*, nous sommes tentés de formuler le jugement que c'est notre imagination et/ou l'illusion au niveau de nos sens qui font naître des dimensions et des formes étranges selon l'état psychologique de l'individu et les circonstances concrètes. Notre regard et nos sens en général, alignent les fragments de la réalité et créent des images, des sons et des sensations différentes. Les voix des *moi* multiples se rencontrent pour compléter ces tableaux imaginaires. Par conséquent, l'illusoire devient une espèce de réalité dans la conscience de l'individu. Et, nous pourrions conclure qu'une nouvelle dimension de la réalité s'ouvre à notre esprit.

En ce qui concerne le réel et l'imaginaire, les composants de ce paradigme devraient être mieux délimités. Pourtant il n'en est pas toujours ainsi. Ni dans les récits fantastiques, ni dans la vie vivante.

Sur un deuxième plan, il est à noter que notre travail évolue dans l'esprit des jugements de Michel de Montaigne concernant la ressemblance entre le *veiller* et le *dormir* qu'il signale au chapitre 12 du volume II des *Essais*, ainsi qu'entre le *sommeil* et la *mort*, dont il fait l'expérience lui – même, et nous en parle au chapitre 6 du volume II.

LE PARADIGME **réel** – **rêve**

Notre présente analyse du paradigme réel – rêve est basé sur le récit *La morte amoureuse* de Théophile Gautier et le roman *Les aventures d'Arthur Gordon Pym* (*The Narrative of Arthur Gordon Pym of Nantucket*) d'Edgar Allan Poe. De cette dernière oeuvre, nous prenons en exemple les rêves du personnage principal dans la cachette à bord du baleinier *Grampus*.

LA MORTE AMOUREUSE.

Dans ce récit de Théophile Gautier, le rêve est présenté en tant qu'une existence parallèle. La journée de son ordination, le moine Romuald tombe amoureux de la courtisane Clarimonde. Plus tard, déjà prêtre de la cure de C***, il assiste à sa mort qui le fait souffrir profondément. Jusque là rien d'étrange, sauf la beauté fascinante de Clarimonde qui persiste même dans la mort, et le baiser de Romuald qui lui rend la vie pour quelques secondes. Pourtant comment Théophile Gautier procède-t-il au cours de son récit pour faire douter le lecteur que le personnage mène *en réalité* une existence double? En premier lieu, par le fait que le moine Romuald est à la fois narrateur et personnage participant

aux événements oniriques. Il ne les provoque pas, il les subit plutôt. Il ne s'y oppose point et se laisse aller. Il se dédouble et pendant la journée il est un prêtre qui mène une vie pieuse et monotone, tandis que la nuit il se transforme en homme galant amoureux, vivant à Venise dans le luxe et la fête avec la Clarimonde. L'effet de la véracité du rêve, c'est-à-dire son aspect réel, est accentué par le fait que le récit évolue sous forme de confession dès le début. Le narrateur – personnage – Romuald s'adresse directement au lecteur et le ton confidentiel de ses paroles renforce le côté étrange du récit:

« Vous me demandez, frère, si j'ai aimé ; oui. C'est une histoire singulière et terrible (...) Je ne veux rien vous refuser, mais je ne ferais pas à une âme moins éprouvée un pareil récit. Ce sont des événements si étranges, que je ne puis croire qu'ils me sont arrivés. J'ai été pendant plus de trois ans le jouet d'une illusion singulière et diabolique. Moi, pauvre prêtre de campagne, j'ai mené en rêve toutes les nuits (Dieu veuille que ce soit un rêve!) une vie de damné, une vie de mondain et de Sardanapale. » (Gautier 1993 : 77)

Si le personnage lui – même confond rêve et réalité, d'autant plus grand reste le doute chez le lecteur. Or, le doute s'avère un aspect de l'hésitation qui définit le fantastique selon Todorov.

Sur un deuxième plan, le rêve de Romuald revient chaque nuit dans une continuité bizarre et, de surcroît, les événements s'y déroulent non seulement en pleine nuit mais aussi le matin. Le temps narratif du rêve semble chevaucher celui de la vie réelle du personnage. Par conséquent, il y a une confusion de la notion du temps. Sa vie devient « somnambulique ». C'est plus exactement la continuité de son rêve qui renverse l'ordre habituel du temps au niveau de sa conscience:

« Le jour, j'étais un prêtre de Seigneur, chaste, (...) ; la nuit (...) je devenais un jeune seigneur, fin connaisseur en femmes, en chiens et en chevaux, jouant aux dés, buvant et blasphémant ; et lorsqu'au lever de l'aube je me réveillais, il me semblait au contraire que je m'endormais et que je rêvais que j'étais prêtre. » (ibidem)

Ces paroles de Romuald rappellent les jugements de Michel de Montaigne sur le *veiller* et le *dormir*, ainsi que sur la force de l'imagination qui est prouvée scientifiquement de nos jours. Si nous laissons de côté les nombreuses définitions psychologiques du rêve, nous pourrions conclure que ce dernier se transforme en une existence parallèle de notre personnage, due à son imagination déchaînée et à l'illusion de ses sens. Le personnage se dédouble et perd le sens de la réalité. L'homme galant de la nuit est tout ce que le prêtre ne pourrait jamais devenir. C'est son autre

moi. Spirituel et physique se confondent et Romuald s'identifie parallèlement au prêtre et à l'homme galant. C'est d'ailleurs une expérience par laquelle il reste marqué à jamais. Il serait pertinent de rappeler que les métamorphoses et la multiplication des personnages constituent l'un des thèmes du « je » dans la théorie du fantastique de Todorov. (Todorov 1970 : 113) En l'occurrence, Théophile Gautier y aboutit par le procédé du rêve.

Le rêve à venir s'annonce dès la première rencontre de Clarimonde, de celle qui réunit, comme il le dit plus tard, toutes les femmes du monde. Fasciné par la beauté de la courtisane, Romuald avoue s'être senti dans un état « pareil à celui du cauchemar » quoique « tout éveillé » durant la cérémonie de son ordination. Mais les cauchemars, eux aussi, pourraient être réels ou rêvés. Le lecteur devine également la gradation de la tension des sentiments du personnage et le frisson de la fatalité qui l'envahit irréversiblement.

En troisième lieu, l'illusion des sens, c'est - à - dire l'illusoire souligné par le verbe « sembler » (ibidem, p. 90) ou par des expressions exprimant l'incertitude comme « on eût dit » (ibidem, p. 95), est suivi par une explication matérialiste de l'illusoire, et plus précisément par une trace déclarée insignifiante. C'est cette dernière qui rétablit la véracité des paroles du narrateur - personnage. (Ex. : « une trace de pied sur le sable », p. 90 ; le bras de Clarimonde morte qui n'est pas plus froid que « sa main le jour qu'elle avait effleuré la mienne sous le portail de l'église », p. 95).

Un autre procédé qui sert à rendre crédible le vécu durant le sommeil, ou le rêve du narrateur - personnage - Romuald, c'est son propre **doute de la réalité de l'événement**, toujours suivi d'une **assertion** de celle - ci qui s'y oppose, et d'un **nouveau doute**. (Il serait pertinent de rappeler que l'alternance doute - assertion - nouveau doute, provoquée par les événements avant, durant et après le rêve, existe aussi dans d'autres récits fantastiques de Gautier comme *Le pied de momie* ou *La cafetière*.)

Un premier doute existe avant le rêve même, et prépare déjà le lecteur aux événements surnaturels qui surviennent plus tard et surtout à la perte du sentiment de réalité. Romuald doute d'avoir assisté à la mort de Clarimonde :

« D'abord je pensai que j'avais été le jouet d'une illusion magique; mais des circonstances réelles et palpables détruisirent bientôt cette supposition. Je ne pouvais croire que j'avais rêvé, puisque Barbara avait vu comme moi l'homme aux deux chevaux noirs (...) Cependant personne ne connaissait dans les environs un château auquel s'appliquât la description du château où j'avais retrouvé Clarimonde. » (ibidem, p. 97).

Pourtant l'abbé Sérapion lui annonce la mort de la courtisane.

Le manque de frayeur chez Romuald dès la première apparition de Clarimonde, que Sérapion qualifie de « Belzébuth en personne » et d'autres de « vampire femelle » (ibidem, p. 98), est aussi bizarre. De surcroît, le narrateur – personnage n'éprouve aucun étonnement de son aventure « extraordinaire » dans le rêve et « avec cette facilité qu'on a dans la vision d'admettre les événements les plus bizarres, je ne voyais là rien que de parfaitement naturel. » (ibidem, p. 101).

Au cas présent, Gauthier joue sur l'opposition « bizarres » - « naturel » toujours pour rendre crédible l'histoire du « rêve » et inverser la réalité. Les sensations sont si « vives » chez Romuald qu'il lui est difficile de ne pas les prendre pour « réelles ».

Pourtant, la caractéristique la plus singulière du rêve de Romuald reste sa continuité. Il sent sa nature se dédoubler :

« (...) il y eut en moi deux hommes dont l'un ne connaissait pas l'autre (...) Je ne pouvais plus distinguer le songe de la veille, et je ne savais pas où commençait la réalité et où finissait l'illusion. » (ibidem, ps. 104-105)

Voilà comment chez le narrateur - personnage, le « songe » se confond avec la réalité - même, tout en correspondant à l'« illusion » à la fin de sa déclaration. Mais l'illusion ne fait – t – elle pas aussi partie de la réalité?

Malgré que Romuald ne se considère pas avoir touché à la folie, le rêve acquiert un aspect absurde puisque situé déjà au niveau du physique :

« Seulement, il y avait un fait absurde que je ne pouvais m'expliquer : c'est que le sentiment du même moi existât dans deux hommes si différents. »

Un autre procédé narratif qui rend le fait de l'existence double probable sinon réelle, c'est la perte de la notion du temps, et plus précisément l'insertion du

matin dans le rêve qui coïncide bizarrement avec la première manifestation du vampirisme de Clarimonde. À la limite, la goutte de sang au coin de ses lèvres que l'on voit après l'inhumation de son cadavre, est la trace qui nourrit l'imagination du lecteur. Sans nous fournir une explication logique, cette trace horrible augmente notre certitude que des événements surnaturels ont eu lieu, et que l'expérience du personnage - narrateur au niveau du songe est plutôt réelle.

Et, toujours selon Todorov, *La morte amoureuse* de Théophile Gautier est un exemple du fantastique où il y a l'acceptation du surnaturel. Dans ce récit la gradation du fantastique est différente de celle décrite par Penzolt et

où le point culminant d' « une histoire de fantômes est (...) l'apparition du spectre. Cette gradation n'est observée que jusqu'à la première apparition de Clarimonde en rêve (...) ; mais ensuite, les événements qui surviennent ne sont ni plus ni moins surnaturels – jusqu'au dénouement, qui est la décomposition du cadavre de Clarimonde.» (Todorov 1970 : 92 - 93). Dans les „Aventures d'Arthur Gordon Pym” (The Narrative of Arthur Gordon Pym of Nantucket) d'Edgar Allan Poe ou le « récit » de Gordon Pym, natif de Nantucket, selon la traduction de Jacques Cabau, les rêves de Pym impliquent l'illusoire ou plus précisément l'illusion des sens, durant une expérience réelle, notamment le sommeil. Les rapports au niveau du paradigme réel – rêve sont générés par des facteurs extérieurs (ex. : l'« atmosphère épaisse de la cale »), et intérieurs (ex. : l'état psychologique de Pym – Poe, enfermé dans la cale), ainsi que par le subconscient de Poe - Pym. Nous nous arrêtons sur ces facteurs plus loin.

Il est à remarquer sur un premier plan, que même au sortir de son premier « profond sommeil », Pym perd la notion du temps. Son esprit est « singulièrement brouillé ». Il ressent un « désordre d'esprit » en s'éveillant. Ses perceptions sont brouillées. (Poe 1975 : 58)

C'est durant son deuxième « profond sommeil » - une « espèce de torpeur », que surviennent les rêves de Pym. D'ailleurs ce sommeil s'avère provoqué par le mauvais air de la cale et c'est un facteur extérieur qui aurait pu influencer le caractère des images oniriques, tout comme les drogues dans le récit *Le club des hachichins*, ou la beauté fabuleuse de Clarimonde dans *La Morte amoureuse* de Gautier.

Pour toutes ces raisons évoquées, nous nous attardons sur les étapes différentes de ces rêves qui sont « de la nature la plus terrible », et où l'image de la mort est omniprésente.

Pym se sent « étouffé jusqu'à la mort, sous d'énormes oreillers, par des démons de l'aspect le plus sinistre et féroce ». Des serpents « immenses » l'étreignent et les « déserts sont sans limites ». (ibidem, p. 60) L'opposition entre les eaux « noires » et les eaux « silencieuses » qui suit, comporte déjà une connotation morbide :

« De gigantesques troncs d'arbres grisâtres, sans feuilles, se dressaient, comme une procession sans fin (...) Leurs racines étaient noyées dans d'immenses marécages dont les eaux s'épalaient au loin, affreusement noires, sinistres et terribles dans leur immobilité. Et les étranges arbres semblaient doués d'une vitalité humaine et, agitant ça et là leurs bras de squelette, demandaient grâce aux eaux silencieuses et criaient miséricorde avec l'accent vibrant, perçant du désespoir et de

l'agonie la plus aiguë. Et puis la scène changeait et je me trouvais debout, nu et seul, dans les sables brûlants du Sahara.» (ibidem, p. 61)

L'idée de la scène évoque inéluctablement celle du décor et de la mise en scène, c'est-à-dire des attributs de l'illusoire théâtral. Cette scène est horrible. Elle est probablement dictée par le tableau désespérément incompréhensible, gravé à jamais dans la subconscience de Poe - Pym, notamment celui de la mort de sa mère quand il n'était âgé que de deux ans. C'est une hypothèse de plus qui nous est suggérée aussi par la solitude profonde exprimée par Poe - écrivain – narrateur – personnage.

Le rêve de Poe - Pym se poursuit et implique les caractéristiques du cauchemar, nourri par un nouveau facteur extérieur – son chien Tigre dont il ignorait complètement la présence sur le bateau et dont l'apparition s'impose comme un élément surréaliste dans ce récit fantastique. En fait le lecteur n'apprendra jamais les circonstances dans lesquelles Tigre était monté à bord. En voilà les paroles de Pym – Poe concernant les métamorphoses de son chien durant et au sortir du rêve:

«À mes pieds gisait (...) un lion féroce des tropiques (...) D'un bond convulsif, il se dressait sur ses pieds et il découvrait l'horrible rangée de ses dents (...) Suffoqué par le paroxysme de la terreur, je me sentis enfin éveillé à moitié. Et mon rêve n'était pas tout à fait un rêve. Maintenant, au moins, j'étais en possession de mes sens. Les pattes de quelque énorme et véritable monstre s'appuyaient lourdement sur ma poitrine (...) et ses crocs blancs et sinistres brillaient sur moi à travers l'obscurité (...) » (ibidem, p. 61)

Le cauchemar de Pym – Poe est complété par son impossibilité de parler et de bouger quoiqu'il déclare avoir pris possession de ses sens. Le sortir du sommeil s'avère un état transitoire où le réel s'infiltré péniblement. Quoiqu'à la limite, après avoir lancé une « faible prière » vers Dieu, il est reconnu par son terre – neuve Tigre, son cerveau continue à être dans une « singulière confusion, dans un parfait désordre ». Cet état de sa raison et, plus exactement, la prise de possession de ses sens, rappelle curieusement celui dans lequel s'était trouvé Michel de Montaigne au sortir de l'état comateux après sa chute du cheval, décrite par lui – même dans le chapitre 6 du volume II des *Essais*.

CONCLUSION

Pour résumer nos présents jugements, nous voudrions souligner que les rapports au niveau du paradigme réel – illusoire (rêve en l'occurrence) dans le récit et le roman fantastiques analysés, possèdent quelques caractéristiques spécifiques dont certaines s'entrecroisent:

- récit mené à la première personne (*La morte amoureuse* et les *Aventures d'Arthur Gordon Pym*);
  - véracité nourrie par le ton confidentiel du l'écrivain - narrateur - personnage (*La morte amoureuse* et les *Aventures d'Arthur Gordon Pym*);
  - continuité du rêve (*La morte amoureuse*);
  - perte de la notion du temps et de la réalité au sortir du rêve (*La morte amoureuse* et les *Aventures d'Arthur Gordon Pym*) ;
  - dérèglement de l'esprit du personnage (*La morte amoureuse* et les *Aventures d'Arthur Gordon Pym*) ;
  - facteurs extérieurs et intérieurs, provoquant la nature du rêve (*La morte amoureuse* et les *Aventures d'Arthur Gordon Pym*);
  - dédoublement du personnage (*La morte amoureuse*) ;
  - alternance doute – assertion – nouveau doute (*La morte amoureuse*) ;
  - prolongement de l'hésitation en tant que caractéristique du fantastique (*La morte amoureuse* et les *Aventures d'Arthur Gordon Pym*).
- Pourtant, à notre avis, la similitude la plus signifiante au plan du paradigme étudié, demeure le métissage - dialogue entre réel et rêve qui nourrit l'acte créateur et fait naître l'œuvre littéraire.

ЛИТЕРАТУРА:

- Готие 1993:** Gautier, Théophile, *Récits fantastiques*, Paris : Bookking International, 1993
- По 1973:** Poe, Edgar Allan, *Aventures d'Arthur Gordon Pym* (Préface de Jacques Cabau) : Éditions Gallimard, 1973.
- Тодоров 1970:** Todorov, Tzvetan, *Introduction à la littérature fantastique* : Éditions du Seuil, 1970.

„ОНИТША“ – ТЕМПОРАЛНИТЕ АНАХРОНИИ И АФРИКАНСКИТЕ СПОМЕНИ НА Ж. М. Г. ЛЬО КЛЕЗИО

Златороса Неделчева-Белафанте
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

In this paper we analyze the role of memories as a constitutive element of narration in the novel *Onitsha* by J.M.G. Le Clézio. Our aims also pose the limits of our analysis. We undertake to study the temporary order of the narration, i. e. to collate the sequence of events within the narrative discourse and the sequence of the succession of these events within the plot. Thus we try to identify the forms of anachronies of this sequence – the analepses and the prolepses and, in the course of this process, to define the place and the role of the memories within the construction of the different types of temporality – subjective, historic and mythological.

Keywords: temporary order of narration, anachronies, retrospection, narrative discourse.

Романът „Онитша“ излиза през 1991 г. и се вписва в едно вече богато и разнообразно в жанрово отношение творчество включващо романи, новели, поеми, преводи и есета. В същото време това е първото автобиографично произведение на Льо Клезио, което съдържа факти от собственото му детство, без да бъде класическа автобиография. Според Мадлен Боргомано, една от най-известните изследователки на творчеството на Льо Клезио, „Онитша“ отговаря напълно на тенденциите в развитието на френския роман през 80-те и 90-те години на ХХв., а именно:

- стремеж към опростеност и яснота;
- връщане към историята и детството (Borgomano 1993: 6).

Детството е основна тема в много от произведенията на писателя, а децата са сред най-предпочитаните му персонажи. Както с право отбелязва Алиет Армел, „Всички начинания на Льо Клезио, всички мотиви в творчеството му са свързани с един предпочитан от него период, а именно детството.“ (Armел 1998: 56, прев. мой, З. Н.) В „Онитша“ той разказва момент от собственото си детство, но променя много имена и факти: през 1947 г. малкият Льо Клезио заминава с

майка си за Африка, където баща му работи като лекар, точно както Фентан, главният герой в романа. Прекарва една незабравима година в Огойя, заменен в романа със звучащия твърде екзотично Онитша, който в действителност е един от най-големите и важни градове в Нигерия. В интервютата след публикацията на романа самият писател говори за личния елемент в него. В тази връзка трябва да споменем и ролята на посвещението като част от паратекста, което също насочва към автобиографичния характер на творбата. М. Д. В. Джефрис не е сред близките на Льо Клезио, но е тясно свързан със семейството му. Според обясненията на М. Боргомано той е английски изследовател, близък приятел на бащата на Льо Клезио, изучаващ историята на кралство Мерое, от чието творчество писателят черпи много сведения за историческата част на романа си (Borgomano 1993:7).

Тринадесет години по-късно, през 2004 г., Льо Клезио отново се връща към историята на баща си и я разказва в „Африканецът“.

„Онитша“ не е автобиографичен роман в традиционния смисъл на този термин, но след Филип Льожън и неговото важно изследване „Автобиографичният пакт“ (1975) знаем, че модерният автобиографичен роман може по най-различни начини да черпи сведения от личния живот на автора. Важен момент в това изследване е фактът, че Льожън отчита ролята на читателя за жанровото определение на автобиографията и определя като „пакт“ именно отношението между читател и творба. Той включва в автобиографичния жанр и произведения, които не притежават всички характеристики на класическата автобиография, а именно: ретроспективен разказ, в който автор и разказвач са идентични, а разказвачът е главно действащо лице и разказва собствената си история. Льожън разглежда по-скоро мястото и функцията на автобиографичния текст в цялостното творчество на даден автор. Според него използването на автобиографични елементи показва усилието на един човек да намери своята идентичност, както е в случая с Льо Клезио. Романът „Онитша“ не може да бъде четен като традиционна автобиография, но пък именно автобиографичните елементи му придават неповторим лиризм и емоционалност и макар че авторът не е идентичен с разказвача, зад неговите думи читателят винаги може да отгатне присъствието му.

Споменът е функция на паметта и в текста се изразява чрез ретроспекцията. Ретроспекциите и антиципациите в голяма степен структурират наративната темпоралност в романа на Льо Клезио. Задачата, която си поставяме – да очертаем ролята и мястото на спомена в „Онитша“ – определя и подхода към нашия анализ. Ще се спрем на сю-

жетно-фабулният ред и отклоненията от него, а именно анахроните – ретроспекции (аналепси) и антиципации (пролепси). Те са елемент от това, което Жьонет нарича „последователност“ и засягат отношението сюжет / фабула (Genette 1972: 79).

Във формално отношение „Онитша“ се състои от два паралелни разказа: първият представя историята на Фентан и родителите му – Мау и Жофруа, а вторият разказва легендата за африканското племе Мерое и неговата кралица. Първият разказ е с опростена структура, много добре ситуиран във времето и пространството. Втората история, представена чрез въображението и погледа на Жофруа, разказва съдбата на хората от племето, които бягат през пустинята от завоевателите и търсят друга река, подобна на Нил, където да създадат своята нова държава. Бягството на този народ и евентуалните връзки между Древен Египет и Западна Африка не е плод на въображението на Жофруа Ален, нито пък художествена измислица на Льо Клезю. М. Боргомано уточнява, че тази теза е широко застъпена в Африка, най-вече след 50-те години на ХХ в., когато излиза трудът на Шейх Анта Диоп „Негърските националности и културата“, според който фараоните са били чернокожи, а египетските легенди могат да бъдат открити в митологията на Нигерия, Бенин и Кот д’Ивоар (Borgomano 1993: 49). Митологичният разказ се различава от останалия текст с по-особено типографско оформяне, а също така и с доминиращото сегашно време на повествованието, което подчертава факта, че митологията излиза извън границите на времето и все още е напълно актуална за тази област на Африка.

Със споменатата легенда се преплита още един исторически разказ, ситуиран в много по-близка до нас епоха – началото на ХХ в., 1901–1902 г. – разрушаването на Аро Шуку и колонизацията на Нигерия. Романът завършва с разпадането на колониалната империя и връщането на независимостта на Нигерия през 1960 г. В „Онитша“ всички изброени сюжетни линии са важни и е много трудно да се определи коя от тях е основна и кои могат да бъдат определени като второстепенни. Те постоянно се смесват и редуват. Както ретроспекциите и антиципациите, така от своя страна се преплитат и времената на повествованието – минало, сегашно и бъдеще.

Вниманието, което отделихме на историческите факти не е самоцелно. От една страна, тези обяснения въвеждат в атмосферата на творбата и помагат да се разбере символиката ѝ, а от друга – легендарното, историческо време, е важна част от темпоралността на романа и участва в изграждането на неговата структура.

Внимателният прочит на творбата показва, че времето не е в центъра на повествованието, поне не в такава степен както пространството, т.е. Африка. За това говори и фактът, че в паратекста заглавията на отделните части съдържат само пространствени индикатори:

- *Едно дълго пътуване*
- *Онитша*
- *Аро Шуку*
- *Далеч от Онитша*

В самия текст обаче има достатъчно дати указващи темпоралната последователност. Всъщност, трябва да отбележим, че в „Онитша“ е много трудно времето да бъде отделено от пространството, защото те са тясно свързани и взаимно се обуславят. Началото на романа съвпада с отпътуването на Фентан и Мау за Африка – 14.03.1948 г. Втората спомената дата – 13.04.1948 г. – бележи пристигането в Онитша, където малкият Фентан трябва да се срещне за пръв път с баща си Жофруа. Краят на престоя в Африка не е маркиран точно в текста, но разбираме, че продължава малко повече от година.

Голяма дистанция във времето – около 20 години – отделя четвъртата част на романа от останалите три. Две дати ситуират тази част във времето. Първата е 1968 – годината в която, по време на кръвопролитния конфликт за създаване на самостоятелна държава Биафра, град Онитша е разрушен. Според нас тази дата е много важна за повествованието и става отправна точка за хронологията на целия роман. Вторият ориентир е 1969 година, свързана със завръщането в Ница и смъртта на бащата; тя бележи и края на романа. И в двата разказа сюжетното време следва хронологията на фабулата и изводът, който се налага е, че в темпорално отношение романът „Онитша“ е с изчистена, ясна структура и подобно на друг роман на Льо Клезьо, обект на наш предишен анализ – „Търсачът на злато“ – се доближава до традиционния наратив.

За разлика от първата част на романа в следващите две, представящи престоя на Фентан и Мау в Африка, няма никакви маркери, указващи темпоралността. Времето тук е „неизмеримо“, тече бавно, а понякога сякаш спира и губи значението си за развитието на интригата. Това дава основание на М. Боргомано да заяви, че повествованието в тези две части губи своя хронологичен характер, защото хронологията вече не е необходима, за да се представи едно „безмерно“ време. (Borgomano 1993: 36). Ще си позволим да отбележим, че не сме съвсем съгласни с това твърдение, защото дори в тези две части общата ориентация на темпоралността запазва хронологичния си ха-

рактър и линейността е нарушена само от ретроспекциите и антиципациите. Вярно е наблюдението, че в Африка Фентан живее най-вече в сегашния момент и, както отбелязва Боргомано, се ситуира основно спрямо настоящето, докато майка му търси убежище в миналото и спомените. Това не означава липса на хронология, а по-скоро обяснява защо по-голямата част от анахроните, най-вече аналепсите, са субективни, разказани от гледна точка на майката. В този смисъл можем да говорим за противопоставяне на минало и настояще, една от основните функции на ретроспекциите, която се превръща и в основна характеристика на главната героиня Мау.

„Тя си спомняше, толкова бе мечтала за този нов живот, за Онитша, за този непознат свят, където нищо няма да прилича на това, което вече беше преживяла, нито предметите, нито хората, нито миризмите, нито дори цветът на небето и вкусът на водата. (...) Тя толкова беше повтаряла това име по време на войната в Сен Мартен, в Санта Анна, после в Ница и Марсилия, то беше ключът към всичките ѝ мечти. По онова време всеки ден тя го казваше скришом на Фентан, за да не чуят баба Аурелия и леля Роза. А той придобиваше сериозен вид, който малко го притесняваше или пък го караше да избухне в луд смях: « Когато пристигнем в Онитша... » (...) Но никога не говореше за Жофруа, никога не бе поискал да каже «баща ми».“ (Le Clézio 1991:74)¹

Анахроните в романа са класически и се появяват тогава, когато героите си спомнят за миналото или мечтаят за бъдещето. В „Онитша“ ретроспекциите са толкова многобройни, че спокойно бихме могли да наречем тази творба на Льо Клезио „роман на спомена“. Не бива обаче да пренебрегваме и антиципациите, които също присъстват в текста. С други думи, хронологията на повествованието не изключва известна комплицираност и макар че изграждането на сюжета следва развитието на фабулата, веднага може да се забележи, че това е текст, в който се преплитат минало и бъдеще, спомени и проекти. Този роман, както и останалите творби на автора, не се подчинява изцяло на правилата на наративния жанр; сложният му характер, обусловен, както споменахме, от преплитането на три истории, изисква от читателя известно усилие, за да бъде реконструиран, дешифриран и интерпретиран. В тази връзка, по отношение на поетиката на Льо Клезио и структурата на текста, би било също интересно да се проследи с какво почеркът на автора се отклонява от традиционните

---

¹ Всички цитати от романа „Онитша“ са преведени от мен, З.Н.

наратологични структури, установени от Ж. Жьонет и Цв. Тодоров, но това няма да бъде обект на настоящето изследване.

Още в началото на романа се наблюдава дълга ретроспекция, която подчертава факта, че настоящето на разказвача не изключва миналото: *„Когато беше на 10 години, Фентан бе решил, че ще назовава майка си само с малкото ѝ име. Тя се казваше Мария Луиза, но я наричаха Мау. Фентан го бе измислил като бебе, когато не можеше да произнася цялото ѝ име.“* (op.cit: 13).

Читателят може да остане с впечатлението, че обект на разказа ще бъдат спомените на Фентан и Мау, които предприемат най-голямата авантюра в живота си и се лутат между миналото, останало в Европа, и неясното бъдеще някъде в Африка. Към спомените се прибавят мечтите и предположенията; все още не сме напуснали миналото, а вече попадаме в близкото бъдеще на персонажа:

„Беше краят на един неделен ден – 14.03.1948 г., Фентан никога не ще забрави тази дата.“ (op.cit: 14).

И няколко страници след това:

„Той ще говори английски, ще има две вертикални бръчки между веждите, като възрастен мъж, а Мау повече няма да му бъде майка. Мъжът, който ги чакаше някъде там, в края на пътуването им, никога няма да стане негов баща.“ (op.cit: 18).

След този скок в бъдещето, повествователят пак се връща в миналото на героя (подчертано от употребата на френското *plus-que-parfait* – отдавна минало време), а след това отново насочва вниманието си към това, което предстои:

„Това бе непознат мъж, който беше писал писма да дойдат при него в Африка. Той беше мъж без жена и дете, мъж, когото не познаваше, когото никога не беше виждал. Защо тогава ги чакаше? Този мъж имаше име, хубаво име наистина, казваше се Жофруа Ален. Но когато пристигнат там, в края на дългото си пътуване, ще минат бързо по кея и той няма да види нищо, няма да разпознае никого и ще трябва да се върне у дома с празни ръце“ (ibid.)

Тази първа глава служи като въведение към основната част на романа и подготвя читателя да възприеме авантюрата на героите и атмосферата на Африка. Наблюдава се една интересна особеност – разказите на пасажерите, пътуващи с кораба за Африка, са ретроспективни, защото са резултат от техния минал опит. За Фентан и Мау, както и за читателя, тези спомени имат пролептичен характер, защото става дума за неща, които им предстои да откриват; т.е. налице е

двойна анахрония, която бихме могли да наречем ретроспекция, проектирана в бъдещето. Така, с преплитането на ретроспекции и антиципации, стигаме до истинското начало на историята – срещата на Фентан и Мау с Жофруа. От този момент нататък, тези три персонажа ще бъдат главен обект на повествованието, ще са заедно до края, ще възприемат по различен начин Африка и всеки от тях, в голяма степен, ще живее в собственото си субективно време. А синът и бащата ще трябва да извървят дълъг път, за да преодолеят отчуждението и дистанцията в отношенията си.

Още една особеност на анахроните може да бъде наблюдавана: в първа глава констатирахме поредица от аналепси и пролепси, които акцентуват върху раздвоението на персонажите между минало и бъдеще. С напредването във фикцията става ясно, че паметта продължава да функционира чрез спомените, но антиципациите значително намаляват. Налага се впечатлението, че след пристигането си в Африка, Фентан и Мау попадат в настоящето и спират да мечтаят за бъдещето, поне не в такава степен както при отпътуването за Онитша. Те постепенно опознават новата действителност и започват да живеят с бавния ритъм на местните хора, ден за ден. Нахлуването на спомените може да се обясни с факта, че героите са изправени пред едно непознато, неясно бъдеще и е съвсем естествено очакванията за този непознат живот да се конфронтират с миналото, както в случая на Мау. Ето защо, тя много често се връща назад, в спомените. За нея обективното, „африканско“ време спира, тя сякаш забравя за съществуването му. В къщата в Онитша, почти всеки шум ѝ напомня за някакво събитие от миналото, изплуват спомени от детството ѝ в Италия и Южна Франция. За Мау не е лесно да свикне с живота в Африка, изпълнен с трудности и неочаквани изпитания – самота, болести и най-вече отдалечеността в отношенията с Жофруа. Именно това е причина за носталгията ѝ по миналото и за непрекъснатото бягство в спомена. Много неочаквано повествованието скача от настоящето, олицетворено от местните танци и звуците на африканските барабани, към миналото, под формата на музика от пиано, свързана с детството на Мау в Ливорно:

„Мау стоеше дълго, може би с часове, без дори да помръдне във фотьойла от тръстика. Не мислеше за нищо. Само си спомняше. Детето, което растеше в корема ѝ, чакането във Фиезоле, тишината. Писмата от Африка, които все не пристигаха. Раждането на Фентан, заминаването за Ница. (...) Крясъците на жабите, бръмченето на насекомите, неуморимото биене на барабаните от другата страна на реката. Това беше една друга музика. Мау гледаше ръцете

си и помръдваше всеки един от пръстите си. Спомняше си клавиатурата на пианото в Ливорно, тежко и украсено като катафалка. Това бе толкова отдавна. (...) Нощем, когато всички хорски шумове затихваха, се чуваше само приглушената музика на барабаните и на Мау ѝ се струваше, че чува морето и шума на голямата река. Или пък в съзнанието ѝ нахлуваше споменът от шума на морските вълни в Сан Ремо, който достигаше до стаята с полуотворени капаци на прозорците.“ (Le Clézio 1991: 94–96).

Можем да твърдим, че Мау се разкъсва между два хронотопа: *настояще (Африка и минало) Европа*. Всъщност, в целия роман се наблюдава преплитане на миналото с настоящето на персонажите, а пътуването с кораба може да се разглежда като вид граница между тях, като мост между миналото и бъдещето.

В последната част на романа „Далеч от Онитша“ също преобладават ретроспекциите, подчертаващи още по-ясно противопоставянето на обективното, историческо време и субективното време на персонажите. Като цяло в тази част доминира споменът за Африка, преживян по различен начин от героите. Жофруа живее с този спомен, той владее съзнанието му. В голяма степен африканските спомени обясняват постъпките или поведението му в определени моменти. За Мау е различно. По-голямата част от спомените ѝ са за времето на войната, за срещата с Жофруа, за трудните години без него, т.е. тези ретроспекции не са свързани с Африка и биха могли да бъдат разглеждани като отделна история – на любовта ѝ с Жофруа Ален. Тези спомени, заедно с африканските, постоянно се смесват в съзнанието на героинята, както се преплитат пространството и времето. За Фентан, както за Жофруа, Африка също остава скъп спомен за детството, за свободата, за скитането в саваната, за уроците на Бони, за природата и африканските традиции. Спомен, който в голяма степен оформя мирогледа на младежа Фентан и предопределя бъдещето му:

„По онова време Фентан живееше два живота. Този, който започваше тук, в колежа, в студеното спално помещение, в класните стаи с другите момчета и носовия глас на г-н Спинк, който рецитираше стиховете на Хораций. След това идваше другото, което той виждаше, затваряйки очи в полумрака и се понасяше по река Омерун или се люлееше в хамака от сизал, заслушан в шума на бурята. (...) Трябваше да забрави. В Бат никой не знаеше нищо за Онитша, нито за реката. Никой не искаше да научи нищо за имената, които имаха такова значение там, в Африка. (...) Трябваше да забрави и Бони. (...)

Това беше много отдавна. Сега, самият той бе минал от страната на учителите, работеше като възпитател по френски и латински, за да се издържа. (...) Когато войната в Биафра започна, Фентан искаше да замине веднага, да се опита да разбере. Не го направи заради Жени. Така или иначе, можеше ли да стори нещо? Светът, който познаваше, си бе отишъл, вече бе твърде късно. (...) Трябваше никога да не си тръгва, трябваше да остане в Онитша, на река Омерун. Да не изпуска никога от поглед самотното дърво сред обраслата с трева поляна, там, където приятелят му го чакаше, там, където започваха приключенията им.“ (op.cit: 267–269).

Всичко свързано с Африка изгражда едно различно измерение, което излиза извън рамките на реалността – това е митичното време, изпълнено със знаци и символи. То от своя страна създава магията и атмосферата на текста и ни разкрива първичността и непосредствеността на местните хора, сакралната хармония, в която живеят със забикалящия ги свят.

В заключение бихме могли да кажем, че романът „Онитша“ е изпълнен с анахронии и в този смисъл е много близък до модерния наратив. След прочита на творбата можем да си зададем въпроса – коя е истинската фикция: авантюрата на персонажите в Африка или многобройните ретроспекции, които се връщат към миналото и сякаш създават една втора интрига, изградена от спомени. Както видяхме в процеса на анализа, анахронииите влияят върху структурата на повествованието, но това не променя хронологичния му характер.

ЛИТЕРАТУРА:

Армел 1988: Armel Alette, *L'écriture comme trace d'enfance*. // *Magazine littéraire*, № 362, 1998, pp. 56–58.

Боргомано 1993: Borgomano Madeleine, *Onitsha*, J.-M.G. *Le Clézio*, Paris: Bertrand Lacoste, 1993.

Женет 1972: Genette Gérard, *Figures III*, Paris: Seuil, 1972.

Льо Клезио 1991: Le Clézio J. M.G., *Onitsha*, Paris: Gallimard, 1991.

Льожон 1975: Lejeune Philippe, *Le pacte autobiographique*, Paris: Seuil, 1975.

LOS VALORES SEMÁNTICOS Y FUNCIONALES DE LOS AFIJOS (DESCRIPCIÓN Y CONTRASTE)

Райна Петрова
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The report is devoted to the subject of derivative morphemes in the Spanish language or the so-called affixes, which can either be present or absent in the lexical word structure. Prefixes and suffixes are reviewed in terms of their function to change or not to change the categorial meaning of the root lexeme they combine with and thus provide semantic orientation to the relevant derivative word.

Keywords: morpheme, grammeme, lexeme, affix, prefix, suffix

Siendo una parte de la Gramática, la Morfología se ocupa de la estructura de las palabras, de sus componentes internos (raíces, temas, afijos ...) y estudia la forma y las combinaciones entre dichos componentes.

Los componentes internos de una palabra se llaman morfemas y son unidades mínimas con significado. Según F. Lázaro Carreter, el morfema es: “Unidad morfológica no susceptible de ser dividida en unidades morfológicas más pequeñas, es decir, una parte de la palabra que, en toda una serie de palabras, se presenta con la misma función formal, y que no es susceptible de ser dividida en partes más pequeñas que posean esta cualidad”. (Lázaro Carreter 1971: 283)

Según el tipo de significado, todo morfema se presenta como *lexema* o *gramema*. El lexema es forma de significado léxico y el gramema es portador de significado gramatical. En español, los lexemas no aparecen jamás independientes (suponen la presencia de gramemas para tener acceso al rango de la categoría). Los gramemas, por sí mismos, pueden ser dependientes o independientes (es decir, separables). Entre los gramemas dependientes podemos distinguir los formantes (que expresan clases semánticas obligatorias, como el número para el sustantivo) y los aumentos (que expresan clases facultativas, como el diminutivo para el sustantivo).

En este sentido los gramemas dependientes que forman parte de la palabra lexemática pueden quedar subdivididos en formas de significado categorial y formas de significado estructural, es decir, en gramemas categorizadores y gramemas estructurales o de categorías morfológicas. Respecto a la descripción de la palabra española, se ha de tener en cuenta que en su fórmula componencial básica puede haber solo un gramema categorizador: con valor funcional de sustantivo, verbo, adjetivo o adverbio. Los gramemas estructurales, correspondientes a distintas categorías morfológicas se presentan en bloque. Los elementos de cada bloque gramatical dependen del valor funcional del gramema categorizador. Así, por ejemplo, el sustantivo exige gramemas de género, número, etc.; frente al verbo que pide gramemas de modo, época, perspectiva temporal, actualidad, persona, en sincretismo con número, etc.

Estos morfemas, que necesariamente acompañan al verbo, sustantivo o adjetivo, se llaman morfemas constitutivos. Los morfemas constitutivos forman unos sistemas muy cerrados donde es difícil que pueda aparecer un nuevo elemento. Sin embargo, hay otro tipo de morfemas, llamados morfemas facultativos o afijos, que pueden aparecer o no en la estructura de la palabra lexemática. Los morfemas facultativos constituyen unos sistemas mucho más abiertos donde es más fácil que puedan entrar formas nuevas.

Entre los morfemas facultativos podemos distinguir los siguientes grupos:

Hay una serie de afijos que siempre preceden al lexema, son los llamados *prefijos*.

<i>Ejs.:</i> Pro –	<i>pon</i> –	<i>er</i>
prefijo	lexema	sufijo

Otro grupo de morfemas son los que siempre siguen al lexema, conocidos con el nombre de *sufijos*.

<i>Ejs.:</i> <i>En</i> –	<i>cog</i> –	<i>er</i>
prefijo	lexema	sufijo

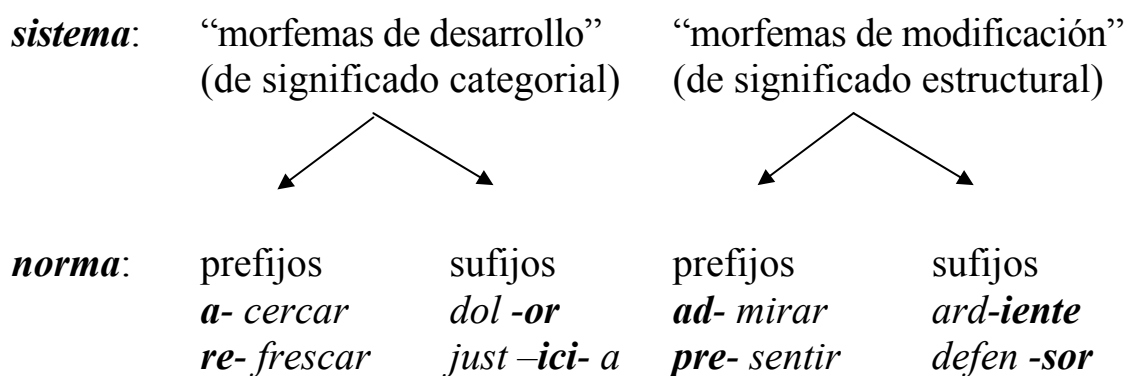
Tenemos que señalar también que ante el lexema puede aparecer una cadena de prefijos y lo mismo puede ocurrir con los sufijos.

<i>Ejs.:</i> <i>Pre</i> –	<i>su</i> –	<i>pon</i> –	<i>er</i>
prefijo	prefijo	lexema	sufijo

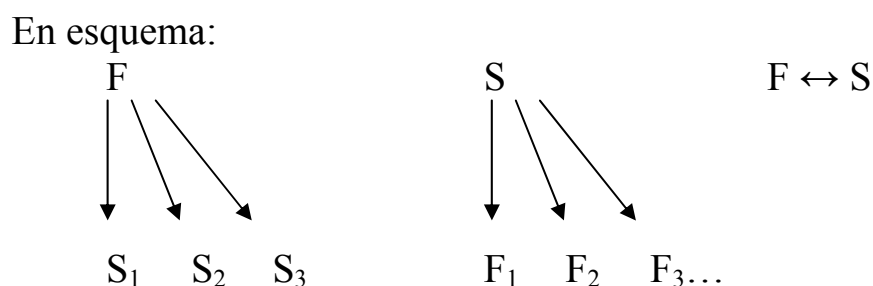
Esper - *anz* - *ad* - *o*
lexema *sufijo* *sufijo* - *morfema*
constitutivo de género

En la palabra podemos encontrar otro elemento situado entre el prefijo y el lexema o entre éste y el sufijo, para el que aceptamos el término de *interfijo*.

Funcionalmente los morfemas facultativos se distribuyen en dos grupos, cada uno con su plano de sistema y plano de norma:

El *morfema facultativo* (prefijo, sufijo e interfijo), desde el momento en que se asocia a una expresión fónica, para manifestarse, adquiere características determinadas de forma y distribución. Gracias a ello, podemos comprobar, en la cadena hablada, tres clases de correlaciones: a) una forma (formante) recubre varios contenidos (tipos de significado); b) un solo tipo de significado corresponde a varias formas (formantes); c) una forma (un formante) explicita un único significado.

La comprobada correspondencia, entre el plano del contenido y el plano de la expresión, confirman que el *morfema* es una abstracción (*hecho de sistema*), que tiene su materialización en la *norma* por medio de un formante (llamado aquí *morfo*) o por un conjunto de formantes (denominados, en adelante, *alomorfos*). Así, por ejemplo, el morfema

facultativo antepuesto, es decir, prefijo, con valor semántico de “igual” dispone de un solo *morfo equi-*, como en *equivalente*, *equifuncional*, *equidistante*, etc. En cambio, el morfema “vario” o “multi” funciona por medio de tres *alomorfos*: **multi-** (*multicopista*), **pluri-** (*plurivalencia*) y **poli-** (*polideportivo*).

Partiendo de los hechos de habla, podemos llegar a establecer los *morfos* y *alomorfos* de los distintos *morfemas facultativos*.

Creemos, según dice F. Rodríguez Adrados, que sólo hay un camino que puede llevarnos a delimitar los *morfemas*: “el criterio para agruparlos en *morfemas* es la distribución”. (Adrados 1969: 179)

Opinamos que esta agrupación de *alomorfos* puede ser llevada a cabo en todo el plano del contenido; no sólo en la parte gramatical, sino también en el léxico. Hay *alomorfos* en distribución libre y otros en distribución complementaria.

Se dice que dos o más *alomorfos* son libres cuando en una misma distribución puede elegirse para su empleo cualquiera de ellos y cumple la misma función: “tiene igual valor distributivo”.

Cuando no es posible un uso alternativo, sino que cada *alomorfo* aparece en una determinada distribución estamos ante los llamados *alomorfos* complementarios; en este segundo caso los *alomorfos* se excluyen mutuamente.

Para el estudio de los *afijos* debemos tener en cuenta los rasgos siguientes:

- a) Su distribución con relación al lexema base con el que se combinan.
- b) Si modifican o no la categoría gramatical de la base con la que se combinan.
- c) Clase gramatical a la que pertenece la base con la que se combinan.
- d) Clase gramatical a la que pertenece la lexía a la que dan cabida.
- e) Las oposiciones que puedan establecerse entre ellos en virtud de una conmutación paradigmática.
- f) La forma por medio de la cual se manifiestan.

En cuanto a su capacidad de cambiar la categoría de la base, los morfemas de desarrollo son meros *catagoremas*, esto es *gramemas de significado categorial*, que incrementan el número de lexías; mientras que los morfemas de modificación generan sustantivos, adjetivos y verbos de segunda visión; es decir, son *gramemas de significado estructural* y, como tales, no afectan la categoría de la base. Además, éstos son indiferentes al

valor sintáctico del lexema primario, cosa que no se da con los categoremas. En cada caso concreto, la solución no depende del sistema, sino de la norma. Así, por ejemplo, el prefijo **sub-** (*en subtítulo, subrayar, subnormal*) realiza *morfema* de modificación con noción de “por debajo” dando cabida a categorías verbales de segunda visión; en cambio, **-ad(a)** realiza *morfema de desarrollo* con verbo y adjetivo, pero con sustantivo se convierte en *sufijo de modificación*: *bajar* → *bajada*, *bobo* → *bobada*, pero *corazón* → *corazonada*. Por otra parte, **-ez(a)** se combina con adjetivos y genera sustantivos abstractos, como *bajeza, alteza*; en cambio **-ur(a)** instala sustantivos concretos: *bajura, altura*. La norma selecciona, distribuye y regula el uso de los alomorfos y, de esta manera, asegura el equilibrio dinámico del sistema.

Los *morfemas de desarrollo* instalan relaciones de contraste entre la base y la unidad derivada; en cambio, los de modificación generan relaciones opositivas. Hay contraste, por ejemplo, entre *alto* – *altura* y *alto* – *alteza*; frente a *altura/alteza*, opuestos por la distinción concreto/abstracto. De estas relaciones se deduce que sustantivo, adjetivo, verbo y adverbio no son clases de palabras, sino conceptos de categorías, como lo confirman sus contrastes en la cadena discursiva.

I. AFIJOS ANTEPUESTOS O PREFIJOS.

En el caso de los afijos antepuestos siempre se añade una noción semántica al contenido de la base. Además de esto se puede o no producir el cambio de categoría gramatical de dicha base.

1. Prefijos modificadores de categoría

Nos ocupamos en primer lugar de aquellos *prefijos* que se combinan con bases nominales y dan lugar a verbos. Combinados con base nominal, empujan la sustancia semántica de ésta a verbo, para lo cual toman los *morfemas constitutivos* de la nueva categoría. Es decir, cambia el significado categorial de la palabra.

Alomorfos:

en-, em-, in-, im-, i-
de-, des-, di-, dis-

Ejs.

En – *caprich* – *ar*

Des – *plum* – *ar*

Desde el punto de vista sintáctico el sustantivo y el verbo son categorías instaladas porque se constituyen en el seno mismo del entramado espacio-temporal, es decir, no se adhieren a las coordenadas,

sino que se sitúan en su existencia. El sustantivo es categoría de rango primario, pues incide sobre sí mismo en la cadena discursiva; mientras que el verbo es categoría de rango secundario, ya que, como tal, incide sobre el sustantivo. Observamos aquí el proceso de translación categorial. Del sustantivo se pasa al verbo, de lo estático a lo dinámico, de lo espacial a lo temporal.

Veamos ahora los prefijos que, combinados con base adjetiva, dan lugar a un verbo.

Ocurre lo mismo con la sola diferencia de que el lexema base es un adjetivo. Tenemos una transformación de otro tipo – del significado categorial con visión estática a lo espacial de la categoría adscrita, el adjetivo, pasamos a lo temporal, a la dinamicidad, a la categoría instalada del verbo. Los prefijos resultan indispensables en la estructura de los verbos citados.

Alomorfos:

a-, ad-

re-

Ejs.

A – clar – ar

Re – fresc – ar

2. Prefijos no modificadores de categoría

Estos *morfemas* pueden combinarse con cualquiera de las tres categorías básicas (sustantivo, adjetivo y verbo); por tanto, la categoría de entrada no constituye criterio diferenciador para poder establecer una oposición entre ellos. Tampoco lo es la categoría de salida, puesto que es la misma que la de entrada. La función de estos *morfemas* se centra en la orientación semántica que dan al contenido del lexema base organizando estructuralmente su contenido semántico de una manera distinta, al aparecer nuevas lexías que recubren una parcela significativa de ese contenido. Ellos no tienen la función gramatical de transformar una categoría en otra, su valor es solo semántico.

Como primer grupo podemos señalar los prefijos que, combinados con sustantivos, dan lugar a sustantivos.

Alomorfos:

ante-

pre-

Ejs.

Ante – sala

Pre - guerra

Otro grupo constituyen los prefijos que, combinados con adjetivos, dan lugar a adjetivos.

<i>Alomorfos:</i>	<i>Ejs.</i>
a -, an -	A – político
de -, des -	Des – honesto

El tercer grupo está representado por aquellos afijos antepuestos que, combinados con verbos, dan lugar a verbos.

<i>Alomorfos:</i>	<i>Ejs.</i>
a -, ad -	A – traer, ad – mirar
com -, con -, co -	Com – partir, con – jurar

Los prefijos suelen aportar significados nuevos:

<i>Ejs.:</i>
Re- en releer significa “volver a”
Re- en recular significa “hacia atrás”

Eso quiere decir que algunos prefijos son polisémicos.

<i>Ejs.:</i>
In- (con sus alomorfos im- e i-) – significa “no” en <i>infinito</i> , <i>imposible</i> o <i>ilegible</i>
- significa “dentro” en <i>innato</i>

- Algunos prefijos aportan un significado intensificador:

<i>Ejs.</i>
Archi- en <i>archimillonario</i>
Extra- en <i>extraordinario</i>
Super- en <i>superelegante</i>

- Ciertos prefijos se unen a morfemas léxicos que, sin ellos, no existen como palabras autónomas.

<i>Ejs.</i>	
*humar (de <i>inhumar</i>)	*mersión (de <i>inmersión</i>)

II. LOS AFIJOS POSPUESTOS O SUFIJOS

Hay algunos afijos pospuestos cuya función consiste única y exclusivamente en un cambio de categoría gramatical de la base con que se combinan. No añaden noción semántica alguna a dicha base. Hay otro grupo donde se produce cambio de categoría y a la vez se añade algún rasgo semántico y, por último, existen sufijos cuya función consiste en añadir un matiz semántico a la base sin alterar su categoría.

1. Sufijos modificadores de categoría

Primero nos fijamos en los sufijos que, combinándose con *bases adjetivas*, dan lugar a *sustantivos*.

Alomorfos:

- **ici** – a

- **ur** – a

Ejs.:

Just – **ici** – a

Bland – **ur** – a

Aquí el sufijo tiene la función de transformador del adjetivo en sustantivo. Las dos categorías tienen una visión estática, son orientadas al espacio, la primera es adscrita y la segunda instalada. Añadiéndose el sufijo respectivo, una categoría de rango secundario, el adjetivo, pasa a ser una categoría de rango primario – sustantivo. Volvemos a observar el proceso de la translación categorial.

Otro caso es la combinación del sufijo con *bases verbales* que origina *sustantivos*.

Alomorfos:

- (**a/i**) – **ment** – o

- (**at/it/s**) – **ur** – a

Ejs.:

Jur – **ament** – o

Abrevi – **atur** – a

Hay sufijos, que transforman *bases nominales* en *adjetivos*.

Alomorfos:

- **ane** – o/a

- **iz** – o/a

Ejs.:

Moment – **áne** – o

Fronter – **iz** – o

Otros morfemas son los que transforman *bases verbales* en *adjetivos*.

Alomorfos:

- (**t/at/it**) – **ori** – o/a

- **tor/** – **tor** – a, *triz*

Ejs.:

Inflam – **atorio**

Traduc – **tor**

Observamos también sufijos que, combinados con *base nominal*, dan *verbo*:

Alomorfos:

- **ec** – er

- **ific** – ar

Ejs.:

Favor – **ec** – er

Clas – **ific** – ar

Y también sufijos que, combinados con *base adjetiva*, dan *verbo*.

Alomorfos:

- **it** – ar

- **iz** – ar

Ejs.:

Habil – **it** – ar

Suav – **iz** – ar

2. Sufijos no modificadores de categoría

En los sufijos no modificadores de categoría, al no producirse un cambio en la categoría gramatical de la base, necesariamente tienen que proporcionarle una orientación semántica; los afijos pospuestos se caracterizan funcionalmente por matizar o redistribuir el contenido semántico de las bases con las que se combinan.

Nos ocupamos en primer lugar de los morfemas facultativos que, combinados con bases nominales, dan lugar a sustantivos.

Alomorfos:

- **ad** - o

- **ed** - a

Ejs.:

Consul - **ad** - o

Arbol - **ed** - a

Pasamos ahora a los *sufijos* que, combinados con bases adjetivas, dan lugar a adjetivos.

Alomorfos:

- **ac** - o/a

- (**i**) - **ent** - o/a

Ejs.:

Tont - **ac** - o

Amarill - **ent** - o

Entramos aquí en la consideración de los morfemas facultativos que, combinados con *bases verbales*, dan lugar a verbos.

Alomorfos:

- (**et/ot**) - e - ar

- **it** - ar

Ejs.:

Pas - e - ar, *pis* - **ote** - ar

Dorm - **it** - ar

Un caso especial es cuando un morfema facultativo se combina con adverbios y da lugar a adverbios.

Alomorfos:

- **it** - o/a

Ejs.:

Silband - **it** - o, *ahor* - **it** - a

Como hemos visto, cambien o no la categoría de la palabra, los sufijos siempre dan una orientación semántica a la palabra derivada. Puede ser que aporten un significado nuevo que apunta a un concepto o una realidad distintos de los que designa el lexema /en *lechero* el sufijo **-ero** significa *persona que realiza una acción*/. Sin embargo, algunos sufijos, como son los diminutivos, los aumentativos, los despectivos, etc., no crean palabras que designen conceptos o realidades nuevas, sino que matizan semánticamente lo designado por el lexema desde el punto de vista afectivo o expresivo /*oj-azos*: no hay un concepto nuevo, sino un valor expresivo de admiración en el hablante/.

Los significados de los sufijos son muy variados. Pueden designar origen y procedencia /*australi -ano*/, colectividad /*profesor -ado*/, lugar /*embaj -ada*/, acción o efecto /*graba -ción*/, profesión, dignidad o cargo /*alcald -ía*/, actor o agente /*bailar -ín*/, cualidad /*mansed -umbre*/, semejanza /*pard -uzco*/, etc.

En los distintos pasos de la sufijación podemos observar cómo la categoría resultante de una categoría base se convierte a su vez en categoría base de otra categoría resultante, es decir, observamos el fenómeno de la dinámica derivativa.

Ejs.:

nación → *nacional* → *nacionalizar* → *nacionalización*

norma → *normal* → *normalizar* → *normalización*

comercio → *comercial* → *comercializar* → *comercialización*

centro → *central* → *centralizar* → *centralización*

Cada palabra resultante resulta ser la base de la siguiente. Fijémonos en el proceso de cambio del significado categorial mediante los *morfemas facultativos* modificadores de categoría. El sustantivo *nación*, mediante el *morfema facultativo* – **al**, da lugar a un adjetivo – *nacional*. Este adjetivo, combinado con el sufijo *iz* – ar, da lugar a un verbo – *comercializar*, para convertirse al final, combinándose con el *sufijo* – **ción**, en otro sustantivo. Es decir, cada morfema facultativo neutraliza el significado categorial de la palabra anterior y asume su función propia:

<i>nación</i>	→	<i>nacional</i>	→	<i>nacionalizar</i>	→	<i>nacionalización</i>
S	→	Adj.	→	V.	→	S.

Semejantes modelos de derivación pueden ser aplicados en la enseñanza de la lengua española como ejercicios de actividad individual de creación lingüística, porque como bien dice Benedetto Croce: “El que aprende una lengua, aprende a crear en ella”.

LITERATURA:

- Álvarez García 1979:** Álvarez García, M. Léxico-génesis en español: los morfemas facultativos. // *Publicaciones de la Universidad de Sevilla*, Sevilla, 1979, № 47.
- Clave 2000:** *Diccionario de uso del español actual*, Madrid, 2000.
- Coseriu 1978:** Coseriu, E. *Gramática, semántica, universales*. Madrid, 1978.
- Dubois 1968:** Dubois, J. La dérivation en Linguistique Descriptive et en Linguistique Transformationnelle. // *Travaux de Linguistique et de Litterature*, VI, 1. Strasbourg, 1968, 27.
- Gómez Torrego 2000:** Gómez Torrego, L. *Gramática didáctica del español*, Madrid, 2000.
- Hernández, Concha, Quilis 1976:** Hernández, C., V. G. de la Concha, A. Quilis. *Lengua española*, Valladolid, 1976.
- Kanchev 2001:** Kanchev, I. Semántica y sintaxis de la palabra lexemática en español. // *Actas del Simposio Internacional*, Sofía, 2001.
- Kanchev 2002:** Kanchev, I. Tesis sobre el tema “Semántica y sintaxis de los morfemas facultativos”. // *Actas del Simposio Internacional*, Sofía, 2002.
- Lamíquiz 1985:** Lamíquiz, V. *El contenido lingüístico*, Barcelona, 1985.
- Lázaro Carreter 1971:** Lázaro Carreter, F. *Diccionario de términos filológicos*, Madrid, 1971.
- Lyons 1973:** Lyons, J. *Introducción en la lingüística teórica*, Barcelona, 1973.
- Morera 1991:** Morera, M., *Diccionario crítico de las perífrasis verbales del español*, Puerto del Rosario, 1991.
- Perrot 1973:** Perrot, J. *El léxico en la lengua*, Buenos Aires, 1973.
- Rodríguez Adrados 1969:** Rodríguez Adrados, F., *Lingüística estructural*, Madrid, 1969.
- Vucheva, Kitova 1994:** Vucheva, E., M. Kitova *Curso de gramática aplicada del español (Morfosintaxis)*, Sofía, 1994.

**ЛЕКСИКОГРАФСКО КОДИФИЦИРАНЕ
НА АВСТРИЙСКИ И ШВЕЙЦАРСКИ ВАРИАНТИ
В НЕМСКО-БЪЛГАРСКИ РЕЧНИК
(ЕДНО ПРИМЕРНО ИЗСЛЕДВАНЕ)**

Иванка Танева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The present paper deals with the issue of German as a pluricentric language as well as with the lexicographic codification of Austrian and Swiss standard varieties in German-Bulgarian dictionaries. After a discussion of the status of Austrian and Swiss German and of the problem of pluricentricity the paper deals, on the basis of an empirical study, with the problems of the description and presentation of Austrian and Swiss lexical varieties.

Keywords: Pluricentric, lexicography, dictionary, varieties, German, Swiss varieties, Austrian varieties.

1. Постановка на проблема и предмет на изследване

През последните години в езиковедската литература се дискутира интензивно проблемът за особеностите на т.нар. австрийски и швейцарски варианти на немския език. Тези дискусии дадоха тласък не само на лексикографските изследвания, но и на лексикографската практика. В резултат на това бяха издадени редица речници на вариантите на немския език като например „Das Variantenwörterbuch des Deutschen“, „Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol“, както и глосари от типа „Как се казва това в Австрия, респ. Швейцария“ („Wie sagt man in Österreich?“ и „Wie sagt man in der Schweiz?“).

Австрия и немскоезичната част на Швейцария принадлежат към немската езикова общност, част от която са също Лихтенщайн, Люксембург, Южен Тирол и Източна Белгия. На използвания в Австрия и Швейцария немски език се приписва статут на национален вариант. Според терминологията на Clyne (Clyne 1989: 358) немският език подобно на английския, френския, испанския и португалския език трябва да се счита за плурицентричен език: „The term Pluricentric(ity)

indicates that a language has more than one centre, i.e. several centres, each providing a national variety with its own norms“ (Clyne 1989: 358). Тази концепция за плурицентризъм отхвърля всякаква йерархия и разглежда националните особености като равнопоставени. Това означава, че спецификите на националните центрове – в случая Австрия и Швейцария – не се разглеждат като отклонения от нормите на книжовния немски език, а са равноправни паралелни стандартни характеристики на немския език.

От тази гледна точка е интересно да се види доколко в един двуезичен немско-български речник са застъпени тези тенденции на езиковедския дискурс. При това не може да не се отбележи, че за лексикографите е доста трудна задача да намерят за тези лексеми с ограничена употреба точните еквиваленти, както и да се изберат и приложат съответните традиционни лексикографски методи.

От друга страна, изхождайки от присъщата роля на речника като справочник, може да се проследи доколко той информира потребителя за наличието и спецификата на лексеми на австрийския, респ. швейцарския вариант на немския език, както и доколко той съблюдава и кодифицира семантичните разлики и особеностите на употреба на съответните лексеми. Това е от значение също и от дидактическа гледна точка, тъй като в последните години в обучението по немски език залегна т.нар. ДАСН-концепция, т.е. максимата на обучението по немски език е „регионална рецепция и надрегионална продукция на текстове“.

Предмет на настоящото изследване са следните немско-български речници: Немско-български речник на издателство „Атлантис“ от 1997 година, Немско-български речник на издателство „Емас“ от 2004 година, Немско-български речник на издателство „Понс“ от 2006 година.

2. Особенности на лексиката на австрийския и швейцарския вариант на немския език

По отношение на лексиката се използват от някои езиковеди сравнително спорните понятия австриацизми и хелветизми. Въпреки това в езиковедската литература съществува съгласие относно следните характеристики на тези австрийски респ. швейцарски лексеми:

1. Употребата на тези лексеми се ограничава само върху територията на Австрия или Швейцария;
2. Някои от тези лексеми се използват и в другите национални варианти, но с друго значение;
3. При сложните думи в различните варианти на езика словообразователните компоненти са различни;

4. Имат различни морфологични качества като род, число и падеж при съществителните имена, различни форми на глаголите;

5. Имат различни фонетични качества като ударение, произношение при чуждите – особено при лексемите на швейцарския вариант;

6. Различни ортографически качества като липса на определени букви (в швейцарския вариант – *ß*), както и различия при изписване на чуждите;

7. Тези лексеми отразяват различни културни специфики като обичаи и нрави, както и различни държавно-политически дадености.

Изхождайки от тези характеристики на лексиката на австрийския и швейцарския вариант на немския език, ключов въпрос при изследването на един лексикографски продукт е какъв австрийски, респ. швейцарски лексикален материал е кодифициран, както и как тези гореизброени характеристики и особености са намерили съответно своето отражение.

3. Резултати от изследването

Немско-българският речник с автори Текла Сугарева и Вера Атанасова на издателство „Атлантис“ от 1997 година си поставя според предговора задачата да представи на българския читател основната лексика на съвременния немски език, както и да го запознае с нейната употреба. Като източници за съставяне на речника се посочват най-новите речници и справочници на немския език, както и вестници и списания. За съжаление речникът не изпълнява посочената в предговора цел, да отговори на интересите и нуждите на възможно най-широк кръг от потребители. Както в предговора, така и в упътванията за използване на речника липсва информация относно кодифицирането на лексика от австрийския и швейцарския вариант на немския език. Също и в основната част на речника в речниковата статия не се установява специално маркиране на регионална употреба в Швейцария или в Австрия. Липсват също и често цитираните в езиководската литература като типични австрийски, респ. швейцарски лексеми.

Въз основа на това може да се обобщи, че въпреки заявените претенции за кодифициране на основната лексика на съвременния немски език, отказът от включване на австрийски и швейцарски лексикални варианти, респ. игнориране на посочване на регионалната принадлежност на кодифицираните лексеми, в значителна степен прави речника ненадежден източник на информация за лексиката на съвременния немски език.

Двухтомният немско-български речник, създаден от колектив на Българската академия на науките, има претенциите да се нарече спо-

ред текста на обложката „речник на германистичната традиция в България“. Той представлява напълно преработено издание с новия правопис и отразява според авторите „съвременното състояние на немския език“. Като основа за подбор на речниковия материал авторите посочват в предговора немски тълковни, двуезични и специални речници, които са изброени в библиографията. Критерият за подбора на речниковия материал, който авторите посочват, са общоупотребими думи и изрази, терминология и специализирана лексика с по-широка употреба, областни и диалектни думи с по-широка употреба в немската литература. Според „Упътванията за използване на речника“ структурата се базира на статии и гнезда с азбучна подредба на ключовите думи. След заглавната дума е посочена съответната граматическа характеристика.

Споменаването на „австрийските и швейцарските думи“ в предговора, колкото и странно да звучи тази формулировка на авторите, означава, че те са включени в речниковия състав. Според авторите те не са смятани за диалектни и областни и са отбелязани със съкращения, като е посочена и формата, произношението и ударението при наличие на различие. В посочените съкращения те са отбелязани съответно с „австр.“ и „швейц.“

При прегледа на кодифицирания лексикален материал се установяват някои особености.

Първо, в речника са включени и съответно обозначени част от считаните в езиководската литература за изключително австрийски лексеми като *Angelobung*, *Buchtel*. Въпреки че са включени, липсва маркиране за употреба само от австрийската езикова общност на лексеми като *Aufputz*, *Beistrich*, *Jause*.

Швейцарската лексика също е подобаващо включена в речника с лексеми като например *Abwart*. Забелязва се липсата на считаните за изключително швейцарски лексеми като *Ammann*, *Znüni*. Значението на лексемата *Chalet*, която не е обозначена като принадлежаща към швейцарския вариант на немския език, е доуточнено в скоби в курсив като „вилчка [в швейцарски стил]“.

Второ речникът е непоследователен при отбелязване на едновременната принадлежност на определени лексеми към съответния диалект¹ и към националния вариант като например при *Au* (посочен е само като австрийски вариант). В лексикографската статия при поздравя

---

¹ Една част от лексиката на австрийския вариант на немския език се прекрива с баварския диалект. Швейцарският вариант на немския език се прекрива с алеманския диалект.

Grüß Gott! не се посочва нито диалекталната употреба, нито принадлежността към австрийския вариант на немския език.

Непоследователност има и при обозначаването на едновременната принадлежност към австрийския и швейцарския вариант на немския език, например при ключовата дума *Bub(e)* тя е посочена, но при ключовата дума *Gendarmerie* липсва всякакво обозначаване.

При проверка доколко признатите от Европейския съюз с Протокол № 10 за употребата на специфични австрийски изрази на немския език в рамките на Европейския съюз са включени в речника се установява следното:

От тези 23 лексеми са включени следните *Marillen, Karfiol, Kren, Obers, Paradeiser*, липсват в речниковия състав следните лексеми *Beiried, Eierschwammerl, Melanzani, Faschiertes, Grammeln, Powidl, Ribisel, Schlögel*,

Въпреки че са включени в речниковия състав, няма обозначение за принадлежност към австрийския вариант при *Erdapfel, Fisolen, Vogerlsalat, Kohlsprossen, Lungenbraten, Topfen*.

Речникът съблюдава и съответно обозначава разликите в значението при лексеми с еднакъв форматив в съответния вариант като например *Sessel*, който в австрийския вариант има значението на „стол“.

Въпреки констатираната последователност при обозначаването на лексеми, принадлежащи към австрийския и швейцарския вариант на немския език, немско-българският речник документира и може да информира за основния речников фонд на съвременния немски език.

Речникът на издателство „Понс“ съдържа според информацията в увода 102 000 леми, значения и изрази, които обхващат основната лексика на съвременния немски език. Според авторите в речника са взети под внимание особеностите на немския език в Германия, Австрия и Швейцария, като последните две са обозначени с А и СН.

За съжаление липсва библиографска справка за източниците, върху които се е базирал словникът.

Лексикографската статия се състои от ключова дума, следвана от граматическа информация, обозначения, ортография, фонетика, обяснение на значението и примери за употреба.

В основната част на речника са включени следните регионално маркирани лексеми на австрийския и швейцарския вариант на немския език:

1. Само австрийски лексеми: *Angelobung / Aufputz, Backrohr, Beistrich, Buchtel, Burenwurst, Dress, Gemeindewohnung*.

2. Само швейцарски лексеми: *Advokaturbureau, Ammann, Abwart, Außenquarier, Chalet, Natel*.

3. Южнонемски-австрийски лексеми: *Busserl, Au, Grüß Gott*.

4. Австрийско-швейцарски лексеми: *Gendarmerie, Galerie*.

5. Южнонемски-австрийски-швейцарски лексеми: *Beiz, Bub*.

В речника е застъпен и лингвострановедческият аспект, като са включени обозначения за реалии, между тях географски имена като *Wien, Genf*, както и обозначения от администрацията и политиката като например *Nationalrat CH, Landesrat/Landesrätin*, ястия и напитки като *Melange, Buchtel*, валутни единици като *Franken, Schilling*, както и мерни единици като *Deka/gramm*. Тук трябва да се отбележи и вземането под внимание на определени прагматични различия в комуникацията в съответните езикови общности като например поздравя, титли, обръщения. В речника са съблюдавани различия при словообразуването и с препратка се обръща внимание на съответната форма (напр. *Aufnahmsprüfung, en, A, s. Aufnahmeprüfung*). Въпреки сравнително последователното спазване на маркирането на включената лексика (напр. при *Rostbraten*) не е посочена принадлежността към австрийския вариант. Там, където е необходимо, в речника е обозначено произношението като например при *Melange*, последвано от описание ($\frac{1}{2}$ Kaffee, $\frac{1}{2}$ Milch) и превод (*виенски*) *меланж*. Едновременната принадлежност на определени австрийски лексеми към баварските диалекти, както и на определени швейцарски лексеми към алеманските диалекти в речника се обозначава с обобщаващото понятие „южнонемски“. Паралелно с характеризирането на регионалната употреба се маркират и специалните области като например *Gehilfenschaft CH JUR (Beihilfe)* „съучастничество“, *Dress –es, e A SPORT* „екип“. Стилистичното разслоение също е посочено при съответните лексеми като например *hudeln fam südd* „работя прибързано и немарливо /или през пръсти“. Така наречените семасиологични променливи, т.е. еднакъв форматив с различно национално значение като например *Sessel* „*Stuhl*“, *dt./schweiz. ‚Sessel‘* „стол“, са намерили своето лексикографско решение. При някои лексеми липсва хронологичното маркиране като например *Schilling*, който вече е историзъм след въвеждането на еврото. В определени статии авторите на речника включват примери за употреба като при *Draufgabe*, „добавка“ (*npu покупка или сключване на договор*) – *Etw. als ~ wollen* – искам нещо в добавка; *Das Orchester spielte noch eine ~* – „Оркестърът изпълни още един бис“. Също така и при използване на мерни единици са посочени примери за употреба като *Deka/gramm/ – /10 Gramm/* „10 грама; *geben Sie mir bitte 10 ~ Salami* – „Дайте ми, моля, 100 грама шпеков салам“.

И тук също е интересно да се проследи доколко резултатите от Протокол № 10 за използването на специфични австрийски изрази в немския език в рамките на Европейския съюз са взети под внимание в речника.

От изброените 23 австрийски лексикални варианта в речника на Понс са включени следните: *Beiried, Eierschwammerl, Erdäpfel, Faschiertes, Fisolen, Grammeln, Karfiol, Kohlsprossen, Kren, Lungenbraten, Marillen, Melanzani, Obers, Paradeiser, Powidl, Ribisel, Rostbraten, Schlögel, Topfen, Vogerlsalat*. Не са включени лексемите *Hüferl, Nuss, Weichseln*.

Въз основа на изследването може да се твърди, че речникът съблюдава подобаващо и балансирано, чрез включването на австрийски и швейцарски лексикални варианти, съвременните тенденции в езикознанието и може да бъде надежден информатор в преводаческата и учебна дейност.

4. Заключение

Анализираните немско-български речници показват три различни подхода към проблема за лексикографското кодифициране на австрийските и швейцарските национални лексикални варианти – от пълен отказ на диференцирано представяне на речниковия материал (от гледна точка на националните варианти) през непоследователно включване и обозначаване на този лексикален материал до едно съвременно лексикографско третиране на материала.

Това означава, че при съставянето на двуезични речници пред лексикографите все още стои задачата за прилагане на практика на резултатите от съвременните езиковедски изследвания, както и за достигане на вече утвърдили се практики при съставяне на едноезични речници, т.е. лексикографският продукт трябва да притежава не само научна, но и практическа стойност и да отговаря на реалностите на езиковата картина и на потребностите на своите адресати (преводачи, преподаватели, учащи се, езиковеди).

ЛИТЕРАТУРА:

- Амон 1995:** Ammon, U. *Die deutsche Sprache in Deutschland, Österreich und der Schweiz. Das Problem der nationalen Varietäten.* Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1995.
- Амон 2004:** Ammon, U. et al. *Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz und Deutschland sowie in Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol.* Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2004.
- Андреева 2006:** Андреева, В. и др. *Нов универсален речник: Българско-немски.* София : Понс България, 2006.
- Арnaudов, Димова, Минкова, Андреева, Наумова 2004:** Арnaudов Я., Димова Анг., Минкова Г., Андреева Л., Наумова М. *Немско-български речник.* София: Емас, 2004.
- Ебнер 1998:** Ebner, J. *Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch des österreichischen Deutsch. 3., vollst. überarb. Aufl. (= Duden-Taschenbücher 8).* Mannheim: Bibliographisches Institut, 1998.
- Клайн 1989:** Clyne, M. Pluricentricity: National Variety// Ammon, U. *Status and Function of Languages and Language Varieties.* Berlin: Walter de Gruyter, 1989, 357-371.
- Клайн 1992:** Clyne, M. *Pluricentric Languages. Different Norms in different Nations.* Berlin, New York: Mouton de Gruyter, 1992.
- Майер 1989:** Meyer, K. *Wie sagt man in der Schweiz? Wörterbuch der schweizerischen Besonderheiten. (= Duden-Taschenbücher 22).* Mannheim/Zürich: Dudenverlag, 1989.
- Мур 2000:** Muhr, R. *Österreichisches Sprachdiplom Deutsch. Lernziekkataloge zu Basisformulierungen, Lexik-Sprechhandlungen, Höflichkeitskonventionen, Diskurs und Diskursstrukturen, Deutsch als plurizentrische Sprache (= Materialien und Handbücher zum österreichischen Deutsch und Deutsch als Fremdsprache 4).* Wien, 2000.
- Сугарева, Атанасова 1997:** Сугарева, Т., Атанасова В. *Немско-български речник.* София: Атлантис, 1997.

**DIE SYMBOLIK DES SPIEGELS IM ROMAN
„SELIGE ZEITEN, BRÜCHIGE WELT“
VON ROBERT MENASSE**

Radoslava Minkova
Plovdiver Universität „Paisij Hilendarski“

In the poetry of Robert Menace the mirror metaphor is a general sense building and structure organizing fact. For the idea picture and the structure specialties of the novel “Sweet times, weak world” (1991) grounding is the idea of the “overturned world”. The unreal hero’s world is introduced like a mirror reflection. Menace overturns known characters, motives and stories. This way the editor creates caricature images with comic traces as a reflection of already known literature heroes and a strange transformation of artistic and philosophic ideas.

Keywords: mirror metaphor, “overturned world”, caricatures images, the philosophy of Hegel.

Das Spiegel-Motiv durchzieht die Literatur schon seit der Antike bis zur Gegenwart. Die tiefgründigen Untersuchungen von Kleo Protohrstova unter dem Titel der Spiegel sind von großer Bedeutung für die Interpretation der Spiegelmetapher in ihren vielfältigen literarischen Funktionen seit der Antike bis in die Gegenwart. (vgl. Protohrstova 2004: 20) Im Mittelalter wurde die Welt als Spiegel des göttlichen Willens dargestellt, der Mensch als Spiegel Gottes, weil Gott ihn nach seinem eigenen Vorbild schuf. Die Spiegelmetapher findet häufige Verwendung bei der Beschreibung der menschlichen Wahrnehmungen in der Literatur des Mittelalters und der Renaissance. Der Spiegel wurde mit der Sehergabe in Zusammenhang gesetzt. Die Spiegelmetaphorik prägt die Literatur der Romantik besonders stark. Die Interpreten sind sich darin einig, dass dieses Motiv in der romantischen Kunst und insbesondere in den Erzählwerken E. T. A. Hoffmanns eine zentrale Stellung einnimmt. (vgl. Protohrstova 2004: 63f)

In der modernen und in der postmodernen Literatur gewinnt sogar die Spiegel-Metaphorik an Bedeutung. Das Spiegelbild ist Untersuchungsgegenstand in der Psychoanalyse. Jacques Lacan bezeichnet als Spiegelstadium jene frühe Lebensphase, in der sich das Ich bildet. Das Kleinkind

nimmt sich selbst als eine Einheit wahr, wenn es sich im Spiegel sieht und identifiziert sich mit dem Spiegelbild. (vgl. Lacan 1980: 59) Diese erste Spiegelidentifikation dient als Basis aller späteren Vorstellungen von Ganzheit. Nicht nur in der modernen Phantastik im englischen Sprachraum findet man Spiegel motive, sondern auch in den Romanen der deutschsprachigen Autoren der Gegenwart. In den Romanen von Thomas Bernhard fixieren die Figuren ihre Gestalt im Spiegel, um ihre Unversehrtheit festzuhalten und sie vor der ständig drohenden Gefahr des Auseinanderfallens zu bewahren. (vgl. Mittermayer 1988: 78ff) Christoph Hein dreht diese Rolle des Spiegels um, indem er ihn zum Mittel der Zerstückelung macht. Im Roman „Horns Ende“ bewegt Thomas die Seitenteile eines Spiegels, um vom Spiegelbild Gesichtsteile auszureißen. (Hein 1987: 93f) Das Streben nach Einheit wird im Bewusstsein von der paranoid-schizophrenen Zerstückelungsphantasma ersetzt. Das Spiegelbild fungiert hier als Indiz für narzistische Persönlichkeitsstörungen.

In den Erzählwerken von Robert Menasse spielt das Spiegel-Motiv eine zentrale Rolle. Der berühmte österreichische Schriftsteller studierte in Wien, Salzburg und Messina Germanistik, Philosophie und Politikwissenschaft. Als Germanist nimmt er in seinen Romanen, Essays und Erzählungen Bezug auf die Werke bekannter Schriftsteller sowohl der deutschsprachigen Literatur als auch der Weltliteratur. Als Philosoph setzt er sich mit der Philosophie Hegels auseinander. Als Politikwissenschaftler nimmt er Stellung zu aktuellen politischen Fragen seiner Zeit. Menasse übt scharfe Kritik am Nationalsozialismus und am Antisemitismus. In seinem Roman „Die Vertreibung aus der Hölle“ (2001) geht Menasse auf die Inquisition zurück, um Ahnenforschung zu betreiben. Die Titel seiner Prosawerke geben deutliche Hinweise auf spiegelverkehrte Formulierungen und Umkehrungen, deshalb seien im folgenden diese Titel kommentiert.

Die Überschriften der Romane „Sinnliche Gewissheit“ (1988), „Selige Zeiten, brüchige Welt“ (1991), „Schubumkehr“ (1995), der „Trilogie der Entgeisterung“ (1997) und des abschließenden Traktats dieser Trilogie „Phänomenologie der Entgeisterung. Geschichte des verschwindenden Wissens“ (1995) deuten die Umkehrung der „Phänomenologie des Geistes“ von Hegel an. Im dreiteiligen Prosa-Projekt „Sinnliche Gewissheit“, „Selige Zeiten, brüchige Welt“ und „Schubumkehr“ (1995) „buchstabiert er so Hegels Geistphilosophie zurück in eine Philosophie der Entgeisterung, die der Idee einer treppenförmigen geschichtlichen Höherentwicklung die Vorstellung stetiger Verkümmern, der verpassten Möglichkeiten und gescheiterten Hoffnungen entgegenstellt“ (kw.uni-paderborn.de). Der Titel des Essays „Das Land ohne Eigenschaften“ (1991) lässt sich mit dem Titel des Romans

„Der Mann ohne Eigenschaften“ von Robert Musil in Verbindung setzen. „Die Vertreibung aus der Hölle“ erinnert an die biblische Vertreibung von Adam und Eva aus dem Paradies aber mit umgekehrtem Vorzeichen. Der Titel des Romans „Don Juan de la Mancha oder die Erziehung der Lust“ (2007) verweist gleichzeitig auf den bedeutendsten Roman der spanischen barockliteratur „Don Quichotte de la Mancha“ von M. De Cervantes Saavedra und auf die berühmte Oper „Don Joan“. Menasse greift bekannte Titel und Motive auf, um sie zu variieren und ins Gegenteilige zu verkehren.

Der 1991 publizierte Roman „Selige Zeiten, brüchige Welt“ enthält vielfältige spiegelverkehrte Bilder, deshalb wird im folgenden dieser Roman ins Zentrum der Analyse gerückt. Dieser vielschichtige Roman wird in erster Linie als Liebesroman bezeichnet, daneben auch als Kriminalroman, philosophischen Roman und jüdische Familiensaga. An zwei Stellen im Roman werden die Namen derselben berühmten Persönlichkeiten aufgezählt: „Es waren Porträts von Sterne, Kleist, Hegel, Marx, Dostojewski“ (Menasse 2002: 75) Diese Porträts sieht der Protagonist Leo Singer in der Wohnung seiner Geliebten Judith Katz. An dieser Stelle wird die Spiegel-symbolik eingeführt, die den ganzen Roman durchzieht: „Dann ein Spiegel, in derselben Größe, mit dem gleichen Rahmen. Als Leo die Reihe der fünf Dichter und Denker abschnitt, erblickte er also am Ende sein eigenes Konterfei. Er war begeistert. Genial, dachte er, so sinnig, das wenigstens wollte er sich zu Hause auch so einrichten. Er ging die Reihe der Porträts noch einmal ab. Sterne, Kleist, Hegel, Marx, Dostojewski, Singer.“ (Menasse 2002: 75, 76) Die Vorstellung, sein eigenes Porträt neben den Größen der Literatur und der Philosophie zu sehen, weckt in Leo Größenphantasien und Hochgefühle: „Heiß durchflutete ihn ein aufgeregtes Gefühl von Bedeutung, von Faszination gegenüber dem großen Rätsel Zukunft, das sich auf so flüchtige Weise in diesem Spiegel gelöst zeigte“. (Menasse 2002: 76) Gleich danach zerfällt jedoch sein Größenselbst: „Eine plötzliche Beklemmung.“ (Menasse 2002: 76) erfasst ihn. An einer weiteren Stelle im Roman erfahren wir, „dass Judith und Leo sich an Sternen orientiert hatten und nicht an ihrer konkreten Lebenswelt – wie heißen die Sterne? Hegel, Dostojewski, Kleist, Sterne – letzterer, Laurence Sterne, war überhaupt der erste und Srahendste in Judiths Galerie der Superstars, daher wohl auch Leos Formulierung „Sternenhimmel“ (Menasse 2002: 189).

Hegels Phänomenologie des Geistes ist von zentraler Bedeutung im Roman *Selige Zeiten, brüchige Welt*, deshalb gehe ich zuerst auf die Hinweise auf Hegels Philosophie ein. Hegel ist ein Vertreter des klassischen deutschen Idealismus, der einen großen Einfluß auf die Philosophie in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und im ganzen 20. Jahrhundert ausgeübt

hat. Die Hauptfigur Leopold Joachim Singer ist Philosophiedoktorand jüdischer Herkunft, dessen Eltern während des Nationalsozialismus von Wien nach Brasilien emigrierten, um nach dem Zweiten Weltkrieg wieder nach Wien zu kommen. Diesen ewigen Studenten charakterisieren die Interpreten auch als „ewigen Außenseiter, der in seiner Welt lebt und nicht akzeptieren will, dass es etwas anderes gibt“ ([http:// www.daskochrezept.de](http://www.daskochrezept.de)). Menasse, der 1980 mit einer Arbeit über „den Typus des Außenseiters im Literaturbetrieb“ promovierte, stellt spannend die „völlig passive, gleichgültige, verlorene Existenz“ (Menasse 2002: 186) eines Wissenschaftlers dar, der an seiner Dissertation unter dem Titel *Phänomenologie der Entgeisterung. Geschichte des verschwindenden Wissens* lebenslänglich arbeitet und sie nie fertig schreiben kann. Mit dieser Arbeit, die nie zustande kommt, will der Protagonist die Welt verändern und die Zukunft voraussagen. Die eigenartige Lesart der *Phänomenologie des Geistes* kommt in der folgenden Aussage des Protagonisten zum Ausdruck: „Wir können jetzt die Zukunft ganz einfach ableiten, wir müssen nur die Phänomenologie weiterlesen, in umgekehrter Richtung, zurück zum Anfang hin, und wir können Punkt für Punkt, Kapitel für Kapitel voraussagen, was kommt, was die nächste, die übernächste, die letzte Etappe sein wird, das Ziel, das wirkliche Geschichtsziel.“ (Menasse 2002: 196) „Die Kehrtwendung der Geschichte“ und der „Rückschritt“ stellen zentrale Probleme nicht nur in der Dissertation von Leo Singer dar, sondern auch im Roman von Robert Menasse. Diese regressive Entwicklung veranschaulicht der Autor am Beispiel der Hauptfigur Leo Singer. Im Unterschied zu Hegel, der die fortschrittliche Entwicklung des menschlichen Bewusstseins von der „sinnlichen Gewissheit“ zum „absoluten Wissen“ darstellt, zeigt Menasse die Regression und den Verfall des Menschen, deren letzte Entwicklungsstufe die „sinnliche Gewissheit“ ist.

Die philosophische Beschäftigung des Protagonisten, die eigenartige Lesart der *Phänomenologie des Geistes* von Hegel und die Unfähigkeit seine Absichten zu verwirklichen bestimmen die enge existenzielle Räumlichkeit der Figur, deren existentielle Frage lautet: „Werk oder Leben“ (Menasse 2002: 239). Leo will sein Leben völlig dem Werk widmen und auf das wirkliche Leben verzichten: „Leben, hatte er gesagt, ist das bloße Aufgehen in dem, was ohnehin passiert. Das Wesentliche sei das Werk, das wolle er dem Leben entgegenstemmen, hatte er gesagt.“ (Menasse 2002: 175)

In Wien lernt Leo die jüdische Germanistikstudentin Judith kennen und verliebt sich in sie. Während Leo „*das philosophische Bewußtsein*“ verkörpert, vertritt Judith „*das individuelle Bewußtsein*“ (Menasse 2002: 77). In der Gegenüberstellung von Leben und Werk steht sie für das Le-

ben: "Sie ist der personifizierte Lebenszufall. Sie verkörpert das Leben, und ich liebe es..." (Menasse 2002: 238) Leo schwankt ständig zwischen diesen Gegenpolen Leben und Werk, Liebe und Entsagung. Er hofft darauf, dass seine Liebe zu Judith „seine Produktivität steigert“ (Menasse 2002: 75). Damit aber das geschieht, muss er im Zustand der ständigen Sehnsucht nach ihr verharren. D. h. er muss sich seine Liebe verbieten, damit er Sehnsucht nach dem Unerreichbaren hat und schreiben kann: „Produktiv werde er nur sein können, wenn er sich das Leben versagte. Aber dazu mußte er doch wenigstens jenes Minimum vom Leben haben, das es ihm ermöglichte zu sagen: das versage ich mir. Das absolute Nichts. Kein Antrieb.“ (Menasse 2002: 80) Diese widersprüchliche Beziehung zur Geliebten, deren Nähe er sich wünscht, aber nicht erlaubt, lässt sich m. E. mit den folgenden Ansichten Hegels im Kapitel „Bewusstsein, Selbstbewusstsein“ seiner Phänomenologie beziehen:

„Das elementare Bewusstsein der Daseinserkenntnis ist die „sinnliche Gewissheit“. Durch die „Begierde“ erscheinen dem Subjekt die Dinge als äußere von ihm abgespaltene Wirklichkeit. Als aktiv tätiges Selbst negiert der Mensch durch sein Handeln das Dasein, und mit der Verwandlung des Daseins verändert er sich selbst. Mit diesem Nichts, der Negation in sich, ist er ein Werdenender in Zeit und Geschichte. Mit der animalischen Begierde entwickelt er lediglich ein körperliches Selbstgefühl, erst insofern sich seine Begierde nicht bloß auf einen vorgegebenen konsumierbaren Gegenstand, sondern auf ein Nichtseiendes bezieht, transzendiert sein Dasein zum Selbstbewusstsein, das sich von der Befangenheit im Dasein befreien kann und zu Autonomie und Freiheit gelangt.“ (de.wikipedia.org/wiki/Ph%C3%A4nomenologie_des_Geistes)

Der Protagonist negiert das Dasein und verzichtet auf die Sinnlichkeit, um sich zu verändern und produktiv zu werden. Diesen Wunsch erfüllt er sich jedoch nicht. Es erweist sich, dass die Theorien Hegels in der Wirklichkeit nicht anwendbar sind und nicht zur Vervollkommnung des Individuums beitragen, sondern zu seiner Entfremdung von seinen Mitmenschen und von sich selbst. Menasse zeigt im Gegensatz zu Hegels Theorie, dass mit dem Nichts und mit der Negation des Daseins der Regress und der Verfall verbunden sind. Das Verhalten Leos zu der geliebten Frau ist komisch. Er schickt Judith die Essais, die er über Hegel schreibt und wenn er keine Antwort und keinen Widerspruch bekommt, kann er nicht produktiv arbeiten. Leo hat sich einen Alt-Herren-Gang angewöhnt und geht während der Spaziergänge mit Judith ganz langsam, ohne auf ihre Eile Rücksicht zu nehmen. Dabei trägt er die dicken wollenen Anzüge, die er von seinen Eltern geschenkt bekommt. Damit sieht er ernster und

älter aus, als er in Wirklichkeit ist. Mit diesem Verhalten will er wie ein Gelehrter und Philosoph wirken.

Zwei Mal treten die Hauptfiguren Leopold Singer und Judith Katz gemeinsam als Liebespaar vor dem Spiegel; Dabei verbindet Leo den Spiegel mit der Philosophie Hegels und der Romantik. Das erste Mal stehen sie zwischen zwei gegeneinander aufgestellten Spiegeln in der Wohnung Judiths in Wien. An dieser Stelle seien die Ausführungen Menasses über die Verdopplung bzw. Vervielfältigung der Spiegelbilder zitiert, weil sie aufschlussreich für die Interpretation des Spiegelmotivs sind:

„Nun zeigte sich, in den ewig sich ineinander fortspiegelnden Spiegeln, die Unendlichkeit der Reflexion, vor der Judith/ *Das individuelle Bewußtsein* schwindelte, und die Leo/ *Das philosophische Bewußtsein* vollkommen beherrschte. Er hatte die Sache ja in der Hand. Die Spiegel. War das nun die Wahrheit? Nein. Genießerisch führte Leo Judith erst zur Wahrheit heran. Hatte sie vorhin nur das Einzelne gesehen, so sieht sie jetzt erst die schlechte Unendlichkeit. Jetzt nahm Leo Judith gewissermaßen an der Hand, er liebte ihre Hände, und sagte: So, jetzt greife in die Fülle des Lebens, greife hinein in die Tiefe, die so reich sich vor dir erstreckt. Leo wei-dete sich daran, dass Judith nichts erhaschte oder wie er schrieb: nichts begriff... Ihre Hände schlugen gegen die glatte Fläche des Spiegels, Glas, ihre schönen schlanken langen Finger. Was ist das. Nur Schein. Die Tiefe: nur Schein. Die Unendlichkeit: nur Schein. .. Das einfach Reflektierte ist nicht die Wahrheit. Erst die Erkenntnis der Spiegel, also die reflektierte Reflexion, ist die Wahrheit.“ (Menasse 2002: 78f)

Menasse macht Andeutungen auf die Romantik, indem er die romantische Sehnsucht nach dem Unendlichen gleichsam hinterfragt. Die Unendlichkeit veranschaulicht der Autor mit Hilfe der gegenübergestellten Spiegel. Die „wahre Wirklichkeit“ war für die Romantiker das Unbewusste, das Übersinnliche – daher die Sehnsucht nach dem Unendlichen, nur Erahnten, nach der „blauen Blume“. Die s. g. „wahre Wirklichkeit“ der Romantiker entpuppt sich hier als Scheinwirklichkeit.

Ähnlich entpuppt sich in Venedig die Identität von Leo Singer als eine Scheinidentität, die auf Reflexion, Spiegelung beruht und nichts Ursprüngliches hat. Kein Wunder, dass Judith bald einen anderen Freund namens Lukas Trojan hat, mit dem sie im Sommer zu Dritt eine Reise nach Venedig unternehmen. Trojan erweckt nicht nur die Eifersucht des Protagonisten, sondern auch seinen Wunsch, einen Schüler zu haben. In den Gesprächen in Restaurants schwadroniert er ununterbrochen über Hegel und seine Dissertation. Auf diese Weise schlüpft er in die Rolle eines Universitätsprofessoren. In Venedig, „wo alles in der Sonne zu glitzern schien“ (Menasse 2002: 91), ge-

schiebt etwas Unerwartetes, was ihn aus seiner gewöhnlichen Bahn schleudert: er fällt plötzlich in einen Kanal und dieser zufällige Fall ins Wasser bewirkt seine vollkommene äußere und innere Veränderung und Erneuerung. Den philosophischen Überlegungen Hegels folgend konnte Leo nicht „zum Selbstbewusstsein .... zu Autonomie und Freiheit gelangen“. (de.wikipedia.org/wiki/Ph%C3%A4nomenologie_des_Geistes) Dies gelingt ihm jedoch auf einmal nach dem komischen Baden im Kanal. Der lächerliche Rutsch ins schmutzige Kanalwasser hat eine viel größere Wirkung auf den Philosophiestudenten als seine jahrelangen Beschäftigungen mit der Philosophie Hegels. Leo wechselt die Kleidung, damit verlässt er die Rolle des älteren Herrn und des Gelehrten und wird ein neuer Mensch. Der Autor veranschaulicht dadurch das Sprichwort „Kleider machen Leute“ und verweist auf die gleichnamige Novelle von Gottfried Keller. (vgl. Menasse 2002: 122) Das Sprichwort verliert hier die übertragene Bedeutung und bekommt eine konkrete Gestalt, indem es wörtlich verstanden wird. Leo wechselt Rollen wie Kleider: „Blue jeans, Tennisschuhe und ein Hemd mit großem Kragen und einem bunten verschlungenen Muster ... eine modische Joppe aus grünem Samt“ (Menasse 2002: 94) verjüngen ihn, verändern seinen Gang und lassen ihn sich ganz anders fühlen:

„Er war anders. Er war anders. Und er war doch nicht anders: Er war ein junger Mann ... Leo empfand eine stärkere Körperlichkeit, Sinnlichkeit in dieser Hose. Ein junger Mann. Das hieß doch, daß er nicht nur seine Jugend wiederentdeckte, die simple Tatsache, daß er wesentlich jünger war, als er sich gefühlt und gegeben hatte, sondern auch, daß er ein Mann war.“ (Menasse 2002: 96)

Leo verjüngt sich wie Faust in der Hexenküche im berühmten Drama von Goethe. Der Protagonist entdeckt die sinnliche Liebe wie Faust beim Anblick Helenas im Spiegel der Hexe. Im Unterschied zu Faust sieht er sich selbst im Schaufenster eines Modegeschäfts. Folgende Stelle verweist wiederum auf Faust:

„Nur die Tat wird zum Schicksal. Wer erkennen will, wer lieben will, wer die irdische Erlösung will, der muß den Sprung: den Sprung von den Worten zur Tat tun.“ (Menasse 2002: 103)

Während Goethes Faust gelungen ist, diesen Sprung zu tun und erlöst zu werden, kann Leo nicht von den Worten zur Tat übergehen. Der Doktorand kann nur mündlich seine Dissertation besprechen, aber zum Schreiben kommt er nicht: „Seine Arbeit würde die Welt verändern, aber er konnte sie nicht schreiben, weil die Welt so war, wie sie war.“ (Menasse 2002: 305)

Menasse ironisiert den gescheiterten Wissenschaftler und macht ihn zu einer komischen Figur wie Don Quichotte, die das Lachen des Lesers hervorruft. Auf die Ähnlichkeit Leos mit Don Quichotte macht der Autor aufmerksam:

„... ein Don Quichotte, der die großen Erzählungen einer untergegangener Zeit gelesen hatte, die Weltentwürfe der idealistischen Philosophie, und der nun den Kampf sucht gegen die Windmühlen des Geistes einer neuen Zeit.“ (Menasse 2002: 186)

Menasse lässt Lukas Trojan Leo ebenfalls mit Don Quichotte vergleichen und ihn verspotten: „Der Professor. Traurige Gestalt ... er will mich da offenbar zu seinem Sancho Pansa machen.“ (Menasse 2002: 107) Die Verspottung durch Lukas stellt die Erneuerung und die Verwandlung Leos in Frage: „Hat sich aufgeführt wie ein junger Liebhaber vom Theater. Neues Kostüm, neue Rolle. Es war lächerlich, nicht war? Wenn wir ihm eine Ritterrüstung gekauft hätten, hätte er geglaubt, er sei ein Ritter.“ (Menasse 2002: 108) Der Schüler achtet nicht seinen Lehrer und will die Schülerrolle, in die ihn Leo zwingt, nicht akzeptieren. Der Spott über den Lehrer stellt vielleicht sein Versuch dar, sich von dieser Rolle zu befreien. Aber wovon befreit sich der Protagonist, indem er die elterlichen Anzüge durch modische Bekleidung ersetzt? Dadurch befreit er sich gleichsam von der Abhängigkeit von seinen Eltern:

„Und er wunderte sich, dass er sich all die Jahre nicht gegen die Anzüge gewehrt hatte, die seine Eltern ihm immer geschenkt hatten und in denen er doch stets gelitten hatte. Er hatte allzu lange in einer engen Schale gesteckt, wie in einem Ei hatte er in der Enge der Vorhaben seiner Eltern gesteckt, und jetzt war diese Schale gesprungen, und er war ... entschlüpft, als der, der jetzt war. Als der, der er sein sollte ... Als der, der er wirklich war. (Menasse 2002: 97)

Aus dem Kanalwasser kommt gleichsam aus der Geburtswasser ein neuer, neugeborener Mensch heraus, ein scheinbar glücklich verliebter Mann, der seine Sehnsucht nach körperlicher Annäherung an Judith nach der Abreise des Rivalen in Venedig verwirklichen kann: „Hatte Leo tatsächlich einmal ganz ernsthaft geglaubt, daß das Leben und in logischer Konsequenz auch die wirkliche und körperliche Liebe ihn versagt bleiben müßten? Eine Zwangsvorstellung, wie sie nur in den Zwangsjacken seiner alten erstickenden Anzüge entstehen konnte.“ (Menasse 2002: 101)

Eine der Ursachen für seine hasserfüllten Tiraden gegen seine Eltern und insbesondere gegen die Mutter ist die Tatsache, dass er als Kleinkind an einem Tischbein gefesselt wurde. Dieses traumatische Erlebnis konnte Leo bis zum Zeitpunkt des Sprungs in den Kanal nicht überwinden. Erst in

Venedig glaubt er sich von diesem Trauma zu befreien: „Die Zeit war vorbei, daß er an ein Tischbein gefesselt wurde ... daß er jetzt erst hinaustrat in die wirkliche Welt. (Menasse 2002: 111) Dieses Bild der Befreiung von den Fesseln stellt eine Metapher für die Trennung von den Eltern und für die Selbstwerdung dar.

Die grüne Joppe, die ihm Lukas schenkt, erinnert den Protagonisten an den grünen Heinrich, die Hauptfigur im gleichnamigen Roman von Gottfried Keller. Leo vergleicht sich selbst mit dem Grünen Heinrich in seiner großen Keller-Studie. Aus seiner Erfahrung in Venedig heraus versucht er Keller neu zu interpretieren: „Der grüne Heinrich war er selbst, das war klar. Und Judith war natürlich Judith. Die Koinzidenz, dass Heinrichs große unerfüllte Liebe ausgerechnet Judith hieß, war allzu verlockend...“ (Menasse 2002: 123)

Nicht nur die Namen der Geliebten der Hauptfiguren stimmen überein. Der Name des Protagonisten in Kellers Roman Heinrich Lee lässt sich mit dem Namen des Protagonisten in Menasses Roman Leo in Verbindung setzen. Die Kleidung spielt bei Keller ebenfalls eine entscheidende Rolle für die Identität der Hauptfigur wie bei Menasse. Der Spitzname „Grüner Heinrich“ verweist auf die Farbe seiner Kinderkleidung, die aus den grünen Uniformen seines früh verstorbenen Vaters geschneidert wurde. (vgl. [de.wikipedia.org/wiki/Der_gr%C3%](http://de.wikipedia.org/wiki/Der_gr%C3%BCne_Heinrich)

[Bcne_Heinrich](http://de.wikipedia.org/wiki/Der_gr%C3%BCne_Heinrich)) Diese Kleidung Heinrichs lässt sich mit den Anzügen Leos vergleichen, die er von seinen Eltern geschenkt bekommt. Es erfolgt eine Identifikation mit dem Grünen Heinrich, aber mit umgekehrten Vorzeichen: Während die grüne Farbe Heinrich Lee mit seinem Vater verbindet, bedeutet das Grüne für Leo Singer Befreiung von der Abhängigkeit von den Eltern und Selbstverwirklichung. Diese Identifikation würde ich als eine Art Spiegelidentifikation bezeichnen, dabei spielt aber die Umkehrung des Spiegelbildes eine besondere verkehrende und karikierende Rolle. Beide Protagonisten müssen feststellen, dass sie nicht das nötige Talent besitzen, um das gewählte Beruf auszuüben. Heinrich kann nicht Maler werden, Leo kann seine Dissertation nicht vollenden und Universitätsprofessor werden. Beide können Fantasie und Wirklichkeit nicht unterscheiden. Beide sind zwischen zwei Frauen hin- und hergerissen, aber zu keiner der beiden Frauen können sie eine dauerhafte, echte Beziehung aufbauen. Der zarten romantischen Anna im Roman „Der grüne Heinrich“ wird im Roman „Selige Zeiten, brüchige Welt“ die Prostituierte Regina gegenübergestellt. In seinem Essay über Keller lässt Menasse Leo Singer zu der folgenden Schlussfolgerung gelangen: „Das Enthüllen des Wesens ist bei Keller ein Enthüllen der Schönheit“. (Menasse 2002: 123) Über Menasses Werk

kann man das Gegenteil feststellen: Das Enthüllen des Wesens ist bei Menasse ein Enthüllen der Grässlichkeit.

Ein weiterer intertextueller Bezug mit umgekehrtem Vorzeichen stellt der Vergleich Leos mit Hans im Glück, den Protagonisten des gleichnamigen Romans von Pontoppidan. Im deutschen Märchen *Hans im Glück*, das dem Roman zugrunde liegt, handelt es sich um einen Burschen, der einen Klumpen Gold für sieben Jahre Dienst bekam, das Gold gegen ein schnelles Pferd tauschte, das Pferd gegen eine Kuh, die Kuh gegen ein Schwein, das Schwein gegen eine Gans, die Gans gegen einen Schleifstein, und als er den in einen Brunnen fallen ließ, sprang Hans vor Glück auf und dankte Gott für die Befreiung von den hinderlichen Dingen. (vgl. www.henrikpontoppidan.dk)

Im Gegensatz zu Hans wird Leo zufällig und ohne dazu beizutragen immer wohlhabender. Nach dem Tod seines Vaters fliegt der Protagonist nach Brasilien, um die Erbschaftsangelegenheiten seines Vaters zu erledigen und seine Grundstücke zu verkaufen. Sein Onkel Ze, die idealisierte Bezugsperson seiner Kindheit hilft ihm dabei und bringt ihn in seinem Haus unter, in dem er ein Salon als Kunstmäzen unterhält. Er war auch ein einflussreicher Geschäftsmann, der für seinen Gast ideale Bedingungen schafft, damit er an seiner Dissertation arbeiten kann. Trotzdem kann Leo seine Gedanken nicht zur Papier bringen. Wie Hans flieht er aus der Welt, er zieht sich in Löwinger Garten zurück, um dort seine erste Vorlesung an der Universität zu planen:

„Gebeugt, die Hände auf dem Rücken, ein „Hans im Glück“, der aus der Welt des Großbürgertums, aus Löwingers Haus, wo ein Fremdling bleibt, hinaustritt, um in der Einsamkeit dieses Gartens sein eigenes Wesen zu ergründen.“ (Menasse 2002: 185) Hans und Leo sind sich darin ähnlich, dass sie Männer ohne Eigenschaften sind. Sie haben keine festgelegten Charaktere. In Venedig fühlt sich Leo „wie ein Zwitterwesen. Stecken geblieben, die stehende Zeit, irgendwo zwischen einem Nicht-Mehr und einem Noch-Nicht. Er war nicht mehr derselbe, und nicht mehr der Andere. Und noch nicht wieder derselbe und noch nicht ein anderer.“ (Menasse 2002: 119)

Hans wird ähnlich wie Leo „zu dem, was er war, niemals war.“ (www.henrikpontoppidan.dk)

Totalität ist ein Schlüsselwort, das die beiden Romane verbindet: „Der Hans im Glück-Faust durchfährt seine Lebenskreise und wirft sie ab, er erfüllt sich in seiner ganzen ihm möglichen Lebenstotalität und zieht sie wie Schleier herunter, die ein ganz Anderes, noch Unbekanntes verhüllt haben.“ (www.henrikpontoppidan.dk)

Der Reichtum, der Leo von Hans unterscheidet, rückt ihn in die Nähe einer anderen bekannten Figur der Weltliteratur, Oblomow:

„Eine völlig passive, gleichgültige, verlorene Existenz, die auf dieser Weise unter diesem schattenspendenden Baum ruht und anspruchslos träumt, wie Oblomow in seinem Bett, Tag für Tag verträdelnd, jeden gleich, bis zu den grauen Haaren, bis zum Grabe.“ (Menasse 2002: 186)

Der Roman „Oblomow“ von Iwan Alexandrowitsch Gontscharow (1812-1891) ist 1859 erschienen. Dieser Roman ist „dem Typus des begabten, gebildeten, wirklichen Idealen verpflichteten, durch Herkunft und Standesgewohnheiten jedoch zu gänzlicher Passivität verkümmerten russischen Adelligen gewidmet, dem unmittelbaren Nachfahren des „Lischnij tschelovek“ (überflüssigen Menschen) der russischen Literatur der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts (Puschkin, Lermontov)“ (de.wikipedia.org/wiki/Oblomow).

An mehreren Stellen im Roman nimmt der Autor Bezug auf das Gemälde Giuditta von dem italienischen Maler der Renaissance Giorgione (1478-1510). Eine Karte mit dieser Gemälde bekommt Leo in Venedig von Judith geschenkt:

„Die Karte zeigte ein Giorgione-Gemälde, Leo konnte sich dunkel erinnern, es in der Ausstellung gesehen zu haben. Giuditta. Leningrado, Ermitage. Allerdings kam es Leo erst jetzt zu Bewußtsein, daß Gioditta Judith bedeutete. Das Bild zeigte eine Frau mit einem Schwert, zu ihren Füßen lag ein abgetrennter Männerkopf. Die Frau hat ihren linken Fuß auf die Stirn des Männerkopfes gestellt. Ein entblößtes Bein, aus dem seitlichen Schlitz ihres fließenden roten Kleides hervorgeschoben, aufgestützt auf der Stirn eines toten abgeschlagenen Männerkopfes. Judith. Auf der Rückseite der Karte stand: 'Manchmal verlieren Männer den Kopf. Von manchen bleibt dann nur noch der Kopf im Bild der Überlieferung.'“ (Menasse 2002: 118)

Der Ausdruck „den Kopf verlieren“ hat auch eine übertragene Bedeutung, nämlich „die Geistesgegenwart verlieren, sich verwirren lassen und unüberlegt handeln“ (Wahrig 1991: 779) Deshalb ist sich Leo „nicht sicher, ob er verstand, was Judith meinte. Aber was das hieß, verstand er nur zu gut.“ (Menasse 2002: 118) An einer anderen Stelle im Roman erinnert sich Leo an dieses Bild und zieht den Schluß: „Er mußte die Geschichte neu schreiben, umdichten und neudichten. So, daß am Ende nicht sein Kopf verloren Judith zu Füßen lag. Erst dann würde er auch in Wirklichkeit sein Kopf wieder erheben können.“ (Menasse 2002: 122)

Durch diese Aussage werden die Wirkungsstrategien des Autors angedeutet, der bekannte Geschichten und Sujets aufgreift, um sie neuzudich-

ten und umzukehren. Diese Geschichte kehrt er ebenfalls um, indem er am Ende des Romans den Protagonisten im Gegensatz zum Gemälde Giorgiones Judith töten lässt. Judiths Tod wird durch die falsche Nachricht von ihrem Selbstmord im Voraus angedeutet. Diese Nachricht entfesselt die Arbeitsfähigkeit Leos, der wieder schreiben kann. Seine Erwartungen an Judith, ihm Anregungen zum Schreiben zu geben, erfüllen sich erst nach ihrem angeblichen Tod. Nur die tote Judith kann „Leo zur Arbeit befreien, seine erbärmliche, unproduktiv phantasierende Existenz beenden.“ (Menasse 2002: 186) Wieder verweist der Autor auf Giorgiones Bild: „Dabei fiel die Kunstdruckkarte von Giorgiones „Judith“ um, kaum ein Geräusch, kaum eine Bewegung, geisterhaft, Leo riß den Kopf hoch, was war passiert? Die Frau, die aufrecht mit dem Schwert in der Hand dagestanden hatte, war niedergesunken, und der Kopf des Mannes, der zu ihren Füßen gelegen war, hatte sich aufgerichtet, erhoben, und blickte auf die nun vor ihm liegende Frau hinab.“ (Menasse 2002: 188)

Dieses Gemälde nimmt Bezug auf das apokalyptische Buch des alten Testaments *Judit*, das „wahrscheinlich um 150 v. Chr. auf Hebräisch in Judäa (möglicherweise in Jerusalem verfasst“ (de.wikipedia.org/wiki/Buch_Judit) wurde. Die biblische Geschichte von der schönen Witwe Judit, die unbewaffnet in das feindliche Heerlager geht und den General Holofernes enthauptet, regt viele Maler, Schriftsteller und Komponisten zur Bearbeitung dieses Themas an, darunter auch Friedrich Hebbel. Dieses Bild kann man mit dem realistischen Drama „Judith“ von Friedrich Hebbel in Verbindung setzen, in welchem Judith den despotischen Herrscher Holofernes ermordet, der ihr jüdisches Volk unterdrückt und sie vergewaltigt.

Sein Dasein will Leo als eine Verwirklichung der Ideen Hegels konstruieren. Dieses Wollen hat sich allmählich in ein Sollen verwandelt. Das Sollen ist auch die Arbeit an seiner Dissertation über Hegel, für deren Entstehung er zu allem bereit ist, sogar zum Mord. Der Roman endet mit dem Mord Leos an Judith, die kokainsüchtig geworden, Leos Reden in der Bar EsperanCa notierte. Judith schrieb das Lebenswerk Leos und wurde geopfert, damit er sich als der Verfasser ausgibt. Und das ist das Ergebnis der lebenslangen Untersuchungen des bereits 50-jährigen Hegelianers: das Verbrechen an der geliebten Frau als das groteske Ende einer tragikomischen Liebesbeziehung und als Umkehrung der biblischen Geschichte von der schönen Witwe Judit.

Zusammenfassend lässt sich schlussfolgern, dass Menasse bekannte Motive, Vorstellungen, Bilder, Texte, Ideen heraufbeschwört, um sie ins Gegenteil umzukehren und zu parodieren. Das Spiegelbild veranschaulicht seine Schreibweise:

„Erst die Erkenntnis der Spiegel, also die reflektierte Reflexion, ist die Wahrheit“ (Menasse 2002: 79)

Ein zweites Mal treten beide Figuren vor den Spiegel in ihrer Wohnung in Brasilien, in der sie kurze Zeit zusammenwohnen. Diese Wohnung hat Judith als Spiegelkabinett eingerichtet. Der Blick ins Unendliche, den der Spiegel ermöglicht, verbindet Menasse mit einem Blick nach innen, in das Innere des Protagonisten. Das Unendliche und die Verdoppelung verlagern sich nach innen.

„Im Spiegelkabinett ihrer Wohnung fühlte Leo ihre Einsamkeit unerträglich verdoppelt, wenn aber Judith außer Haus ging, dann sah Leo in den Spiegeln die seine ins Unendliche vervielfacht.“ (Menasse 2002: 271)

Indem Menasse das Unendliche mit der Einsamkeit in Zusammenhang setzt, greift er wiederum romantische Motive auf, um diese zu parodieren. Das Spiegelsymbol hat hier jene Bedeutung eingebüßt, die Lacan beschrieben hat: Selbstidentifikation und –erkenntnis. Anstatt durch den Blick in den Spiegel sich selbst zu finden, sieht Leo darin einen „unbekannten Dritten, von dem er nicht wußte, wie er hierher gekommen war, diesen alten Mann, der er doch nicht war, einen Fremden ...“ (Menasse 2002: 271) Der Blick in den Spiegel bedeutet hier keine Selbstbegegnung, sondern Selbstentfremdung und Selbstverlust. Es vollzieht sich gleichsam eine Spaltung des Ich: „Leo wurde so wie dieser andere in den Spiegeln, der vorführte, wie man zwischen sein Selbstgefühl und seine Erscheinung eine geschliffene Glaswand schiebt, durch die hindurch man keinen Zugriff mehr hat auf sich selbst, so daß man sich ununterbrochen verkehrt darstellt...“ (Menasse 2002: 272)

Der Spiegel steht hier für eine innere Glaswand, die mitten durchs eigene Innere verläuft und das Ich in das Selbst und den Anderen spaltet. Einen dunklen Spiegel, den s. g. Erkenntnis Spiegel, schiebt Judith zwischen sich und Leo. Beide stehen nackt mit Kerzen in der Hand vor dem Spiegel und beobachten die Annäherung ihrer Spiegelbilder. So erleben sie die intime Szene nur als Schein. Nach dieser Scheinannäherung verlässt Judith Leo und verletzt ihn dadurch tief. In dieser Szene lassen sich beide Figuren m. E. auch als Doppelgänger erkennen. Ähnlich erfährt sich in der Romantik das einzelne Ich als Doppelgänger seiner Selbst. (vgl. Schmitz-Emans 2004: 66) Monika –Schmitz Emans hält zu recht das Spiegelbild und den Doppelgänger als Mahnungen an die Gefährdung einer Identität, die auf Reflexion beruht. (vgl. Schmitz-Emans 2004: 67)

Da Leo die Verbindung zu seinem Selbst verloren hat, produziert er mit Lügen „ein falsches Bild von sich“ (Menasse 2002: 241) Dieses falsche Bild entspricht seiner äußeren Erscheinung, hinter der sein Selbstgefühl

versteckt ist. Leo wird als eine künstliche Figur, mit karikaturhaften, sogar grotesken Zügen dargestellt, der sich selbst in den anderen sucht. Die Spiegelidentifikation gelingt ihm jedoch nur mit umgekehrtem Vorzeichen. Seine narzistische Identifikation erfolgt nach dem Muster des Spiegelbildes, erweist sich als spiegelverkehrt und somit parodistisch und komisch. Er versucht eine spiegelverkehrte Identifizierung mit den Ideen Hegels für die Entwicklung der Menschheit und scheitert daran.

In der Auseinandersetzung mit Hegel, stellt er seine Ideen in Frage und hebt sie auf. Indem Judith die Aussagen Leos über Hegel aufschreibt, hinterfragt sie seine Interpretation von Hegels Phänomenologie. Für die Schreibweise des Autors ist charakteristisch, dass er etwas behauptet und gleich danach durch das Gegenteil aufhebt und relativiert. Die dargestellte Welt erscheint als eine Spiegelgalerie, in der sich alles gegenseitig widerspiegelt und dadurch relativiert und hinterfragt wird.

LITERATUR:

- Goethe 1974:** Goethe. *Faust. Eine Tragödie. Erster Teil*. Leipzig: Reclam 1974
- Hein 1987:** Hein, Ch. *Horns Ende*. Berlin und Weimar: Luchterhand Literaturverlag, 1987, S. 93f.
- Lacan 1973:** Lacan, J. *Das Spiegelstadium als Bildner der Ichfunktion, wie sie uns in der psychoanalytischen Erfahrung erscheint*. In: Lacan, J. Schriften, Bd. I, Weinheim/Berlin: Quadriga, 1986, S. 61-70.
- Menasse 2002:** Menasse, R. *Selige Zeiten, brüchige Welt*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2002.
- Menasse 1995:** Menasse, R. *Phänomenologie der Entgeisterung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1995.
- Menasse 1996:** Menasse, R. *Sinnliche Gewißheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1996.
- Menasse 1997:** Menasse, R. *Schubumkehr*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997
- Menasse 1997:** Menasse, R. *Trilogie der Entgeisterung*. 5 Bde. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997.
- Menasse 2003:** Menasse, R. *Die Vertreibung aus der Hölle*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003.
- Menasse 2009:** Menasse, R. *Don Juan de La Mancha oder die Erziehung der Lust*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2009.
- Mittermayer 1995:** Mittermayer, M. *Thomas Bernhard*, Stuttgart: Metzler, 1995, S. 78 ff.
- Schmitz-Emas 2004:** Schmitz-Emas, M. *Einführung in die Literatur der Romantik*. Darmstadt: Wissenschaftl. Buchgesellschaft, 2004.

- Wahrig 1991:** Wahrig, G. *Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh München: Bertelsmann Lexikon Verlag 1991, S. 779.
- Протохристова 2004:** Протохристова, К. *Огледалото*. Пловдив: Летера, 2004
- Friedrich, B.** *Robert Menasse*. In: <kw.uni-paderborn.de/fileadmin/kw/Institute_germanistik/.../WS_05-06.pdf>14. 01. 2010.
- Gontscharow, I.** *Oblomow* als Online-Text (deutsch) in: <zero.org/Literatur/M/Goncarov,+Ivan+Aleksandrovic/Roman/Oblomow>14. 01. 2010.
- Grimm, J. und W.** Hans im Glück. In: Kinder und Hausmärchen als Online-Text bei Projekt Gutenberg.<gutenberg.spiegel.de/?id=5&xid=9698&kapitel=1468cHash=b2042df08bhans_im#gb_found>14. 01. 2010.
- Keller, G.** Der grüne Heinrich als Online-Text bei Projekt Gutenberg. In: <gutenberg.spiegel.de/?id=5&xid=1379&kapitel=1#gb_found>
<http:// de.wikipedia.org/wiki/Oblomow>23.11.2008.
<http:// de.wikipedia.org/wiki/Buch_Judit>23.11.2008.
<http:// www.henrikpontoppidan.dk/text/seclit/secartikler/bloch.html>23.11.2008.
<http:// de.wikipedia.org/wiki/Ph%C3%A4nomenologie_des_Geistes> 23.11.2008.
<http:// www.daskochrezept.de/kochbuecher-shop/selige-zeiten-bruechige-welt> 23.11.2008.
<http:// de.wikipedia.org/wiki/Der_gr%C3%B6ne_Heinrich>23.11.2008.

*КРЪГЛА МАСА
„АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ
НА СЪВРЕМЕННИЯ
БЪЛГАРСКИ ПРАВОПИС“*

БЪЛГАРСКИЯТ КНИЖОВЕН ЕЗИК И БЪЛГАРСКИЯТ ПРАВОПИС. РАЗМИСЛИ ОТ ПЕРСПЕКТИВАТА НА ХХІ ВЕК

Боян Вълчев

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

A few important features of the literary language which are related to the contemporary spelling are reviewed. Special attention is paid to the use of the articles for singular masculine nouns and its codification.

Keywords: article with the nominative case, article with the objective case, Bulgarian literary language, doublets, literary language, orthography, spelling, theory of literary languages

Ще започна с няколко уточнения, засягащи същността на българския книжовен език, които са нужни като основа за разбиране на казаното по-нататък (вж. по-подробно и във Вълчев 2009). Преди всичко трябва да не забравяме, че книжовният език е *колективно творение* и че отделната личност – колкото и значима да е тя в живота на нацията – не играе почти никаква роля в тези процеси.

Книжовният език е език на формирала се *исторически общност*. В това отношение той по принципа на своето формиране не се отличава от диалекта. Същественото различие помежду им се състои в цивилизационния етап от развитието на общността. Под въздействието на различни обществени фактори общностите, носители на отделните диалекти, се сплотяват в една по-голяма общност. Тук вече играят роля и фактори, отнасящи се към чисто езикови особености, напр. поява на писмена форма, образование, неминуемо почиващо върху налагащата се писмена форма, и т.н. Коя диалектна общност ще надделее в процеса на формиране на голямата общност, наречена нация, зависи изцяло от неезикови (комплекс от икономически, политически, културни и т.н.) фактори. Наречието, което се налага като основа на книжовния език, не се избира от никого и не се налага силово.

По отношение на историческото формиране и функциониране типологически се очертават два основни типа книжовни езици: *ели-*

тарен и народен. При първия книжовният език се създава отгоре надолу при добре изразена трайна опозиция между „социално горе“ и „социално долу“. Вторият тип се характеризира с изграждане отдолу нагоре, т.е. при социална хомогенност, която предполага и социално широка народна основа. Именно към втория тип спада и съвременният български книжовен език. В този смисъл трябва да си представим процеса на създаването и първичното му оформяне като промени на различните езикови нива на наречието (обогатяване на лексиката, разнообразяване на синтаксиса и стилистиката и т.н.), от една страна, и постепенното му разпростирание върху широката област, оформяща националната общност и именно създаваща се като общност, от друга страна. Наречието, дало основата на книжовния език, има своите многобройни естествени носители, чиято езикова практика постепенно придобива все по-осезаема престижност.

Всеки непредубеден наблюдател и анализатор на съвременния български книжовен език лесно установява първоначалната *основа на книжовния ни език*. Това е североизточното наречие и по-тясно формулирано – централните балкански говори. Важно е в случая да се откажем от различните идеологеми, с които е обрасла тази тема в резултат на множеството политически, териториални и др. проблеми, съпътствали националното ни развитие през последните два века. Особено важно е да се разбере, че след своето формиране книжовният език заживява свой *автономен живот* и в редица свои особености започва да се отдалечава от тясното наречие, превърнало се в негова основа. Това развитие трябва да се разбира като собствено (вътрешно) книжовноезиково, а не като инфилтриране в книжовния език на черти от други диалекти. Последното схващане обаче се изразява от редица предходни и днешни изследователи и като че ли то е преобладаващо.

Като продължение на казаното в предходния абзац трябва да се изтъкне, че от историческата типология на нашия книжовен език, ярко отразяваща *социалната еднородност* на народа през времето на създаване и функциониране на книжовния език, следва и един извод, който се подкрепя от редица наблюдения върху практиката. Става дума за липсата на еталонен слой от населението, който да може да бъде посочен като образцов, т.е. употребяващ „най-правилно“ книжовния език. Изобщо съществува ли такава езикова „сграда“, която да може да бъде описана абстрактно или действително като всепризната за еталонна българска книжовноезикова формация във всичките ѝ измерения?

Една от най-съществените особености на съвременния български книжовен език е *двуединството от устната и писмената форма*. Та-

зи характеристика произлиза от историческата му типология, от една страна, и от широкото проникване на образоваността в обществото на Новото време, както и от все по-засилващото се влияние на масмедийте, от друга. Това обстоятелство има решаващо значение за разглеждането на различните правописни проблеми. И, разбира се, при това не бива да се забравя, че книжовният език и призиваният да го отразява правопис имат особености, които важат поотделно за двете явления. Докато книжовният език е система, която изключително слабо се поддава на регулаторно вмешателство, то правописът е обществена уговорка, която подлежи на различни реформи, произтичащи от развитието на книжовния език или свързани с политически, културни и т.н. схващания за тази област на обществения живот, и намеси в нея.

Не бива да се подминава и цялостното развитие на българското общество, за което книжовният език постепенно, но без прекъсване и неотстъпно се превръща в *единствена общонародна форма за общуване* – това впрочем е процес, наблюдаван повсеместно в нашето съвремие не само у нас. До около средата на ХХ в. преобладаващата част от българите са се раждали и израствали първоначално в диалектна среда, т.е. научавали са диалекта като първи свой езиков код, а едва в процеса на социализирането си са овладявали книжовния език като втори езиков код. За илюстрация можем да си послужим например с проследяването на биографиите на авторите на български граматики (Вълчев 2008). Всички те интерпретират книжовноезиковите характеристики през филтъра на диалекта, който играе доминираща роля в тяхното съзнание и формира отношението им към наблюдаваните иновации, възприемани от тях по принцип като „неправилни“, щом се отклоняват от диалектната специфика. През последните десетилетия все повече доминират поколенията, раждащи се и формиращи се в недиалектна среда и следователно притежаващи книжовния език като единствен свой родноезиков код. Това е довело до напълно ново положение както в самата езикова сфера, така и в областта на изследващата я наука.

Непременно трябва да се отчете и състоянието на образователната система у нас. Напоследък много се говори за ширеща се *неграмотност* сред българската младеж. Няма да се впускам в дефиниране на това, какво е неграмотността и дали именно за неграмотност говорим. Тъй като правописът поради „материалността“ си е лесно наблюдаем, ясно се вижда, че действително в писменото изразяване много често се допускат отклонения от правописните норми. Това се забелязва в надписите по телевизиите, в публикациите във вестниците,

в издаваните книги и учебници, в записите във форумите в интернет, в имейлите, в писмените работи на студенти и ученици, в официалните държавни издания, в служебната кореспонденция и т.н. Затова може да се каже, че неграмотността, сведена до владенето на правописните правила, е всепроникваща. Вина за това трябва да се търси на две места. Първо в училището. Училището отдавна се отнася с дълбоко пренебрежение към родноезиковото обучение, като силно набляга на занимания с литературознание (точно така: литературознание, а не литература или литературна история). В резултат са крайно оскъдни упражненията в областта на писмена и устна езикова култура. А правописните умения и навици са въпрос на автоматизация и не може да бъдат постигнати по описателен път. Те могат да станат „втора“ същност на пишещата личност само ако тя се тренира продължително и упорито, за да ги придобие трайно. Нашето училище категорично е абдикирало от това свое задължение. А всъщност то е единственото място, където тези навици могат да бъдат овладени. По-нататък в личностното изграждане на подрастващите няма място и възможност за такива занимания. А и вече е късно, тъй като е прескочена най-подходящата възраст. Втората причина за коментираната неграмотност се крие в изключително голямото набъбване на информацията, която ни „залива“ все по-интензивно от всички страни. В тези условия езикът, книжовният език се е ограничил до една-единствена своя функция – комуникативната. Съвременните личности нямат вече „свободен капацитет“ да се вдълбочават в изкусуряване на езиковото си общуване, те просто реагират спонтанно на получаваните езикови стимули и затова нямат време за „отшлифоване“ на езиковите си творения – прекрасен пример са писмата, писани в предкомпютърната ера, сравнени със сегашните есемеси, имейли, изявления във форумите и т.н. У нас тази ситуация е доведена до кресчендо и поради самата историческа типология на книжовния език във всички негови проявления (вж. по-горе). Именно затова ролята на училището и поспециално на родноезиковото обучение целенасочено трябва да се издига, а не непрекъснато да се ограничава – последното наблюдаваме неотклонно през последните две десетилетия.

На последно място в този обзор, но не на последно място по значение, искам да спомена подвластността на книжовния език на *обективни закономерности*, формулирани от теорията на книжовните езици и свързани с наблюдавани общи процеси и тенденции. За нуждите на това изложение ще приведа само една от тези особености: стремежа на книжовните езици към стягане на формата за сметка на

съдържателната им страна. Става дума за неминуемото опростяване на формата, изразяващо се например в намаляването на успоредните словообразователни морфемни, т.е. постепенното прекратяване на действието на различните фонетични, фонологични, морфонологични и т.н. редувания в отделните словоформи. Тук избрах да изтъкна само тази особеност, защото тя има много пряко отношение към правописа, но към кръга на тези закономерности могат да се изброят още редица други явления, характерни за съвременното състояние на българския книжовен език. В книжовния език съществуват в непрекъснато единство и противоборство *стремежът към унификация*, т.е. към единство, към единствена форма, и *стремежът към диференциация*, т.е. към увеличаване на формите в процеса на развитие. Тези две тенденции са в диалектическо единство и отразяват основни явления в развитието на езика. Неправилно е схващането, отразено в аргумента, че книжовният език, респ. правопис, трябва да интегрира в себе си всички разновидности, произтичащи от диалектното членение, и да постигне компромис помежду им. Разсъждения с този тип аргументация се срещат например по отношение на наследниците на старата ятова гласна. От друга страна, при наблюдавани разколебавания на определени форми книжовният език се нуждае от дублетност, т.е. противоположното на унификацията, за да може развойните процеси да намерят спонтанно и най-правилно своята форма. Дублетността (диференциацията) неминуемо довежда до единство (унификация), което е продукт на развитието и е в крак с езиковата икономия. В това отношение много филолози си представят, че силовите методи са приложими и дори задължителни. Положението е точно обратно: силовото задържане на определени форми в описанието (кодификацията), когато в обществената практика се наблюдава силно разколебаване, замъглява картината и създава погрешни представи. Самата практика във всички наблюдавани случаи игнорира предписанията. Именно чрез дублетност става възможно обективно да се оцени и опише езиковото състояние и да се постигне рационална, отговаряща на действителността и работеща кодификация.

Направеният преглед на характерни особености на книжовния език подпомага интерпретирането на въпросите около правописа, към които съвременното общество не е безразлично. Напоследък забелязвам, че се говори много за употребата на т. нар. „пълн и кратък член“. Дори усещам активно безпокойство сред определени кръгове от населението, които с жар и пристрастие изразяват несъгласието си с евентуални промени в кодификацията. Така постъпи наскоро и ми-

нистърът на образованието, който беше поканен да говори по съвсем друг въпрос в едно сутрешно телевизионно предаване, но започна изявлението си именно с твърдата защита на това правило (без, впрочем, да беше запитан за него). Преди да мина към самия въпрос, искам да изразя съмнението си, че тук изобщо става дума за правописен въпрос (вж. напр. Наръчник 1945, Пашов 2002 и др.). Според мене не бива да се измества същността на проблема, та само и само да може да се оправдае съществуването на това правило. Ако такова явление е налично в езика, то неминуемо ще трябва да бъде отразявано и от правописа. Ако обаче в езика няма такова нещо, то поради каква причина правописът трябва да търси и намира някакви умозрително изнамерени решения? Категорично трябва да се каже, че в съвременния български език не съществува морфологично специфицирана разлика между думата, изразяваща подлог или някаква друга част на изречението. Иначе казано, думите (имената) в изречението не получават специални белези, които да ги отличават така, както това става в падежните езици. Не е нужно да се привеждат за пример българските диалекти, където такава употреба според синтактичната позиция не се наблюдава никъде. Достатъчно е да се огледаме в материала, който ни предлага самият книжовен език. Нито в женски или в среден род, нито в множествено число съществува такова различаване. Възможно ли е езикът да се нуждае от него, но да не си го е създал сам? Това е повече от изключено. За първи път подобна диференциация се наблюдава у Ив. Момчилов¹ (Момчилов 1868), където този виден възрожденски книжовник и учител плахо и несигурно подрежда в падежната² табличка една до друга в графата за именителен падеж две форми на съществителното „пояс“ – „поясът или пояса“. Във всички останали „падежи“ се намира само формата „пояса“. Видно е, че в случая самият автор по някакви неизяснени от него причини е успоредил тези две форми, без обаче да е предпочел едната или другата. По-късно – в края на 90-те години на XIX в. – в наръчниците се налагат двете форми, като всеки опит за някаква правописна уредба тогава и по-късно

---

¹ Неправилно се твърди, че началото на такова различаване поставя Неофит Рилски.

² Във всички възрожденски граматика, а и във всички следосвобожденски наръчници чак до средата на XX в. именната система неотклонно се представя чрез падежна терминология, което отговаря на наложилата се традиция и състояние на филологическото познание. Примерите в таблиците по правило не се различават по форма в графите за различните падежи.

търси и намира различно разрешение³. Няма да се стремя с аритметически пресмятания да покажа нищожно малкия обем на случаите, в които това правило изобщо може да се приложи. Важното е да се каже, че няма българин, който в устната си реч да се съобразява с това правило. И никой никога не е изпаднал в недоразумение поради тази причина. Това положение е заложено и в повечето наръчници, а именно, че става дума само за правописно правило. Сигурно могат да се намерят и много по-стари доказателства за подобни изявления, но аз открих като първо такова споменаване в подръчните ми извори формулировката в Правописния и правоговорен наръчник (Наръчник 1945), издаден непосредствено след приемането на наредбата закон за новия правопис. Там на стр. 29 пише: „Забележка. Правилото за пълния член се употребява само в писана реч. В говора обикновено не се спазва.“ Естествено е веднага да се запитаме защо тези филологически много грамотни хора са допуснали наличието на това правило, което върви точно срещу същността на българския език? Обяснението с намесата на Ал. Теодоров-Балан обяснява донякъде нещата. Неяснотата идва от това, че вече 65 години след това ние все още продължаваме да се занимаваме с този въпрос. Изявленията на редица филолози, работещи в областта на кодификацията на българския правопис, че правилото било въведено със закон и че само Народното събрание имало право да го отмени, са повече от наивни. Първо, този закон не е минавал през Народното събрание, а е приет от кабинета и е подписан от регентите, след което е публикуван под името „наредба закон“. Второ, обществото е създадо и издържа институциите, които изследват промените в книжовния език и са натоварени със задачата да следят за съвременните промени в правописа. Следователно обществото очаква именно тези институции да влязат в ролята си на експерти и да внесат по надлежния ред съответните предложения и промени. Нека само да напомня, че неразделна част от наредбата закон е Правописният речник на българския книжовен език (Речник 1945). Когато през 1983 г. Правописният речник на съвременния български книжовен език (Речник 1983) направи промяната, засягаща глаголите с писаната дотогава, но неизнасяна наставка *-ува-* (*чувствувам, действувам* и под.), никой не си зададе въпроса дали трябва да се прави допитване до Народното събрание. Балан заслужава сериозна критика за намесата си при налагането на коментираното правило за членуването „напук на комисията“. Неза-

³ Вж. решението на Комисията на младите филолози, закона на Омарчевски, решението на Отечественофронтовската комисия от 1945 г., което е било коригирано в наредбата закон под личното въздействие на Ал. Теодоров-Балан.

висимо от това си струва да се припомнят и неговите думи, че Народно-то събрание няма правото и компетенциите да утвърждава правописа, казани по друг повод през 1928 г. (Балан 1956).

110 години след въвеждането с кодификационен акт и 140 години след първото му споменаване в граматичен труд синтактичното правило за употребата на пълния и краткия член масово (според мене повсеместно) не се владее, нещо повече – игнорира се все повече в писмените текстове. В устната практика то не съществува. Всичко това се дължи на факта, че то не отговаря на същността на българския книжовен език. Сега е времето най-сетне да престанем да разхищаваме време и интелектуална енергия в преподаването и изучаването му, защото това правило само по себе си е формулирано филологически неграмотно. Аргументите, че то помага на комуникацията или че е част от традицията, са наивни. Тази тематика вълнува някои хора, които смятат, че могат да прилагат това правило и че по този начин те са по-грамотни и следователно заемат по извисена (макар и символично) позиция спрямо останалите българи. Нека помним, че всеки човек се стреми да променя себе си и своите навици, колкото е възможно по-малко. Това е закон в личностното поведение на човека и той е напълно разбираем. Тъй като приложението на правописа е автоматичен акт, е повече от ясно, че и по отношение на правописните си навици човек е консервативен. Това обаче се отнася до хората, които имат тези навици, а дали действително те могат да прилагат това правило, това е друг въпрос. Реално обаче тези навици все по-малко се овладяват в училището, а в обществената практика все по-малко им се обръща внимание.

Какъв изход виждам от сегашната ситуация около употребата на пълния и краткия член за мъжки род? Време е да се откажем от синтактичното правило и да го заменим с дублетност, т.е. всеки да го прилага „кой както желае“ (вж. и ОФ 1944). Това ще осигури спокоен и плавен преход и ще позволи на езика и правописа да намерят най-правилния път. Нямаме основания да поддържаме едно положение, което е напълно изкуствено. Не бива да понасяме повече хора, натоварени с кодификационни функции, да се държат като капризни деца, които с тропане на крак и без смислени аргументи налагат волята си. Онези наши съвременници пък, които си представят, че спазването на това правило ги прави по-грамотни или по-издигнати, ще могат и в бъдеще да го прилагат. Те трябва обаче да знаят, че се заблуждават в същността и значението на това явление и влагат сантимент и емоции в една напълно рационална област. Представата, че чрез овладяването

на това правило се постига по-голяма дисциплина на духа, също е илюзорна. Обикновено не се мисли за още нещо, с което днес не можем да не се съобразяваме: нашите представи за грамотността като ценност колидират с ценностните представи на идващите след нас поколения поради по-горе описани причини. Към разглежданата тема трябва да се отнасяме безпристрастно и без ненужни емоции. Значението на дискутираните проблеми се принизява, когато се говори за „опростяване“ на правописа, а хората разбират под това „изпростяване“ на ... обществото. В случая става дума не за друго, а за поставяне на конкретните неща на мястото им и за нищо повече.

Някои изследвачи смятат, че с оглед на условното записване на фонемата **ъ** чрез буквите **а** или **я** в краесловие (един друг проблем, който чака своето решение), е най-добре да се обяви като единствена формата на т.нар. „пълнен член“. Аргументът им е, че в противен случай обществото спонтанно ще предпочете формата за краткия член. На това място трябва да се каже, че такъв тип прескриптивни мерки не дават резултат. Единствената рационална възможност е свързана с това, чрез практиката езикът сам да разреши проблема. Моето предвиждане е за установяване само на кратък член. Това обаче няма да стане нито за един миг, нито за няколко месеца. Ще са нужни няколко години, докато се достигне до яснота, произтичаща от обществената практика и установена чрез обективни наблюдения от страна на кодификаторите.

И за да не потъне в целия текст, повтарям факта, с който започнах: различното членуване според синтактичното правило не би следвало да се наблюдава като само правописно. Ако би било реално съществуващо, то трябва да се разглежда като езиково. А ако е езиково, то и правописът трябва да го регистрира. Ако не е езиково, правописът изобщо няма защо да се занимава с него и правописните речници да го записват задължително в предговорната си част с всички произтичащи от това последствия.

Във връзка с всичко току-що казано искам да спомена, че през 90-те години в немския книжовен език бе проведена реформа, която се намеси сериозно в устройството на правописа. Целта беше да се намалят правописните изключения и да се постигне принципност в прилагането на основите, на които е построен правописът. Непременно трябва да се спомене, че немският книжовен език има многовековна история, а немският народ се слави като особено консервативен и традиционалистски настроен. Освен това немският език е официален в редица страни и се ползва и като международен. Въпреки това немс-

коговорещата общност си направи труда да осъвремени и направи по-„строен“ правописа, като, естествено, промените не бяха наложени силово от днес за утре, а за постепенното им въвеждане бе предвиден 10-годишен „гратисен“ период. Въпреки съпротивата от страна на много хора и институции новият правопис постепенно се утвърди и днес се практикува навсякъде.

Редица явления от днешната речева практика, които са особено чести, а понякога преобладават, също се нуждаят от ново правописно регулиране. Такива са например случаите с миналите деятелни причастия на -л и прилагателните имена, във формите на които се редува -а- (писмено -я-) с -е-, напр. *вървял, вървяла, вървяло, вървяли* вм. очакваното и предписвано *вървели* и под.; *бял, бяла, бяло, бяли* вм. очакваното и предписвано *бели* и под. Същото се отнася и за т.нар. „мекане“ във формите за 1 лице множествено число на глаголите от I и II спрежение, напр. *четеме* вм. *четем* и под. В началната част на този текст разгледах някои от характерните особености на българския книжовен език и посочих тези примери като резултат от вътрешно книжовноезиково развитие. Те потвърждават и един от законите на книжовните езици изобщо. Тъй като в обществената практика тези явления зачестяват все повече и на все повече места (и на Запад, и на Изток), кодификаторите и тук трябва да предвидят стъпки за установяване на дублетност в писмената реч. Дублетността в устната реч отдавна е факт. Представата за благозвучност често е илюзорна. Щом се отнасяме с търпимост към тези явления, те постепенно са станали обичайни за нас и са влезли в рамката на нормата. Нека само припомним, че книжовноезиковата норма е една доста свободна рамка, а не само една-единствена възможност. Търпимостта към явления, отклоняващи се от нашите собствени навици, трябва да ни подсказва, че в рамката на смятаното от нас за норма има някакви размествания и развитие. За да не разцентровам това изложение, тук няма да разглеждам и споменатите в този абзац случаи (а и не само тях), насочващи към необходимостта от предвиждане на дублетност.

Накрая искам да отправя призив към колегите от всички университети да създадем една неформална постоянно работеща група по проблемите на българския правопис.

ЛИТЕРАТУРА:

- Балан 1956:** Теодоров-Балан, Ал. *Български залиси*. София, 1956.
- Вълчев 2008:** Вълчев, Б. *Възрожденските граматика на българския език*. София, 2008.
- Вълчев 2009:** Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. София, 2009.
- Момчилов 1868:** Момчилов, Ив. *Граматика на българския език*. Русчук, 1968.
- Наръчник 1945:** Хаджов, Ив., Цв. Минков, Д. Осинин, Ст. Стойков, Н. Костов, Л. Андрейчин, Ст. Илчев, Д. Маджаров, Кр. Генов. *Правописен и правоговорен наръчник*. София, 1945.
- ОФ 1944:** *Отечествен фронт*, № 54 от 5.11.1944 г.
- Пашов 2002:** Пашов, П. *Българска граматика*. Пловдив, 2002.
- Речник 1945:** Леков, Ив., Вл. Георгиев, Л. Андрейчин. *Правописен речник на българския книжовен език*. София, 1945.
- Речник 1983:** *Правописен речник на съвременния български книжовен език*. БАН. София, 1983.
- Речник 2002:** *Нов правописен речник на българския език*. БАН. София, 2002.

НАЦИОНАЛНОЕЗИКОВИЯТ ПРОЕКТ В ПРЕДГОВОРИТЕ НА ВЪЗРОЖДЕНСКАТА КНИГА¹ (върху материали от предисловия на публикувани през 20-те години на XIX в. книги)

Мария Мицкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The question of the Bulgarian Revival national language project is a topic that refers to the concept of the development of the Bulgarian linguistic thought. The present paper deals with the linguistic ideas of four Bulgarian writers, based on the prefaces of their published in the second decade of 19th – century books. It analyses their role as ancestors and founders of a project for the future Bulgarian standard language as well as the role of the language itself in the formation of national awareness.

Keywords: Bulgarian Revival, national language project, linguistic ideas, Bulgarian standard language, national awareness.

0. Въпросът за национальноезиковия проект² на Възраждането е част от обширната тема за развоя на българската филологическа мисъл. От една страна, разсъжденията на българските книжовници върху проблемите на езика, както и идеите им за бъдещото му устройство и правопис са важен ключ за изследване на развитието на процеса, в

---

¹ Тази работа е част от проекта „Национальноезиковата програма на Българското възраждане. Нови прочити“ (с научен ръководител проф. Д. Иванова), финансиран от Фонд „Научни изследвания“ (сесия 2009-2010) при Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“.

² Тъй като в настоящата работа на множество места използваме понятията *проект*, *програма*, план, които в известен смисъл могат да се разглеждат и като синоними, се налага едно уточнение за нашето разбиране по въпроса. По наше мнение програмата е вид идеен конструкт, замисъл за предварително определени взаимосвързани дейности, които в най-обобщен вид предвиждат постигането на поставените цели. В нея са заложени концепциите и стратегията за бъдещи иновации. От своя страна, проектът е съвкупност от взаимосвързани дейности и идеи, които се придържат към основната концептуална рамка на програмата с цел разработване на отделни аспекти или хронологически моменти от нея. Според нашето разбиране тук *проект* е частното понятие, а *програма* – общото.

който се оформят общи възгледи за книжовния език, влияещи в една или друга степен върху неговото изграждане (Вачкова 1998:10). От друга страна, този проект се осъществява в рамките на големия проект за национално пробуждане и преобразование, заложен още в „пилотната програма“ на Паисий, в която идеята за езика е основна част от общата национална, политическа, културна и духовна идентификация на българина. Именно чрез езика всички компоненти на националното самоопределение – общата територия, съзнанието за общо историческо минало и етнически произход, религията и културата – стават значими (Александрова 2008: 23–24).

0.1. Двайсетте години на XIX век не само предвещават дългия и труден път, който българският език трябва да извърви от обединител на формиращата се нация до книжовния език, който да се подчинява на нейните изисквания (Мицкова 2009: 91). Под напора на настъпилите обществени и политически промени и като следствие от процеса на „модернизация на манталитетите“ (Данова 2003: 5) се наблюдава активизиране на филологическото съзнание, което поставя началото на българската лингвистична мисъл и довежда до първите предложения за кодифициране на книжовния ни език. Но двайсетте години се характеризират и с още една особеност. В опита си да запълни дългите „списъци на отсъствието“ (Къосев 1998: 5) с надеждата да удовлетвори цивилизационните липси книжовниците са принудени да правят проекти, в които да влагат своите идеи за бъдещето – за това, какви трябва да бъдат бъдещата държава, църква, нация. Визиите им за езика са ситуирани в същата плоскост. Ето защо, перифразирайки К. Къосев, можем да заявим, че фикционалното конструиране на езика не е просто съпровождащ процес, а изключително важен посредник, без който реалното му институционализиране не би възникнало. Това е език, който трябва да се превърне в общобългарски, и по тази причина трябва да се кодифицира в една бъдеща граматика и един бъдещ речник. Това е език, на който трябва да се провежда образованието, да бъде и на който трябва да бъдат печатани книгите в бъдеще. Двайсетте години очертават перспективата и задават конкретната рамка на национальноезиковия проект на Възраждането.

0.2. Планирането, като една от видовете човешка дейност, винаги възниква от потребността да се намери решение в кризисна ситуация. В този аспект навсякъде, където съществуват езикови проблеми, има нужда от езиково планиране (Хаунген 1975: 443). Съотнесено с темата за историята на книжовния ни език като част от историята на формирането на българската нация, това схващане придобива и друго изме-

рение. Както споделя чешкият историк М. Хрох, дълбокият кризис на старите порядки, съпътстващ упадък на системата, е главната предпоставка на всички национални движения (Хрох 1999: 96). В българския случай не става дума просто за „езиков проблем“, който трябва да бъде решен в ситуация на кризис – пред възрожденската интелигенция стои нелеката задача не само да планира, а да създаде и установи единен книжовен език, обслужващ всички сфери от обществения и духовния живот на изграждащата се нация, да предпише правилата и нормите за неговата организация и ортография, за да достигне до теоретичното му осмисляне, т.е. да изработи отначало метаезика му.

Затова никак не е случайно, че първите усилия в тази насока са свързани с намирането на *колективно* решение на някои въпроси на формирането на литературния език (Венедиктов 1981: 84) в лицето на създаденото през 1824 г. в Брашов Филологическо дружество. Този акт дава „верния тон“ в езиковото строителство по-нататък (Николова 2007: 107). Това е началото на дълга редица от подобни опити, не само съпътстващи и интуитивно или по стечение на обстоятелствата заложени, но реално осъществени в процеса на съграждане на единен книжовен език на народна основа. Той се явява един от специфичните белези на родната книжовноезикова история, тъй като е всеизвестен фактът, че книжовният ни език е формиран чрез избор и компромиси в продължение на дълъг период, с диспути върху отделните особености (Николова 2007: 106–107), в непрестанен диалог на идеите.

1. Основна насока в нашата работа ще бъде излязлата наскоро разработка на К. Вачкова³, в която, използвайки модела на М. Хрох, авторката дава една представителна и стройна структура на национальноезиковата програма на българското национално движение. Като отправни точки в програмата се разглеждат следните пет степени: защита и прослава на езика; търсене на езикови норми и усилия за кодифициране на езика; интелектуализация на народния (етническият) език; разширяване употребата на езика в училищното образование и осъществяване на езикова равноправност (История 1989: 49). Национальноезиковият проект на 20-те години на XIX в. се вписва в предложената схема, като единствено последната точка не е приложима за такава ранна фаза от книжовноезиковата ни история, тъй като, макар и да се явява като главна цел на програмата, петата степен се осъщес-

---

³ Става дума за монографията ѝ, разглеждаща въпроса за типологичната характеристика на българския език през възрожденския период. В настоящата работа ние се позоваваме на трета глава от книгата, засягаща изцяло въпроса за книжовноезиковата програма на Възраждането (вж. Вачкова 2008: 140–174).

твява едва през третата четвърт на XIX в. – с постигането на равнопоставяне на езика в богослужението (с извоюването на независима българска църква през 1870 г.) и след Освобождението, когато българският език става език на държавата (по Вачкова 2008: 173).

Разбира се, българските езикови строители от края на първата четвърт на XIX век инстинктивно налучкват предназначенията на програмата, но проектът, който създават към нея, е направен с рационалността и точната преценка, характерни за епохата на Просвещението, с една достатъчно ясна визия за бъдещото развитие, макар и премесена с нотка на сантименталност и патос. Национальноезиковият проект от втората декада на деветнайсетото столетие определя и насочва тенденциите, които ще се доразвият в следващите етапи на формирането на книжовния език. И тъй като в този ранен етап, в който литературата е в зародиш и в нея властва жанровата еkleктика, отговаряща на синкретизма на съзнанието (Леков 1992: 10), периодичният печат още не съществува, а произведенията, които се печатат, са изцяло преводни, една от малкото собственоезикови прояви на авторство, публикувани и по този начин получили малко или повече широка гражданственост, е предговорът⁴ на издадените книги.

Запълвайки поредната липса от дългия списък на подобни „отсъствия“, предговорът от 20-те години на XIX век е натоварен със свръхфункции, той е поливалентен, защото трябва да „даде отговори на всички за всичко“ (Леков 1992:10), но като правило задължително в това „всичко“ се засягат въпросите за езика. Анализиранието на предговорите позволява реконструирането на книжовноезиковия проект от този период, защото, въпреки че самата езикова практика на писателите говори много за лингвистичните им познания и разбирания, начетеност или натрупан книжовен опит, всъщност именно вербализираната идея разкрива ръста на филологическото съзнание и развитието на теоретическите концепции – предтечи на науката за родния език. При често срещаното явление теория и практика на даден възрожденски книжовник да не съвпадат, точно предговорът е мястото, където езиковите представи и визии се материализират.

2. В национальноезиковия проект на 20-те години на XIX век са заложили следните ключови моменти:

⁴ За целта на настоящото изследване анализирахме предговорите на „Рибния буквар“ на П. Берон от 1824 г., „Свещеното цветообращение“ на Ан. Кипиловски от 1824 г., „Новия Завет“ на П. Сапунов, както и правописната бележка в началото на „Свещената църковна история“ на В. Ненович от 1825 г. Подробното описание на източниците вж. в списъка в края на статията.

1) Книжовниците напълно в духа на новото време и разбиранията от епохата на Просвещението определят водещата роля на родния език като основно средство за светско образование и знание. Те залагат една от основните тенденции на Българското възраждане, а именно просвета на роден език.

2) На предно място стои идеята за създаването на нов „висок“ български език, на книжовен език на народна основа, който обаче да се различава от просторечния, тъй като целите и функциите му са далеч по-широки и той ще трябва да обслужва всички сфери от битието на социума, а основната му функция е провидяна като символ и обединител на формиращата се нация.

3) За да се съгради и усъвършенства, първите езикостроители от второто десетилетие на XIX век предвиждат задължителната намеса на черковнославянския при конструирането на книжовния български език – от една страна, като еталон за обработен и кодифициран книжовен език с установени правила и норми, а от друга, като средство за интелектуализация на езика и обогатяването на речниковата му система в унисон с изискванията на новото време.

4) И тъй като няма книжовен език без кодифицирани и унифицирани норми, една от основните задачи на национаноезиковия проект от този период е да се докаже значимостта на граматиката и речника за единството, стабилността и стандартността на формирация се книжовен език.

2.1. Въпросът за ролята на „*нашият език*“⁵ (РБ: 3) и „*природният наш Болгарский език*“ (СЦ: III) като главното средство за постигане на образованост и като инструмент на познанието стои на първо място в национаноезиковия проект от 20-те години на XIX век. Характерната за епохата на Просвещението вяра във всесилността на разума и на науката се проявява и в подхода към езика. Всенародната просвета и светското образование на роден език са провидени като условие за обществен и духовен напредък (по Иванова 1998: 9). В подкрепа на това твърдение ще приведем мнението на П. Берон, който в предговора на своя буквар заявява: „*когато изперво видях по другите места, чи децата начеват да четат на книги, написани на техният език, познах колко зле струват по нас учителите... Почудих ся как през толкова векове не ся намери ни един да познай това окаяно състояние и да покажи един прав път камто учението*“ (РБ: 2). Сходна позиция отстоява и П. Сапунов, за когото основната причина

---

⁵ Всички цитати от изследваните предисловия са дадени с осъвременен правопис.

да посегне към превода на Евангелието е съзнанието, че „*рода нашего от толкози време пребъдва в тамнина*“ (НЗ: 1). Преводът на „*преродния свой язык*“ (НЗ: 1) за него е важна крачка към духовното обновление, защото подобно дело спомага „*колкото възможно бъде на рода нашего*“ (НЗ: 1), тъй като единствено просвещението може да помогне на човека да преодолее своето несъвършенство, т.е. незнание.

За целта книжовниците подемат един призив, който се превръща в лийтмотив на българския ХІХ век, а именно „*да ся щамбосат доста книги на нашият язык за научението нашего народа*“ (РБ: послеслов), за да „*ся умножи науката в нашето отечество*“ (РБ: послеслов). С издаването и печатането на книги се манифестира не само високо „*любородие*“, благодарение на което българинът ще бъде спасен от „*крайното това заточение на невежеството*“ (СЦ: VIII). По думите на Б. Андерсън именно печатните езици стават основа на националното съзнание по абсолютно нов начин, защото чрез тях за бързо растящото число на четящи и слушащи се открива възможността да осъзнаят себе си и така да се свържат с другите. Напечатан, българският език придобива нова устойчивост и създава унификационни полета за обмен и комуникация (по Андерсън 2006: 36–45), разположени „по-ниско“ от кодифицирания и стабилен църковнославянски език, в който на този ранен етап от развитието на книжовния ни език възрожденските писатели и преводачи виждат идеал за книжовен език⁶, и „по-високо“ ситуиран от местните говори. В този смисъл напечатването е важна крачка в изнамирането на единен и общ книжовен език на формиращата се нация, който задължително се провижда като *наш* и *свой*, като един от основните идентификационни маркери. Освен това езикът заема челно място в скалата от ценности на един етнос, ето защо към него носителите му изпитват силна езикова лоялност (Николова 2007: 106).

2.2. Стремезът да се рационализира езикът и да се изработи нов език, комуникативно пригоден и адекватен на изискванията на новото време, в основата на който да лежат разумни основания, е тенденция, която съпътства създаването на новите книжовни езици през ХІХ век. Българите не остават встрани от нея и в родни условия стремезът да се „*приглади*“ и „*поправи*“ езикът, „*да би станал добар, да го разумява всякий Болагрин*“ (РБ: послеслов) се превръща в основен пункт на национальноезиковия проект на 20-те години. Обществениците и писателите от второто десетилетие отделят приоритетното място в този

⁶ За отношението към черковнославянския вж. по-надолу, точка 2.3. от настоящия текст.

проект на концепцията, изказана гласно от Ат. Кипиловски, че „*писменият език трябва да различествува от глаголемият*“ (СЦ: XII). Подобно разбиране директно възвежда към два от отличителните признаци, присъщи на всеки книжовен език, като обработеност, наддиалектен характер (вж. Андрейчин 1977). Книжовният език според строителите от периода на началното кодифициране трябва да е базиран на съвременна говорна основа, т.е. „*природен*“ (СЦ: VI, VII) / „*прероден*“ (НЗ: 1) „*и прост*“ (РБ: послеслов), „*както го хортуваме*“ (РБ: послеслов) с „*природното произношение*“ (ЦС: XII), да е единен и общ, т.е. „*български*“ (РБ: послеслов); (СЦ: V, VI и пр.); (НЗ: заглавие), „*който ся употребява сега в Българията*“ (НЗ: заглавие), което ще рече малко или повече нормализиран и приложим във всички сфери (Венедиктов 1981:101). Защото в крайна сметка общият, разбираем и достъпен език е „*основният канал за приобщаване на българите към знанието*“ (Александрова 2007: 136).

Успехът на книжовноезиковия проект според писателите от второто десетилетие до голяма степен зависи от въвеждането на сложна, нова лексика, чрез която да се интелектуализира езикът. Предговорите на книгите им изобилстват от контактни синоними, при които едното от употребените понятия разяснява и дори превежда нововъведеното, например *национи (народи)* (СЦ: 10); *почерпник (сочинител)* (СЦ: IX); *аритметика (хисап)* (РБ: 10–11) и пр. Лансирането на подобна идея в практиката е следствие от разбирането за наложителността от диференциация на създаващия се книжовен език от просторечния, както и за разширяването на функционалните параметри и престижа му. „*Аз употребих виражение благоприятно, казва Кипиловски в предговора си, и за да изяснявам вред разумат, пригудих приградени много турски речи и простонародни, дето сас тях нашият народ обичествува да говори. Освен това за по-голямо изяснение приложих и замечанията отдолу на няколко си речи*“ (СЦ: XVI). Берон заявява същото: „*а които речи ми ся видяха май мъчни, гудих ги приградени и турски*“ (РБ: 3). Паралелната употреба на лексикални единици, рефериращи едно и също понятие, е широко използван прийо̀м, подчинен на прагматичната цел текстът да бъде достъпен (Александрова 2007: 136). Това е свидетелство за съзнателно прокараната линия на интелектуализация на езика в опита за настаняването му като език на културната комуникация (Вачкова 2008: 167)

2.3. Съществен момент от езиковия проект на 20-те години е свързан със самото легитимиране на родния език. И Ан. Кипиловски, и П. Сапунов, и В. Ненович го именуват освен като български и като

„славянобългарския“ (НЗ: 1)/ „славено-българскиет“, (СИ: заглавие), „славено-българският *наш* език“ (СЦ: заглавие) (курсив мой –М.М.). В търсенето на престижна книжовна форма те конституират езика ни в по-авторитетните за тях рамки на славянската общност, привлекателна във всяко едно отношение – историческо, културно, идентификационно. Това е още една демонстрация на представата им, че създават текстове на език, който трябва да е книжовен, т.е. да изпълнява по-широки обществени, цивилизационни и комуникативни функции, и да различава от просторечния. В същото време в съзнанието на книжовниците от това поколение „славено-българскиет“ (СЦ: заглавие) не е просто „езикът майка, езикът, който е кърмилница на останалите славянски езици“ (Николова 2007: 163). Това е другото име на черковнославянския език, припознат като стария наш книжовен език, над който „най-големи права имат българите“ (Николова 2007: 162). Ето защо в разбиранята на 20-те години на XIX век славянобългарския език е идентичен с общоговоримия български език. Можем да приведем примера на П. Сапунов, който приканва своите читатели: „Наслаждавай се с чтението на преродния свой език (НЗ:1) на преведенните на славенобългарския език (НЗ: 1) евангелия“.

Друг аспект от тези разбираня – възприемането на черковнославянската писмена традиция като изходен модел на бъдещия книжовен език и като негов обработен, по-висок стил – се дължи на убедеността, че тази писмена традиция е тъждествена със стария български книжовен език (История 1989: 32). В езиковия проект на писателите на 20-те години на XIX век славянобългарският/черковнославянският език е образецът, по който трябва да се води книжовникът в своите писмени изяви. Това е образецът за обработен, структуриран, високопрестижен книжовен език, с установени правописни и граматични принципи, който съзнателно трябва да се следва и „по някои си причини“ да се употребява „славенското правописание“ (СЦ: XI) при създаването на книжовния език.

Същевременно в предговорите от този период придобива гласност и мнението за комуникативната непригодност на черковнославянския език, езика на „псалтирите и часословите, от които децата не разбират нищо“ (РБ: 3) и само повтарят „каквото папагали“ (СЦ: XIV). П. Берон и Ан. Кипиловски констатират този факт, но самите те, следвайки общата тенденция за създаване на нов, „висок“ книжовен език, неизбежно обръщат поглед към черковнославянския, от който черпят абстрактна, културна и изобщо книжовна лексика (например „изтолкувам“ (РБ: 3), „учението“ (РБ: 4), „возможно“ (РБ: 4)

„потемнението“ (СЦ: XV), „правописание“ (СЦ: XII) „присмотрим“ (СЦ: IX), „правоглаголение“ (СЦ: XII), „содействова“ (НЗ: 1) и пр.).

2.4. „Търсенето на езиковите норми и усилията за кодификацията на езика“ (Вачкова 2008: 156) заемат важна част от националноезиковия проект на 20-те години на XIX век. Изправени пред нерешените проблеми на писмената и говорната практика (Кювлиева 1997: 192), писателите от това поколение се сблъскват с проблема на липсата на граматика и речник на родния език и трудностите, които произлизат от това. „*Аз пред да ся расположа в своето си намерение, почувствовах и ония трудности, които произхождат от лишението на една граматика и лексикон на нашият език*“ (СЦ: XI). Идеята за създаване на граматика и речник като основно средство, за да ся „вспомогне“ българинът „*и на правилното правописание и правоглаголение нашего языка*“ (СЦ: XII), е инициатива, която, подета от книжовниците от периода на първата четвърт на XIX век, е следвана неотменно през останалите десетилетия на Българското възраждане. Неслучайно в издателската програма на Брашовското филологическо дружество повечето от книгите, които са предвидени за печат, са граматики и речници – „*Лексикон малкий на 4. язици: Болгарски, Гречески, Влашки, и Российски. Тъй направин, да научи който язык ще от тези*“; „*Грамматическа етимология на тези 4. язици*“; „*Грамматика болгарска*“ (РБ: послеслов). Дори в този ранен етап от българската книжовноезикова история от XIX век писателите, следвайки повика на Просвещението с неговия рационализъм, виждат в кодифицирането и унифицирането на нормата основния път за конструиране на общ единен език. „*Много полезно е*“, казва П. Берон в послеслова на буквара си, „*кога учим перво нашият язык с граматически правила, чи после други язык*“ (РБ: послеслов). - Владеенето на езика в неговата писмена форма се осмисля като основополагащо знание и това е една от най-устойчивите тенденции в зората на Модерното време (Александрова 2007: 137).

В стремежа си към създаване на общ книжовен език и търсенето на пътища за кодифицирането му книжовниците от второто десетилетие правят и първите предложения за броя на буквите и състава на азбуката или правописа, който да съответства на „*онова произношение, каквото в нас натурално в говорат секому съществува*“ (СЦ: XI). Както е добре известно, правописният въпрос е сред най-широко обсъжданите езикови въпроси през Възраждането и често се възприема от възрожденските мислители като основен проблем на книжовния език (Мицкова 2008: 90). Един от основните въпроси, които се засягат в тази връзка, е въпросът за обозначаването на буквата **ѿ** и за съществуването на самия звук

във фонетичната система на езика⁷. П. Берон например защитава българското произношение при четенето на буквите от азбуката: „В Петербургската академия определеха да думами словата А, Бе, Ве, Ге, Де, Е и пр., за да сричаме лесно, но меня ми ся вижда, чи по-лесно ще ги сричаме, ако ги назоваваме А, Бъ, Въ, Гъ, Дъ, Е и пр.“ (РБ: 5). За Васил Ненович⁸ това е „един такъв глас, който ся тегли вътре у гърлото и ся чува различно от а“ (СИ: бележка). Анастас Кипиловски и Васил Ненович в своите предговори от 20-те години започват спор по темата, който в следващите десетилетия неведнъж ще бъде възобновяван от други книжовници. Кипиловски, защитавайки своя „правопис“, заявява: „това гласоударение, думат ми някои си, чи треба да ся пиши сас различни слова новоизмислени, ала аз използвах тойзи знак, защото сам извес-тен, чи писмениат язык треба да различествува от глаголемиат“ (СЦ: XII).

Колкото и скромни или незначителни да изглеждат тези ортографични предложения в очите на съвременния читател, те са огромна стъпка към изнамирането на окончателното решение на отделните правописни проблеми. Именно в проекта на 20-те години се поставя началото на диалогичността при обсъждането на лингвистичните въпроси, която в крайна сметка довежда до онази демократичност и обективност при избора на най-рационалния вариант и до установяването на онзи консенсус, благодарение на който се постига търсената единна нормативност на книжовния език.

3. От казаното по-горе можем да направим следните обобщения относно езиковия проект на 20-те години на XIX век. Като част от общата национальноезикова програма на националното движение основните точки от него се вписват в модела Хрох–Вачкова по следния начин. Тъй като първата степен от този модел – защита и прослава на езика – започва още с Паисий през втората половина на XVIII век (Вачкова 2008: 172), 20-те години се явяват просто продължение на процеса. Според изследваните текстове книжовниците утвърждават водещото място на българския език в координатната система на зараждащата се нация – от една страна, като основно оръдие на светско образование и просвета, с което да се равняваме на „просвещените нации“ (СЦ: XII), а от друга, като основен обединяващ фактор в националното самоопределение.

⁷ Известно е, че около този въпрос се водят част от споровете на Брашовското филологическо дружество.

⁸ По въпроса за приемствеността в новобългарския книжовен език през първите десетилетия на XIX век. вж. Иванова, 2009а.

Втората декада на XIX век поставя началото на втората степен модела на Хрох-Вачкова. Това е времето, в което се излагат първите мнения по правописни въпроси, обсъждат се идеи за бъдещи норми, особености на правописа. В периода на начално кодифициране на книжовния език се поставя и проблемът за липсата на обща граматика и общ речник като основни „законодатели“ на книжовния език.

Третата степен от модела на Хрох-Вачкова интелектуализация на народния (етнически) език през разглеждания период се осъществява главно чрез черковнославянския език⁹, както и с помощта на издаването на книги, в които се въвежда нова терминология, нови понятия, адекватни на новите времена и обществените и културни промени. Част от тези понятия по обиколни пътища са заети от западните езици, напр. „нации, канони, идеи“ (СЦ); „академия“ (РБ) и пр.

От съществено значение за историята на книжовния език е фактът, че езиковата програма на българското възрожденско общество е в тясна взаимовръзка с неговата образователна програма (Вачкова 2008: 168). През разглеждания период с издаването на „Рибния буквар“ през 1825 г. се поставя началото на учебната литература. Именно в предговора му П. Берон говори за ползата от училищно образование на роден език: *„Всяки, който види тъзи книжка, надея ся да ся зарадва, а най много учителите, зацо тий, ми ся струва, от коле щяха да оставят псалтирите и часословите, от които децата не разбират нищо, ако имахми някоя книга по нашият язык напечатана за тях.“* Езикостроителите от втората четвърт на XIX век залагат в своя проект идеята за въвеждането на родния език в училище. Тази идея ще види своето окончателно осъществяване в следващото десетилетие с откриването на българското училище в Габрово, но именно през 20-те години води началото идеята за нарастване на езика в училищното образование, което от своя страна отговаря на четвъртата степен от модела на Хрох–Вачкова.

Петата степен – на езиково равноправие, както беше споменато по-горе, – се явява основна цел на програмата, но в крайна сметка се осъществява едва през последната четвърт на XIX век с извоюването на църковна независимост и с освобождението на България.

4. На базата на изследваните предисловия можем да начертаем ясната картина на развитието на лингвистичните схващания от 20-те години на XIX век. Второто десетилетие на XIX век вербализира раз-

---

⁹ Не бива да се подценява и усвояването на домашната книжовна традиция чрез дамаскините, чиято практика е добре позната на книжовниците от Брашовския филологически кръг (Иванова, 2009а)

бирането за изключителната роля на езика като националноидентификационен фактор и като основен инструмент на светското образование и просвета. Повлияни от идеите на Просвещението и осъзнали необходимостта от създаването на общ книжовен език, будителите от това поколение влагат очакванията и бляновете си в един националноезиков проект, който заема приоритетно място в движението за национално възраждане. Отделните негови аспекти поставят началата на процеси, които се превръщат в базисни за бъдещото конструиране на книжовния български език.

СПИСЪК НА ИЗПОЛЗВАНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ И ТЕХНИТЕ СЪКРАЩЕНИЯ

- НЗ** Сапунов, П., отец Серафим. *Новий завет сиреч четирите евангелии на четиритях евангелиста, преведени от елински на българския език, който ся употребява сега в Българията. Букурещ, 1828.*
- РБ** х. Берович, П. *Буквар с различни поучения собрани от Петра х. Беровича за българските училища. Напечата ся със помощъ г. Антонова Йоановича. В годе 1924.*
- СИ** Ненович, В. *Священная история церковна от ветхийет и новийет завет сокращенно сочинена на Славено-Болгарскиет язык със питання и ответи заради малките деца от еднаго любородна и ся издава на печат от настоятелят Василия Н. Неновича. В Будим град. Писмени Кралевскаго Унгар. Всеучилищ. 1825.*
- СЦ** Стоянович, Ан. *Священное цветобрание или сто и четыре священи истории избрани из Вятхият и Новият завет в ползу юношества от господина Иоанна Гинбера присобокупени сас благочестивите размишленият, от Немецкиат на Росийскиат язык преведени, а от Росийскиат на Славено-болгарскиат наш язык преведени от Анастаса Стояновича Котлянина и посвящени на господина Антония Стояновича. Издание первое. В Будин, 1825 года.*

ЛИТЕРАТУРА:

- Александрова 2007:** Александрова, Т. Националният език и образователният проект на българите през Възраждането. // *Сп. Език и литература*, № 3-4, 2007, 129-142.
- Александрова 2008:** Александрова, Т. Българският книжовен език като националноидентификационен проект през Възраждането. // *Българите, книжовността, езикът XIX-XX век*. Съставител и автор проф. дфн Вл. Мурдаров. София, ИК ЕМАС, 2008.
- Андерсън 2006:** Anderson, B. *Imagined Communities*. Verso, London-New York, 2008.
- Вачкова 1998:** Вачкова, К. *За установяване на нормативност в морфологията на новобългарския книжовен език*. Шумен, Алтос, 1998.
- Вачкова 2008:** Вачкова, К. *Типологична характеристика на българския книжовен език (Възрожденки период)*. Шумен, УИ „Константин Преславски“, 2008.
- Венедиктов 1981:** Венедиктов, Г. К. *Из истории современного болгарского литературного языка*. София, БАН, 1981.
- Иванова 1998:** Иванова, Д. *Езиковите въпроси в българския периодичен печат през Възраждането*. Пловдив, Макрос 2001, 1998.
- Иванова 2009:** Иванова, Д. Брашовският книжовен кръг и отношението на неговите представители към книжовната традиция. // *Доклад от участие в Международната научна конференция на тема „Българският език и литература в славянски и неславянски контекст“*. Сегедски университет, Сегед, 28-29 май, 2009 (под печат).
- Иванова 2009а:** Иванова, Д. За приемствеността в новобългарския книжовен език (първите десетилетия на XIX в.). Васил Ненович. // *Приложение на сп. „Български език“*. Доклади от научната конференция „С любов и грижа към езика“. По случай 150-годишнината от рождението и 50-годишнината от смъртта на акад. А.Т.-Балан. София 22-23 окт., 2009, 141-156.
- История 1989:** *История на новобългарския книжовен език*. София, БАН, 1989.
- Кьосев 1998:** Кьосев, А. Списъци на отсъстващото. // *Българският канон? Критика на литературното наследство*. София, изд. „А. Панов“, 1998, 5-49.
- Кювлиева 1997:** Кювлиева, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. С., 1997.
- Мицкова 2008:** Мицкова, М. Просвещението и романтизмът в езиковите блянове на Анастас Стоянович Кипиловски. // *Сп. Български език*, 2008, № 3, 85-97.
- Мицкова 2009:** Мицкова, М. Маркери за национална идентичност в езиковите възгледи на българските книжовници от 20-те години на XIX

век. (върху материали от предисловия на публикувани през 20-те години на XIX век книги). // *Паусиеви четения 27-28 .11. 2008. Интеркултурният диалог – традиции и перспективи. Езикознание. Научни трудове.* Т. 46, кн. 1, сб. А, Пловдив. 2008, 91-100.

Николова 2004: Николова, Н. *Билингвизмът в българските земи през XV-XIX век.* Шумен, УИ „Константин Преславски“, 2004.

Николова 2007: Николова, Н. Между авторитарността и диалога или за един от социалните аспекти при формирането на новобългарския книжовен език през 20-те – 50-те години на 19. век. // *Език и литература*, кн. 3-4, 2007, 106-116.

Хаунген 1975: Хаунген, Э. Лингвистика и языковое планирование. // *Новое в лингвистике.* Вып. VII. Москва, Прогрес, 1975, 338-377

Хрох 1999: Hroch, M. *From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-Building Process in Europe.* // *Mapping the Nation.* Edited by Gopal Balakrishnan. Reprint. by Verso. London. 1999, 78-97.

СЪВРЕМЕННАТА КНИЖОВНА НОРМА – АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Теофана Гайдарова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The present work is devoted to the current issues posed by the modern rules of Bulgarian language. Reforms aimed at the modernization and democratization of Bulgarian spelling are compulsory. The major areas that need work on are: the usage of the full and short article, the use of the plural forms, the polite forms, the case-endings in pronouns. We also suggest changes that refer to the compound, hyphenated and separate writing, to the usage of the capital letter, etc.

Keywords: modern language rules: spelling, reforms.

В теорията на книжовния език нормата се определя като „относително единство на инвентара от езикови средства и способите за тяхното използване в даден езиков колектив“ (Барнет 1988: 179). Днес това понятие има по-широк обхват на възприемане. Съвременната теория за нормата отчита не толкова нейната специфика в частни езикови планове, но и свързаността на езиковата норма със стиловите и жанровите норми (Филин 1976: 6-15). На първо място се изтъква функционалният аспект на нормата, във връзка с което тя е разбрана като „регулатор на очакваното обществено прието вербално и невербално поведение на участниците в комуникацията в конкретните комуникативни ситуации“ (Барнет 1988: 179). Единствено книжовният език може да се кодифицира, което е и основен негов признак (Йедличка 1988). Тази кодификация се осъществява от граматиките и речниците, които детайлно описват книжовния език, рамкират употребата на езиковите средства, които са книжовноезикови, и обявяват определени диалектни и разговорни форми за неправомерни. Традиция е в нашите граматики и речници това да се прави явно и недвусмислено – тоест дадени форми се определят като правилни, книжовни, а други – като неправилни, некнижовни и съответно недопустими за употреба. Кодификацията на нормата у нас се осъществява от Института за български език при БАН. С разпореждане № 936 от 27.XI.1950 на Министерския съвет е възложено на Института

за български език при БАН да проучва и да внася единство в правописа ни, като за целта внимателно следи, регистрира и анализира измененията, настъпили в резултат от развитието на книжовния език. В този смисъл граматичната норма се счита за относително устойчива и консервативна, която трябва да се реализира в речта и да не е подвластна на временните промени, осъществяващи се в нея. Поради консервативността на книжовната норма, дължаща се на кодификацията ѝ, временните изменения, които настъпват в реализацията ѝ, трябва да се регистрират, осмислят и да се правят съответните промени, ако е необходимо. Затова по мнението на Андрейчин на всеки 50 години трябва да се прави правописна реформа. Това е особено валидно за времена, в които езиковата ситуация е усложнена и регистрирането на промените изисква навременна и бърза реакция от страна на кодифициращите институции. Безспорно в това отношение Институтът за български език има определяща роля, но днес той би трябвало да съгласува дейността си с водещите университети и катедри, работещи в областта на правописа и съвременната езикова култура. Чрез службата за езикови справки се правят системни наблюдения и изводи във връзка с кодифицираните норми и проблемите, които създават те, както и промените по отношение на прилагането им. Катедрата по съвременен български език към ПУ „Павел Хилендарски“ също има преки наблюдения върху приложението на книжовната норма чрез писмените работи на кандидат-студентите, изискващи стриктно спазване на нормативните изисквания. Тъй като Институтът за български език системно публикува своите наблюдения, базирани върху материали от „Езикови справки“, ние няма да се спираме на тях, а ще отчетем главно собствените си наблюдения. Освен това би могло да се помисли за разширяване на дейността на службата за езикови справки чрез безплатен републикански телефон и разбира се, поне всички официални институции да бъдат задължени да спазват правилата на правописа и правоговора.

Днешният българин живее в сложна езикова ситуация и ако иска да бъде образован, трябва да обръща специално внимание на някои граматични правила, които са задължителни за писмената форма на книжовния език, но са сериозно разколебани в устната реч по различни причини.

Какви са причините за масовото невладеене на нормите?

На първо място можем да поставим незадоволителното обучение по български език в средното училище. Днес езиковото обучение в гимназиите е крайно недостатъчно и съответно езиковата култура на завършващите средно образование е много ниска. Освен че имат сери-

озни проблеми с правописа и пунктуацията, те не познават лексикалното и стилистичното богатство на нашия език, не умеят да работят с речници, не познават граматиката дори в нейната чисто приложна област. А това води и до безпомощност при създаването на собствени текстове от различен характер, до ниска обща култура въобще. Разбира се, занижената обща и езикова култура е и резултат от повсеместния духовен и културен упадък, но определена роля играе и неизучаването на граматиката в различните ѝ аспекти в гимназиалната степен.

Необходимо е според нас учениците от 8. до 12. клас наред с проблемите на текстовата лингвистика и стилистиката, обслужващи основно литературното обучение, да се занимават и с:

1. Проблемите на фонетиката, свързани основно със съвременните звукови закони и правоговора.

2. Проблемите на лексикологията, свързани с речниковото богатство на езика, с лексикалното значение на думите, с особеностите на лексиката като система, с лексикално-семантичните отношения в речника, с домашната и чужда лексика, с активната и пасивна лексика, с фразеологията и лексикографията. По наши наблюдения и студенти от филологическите специалности не знаят значенията дори на общоупотребими думи.

3. Проблемите на граматиката въобще, които да се свържат пряко както с някои основни теоретични положения, така и с граматичния разбор, изясняващ съдържателната страна на граматичните категории. Парадоксално е, но някои студенти от педагогическите и филологическите специалности не могат да изброят последователно частите на речта или дори личните местоимения в именителен падеж. А това са бъдещите учители!

4. Проблемите на правописа и пунктуацията, които са тясно свързани с обучението по фонетика и граматика. Тук особено да се акцентира върху формирането на правописните и пунктуационните навици и умения, които определят даден човек като грамотен. Учениците трябва да осъзнаят, че владенето на езиковите понятия и правила може да им помага във всички сфери на живота – когато пишат или четат, говорят или слушат, че само ако са грамотни и културни, могат да постигнат икономически и социален просперитет. Това ще стане, ако езиковите понятия въобще са дълбоко теоретически и практически осмислени и ако учителят умее да показва необходимостта от приложението им. Освен това е необходимо да се обърне сериозно внимание на езиковата култура на учителите по всички учебни предмети.

5. Проблемите на правоговора. Отдавна е време в българското училище да се въведат часове по реторика и правоговор, за да се елиминират проблемите, свързани със словесното безсилие. Да не говорим, че такива занимания трябва да имат и студентите, особено тези, за които се предполага, че ще се изявяват в медийното и публичното пространство. На телевизионерите трябва да се правят системни курсове по правоговор. Същото е нужно да се прави за депутати, министри, учители и т.н.

През 1952 г. в списание „Български език“ Константин Попов публикува статия на тема: „Слабости в писмените работи на кандидат-студентите“, която отразява явяването на кандидат-студенти на задължителния за всички кандидатстудентски изпит по български език и литература. В нея се отчита, че слабите оценки са между 8 и 10%, и се прави извод, че този процент е показател за известно неблагополучие в обучението по роден език. Какво да кажем ние днес, когато този процент варира между 50 и 30, и се отнася за кандидат-студенти, успешно взели матурата си по БЕЛ и явяващи се на изпит само за хуманитарни специалности във ВУЗ. Като особено драматично К. Попов подчертава, че кандидат за Селскостопанската академия е допуснал 43 грешки по отношения на запетаята само в първата страница на своята работа, и задава въпроса как този човек въобще е взел зрелостно свидетелство (Попов 1952: 260-263). Днес ние не се учудваме на 20-30-60 грешки в текст от 20-25 реда, при това направени от хора, издържали с отлична или много добра оценка зрелостния изпит по български език и литература. И тук става въпрос само за елементарни правописни и пунктуационни грешки, а не за граматични, стилистични и т.н. Следователно българското училище и българският университет не изпълняват ефективно своите функции.

Проблем е и фактът, че излизането на новия правописен речник не беше афиширано пред широката публика и промените, направени в него, не стигнаха до съответните адресати. В крайна сметка речникът дори не стана достояние на всички училища в България поради финансови или други причини. Едновременно с това се издават и авторски правописни, правоговорни, тълковни и други речници, в които е представено личното мнение на съставителите, а не се отразяват промените, направени от Нов правописен речник на българския език (2002). Би било уместно издаването на речник на БАН да бъде съпроводено с кратка брошура, в която да бъдат регистрирани само промените спрямо предходния речник. Така опростено и достъпно ще се регистрират само онези случаи, в които книжовната норма е променена.

Такова помагало, както впрочем и самият речник трябва да станат достояние най-малкото на всички образователни институции в Република България.

Друг е въпросът за множеството несъвършенства на речника, за които сигнализирахме още през 2003 година, тоест след излизането на първото издание. На тях няма да се спираме подробно, тъй като те са обект на друга наша работа, която, макар че беше предоставена на Института за български език, не намери никакъв отзвук. Единственото ни удовлетворение е, че в следващото издание на речника, макар и тихо-мълком, бяха направени някои промени във връзка с регистрираните от нас слабости. Когато през 1983 излиза първият академичен правописен речник, на страниците на списание „Български език“ се разгръща широка дискусия по отношение на неговите слабости. Тогава в условията на тоталитарното общество дискусията е прекъсната и е обявено, че независимо от слабостите речникът е факт и не може да се оспорва. Днес в условията на демокрация дискусия изобщо не се осъществи нито преди, нито след излизането на речника от 2002 година.

Друга важна причина за неспазване на правописните и правоговорните норми са отклоненията от тях, допускани в учебниците, книгите, в пресата и по телевизията. Примери в това отношение могат да се дадат много. Неспазването на учтивата форма, неправилната употреба на бройните форми и др. в предаванията на БТВ и Нова телевизия правят особено впечатление. Най-много грешки в учебниците се допускат по отношение на членуването, на пунктуацията и на слятото, полуслятото и разделното писане. В пресата и в книгите (разбира се, зависи от издателството) грешките са най-разнообразни. Трябва да признаем обаче, че в последните години издателите са по-прецизни при прилагането на кодифицираната норма.

В това отношение особено място заемат учебниците и книгите от така наречената Библиотека за ученика. Съвсем бегъл прочит на учебници за 7. и 8. клас ни дават множество примери. Например: *Слънцето е имало звезда-близнак.* (География за 8 клас на издателство „Анубис“); *Програмата [...] може да вмъква в слайдовете звукови и видео-записи. Тон-колони, видео-записи, видео-клип, видео-материали* (Учебник по информатика за 7. клас: 102); *Полезно е да си мислим за текста от една клетка, като за определен текстов документ. По този начин става възможно, компютърът на потребителя, включвайки се в мрежата на доставчика, също да се свърже с Интернет.* (Учебник по информатика за 7. клас: 116); *Починалият цар бил отъждествяван с бог Озирис – господарят на отвъдния*

свят. Древните египтяни приемали своя владетел за земно възлъщение на бог Хор – господарят на света и небесата, изобразяван като сокол (Учебник по история за 7. клас: 26).

В рамките на настоящата работа искаме да поставим въпросите, свързани с определени трудности и колебания в прилагането на книжовноезиковата норма. Смятаме, че има два основни пътя, по които могат да се осъвременят съществуващите книжовни норми. Първият е чрез въвеждане на дублетност, след което системата с течение на времето изхвърля ненужното. Пример за това са глаголите на *-ува* и *-ва*, които бяха посочени като дублетни в стария правописен речник, а в новия са кодифицирани вече само глаголи като *участвам, присъствам, отсъствам* и т.н. Но с дублетите не бива да се прекалява, защото те объркват носителите на езика. Затова, ако устната реч изцяло е изхвърлила определени форми, те би трябвало и да се елиминират от кодификацията.

Проблемните случаи сме разпределили в няколко тематични групи. Далеч сме от мисълта, че ще обхванем всички проблемни въпроси, но нашата цел е преди всичко да набележим най-наболелите.

1. Проблеми с членуването на имената от мъжки род и с употребата на членната форма въобще. Правилото за употреба на пълнен и кратък член е задължително както в устната, така и в писмената реч. Неоспорим факт е обаче, че в устната реч то изобщо не се спазва, а в писмената системно се греша. За отмяна на двата члена и за свобода при избора им се говори още при реформата от 1945 година, но и до днес този въпрос не е разрешен. В тази насока би трябвало да се направят конструктивни обсъждания и да се вземе някакво решение в полза на улесняването и демократизирането на правилото за членуване. Тук може би е уместно да се въведе дублетност при употребата, след което да се прецени дали ще надделее стремежът за икономия, или пълният член във всички случаи ще бъде по-уместен. Впрочем още през 1952 г. К. Попов, при анализа на резултатите от кандидатстудентските работи по БЕЛ прави извод, че това правило е изкуствено и е в противоречие със закономерностите на живата реч (Попов 1952). Използването на твърдата и меката членна форма също преживява своите колебания. Системно се затвърдява тя при съществителни от типа на *юбиляр, титуляр, тежкар, пънкар*, както и на *съединител, двигател* и подобни.

По въпроса за използването на членните форми е допуснато несъответствие в предговора на „Нов правописен речник на българския език“ и в частта, озаглавена „Принципи и правила на правописа и

пунктуацията в българския език“. На стр. 12 се твърди, че „е ограничена употребата на пълната членна форма при някои категории собствени имена в географски и селищни названия от типа на *Хисаря*, *Предела*, *Леденика*, с което те се изравняват в това отношение с прякорите и прозвищата (*Казака*)“. Същевременно на стр. 30 се препоръчва употребата само на кратка или само на пълна членна форма в зависимост от съответния изговор, без да е ясно какъв точно изговор се визира – диалектен, на автора или някакъв друг. Като пример са посочени прякори и прозвища на лица от типа на *Иван Бухала*, *Теньо Казака*, *Петър Кривия*; *Краличът*, както и географски имена (главно на местности) – *Хисаря*, *Юндола*, *Предела*, *Леденика*, *Хисарлъка*, *Превала*, *Джендема*, *Клептуза*, *Лонгоза*; *Долът*.

На следващата страница обаче (стр. 31) в раздела, посветен на морфологичната употреба на главна буква, в забележка към точка 24.1. четем, че „прозвищата (прякорите) от м.р. имат само форма с кратък определителен член.

Апостола е най-българският герой.

Всички го очакваха, но Даскала така и не дойде“.

Във „второто издание на речника“ (поставяме го в кавички, защото никъде не е отбелязано, че речникът претърпява второ преработено издание) тези несъответствия са отстранени без коментар. Съвсем ясно е, че това е нередно и създава допълнителни недоразумения.

Този частен въпрос, свързан с членуването, не е еднозначно решен и в литературата по въпроса. Някои автори, като П. Пашов например, препоръчват прякорите (прозвищата) да „се пишат по един и същ начин, както са били създадени от автора или от народа, независимо от синтактичната им служба. Така че трябва да се напише например *„Моканина погледна към шосето“*, макар че *„Моканина“* е подлог, а пък *„Заловили Апостолът на свободата“*, въпреки че *„Апостолът“* в случая е пряко допълнение“. (Пашов 2000: 61).

В „Речник по български език“ на Станчева, Александрова и Иванов на учениците се препоръчва да членуват прозвищата и прякорите само с кратък определителен член (стр. 239).

Именно новият правописен речник трябваше да разреши този въпрос еднозначно, но той продължи създадената неяснота по въпроса.

Може би по-разумна е препоръката за употреба само на краткия член, защото така формулираният принцип за „съответен изговор“ доста трудно би се приложил от неспециалистите носители на езика.

А по този въпрос няма единство и в произведенията на нашите класици. Иван Вазов например употребява само пълния член (*Крали-*

чът), Йордан Йовков – само краткия (*Петър Моканина*), а в произведенията на Елин Пелин прякорите и прозвищата се членуват според синтактичната позиция (*Лазар Дъбака и Лазар Дъбакът*).

Другият проблем засяга членуването на съществителните имена, образувани с наставки **-ар** (**-яр**). Речникът препоръчва съществителните имена, чийто завършек само формално съвпада с деятелната наставка **-ар**, да се членуват с твърдия вариант, например *букварът, лазарът, катинарът*. Тук може да се спори и за това, че например в *буквар* **-ар** е не просто формално съвпадащ завършек, а наставка, но проблемите на словообразуването не са цел на работата ни.

В школските и в практическите граматики е прието при членуването на съществителните имена, завършващи на **-ар**, **-яр**, да се използва като разграничителен показателят лица/нелица. „Всички съществителни за лица (деятели), образувани с наставка **-ар** или **-яр**, се членуват с **-ят**, **-я**[...] Щом не става дума за човек, а например за птицата глухар, трябва да членуваме съществителното име *глухарът, глухара* (Пашов 2000: 64–65).

В това отношение в словника определено липсва единство, което би могло да се постигне, ако коректно се прилага правилото.

Например:

1. *глухар, глухарят, глухаря; глухари, (двама и т.н.) глухари (лице)*
глухар, глухарът, глухара, глухари (два и т.н.) глухара (птица)
(стр.245)

2. *голишар, голишарът, голишара; голишари (двама и т.н.) голишари (лице)*
голишар, голишарът, голишара; голишари (два и т.н.) голишара (малко птиче) (стр.247).

3. *жътвар, жътварят, жътваря; жътвари, (двама и т.н.) жътвари (лице)*
жътвар, жътварят, жътваря; жътвари (два и т.н.) жътваря (насекомо) (стр.323)

4. *рибар, рибарят, рибаря; рибари (двама и т.н.) рибари (лице)*
рибар, рибарят, рибаря; рибари (два и т.н.) рибаря (птица)
(стр.798).

2. Употреба на бройна форма. Очевиден правописен, разбира се, и правоговорен, разбира се, и системен хаос царя в употребата на бройните форми. Съвременният български книжовен език има една характерна особеност: след числителни имена и *няколко, толкова* и *колко* съществителните имена от мъжки род, означаващи нелица, приемат специфично окончание за множествено число **-а**, **-я**, наречено

бройна форма (*два прозореца, четири стола, няколко телефона*). Всеизвестно е, че горепосочените окончания не се използват за съществителни имена, означаващи лица (т.е. *пет кандидат-президента* е некнижовна форма срещу книжовното *петима кандидат-президенти*). Тези форми отдавна са предмет на обучение и въпреки това масовата практика показва несистемно и непоследователно прилагане на това привидно ясно, лесно и категорично правило. Такива грешки се допускат както в разговорната практика, така и в националните радио-телевизионни изяви и в печата. Например: *Сто и петдесет рокера от Пловдив участват в похода. В мисията изпращаме трийсет и пет войника. Двама кандидат-президента ще отидат на балотаж*. Във всички подобни случаи се извява източнобългарското диалектно въздействие, което не прави разлика между лица и нелица при употребата на бройната форма. Но тук си задаваме въпроса откъде идва източнобългарското диалектно влияние в правописния речник? Защо в него присъстват форми като *двама сина, двама фена, двама кочияша*?

Нашите наблюдения показват например, че в речевата, а и много често в писмената практика при съществителни имена на **-изъм** се предпочита изпадане на **ъ** и в бройната форма (например: *два организма, два архаизма*) по аналогия на членуваните форми и формите за множествено число. Това не е намерило място в речника (като правилни са посочени *два организъма, два архаизъма*), но би могло да се помисли за осъвременяване на това правописно и правоговорно изискване.

А може би е по-добре да се въведе дублетност при употребата на бройната форма, за да може в бъдеще кодификацията да се съобрази с реалното състояние на езика.

3. Употреба на падежни форми при местоименията. Ярък пример за разминаване между кодифицирана норма и реална употреба са правилата за употребата на именителен и косвен падеж (винителен и дателен) при въпросителните местоимения и производните от тях. Формите в именителен падеж (*кой, който, някой, никой, всеки*) трябва да се използват при съществителни имена, означаващи лица от мъжки пол и намиращи се в подложна служба. В позиция на второстепенна част се употребяват формите на косвените падежи. Тази кодифицирана норма отдавна е вече само на книга, а реалната употреба я е изхвърлила. В писмената реч тя все още се спазва, дори понякога се наблюдават грешки от хиперкоректност (употреба на винителен и дателен падеж за нелица). Смятаме, че падежните форми отдавна вече не

са факт в устната реч и би трябвала да бъдат отстранени от кодифицираната норма.

По друг начин според нас стои въпросът за употребата на възвратните лични и притежателни местоимения за 3. лице, тъй като кодификацията за 1. и 2. лице допуска дублетност (ГСБКЕ, том 2, 1983: 237-238). При тях въпреки масовите грешки, които се правят, има ясно определена закономерност, имаща семантичен смисъл. Смесването на *своят, си* и *неговият, му, ѝ, му* води до неяснота, но е факт. Например: *Тя направи парти за рождения ден за своите / нейните приятели. Направи го само за себе си / за тебе*. Смятаме, че в това отношение придържането към нормата е най-правилно.

4. Употреба на учтиви форми. В устната реч съществува тенденция именната част на сказуемото (независимо дали е причастие в състава на сложна глаголна форма за време или залог, или е предикатив) да се поставя в единствено число. Това обаче е в нарушение на кодифицираната норма, която препоръчва употребата на мн.ч. при деятелните причастия: *Вие сте писали (а не писал, писала)*, респективно на ед.ч. за прилагателни имена и за страдателни причастия – *Вие сте здрава (а не здрави), Вие сте наградена (а не наградени)* (ГСБКЕ т. 3 Синтаксис: 145).

Очевидно е, че трябва да се помисли дали да се въведе дублетност, след което проблемът да бъде решен в полза на реалната употреба, или да се настоява за прилагането на кодифицираната вече норма.

5. Проблеми, свързани със слятото, полуслятото и разделното писане.

Особено проблемни са въпросите, свързани със слятото, полуслятото и разделното писане. Години наред пишещите хора се чувстват неграмотни, тъй като им убягват многобройните неясна формулирани правила и изключенията от тях. В никакъв случай проблемът с писането на сложните думи и синтактичните съчетания не може да бъде еднозначно разрешен, защото това е голяма група с различни категории думи. Смятаме обаче, че е най-добре да се формализират колкото се може повече и да се унифицират правилата. Смесовият принцип е крайно несигурен и ненадежден. Недостатъците на неговото прилагане личат и в новия правописен речник.

Точка 33.4. от правилата за слято писане на съществителни имена гласи: „Сложни съществителни имена (предимно със съставки от чужд произход), в които подчинената основа е съществително име, свързано с главната основа без съединителна гласна. Днес такива имена се пишат слято или под влияние на традицията (като наложени

в писмената практика форми със слято писане), или в случаите, когато техните съставки (първата, втората или двете) не се употребяват като самостоятелни думи в езика:

вакуумпарат, голлия, голмайстор, емайлак, концертмайстор, тестпрограма, тонрежисьор, щабофицер;

айскафе, джазбенд, джемсешън, конкуритик, тийшоу, плейбек, сноуборд, стийпълчейз, таймаут, тийнпоколение, туроператор, веб-страница, феърплей, фрезмашина, шорттрек, яхтклуб.

При тези имена главното ударение пада върху подчинената (първата) основа.

Заб.1. Сложни съществителни имена от посочения тип днес се образуват извънредно активно в съвременния български книжовен език. Когато съставните от такива имена се употребяват и като самостоятелни думи, те се пишат разделно, това е в съгласие с писмената практика, в която има ясно изразена тенденция за разделно писане на посочения тип сложни думи, особено на по-новите от тях):

бизнес отношения, бънджи скокове, гей списание, дерби среща, допинг контрол, дроб сарма, интернет страница, крекинг процес, офис техника, рали маратон, ски състезание, соло изпълнение, тенис верига, фитнес център, фитнес клуб, шкембе чорба и др.“ (стр.45).

Пределно ясно звучащото правило обаче не е приложено напълно системно в словника. Смятаме също така, че наложеното от речевата практика не просто трябва да се регистрира в един правописен речник, а да се регулира, класифицира и унифицира, за да се сведат до минимум колебанията при изписването на и без това проблемните думи със слято, полуслято и разделно писане.

Така например правилата определено се налагат в думи като *тюрлюгювеч, имамбаялдъ, чамсакъз, шамфъстък,небетшекер* със слято писане или пък в *рахат локум, шии кебап, тахан халва, дроб сарма, шкембе чорба, стомна кебап, тас кебап, боб чорба, грис халва, крем карамел, крем пита, крем супа* и др. с разделно писане.

Необяснимо е разделното писане на *орман кебап*, както и полуслятото писане на *кайзер-пастърма*. Съществителното от турски произход *орман* със значение 'гора, дъбрава' е остаряло и диалектно и не се употребява самостоятелно в съвременния ни книжовен език, което според правилата налага неговото слято писане.

Неясна е също така препоръката за полуслятото писане на *кайзер-пастърма*. (Още по-необяснимо е защо то е изписано като *кайзер-пъ(?)стърма*. Навярно става дума за печатна грешка.) Съществителното от немски произход *кайзер*, произлязло от географско собствено

име, има значение на свинско пушено месо, оваляно в червен пипер, и се употребява самостоятелно в съвременния български книжовен език. Самостоятелна употреба има и думата *пастърма*. Следователно и тук е по-логично разделното писане.

Неаргументирано е също така разделното писане на съществителното име *шах майстор*, след като при *голмайстор*, *концертмайстор*, *церемониалмайстор*, *балетмайстор*, *гросмайстор* се препоръчва слято писане.

Същевременно неясно е защо *шах клуб* и *шах майстор* са изведени в специалното приложение 17 „Списък на думи с разделно писане“ (стр.1067-1069), а *шахтурнир* е дадена в словника със слято писане.

По отношение на голяма част от думите (образувани с втора съставка *майстор*, *клуб* и др.) не е ясно кое правило се прилага и как се тълкува първата им съставка – дали като съществително име или като прилагателно. При тях има голямо разнообразие, като се наблюдава и слято, и полуслято, и разделно писане, например слято се пишат *яхтклуб*, *жокейклуб*, полуслято се изписва *кафе-клуб*, а за *гей клуб*, *гольф клуб*, *денс клуб*, *кърлинг клуб*, *тенис клуб*, *фитнес клуб*, *шах клуб* се препоръчва разделно писане.

Не е ясно също на какво основание *кафе пауза* се пише разделно, а *кафе-аперитив*, *кафе-бар*, *кафе-бюфет*, *кафе-клуб*, *кафе-сладкарница* – полуслято. Не е ясно как се пише *кафе машина*. Думата липсва в речника, макар че е общоупотребима.

Защо *шоубизнес* и *шоупрограма* са представени със слято писане, след като (независимо от традицията) напълно отговарят на изискванията за разделно писане. Същото се отнася и за *тестпрограма* и *тестпилот*. И какво е основанието те да се пишат слято – по традиция или в съгласие със съвременната писмена практика.

Кое налага полуслятото писане на *дом-паметник* в словника (стр. 285) и на *храм-паметник* в предговора (стр. 53), където дори *храм-паметник* се дава като пример за полуслято писане наред с думи, в които при членуване и при образуване на форми за мн.ч. се променя само втората част (т. 36.1). В Приложение № 17 обаче същата дума (*храм паметник*) е изписана разделно наред с *град паметник*. Синтактичното съчетание *къща музей* липсва в новия речник. Явно е преценено, че е историзъм.

Или пък каква е формалната разлика между *гръко-католик* и *българомохамеданин* или *англокатолицизъм*. Тук слятото писане отговаря недвусмислено на посочените в предговора правила и би трябвало да се приложи и за *гръкокатолик*.

Не е изяснен и въпросът за слято или полуслято писане на прилагателните имена, означаващи два или повече цвята.

Категорично в предговора се дефинира, че прилагателни имена, в които подчинената основа е наречие, свързано с главната основа със съединителна гласна, се пишат слято (стр. 47, т. 33.10) Например: *аленочервен, бледосин, вечнозелен, изумруденозелен, мастиленозелен, медночервен, огненочервен, светлосин, яркочервен, тъмнокафяв, лимоновожълт, златистожълт, лилавосребрист* и т.н. В това отношение се наблюдава категорично единство между предговора и словника.

Същевременно т. 37.3.3. от стр. 56 формулира изискването сложни прилагателни с цели основи на качествени прилагателни имена да се изписват полуслято, например: *бяло-зелено-червен, жълто-зелен, синьо-зелен, черно-бял* и др. Словникът обаче предлага две групи прилагателни от този тип, а за нас остава въпросът каква е разликата между тях. Срв.:

– с полуслято писане (*черно-бял; синьо-червен, синьо-зелен; сиво-бял, сиво-зелен, сиво-кафяв, сивкаво-червеникав; зелено-жълтеникав, зелено-син; розово-бял, розово-син; жълто-зелен, жълто-кафяв, жълто-червен, тъмносиво-черен, тъмночервено-кафяв* и др.)

– със слято писане (*кафяворозов, кафявосив, кафявочервен, кафеникавожълт, кафеникавозелен, кафеникавочервен; синкавозелен, синкавозеленикав, червеникавокафяв, лилаворозов* и др.)

Ясно е, че трябва да се установи единство в полза на полуслятото писане, тъй като това са сложни прилагателни имена с цели основи на качествени прилагателни.

Объркване предизвиква също така и слятото писане на съчетанието от относителни прилагателни *меднокалаен*, след като *медно-никелов*, а и всички подобни сложни думи в словника се пишат полуслято.

Неаргументирано е също така полуслятото писане например на *административно-управленски* и *административно-наказателен*, след като те могат да се тълкуват като съчетания от прилагателно и съществително име, чиито части се пишат разделно (административно управление, административно наказание).

Недоумение предизвиква също така слятото писане на *донемай-къде* и полуслятото на *немай-къде* или *от немай-къде*.

Примерите могат да бъдат още много. Ясно е, че проблемите на слятото, полуслятото и разделното писане са изключително сложни и, както и друг път сме подчертавали, трябва да бъдат разрешени в от-

делна книга, придружена от специализиран речник¹, но един нов правописен речник трябва да фиксира съвременното състояние и на тази база да въведе някакво относително единство, да унифицира и регламентира, а не да затруднява и обърква.

В този смисъл независимо от това, дали определени езиковеди смятат една или друга форма за правилна или погрешна, за остаряла или съвременна, правописният речник кодифицира определена норма и я налага като задължителна. А от речниковите статии ясно личи не единството на колектива, а мнението на отделния автор.

6. Употреба на главни букви. Въпросът за същността и употребата на главните букви няма цялостно и категорично решение в теорията на българския правопис. Причината за това може би се крие в убеждението, че той е лесно разрешим, тъй като на пръв поглед не съдържа особена или специална езикова проблематика. Днес обаче в условията на обществените промени през последните 20 години се наблюдават колебания при правилното графично оформяне на думите и словосъчетанията, изискващи главна буква. Този факт е документиран и от службата за езикови справки. Според данни на Маргарита Димитрова от 2005 година 12% от запитванията са свързани с употребата на главната буква (Димитрова 2005: 66-70). Следователно на този въпрос трябва да бъде обърнато сериозно внимание.

7. Употреба на дублетни форми. Необходимо е да поставим и въпросите, свързани с дублетността и с нейното представяне в речника. На нея е обърнато особено внимание, като се търсят по-действени начини за осъвременяване на правописа ни чрез промяна в статута на някои категории дублетни думи. Съвсем правомерно са отпаднали както отделни думи, така и цели категории. Признаването или отпадането на дублетни форми е неотменно право на Института за български език и ние изобщо няма да го коментираме². Неясно е обаче защо е проявен селективен подход към думи като *земмер* и *землемер*, *терлик* и *търлък* или *пеене* и *пение* и други подобни, които са оставени в словника, при все че *землемер* и *пение* са архаични, а *търлък* – диа-

¹ Подобно изследване е направено през 1972 г. от Владко Мурдаров, но очевидно е, че както някои от предписанията, така и самият словник в книгата му „Слято, полуслято и разделно писане“ са неактуални. Последващата му книга с претенциозно заглавие „Речник на слятото, полуслятото и разделното писане за 21 век“ е много показателна за различното тълкуване при писането на сложните думи и синтактичните съчетания. В много случаи тя противоречи на НПРБЕ.

² Би могло обаче да се направи по-широка дискусия по наболелите и нерешени правописни проблеми, в която да участват и представители на висшите учебни заведения, които не само изследват езика, но и го преподават.

лектна. Но това е друга тема и тя няма да бъде дискутирана от нас, както и няма да се занимаваме с общотеоретичните проблеми, свързани с дублетността³.

На стр. 142 е посочено: „Дублетите се представят по следния начин: на азбучната позиция на единия дублет се дават всичките му форми, като на края на парадигмата – след запетая и съюза *и* – се посочва и другият дублет, чиито форми са разгънати на съответстващата му в словника позиция, а в края им се отправя към първия дублет. (Вторият дублет се откроява шрифтово.) По изключение такива препратки не се дават при дублетни форми от типа на *черкез*, *черкезин*, при които по-дългата форма почти винаги е в позиция непосредствено след първата“ (стр.142).

Последното изречение звучи определено несериозно, а е и доста неразумно да се иска от човек неспециалист, ползващ речника, да гадае кои точно думи авторите приемат за дублетни, изписвайки първо по-дългата, а след това по-кратката форма.

А и това изключение, изглежда, е станало система в речника, което определено се превръща в сериозен проблем. Дори има и такива очевидни дублети, разположени не само на различни страници в речника, но и на различни букви.

Съществуват редица частни проблеми. Например защо не са представени като дублети, т.е. не са посочени на едно място, а на различни места в словника, *впускам се* и *впуцам се*,⁴ *съпротивявам се* и *съпротивлявам се*, *въплътявам* и *въплъщавам*, *унизявам* и *унижавам*; *боксувам* и *буксувам*, *въргалям (се)* и *вардалям (се)* (тук вторият глагол според нас определено е диалектен), *тялом* и *телом*, *сапунерка*, *сапуниера*, *сапуниерка*; *уборка* и *оборка*; *управия* и *оправия*, *прелъгвам* и *прилъгвам*, *премигвам* и *примигвам* и др. под., след като в значението им няма абсолютно никаква разлика.

Или пък какво е основанието *пожертвование* и *пожертвувание* да са посочени изрично като дублети, а *самопожертвование* и *себепожертвование* да се пишат само с *-ова*. Защо за *стъбло* и *стъбълце* се препоръчва писане с *ъ*, за *дебелостеблен*, *високостеблен*, *тънкос-*

---

³ Смятаме обаче, че един правописен речник не бива да изразява лични предпочитания на отделни учени, а като колективен труд да внася единство в писмената практика, осъвременявайки правописа в съзвучие с правоговора.

⁴ При тези глаголи също има завидно разнообразие. Оправдано осъвременени са *пускам*, *допускам*, *изпускам*, *напускам*, *разпускам*, *препускам*, *пропускам*. *Спускам* и *спуцам* са изрично посочени като дублети, а *впускам* и *впуцам* са на различни места в словника.

теблен – писане с *е*, а като дублети са посочени *стеблен* и *стъблен*, *нискостеблен* и *нискостъблен*? Като резултат от какво да приемем дублетността на *завземам* и *завзимам*, *обземам* и *обзимам*, *съвземам се* и *съвзимам се*, след като *вземам*, *превземам* и *подземам се* пишат само с *е*. Защо *топуркам*, *притопуркам*, *изтопуркам*, *разтопуркам* се пишат само с *о*, а *затопуркам* и *затупуркам* са посочени като дублети. Дали *мотолевя* или *мутолевя* са дублети, макар че са написани на различни страници в словника? (За *смотолевя* се препоръчва правопис само с *о*.) Същото се отнася и за *боботя* и *буботя*, изведени като дублети, докато за *избоботя* и *забоботя* се препоръчва правопис само с *о*, въпреки че речникът ни отправя към основния глагол.

Особено недоумение предизвикват глаголите, образувани с представки *пре-*, *до-*, *из-*, *о-* от глаголите *търколя*, *търкулвам*, *търкулна*. Наред с формите *претърколя* и *претъркулна* се появява дублетът *претъркулвам* и *претърколвам* (?). Още по-странно изглеждат формите от несвършен вид *дотърколвам*, *изтърколвам*, *оттърколвам* (дори противоречащи на речевата практика според нас) наред с напълно нормалните глаголи от свършен вид *дотърколя*, *изтърколя* и *оттърколя*.

Изтъкнато е, че в речника са премахнати дублети от типа на *действувам* и *действам*, *чествувам* и *чествам* и др. съвсем основателно в полза на формите *действам* и *чествам*. Какво тогава е основанието да бъдат оставени *тестувам* и *тествам*, и то без да са посочени изрично като дублети?

Защо *управия* и *оправия* не са представени като дублети, макар че ги има и в двете речникови статии, а *неуправия* и *неоправия* са посочени като дублети? Не е ясно също така какво е отношението към паронимите в речника. И как бихме се ориентирали дали *оправа* и *управа* са в едното си значение пароними, а във второто – синоними на *управия* и *оправия*? На стр. 13 в предговора е отбелязано, че в словника се дава информация за принадлежността на дадена речникова единица към определена част на речта само в случаите на омонимия – например *лек* (съществително) и *лек* (прилагателно). За представянето на паронимите обаче изобщо не става дума. И при тях е приложен изборният принцип, като за някои думи изрично е отбелязано, че са пароними, а други са намерили място само като отделни речникови единици без обяснителни бележки. Например: *преобразовател* (лице) и *преобразувател* (апарат); *разряд* (електрически) и *разряд* и *разред* (дял, категория), *сеньор* (исп.) и *синьор* (итал.) и др. Но за *ролетка* и *рулетка*, *обращение* и *обръщение*, *указвам* и *оказвам*, *упадам* и *опа-*

дам, уронвам и оронвам, претеглям и притеглям, преспивам и приспивам и много други подобни няма никакви пояснения.

Защо трябва да пишем *омесвам, омесея, омесване* с *о* и заедно с тях само отглаголното съществително *умесване* с *у*? Каква е семантичната разлика между *окъсявам, окъсея, окъся* и *укъсявам, укъсея, укъся*, написани съответно на букви *о* и *у*, след като в тълковните речници се посочват само формите с *о* със значение „ставам къс или правя нещо по-късо, отколкото трябва“. И ако са дублети, защо не са изрично отбелязани?

Според словника *невярност* и *неверност* са дублети, а за *вярност* е останала само якавата форма. Забележително единство в посочването им като дублетни е постигнато при *зрялост* и *зрелост*, *незрялост* и *незрелост*.

При глаголите *вресна, тресна, стресна, плесна* предимство има екавата форма, а *кресна* и *крясна, весна се* и *вясна се, подплесна* и *подплясна* са изведени като дублети. Дублети са също причастията *брояли* и *броели, бояли се* и *стояли се* пишат с *я*, а *доели* и *безпокоели* – с *е*.

Тези, а и много други примери доказват, че правописният речник е правен на парче (ако, разбира се, не се касае за печатни грешки, но такива няма изведени в приложение), без авторите на частите на предговора и на отделните букви да съгласуват позициите си. В това отношение „Нов правописен речник на българския език“ в двете си издания повтаря грешката на първия академичен правописен речник от 1983 година, в който се наблюдаваше същото разнообразие.

На последно място ще споменем само още един факт. Не е ясно как се класифицират прилагателните имена със суфикси *-ичен, -ически, -жки, -шки*. Освен словообразователни дублети сред тях се срещат и такива, които определено имат семантични разлики. Този факт е установен още от Л. Андрейчин и е занимавал много автори, като Л. Милетич, който открива въпроса за тези паралелни прилагателни имена, К. Попов, К. Ничева, Л. Манолова и др.

Като имаме предвид, че дублетите са семантично равностойни думи, смятаме за редно в правописния речник да бъдат отбелязани като дублети тези, при които няма или не се долавя семантична разлика, и като пароними – останалите. Семантичната разлика или идентичност може да се докаже със съчетаемостта на въпросните прилагателни със съответни съществителни. Така ще могат да се разграничат дублетни форми от типа на *хирургичен* и *хирургически, морфологичен* и *морфологически, стратегичен* и *стратегически* и т.н. от пароними като *лиричен* и *лирически, поетичен* и *поетически, естетичен* и *ес-*

тетически и др. Определено и съвсем основателно превес в повечето случаи имат формите на *–ичен*.

С посочените проблемни въпроси, свързани с дублетността, в никакъв случай не искаме да омаловажим значението на речника. Но в този вид той трудно ще изпълнява ролята си на правописно ръководство. Не е цел на настоящата работа и определянето на това, дали вярно или невярно, коректно или некоректно, в съответствие с традицията или със съвременните тенденции е представена дадена форма. Единствената ни цел е да посочим някои от случаите (те изобилстват в речника), в които няма единство и яснота при писането, а това затруднява и обърква пишещите. Смятаме също така, че авторите на речника трябва да направят подробно приложение за измененията, настъпили в правописа на отделни думи и на цели групи от думи, да определят категорично дублетите и паронимите, защото неспециалистите трудно ще се ориентират, а и не са длъжни да сравняват и съпоставят, да търсят противоречията между предговора и словника или между отделните речникови единици. А и как това ще става еднолично, след като целта на речника е въвеждането на единство? Още повече, че обществото предпочита еднозначни решения и в този смисъл дублетността не е социално приемлива (Димитрова 2005: 47).

8. По тази причина се налагат и проблеми, свързани с отделни думи и форми.

Така например е необяснимо защо сред определено застъпените форми с *ф* на глагола *джафкам, джафна, джафвам, сджафкам, сджафквам, разджафквам*, отглаголните съществителни *джафкане, сджафкване, наджафкване, разджафкване*, междуметието *джаф*, можем да открием в словника и глаголи с правопис *джавкам, изджавкам, изджавквам, наджавкам, наджавквам, поджавкам* и отглаголни съществителни *джавкане, изджавкване*, без да става дума за дублетност.

Също така не е ясно защо забележката към точка 9.4. от правилата за двойните съгласни противоречи на словника. В забележката изрично е отбелязано, че „Във формите, образувани от прилагателното *имен* (от израза *имен ден*), съгласната *н* също се удвоява: *именният (ден), именни (дни), именник, именница*“ (стр. 26), а на стр. 383 в словника е фиксирано: „*имен, именият, имения; имени (дни)*“.

Защо в словника е оставена само думата *заслепление*, след като, ако се позоваваме на речевата практика, много по-често употребима е *заслепение*. Наред с това са оставени дублети от типа на *земмер* и *землемер*, вторият от които е определено архаичен.

Същото можем да кажем и за прилагателното име *проверочен*, срещано и в сложната дума *контролно-проверочен*, което определено предизвиква недоумение у носителите на езика, тъй като в практиката битува съвсем естествената форма *проверовъчен*, образувана от съществителното име *проверка*, аналогично на *тренировъчен* (от *тренировка*), *застраховъчен* (от *застраховка*), *бомбардировъчен* (от *бомбардировка*), *командировъчен* (от *командировка*).

Кое е наложило също така премахването на дублета *залци* и оставянето на *зальци* като единствена правописно вярна форма, след като речевата практика отдавна е изхвърлила *зальци* и е приела *залци* може би по аналогия на *момци* и *потомци*. И макар *зальци* да е в синхрон със съответното правило, ако приемем критерия употребимост, трябва да приемем и формата *залци*. Още по-озадачаваща е формата за множествено число на съществителното име *момък* – *момъци*.

Същевременно именно речевата практика кара авторите да допускат форми на *-ме* в окончанията за 1 л. мн. ч. сег. вр. при глаголите от I и II спр. от типа на *пишеме*, *четеме*, *ходиме*, *говориме* в неофициалния стил на общуване. Съгласни сме, че именно практиката е много верен критерий за развойните тенденции в езика, но той трябва последователно, а не изборно да се прилага или пък да обслужва определени диалектни потребности. За тази „масова грешка“ М. Виденов смята, че в следващите поколения тя ще се превърне в кодифицирана норма (т.е. ще мекаме).

Смятаме също така, че затруднения предизвиква следното правило, свързано със закона за променливо *я*: „3.2.3. В подчинените съставки на сложни думи, съдържащи променливо *я*, върху които не пада главното ударение, променливото *я* преминава в *е*: *беломорски*, *белокос*, *белослатински*, *деснофлангови*, *неколкократен*, *големокалибрен*, *железобетон*, *снегочистване* и т.н.

Забележка. Когато второстепенното ударение върху първата част на сложната дума е ясно доловимо (разр. е моя), *я* не се преглася в *е* – срв.: *няколкокостотин*, *тяснопартиен*, *дясноориентиран*, *прякоотговорен*“ (стр. 21).

Надеждността на критерия ясно доловимост е много съмнителна и подобно правописно упътване трудно може да се прилага. В сложните думи от този тип говорим винаги за едно второстепенно ударение (което обикновено стои на първо място в думата) и едно главно ударение, заемащо най-често втора позиция. Ясната доловимост предполага навярно уеднаквяване на двете ударения по сила и евентуално полуслято или разделно писане на съответните думи.

При всички случаи така формулираното правило ще затрудни и обърка носителите на езика. Друг е въпросът, че форми от типа на *деснофлангови*, *големогабаритен*, *неколкотонен* и др. подобни се изговарят якаво от голяма част от българите.

В словника всички сложни думи с *неколко*, *няколко* са признати за дублети (стр. 553) например *неколкоминутен* и *няколкоминутен*, *неколкократен* и *няколкократен* и т.н. *Големогабаритен* и *големока-либрен* са оставени само с *е*; *деснофлангови*, *десноцентристки*, но: *дясноориентиран*; *тесногръд*, *теснолинеен*, *теснолинейка*, *теснокос*, *тесноредов*, но: *тяснопартиен*, *тясноскроен*; *левосектантски*, но: *лявовъртящ* и т.н.

Напоследък се наблюдава доста сериозно нарушаване на правилата за променливо **я**, като от незнание или от свръхстарателност се яка – *живяли*, *видяли*, *успяли*, което е неправомерно и ненужно. Смятаме, че е доста уместно при променливото **я** да се въведе по-широка дублетност, за да се открийт тенденциите и кодификаторът да вземе решение, съобразено с реалната употреба.

Необяснимо е също така изпускането на **л** в съществителни имена, образувани с наставката от турски произход –*лък (-лук)* от типа на *майсторлък*, *бабаитлък*, *пашалък*. Става дума за *дембелък* и *даскалък*, в които **л** от наставката е изчезнала. Явно тук е приложен фонетичният правописен принцип. Това не е станало обаче със съществителното *пискюлия* например.

Недоумение предизвиква отпратката (вж. *резиля*), направена на буква **о** при глаголите *орезиля*, *орезилявам*, след като на буква **р** липсват както глаголят *резиля*, така и съществителното име *резил*.

Могат да се посочат и редица други примери в това отношение. Струва ни се, че авторите на „Нов правописен речник на българския език“ трябва да обърнат сериозно внимание на противоречията и да ги коригират, за да се избягват недоразуменията в писмената практика.

Иска ми се да завърша с един пространен цитат от статията на Елена Георгиева „Старинни следи, езикова традиция, културна езикова традиция или културноезиков консерватизъм“ (БЕЛ 2006, № 3: 67). „И както казва акад. Балан, „българинът мисли на парче, често се води от инстинкт или мода, когато е нужно трезво, просветено отношение към родния език“. Така че отдавна е назряло изискването за създаване и широко обсъждане на програма за облика на книжовния ни език и полезния за националната ни култура подбор на културно езиково наследство. Затова МОН, БАН и университетите би било добре да се заемат с уреждането и създаването на широкообхватна цялостна

програма за нормативното устройство на книжовния език, което да не допуска своеволия, безпринципни пристрастия, за да се спре непrestанното възбуждане на спорове за една или друга негова черта“.

ЛИТЕРАТУРА:

- Барнет 1988:** Барнет, Вл. Связь коммуникативной сферы и разновидности языка в славянских языках. // *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. 20. изд. „Прогресс“. Москва, 1988, 173 –188.
- Георгиева 2006:** Георгиева, Ел. Старинни следи, езикова традиция, културна езикова традиция или културноезиков консерватизъм. // *Български език и литература 2006*, № 3, с.67.
- Грамматика на съвременния български книжовен език 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език, Т. 2, Морфология*, София: Издателство на БАН, 1983.
- Грамматика на съвременния български книжовен език 1983:** *Грамматика на съвременния български книжовен език, Т.3, Синтаксис*, София: Издателство на БАН, 1983.
- Димитрова 2005:** Димитрова, М. Осъзнати проблеми при книжовноезиковите норми. // *Български език и литература*, 2005, № 4, 66 – 70.
- Димитрова 2001:** Димитрова М. *Българският език през XX век*, София: Академично издателство „Проф.Марин Дринов“, 2001 с.47.
- Йедличка 1988:** Йедличка, А. Литературный язык в современной коммуникации () *Новое в зарубежной лингвистике*, вып. XX, Изд. „Прогресс“, Москва, 1988, 38–135.
- Мурдаров 1976:** Мурдаров, Вл. *Слято, полуслято и разделно писане*. София: Народна просвета, 1976.
- Мурдаров 2003:** Мурдаров, Вл. *Речник на слятото, полуслятото и разделното писане за 21. век*, София: Просвета, 2003.
- Попов 1952:** Попов К. Слабости в писмените работи на кандидат-студентите // *Български език*, № 3, 1952.
- Филин 1976:** Филин, Ф. П. О языковой норме. // *Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах*. Москва 1976, 6–15.
- Нов правописен речник на българския език (НПРБЕ).** Институт за български език при БАН. София, 2002 и следващото издание.
- Пашов 2002:** П. Пашов. *Българският правопис*. София, 1998.
- Станчева, Александрова, Иванов 1997:** Р. Станчева, Т. Александрова, А. Иванов. *Речник по български език*. София, 1997.

ЗА СЪГЛАСУВАНЕТО ПО РОД НА ЕЛОВОТО ПРИЧАСТИЕ В СЪСТАВА НА ПРЕДИКАТА

Савелина Банова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

The present paper deals with *gender agreement* within the predicate. In grammars it is indicated that tenses and mood involving the past active participle require gender agreement however, a designated description has not yet been put forward. The current work focuses on a.) variation in the use of gender forms within the predicate and NP, resulting from the competition between semantic and grammatical gender; b.) 1/Sg use in the speech of children; and c.) the tendency to have gender agreement in the use of the polite form *Bue*.

In the paper I arrive at the conclusion that 1. gender agreement within the predicate is governed by semantic gender (sex), and gender agreement within the NP is governed by grammatical gender, thus in one utterance there occur different gender agreement 2. gender agreement in the 1/Sg use in the speech of children is governed solely by semantic gender (sex); 3. in the use of the polite form, such verb forms (2/Pl finite verb + 1/Sg masc/fem past active participle) function which differ from the paradigms of the tenses.

Keywords: gender, participle, agreement, polite form.

1. Неизменният въпрос, който си задават лингвистите при описанието на дадена граматическа категория, е каква роля играе тя в езиците, в които съществува. Отговорът, който може да се даде за граматическата категория род, е, че при тези езици, които имат родова система и експлицитни родови маркери, на говорещия е много лесно да посочи родовите разлики, използвайки само тези маркери. На практика обаче не се наблюдава абсолютна регулярност.

Изследователите на граматическата категория род изтъкват, че синтактичният аспект – съгласуването на други части на речта в изказването със съществителното – е решаващ за разбирането на граматическата функция на рода, като обхватът на съгласуване е доста широк. Така например Корбет посочва, че в суахили почти всички думи в изречението носят маркер за съгласуване, а в английски и в съвре-

менния персийски съгласуването е редуцирано до т.нар. „местоименно-родова система“ (Корбет 1991).

В българския език съгласуването се управлява от правила, според които прилагателните, причастията, числителни и местоимения се съгласуват в единствено число по род със съществителното име. Нарушаването на тези правила води до колебание при съгласуването по род със съществителното име.

Колебание при съгласуването, както знаем, се наблюдава при съществителни за лица на *-е* (това са деминутивите на *-е*, *-ле*, *-енце*, *-че*, като тук се включват и умалителните собствени имена или съкратени собствени имена за жени (*Ленче*, *Мими*), а също и аугментативите на *-ище*). Към тази група се отнасят и чуждите думи за лица на *-е*, *-и*, *-о*, *-ю* (*-‘у*) (*денди*, *аташе*, *парвеню*, *сопрано*) (вж. Пашов 1965, 1981; Енглунд 1981).

Нормативната граматика определя различно рода на тези думи. Деминутивите (и аугментативите) на *-е* са от среден род. Чуждите думи на *-е*, *-ю* (*-‘у*), като *аташе*, *парвеню* са от мъжки род, докато за *денди* например в тълковния речник се посочват два рода – среден и мъжки. Думите на *-о* за жени са от граматически среден род (*сопрано*).

Колебанието в съгласуването при тези думи показва, че в българския език имаме една група съществителни, при която основният критерий за родовата отнесеност не е само семантичният критерий, а формата също играе роля.

Корпусът, от който са взети примерите, е ексцерпиран от художествената литература, от радиото, телевизията, от официални изказвания и документи, от живата реч, интернет форуми и др.

2. В езиковата практика наблюдаваме колебание в съгласуването, което е под влияние на семантичния признак.

2.1. Колебание в употребата на еловото причастие, когато съществителното е от граматически среден род.

(1) *Но Катето, Катето не се предавало* (ср.р.)... *И тогава Катето насъбрала* (ж.р.) *другарки*. (примерът е по Пашов).

Тук бихме могли да добавим и колебанието по род в речта на малките деца, когато се самоназовават с третоличната форма (примерите са по Стоянова 2009).

(2) *Лилинцето е пипкало, пипкало* (ср.р.)... (с.136)

(3) *Мамо, виж какво е написала* (ж.р.) *Лилито!* (с. 205).

2.2. Интерес представляват случаите, в които се наблюдава различно съгласуване със съществителното име в едно изказване. Да се спрем на няколко от тях.

(4) *Беше дошъл* (м. р.) *културното* (ср. р.) *аташе на Австрийската република*. (по тв „7 дни“).

При думата *аташе* се наблюдава съгласуване на еловото причастие в мъжки род и на адективното прилагателно в среден род, макар че нормата определя думата от граматически мъжки род. Вероятно за съгласуването в среден род оказва влияние фонологичният критерий, тъй като думата завършва на *-е*. За съжаление в корпуса няма примери, в които става дума за жена аташе. Би било интересно да се види в такъв случай как ще се съгласува еловото причастие.

Следващото изказване показва едновременна употреба на среден род и женски род при съгласуване.

(5) *Хубавото* (ср. р.) *Наде се е омъжила* (ж. р.) *за ....* (от форум в интернет).

Отново наблюдаваме същата тенденция – еловото причастие е съгласувано според семантичния род, а адективното прилагателно е от среден род.

И в двата типа примери (4 и 5) се наблюдава една обща стратегия на съгласуване: в адективна употреба съгласуването е в среден род, а в предикативна родът е определен по семантичен признак, въпреки изискванията на нормата.

2.3. Смесване при съгласуването по род се наблюдава и когато поради немаркираността на мъжки род съвсем нормално се използва мъжкородовата форма за назоваване на жени.

(6) *Аржентинският* (м.р.) *президент Исабел Перон е отказала* (ж.р.) *снощи да подаде оставка* (примерът е взет от Пашов)

(7) *Филипинският* (м.р.) *президент е обявила* (ж.р.) *извънредно положение в страната, след като бяха убити най-малко 22 души* (по радио „Хоризонт“, 24.11.2009). Макар че не беше съобщено името на филипинския президент – Глория Аройо, слушателят можеше да разбере пола от родовата форма на еловото причастие.

Посочената в т.2 и т.3 употреба показва, че ако в състава на предиката участва елово причастие, тенденцията е то да се съгласува според семантичния род, независимо че съществителното име (главата на именната фраза) е от мъжки или среден род и че според правилата трябва да се съгласува според граматическия род.

2.4. В същото време обаче се наблюдава и съгласуване на еловото причастие по „базов“ „по зададеност“ род (default gender), който за индоевропейските езици по принцип е немаркираният мъжки род. По този начин се наблюдава несъгласуване както със семантичния, така и с граматическия род.

(8) ... *вещото* (ср. р.) *лице Мария Т.* (ж. р.) ..., *след като не е от- чел* (м. р.) ..., *неправилно е приел* (м. р.) ... (от юридически документ)

3. Колебание на съгласуване по род се наблюдава в речевата практика и при неодушевени съществителни. Явлението е свързано с приложението или по-точно – когато се наблюдава елипса в съчетанието с приложение.

(9) *София е спечелила* (ж.р.)/*спечелил* (м.р.) *проект...*

(10) *Търнава е спечелила* (ж.р.) /*спечелило* (ср.р.) ... (село в Ямболско)

(11) *Чарган е спечелил* (м.р.)/*спечелило* (ср.р.)...(село в Ямболско)

(12) *Джгенерал мотърс е спечелил* (м.р.)/*спечелила*(ж.р.)...

Макар че приложението *град, село, компания, фирма* и т.н. е изпуснато, то влияе при съгласуването по род и също води до колебание.

4. Как стои въпросът със съгласуването по род в първоличната и второличната сингуларна глаголна форма?

Както знаем, референтът на първо и второ лице, т.е. на говорещия/пишещия и слушащия/четящия, може да бъде формално изразен с личното местоимение или с глаголното окончание. Ако в глаголното време участва елово причастие, се посочва и родът на говорещия – мъжки или женски. Например:

(13) *Аз съм казал/Аз съм казала* или *Казал съм/казала съм* и т.н.

(14) *Ти си казал/казала* или *Казал си/казвала си* и т.н.

Същите правила важат и при персонификацията, която се среща в художествената реч или в детските игри.

Теоретично би могла да се употреби и среднородовата форма, тъй като в българската граматическа литература се приема, че при деминутивите от среден род лексикалното значение се налага по косвен път, понеже това са думи за „малки/млади“ същества, а умалителността се схваща като неутрален (среден) род. **На практика не се наблюдава такава употреба.** Изказванията от типа *Аз съм казало*, макар и граматически правилни, не са характерни за езиковата ни практика.

Макар че примерите с първолична употреба в речта на малките деца не са много в специализираната литература, вижда се, че при употреба на първоличната форма детето не се самоназовава в среден род, а според пола си.

(15) *Женя (1,11): Не съм леп земал* (м.р.)(с. 145)

(16) *Женя (2): Видиш, това тулил* (м.р.) (с.124)

(= Да видиш как това съм турил) (Примерите са цитирани по Стоянова (2009) и са изказвания на единия от синовете на Гергов.

Ако референтът е слушащият/четящият, както знаем, е възможна употреба на формата за среден род, която е предпоставена от прагматични фактори – изразяване на гальовност, интимност или обратно – на пренебрежение, грубост (Ницолова 1986:34 и сл.). Често адресатът може да е изразен с обръщение, например:

(17) *Дете, какво си направило* (ср.р.)?

5. Учтивата форма

Колебание в съгласуването по род на еловото причастие се наблюдава и при употребата на учтивата форма.

Дискусията, свързана с формата на еловото причастие при употребата на учтивата форма, е много стара. Така например в свои статии Андрейчин описва точно тези проблеми, които се дискутират и сега. Без да имам за цел да правя обзор, бих искала да спомена и статията на Б. Вълчев, посветена на проблема за съгласуването при изразяване на учтивост и включена в неговата книга *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици* (Вълчев 2009: 228-231).

По-горе коментирах колебанието при съгласуване по род с дадено съществително име, което е породено от конкуренцията на два фактора – семантичен и формален – в рамките на граматическата категория род. Колебанието в съгласуването по род на еловото причастие при употреба на учтивата форма е резултат от друг тип конкуренция – не от противопоставяне в рамките на една граматическа категория, а от противопоставяне на две граматически категории – род и число.

Факторите, предпоставящи съгласуването по род, са описани отдавна в граматическата ни литература (Андрейчин 1973: 87-89; 145-147; 147-149). Това са: 1) аналогията с предикативната употреба на прилагателните и другите причастия (напр. *Вие сте добър* и *Вие сте добра*), както и съгласуването на причастията в страдателния залог (напр. *Вие сте отговорен* и *Вие сте отговорна*); 2) тенденцията за съгласуване със семантичния род на референта, която е обект на коментар в настоящата публикация; 3) привнесеността в българския език на *tu/Vie*-системата от българската интелигенция през Възраждането под влияние на други езици. На тези фактори се противопоставя само един – „високата глаголност на еловото причастие“ (Андрейчин 1973: 146).

Езиковата картина днес е следната: при употреба на учтивата форма масово и в устната, и в писмената реч и на представители на интелигенцията (писатели, редактори, журналисти, преводачи и др.)

се среща родовата форма на еловото причастие, а не плуралната. Например:

(18) Г-н премиер, Вие сте казал (м.р.),.....

(19) Г-жо Иванова, Вие сте казала(ж.р.).....

и т.н.

Харесва ли ни, или не – трябва да признаем, че в езика ни функционира форма, различаваща се от парадигмата на глаголните времена, образувани с елово причастие, и на условното наклонение. Във връзка с това ще си позволя да направя констатацията, че имаме 7-ма форма към парадигмата на глаголните времена с елово причастие и на условното наклонение, за която се наблюдава тенденция да се специализира като „учтивa форма“. В тази форма спрегаемият глагол е във второ лице множествено число, а еловото причастие е в единствено число – мъжки или женски род, напр.

(20) *Вие сте казал* (м.р.) / *Вие сте казала* (ж.р.).

6. В заключение бих искала да посоча, че в езиковата практика се наблюдава тенденция еловото причастие в състава на предиката да се съгласува със семантичния род, а не с формалния. Това явление води, от една страна, до колебание, когато има едновременно адективно и предикативно съгласуване, и, от друга страна, до несъгласуване по число при употребата на учтивата форма.

ЛИТЕРАТУРА:

Андрейчин 1973а: Андрейчин, Л. Вие сте *радостен, стна* (не: *радостни*), Вие сте *чели* (не: *чел, чела*) // *Езикови тревоги*. София: Изд. Наука и изкуство, 1973, 87-89

Андрейчин 1973: Андрейчин, Л. За начините за изразяване на учтивост при обръщение // *Езикови тревоги*. София: Изд. Наука и изкуство, 1973, 145-147.

Андрейчин 1973с: Андрейчин, Л. За различни оттенъци на изразяване на учтивост // *Езикови тревоги*. София: Изд. Наука и изкуство, 1973, 147-149

Банова 2007: Банова, С. *Грамматическата категория род: параметри и реализации*. София: Изд. „Веда Словена“ – ЖГ, 2007.

Вълчев 2009: Вълчев, Б. *От историята на българския книжовен език към теорията на книжовните езици*. София: Изд. Oxiart, 2009, 228-231.

Енглунд 1981: Енглунд, Б. За съотношението между естествен пол и граатически род в съвременния български език // *Българистични изследвания. Първи българско-скандинавски симпозиум*. София. 1981, 83-97.

- Корбет 2001:** Corbett, G.. *Gender*. Cambridge 1991. Cambridge University Press.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: Изд. Наука и изкуство, 1986.
- Пашов 1965:** Пашов, П. Наблюдения върху граматическия род в български и испански. Нутрален среден род на българските местоимения в сравнение с испанските neutro. // *Годишник на СУ, Филол. Фак.*, Т. 59 ,1, 88-131.
- Пашов 1981:** Пашов, П. Морфологичната категория *rod* в българския книжовен език. // *Българистични изследвания. Първи българско-скандинавски симпозиум*. София. 1981, 98-103.
- Пашов 1999:** Пашов, П. *Българска граматика*. София: Изд. Къща „Хермес“, 1999.
- Стойнова 2009:** Стойнова, Ю. *Индивидуални вариации във вербалното развитие*. София: Унив. изд. „Св. Кл. Охридски“, 2009.

*КРЪГЛА МАСА
ПО ОНОМАСТИКА
„ИМЕ И ОБЩЕСТВО“*

ЕКТРОННА БАЗА ДАННИ НА МИКРОТОПОНИМИТЕ ОТ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Анна Чолева-Димитрова, Надежда Данчева
Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“, БАН
Секция „Приложна ономастика“

The object of this research is the study and preservation of the Bulgarian toponymic system. Basic objectives of the project are: development an electronic database with a maximum number of microtoponyms on the territory of Bulgaria. A key stage of the project is working out a semantic environment for the implementation of onomastic ontology. This specialized software product will allow a higher level of structuring, contextual search and handling the information available on the topic. Another given objective is the connection of the microtoponyms with Google maps that will give the opportunity to each geographic object to be clearly localized. With the realization of the project, the preservation of microtoponymy will be made possible as part of the Bulgarian cultural and historical heritage as well as its electronic preservation with a view to the development of an informative-communicative complex and providing access to different users through the Internet to this kind of information. The semantic environment will secure fast and easy access to enormous by its quality information. The digitalization of the onomastic material will be of use to both science and business. The project will be part of further onomastic research. It should be also viewed as part of the all-European onomastic database.

Keywords: toponymy, hydronymy, microtoponymy, macrotoponymy, data-bases, localization, geographical coordinates, transliteration, classification criteria, etymology, standardization of geographical names, semantic environment development.

Обект на научен интерес са микротопонимите от територията на Северозападна и Югозападна България. Проектът цели съхраняване на топонимните материали, събирани у нас в продължение на повече от 50 години. Електронната база данни обобщава изследванията на българските учени ономасти, предимно сътрудници от Института за български език. Като специализирано звено по ономастика в България Секция „Приложна ономастика“ разполага с микротопоними от нейните западни и южни райони. Това са материали, събирани на терен, фиширан материал, отделни монографии, списъци, предоставени ни по административен ред.

До 2007 година в България липсва подобна научноприложна разработка. Членовете на Секция „Приложна ономастика“ към Института за български език „Проф. Л. Андрейчин“ се заеха с изграждането на база данни с топоними от Западна България. Поради значимата научна и общонационална стойност и широката приложимост на базите данни с географски имена много страни вече са пристъпили към изграждането и развитието на продукти от този тип.

Повечето от съществуващите бази данни с географски имена представляват своеобразни географски класификатори (срв. The Canadian Geographical Names Data Base (CGNDB); BC Geographical Names Information System (BCGNIS); Swiss Names и т.н.). Руската и Австрийската академия на науките предоставят бази данни с много по-богата информация. Това е моделът, който прилагаме при създаването на електронната база данни на микротопонимите от Западна България. Тя ще дава детайлна информация както за географската локализация на именуваните обекти, така и за историята и етимологията на отделните названия. Всяко географско име ще бъде обработено с оглед на следните критерии: вид географски обект, локализация на обекта, вид на онима, семантичната мотивираност на названието, етимология на името. Предвижда се изработване на обща част, която ще разглежда моделите и принципите на именуване. Особено внимание ще бъде обърнато на старинността на имената. Съпоставителният анализ на езиковите данни от микротопонимите (между отделните околии и между околията от северната и южната част на Западна България) ще позволи да се направят много важни изводи за стратиграфията на имената – да се определи ономастичният фонд и отделните топонимни пластове. Освен това микротопонимите, които са в административно обръщение, ще бъдат стандартизирани и транслитерирани.

За изграждането на интерфейса на българската база данни е използван опитът на Института за австрийска диалектна и ономастична лексика на Австрийската академия на науките. От съществено значение за изпълнението на проекта е създаденото ново партньорство между членовете на секция „Приложна ономастика“ и специалистите от софтуерна IT компания Сирма Медия АД (компания с доказан опит и много успешни проекти досега). Те създадоха специализиран софтуерен продукт, с чиято помощ да бъде изградена електронната база данни на топонимията. За целта „Сирма груп“ разработи програма за въвеждане и обработка на информация – географска, ономастична, историческа и етнографска. IT компанията предостави като дарение интерфейса на базата данни и направи първите стъпки към създаване-

то на семантична среда за детайлен анализ (морфологичен, семантичен, съпоставителен, статистически и пр.) и класификация на географските имена. Така работата по разработката на семантична среда за въвеждане и обработка на ономастичната информация ще се извърши от компанията, която е един от най-активните и успешни български участници в рамковите R&D програми на Европейската комисия. Ще се използват най-новите постижения в областта на семантичните технологии, които ще позволят много по-високо ниво на структуриране, контекстно търсене и боравене с наличната по темата информация. Изградената на тази база семантична среда за въвеждане и обработка на ономастичната информация ще предостави възможност за неограничен достъп до ресурсите на базата данни с материали по темата на проекта, като по този начин значително ще подпомогне научните изследвания и разработки в тази област.

Изградената електронна база данни включва местностни и водни имена от бившите околии на територията на България в сегашните ѝ граници. (Известно е, че в българската ономастична наука топонимният материал се събира според административно-териториалното деление на страната по околии до 1959 година.). На този етап не са обект на изследване местните имена извън съвременните граници на България.

В резултат към настоящия момент електронната база данни на българската топонимия съдържа приблизително 30 хиляди микро- и макротопонима от Западна и Южна България, които се намират на различен етап от тяхната обработка.

Предвижда се в бъдеще електронното топонимно хранилище да бъде разширено с географски имена на обекти с национално значение от цялата територия на България. Според българското законодателство от национално значение са следните обекти: планини, планински дялове, върхове, възвишения, проходи, долини, равнини, полета, гори, национални паркове и градини, резервати; реки, езера, острови, блата, язовири, напоителни системи; градове, села, летовища, курорти, големи жилищни комплекси; главни пътища.

Базата отразява съвременното състояние на топонимията, но ще включва и старинните записи на онимите. При събирането и изследването на топонимията се използват различни методи. Предвидената методика е продиктувана, на първо място, от спецификата на проучвания материал и на второ – от целите и задачите на изследването. От използваните методи тук ще се споменат само два от най-съществените:

1) Основата на електронната база данни се поставя чрез инвентаризация на ономастичния материал – по терминологията на А. Су-

перанская (Суперанская 1986: 201). За целта се събират всички географски названия от топонимни изследвания, поземлени комисии, географски карти, царски грамоти и др. Отношение към събирането и изследването на топонимен материал има и провеждането на теренни проучвания в районите, от които все още не са събрани данни.

2) За постигането на детайлен анализ на географските названия ще се приложи етимологичният метод (за изясняване произхода и значението на топонимите), подходящ при проучването на една многопластова и подвижна реалност, каквато е топонимията.

Като дефиниция за термина *микротопоним* се приема определението „название на малък географски обект, който има тясна сфера на употреба, функционира само в пределите на малка територия, известен е само на тесен кръг хора“ (Чолева-Димитрова 2002: 23). Следователно признака *микро-* се отнася към размера, към типа обект, сферата на употреба, степента на известност и диапазона на функционирането на названието му. Специфична проява в микротопонимията имат и следните черти, които се вземат под внимание при попълването на топонимната база: семантична мотивираност на повечето имена; отсъствието на писмена фиксация; по-голяма вариативност; функциониране в морфологични и фонетични варианти; тясна връзка с диалекта – фиксират се много регионални елементи.

Работата премина през няколко етапа, при което се търсеше изготвянето на оптимален вариант. Определени бяха съответните рубрики, тяхното съдържание, визуалното им оформление. Бяха изработени няколко варианта. Трябва да споменем, че представеният тук модел не е окончателен.

На този етап работата по електронната база протича в рамките на следните дейности:

- Попълване на базата данни с готовите към момента дигитализирани и обработени материали.
- Изработване на етимологията на географските имена.
- Всички названия, включени в базата данни, се транслитерират на латиница в съответствие с новия стандарт за транслитерация на географските имена, изготвен от ИБЕ в сътрудничество с МДААР.
- Предвидена е възможност за връзка на базата данни с Google Earth и заснемането на всеки обект с помощта на точното му географско разположение (географска ширина и дължина).
- Анализирани, редактирани и систематизирани на информацията върху интерфейса на базата: определяне на семантичната мотивация за назоваване на даден географски обект; техническа обра-

ботка на микротопонимите; унификация на материала. Този процес отнема значителна част от времето, тъй като работата предполага използването на много шрифтове на различни езици; попълване на метаданни (съпътстваща информация) за всеки дигитализиран и обработен материал.

Изградената топонимна база данни съдържа съответните рубрики, оформени по следния начин:

I. Дава се обобщена информация за включените в базата околии и селищата, които се избират от приложен азбучен индекс, напр.:

Околии -> Радомирско

Изход

Има 9500 обработени записа за околията. Натиснете тук за да ги прегледате.

Б

| Б | В | Г | Д | Ж | З | И | К | Л | М | Н | П | Р | С
| Т | У | Ч |

Селищата към дадената околия също са подредени в азбучен ред:

Ново селище

Байка̀лско (Байка̀лско, с.) - Потвърден

Беланѝца (Беланѝца, с. Ю) - За потвърждение

Блатѐшница (Блатѐшница, с.) - За потвърждение

Бобора̀ци (Бобора̀ци, с. Ю) - За потвърждение

Борна̀рево (Борна̀рево, с.) - Потвърден

II. При избирането на дадено селищно име се отваря списък с прилежащите към него обекти и наименованията им (подредени по азбучен ред), напр.:

Околии -> Радомирско -> Жедна

Изход

Нов топологически обект

Други записи:

Жедна

Прилежащи обекти:

<u>Анто̀вото</u>	нива	нов
<u>Арбанас̀</u>	рид	нов
<u>Ба̀бината</u>	нива	нов
<u>Бачѝята</u>	нива	нов
<u>Бла̀тото</u>	нива	нов
<u>Богѐвица</u>	нива	нов
<u>Брѐсто</u>	нива	нов
<u>Брѝчището</u>	нива	нов
<u>Ваклѝница</u>	ливада	нов
<u>Вало̀зите</u>	гора	нов
<u>Веселѝница</u>	ливада	нов
<u>Вѝро</u>	нива	нов
<u>Во̀кьовица</u>	нива	нов
<u>Врѐбите</u>	ливада	нов
<u>Врѐбля̀нико</u>	нива	нов
<u>Галѐвица</u>	нива	нов
<u>Герѐно</u>	ливада	нов
<u>Гло̀го</u>	ливада	нов
<u>Гло̀жъето</u>	нива	нов
<u>Гло̀барѝца</u>	нива	нов
<u>Говедар̀нико</u>	нива	нов
<u>Голѐмата</u>	нива	нов
<u>Голѐмио брес(т)</u>	ливада	нов

и т.н.

III. Рубриците за всеки оним са следните:

1) Тип географски обект - рубриката предоставя възможност да се избира между следните обекти, подредени в азбучен ред:

баня, бара, бент, било, блато, бостан, бранище, брод, бряг, бърдо, вада, валог и т.н., напр.:

Основен оним

Жедна

Тип на обекта

2) Локализация на обекта – програмата дава възможност да се даде информация относно километрите и посоката (И, С, З, Ю, СИ СЗ, ЮИ, ЮЗ), от дадено населено място, на които се намира всеки обект. Напр.:

Жедна

Локализация км на от

3) Географски координати и Google линк.

Рубриката позволява да се осъществи връзка на базата данни с Google Earth, така че всяко селищно име да бъде визуализирано и представено с помощта на точното му географско разположение (географска ширина и дължина).

В резултат, чрез натискане на един бутон, ползвателят може да отвори географска карта на населеното място. Напр.:

Жедна

Географски координати λ : φ : alt:

Google линк

4) Други названия.

Тази рубрика на софтуерния продукт дава възможност да се засвидетелстват дублетните названия на всеки обект. Представянето на информация от този род в хомогенен вид е от изключително значение за бъдещи лингвистични изследвания, тъй като в много отношения микротопонимите се отличават с голямата си вариативност.

5) Историята на обекта (ако има засвидетелствана такава).

Записва се съпътстваща етимологията на имената екстралингвистична информация – географското описание на тополичните обекти; етнографски подробности от региона, данни за исторически събития; за религиозни празници и други.

Включването на тези данни в електронната база ще позволи да се обобщи:

- Физико-географската информация, която носят географските названия относно географската характеристика на терена (видове релеф, растителност, почви, минерали и полезни изкопаеми);
- Да се обобщи и анализира културно-историческата информация, фиксирана в географските имена – относно политическите, социално-икономическите, административните промени от тези региони и пр.;
- Да се обобщи и анализира икономическата информация, свързана с основните сфери на дейност на населението от различните региони (занаяти, селскостопанска дейност, горско стопанство и пр.);

6) Транслитерация на имената на латиница в съответствие с новия стандарт за транслитерация на географските имена. Вж.: Оним *Жедна* → Транслитерация *Zhèdna*.

За целта интерфейсът на програмата разполага със специален бутон.

Оним

Моля, изчакайте ...

Транслитерация

Zhèdna

7) Тип на онима – рубриката дава възможност да се избира между следните видове географски имена: урбаноним, ойконим, антропоним, хидроним, топоним, напр.:

Тип на онима

8) Семантични показатели.

За целта в програмата е въведена семантична класификация, определена от колектива на Секцията. Базата дава възможност да се избира от:

вторични имена
 културно-историческо наследство
 история и археология
 пътища и строежи
 религия и вярвания и т.н., напр.:

Семантични показатели

свойства на почвата

Попълването на тази рубрика е още една предпоставка да се обобщи физико-географската, икономическата и културно-историческата информация, която носи микротопонимният материал.

От друга страна, изучаването на метафоричните микротопоними представлява интерес за изследването поради факта, че при тях е особено нагледен процесът на номинация и че съдържат богат диалектен лексикален материал.

Големият обем на материала ще позволи да се отделят най-честите образи, вписващи се в рамките на основни сфери на образно отъждествяване. По данни от досега изследваната територия основните сфери на образно отъждествяване се характеризират с различна степен на активност в образната номинация. Разполагаме с изследването на метафоричните названия в българската оронимия на Л. Д.-Тодорова, която установява, че като източници на метафора преди всичко се използват названия на части от тялото на човека и животните, на предмети от бита, на животни, птици, растения, човешки фигури, названия, свързани с местоположението на обекта спрямо други обекти и др. Освен това ще можем да достигнем до изводи относно метафоричния пренос при различните видове оними (вж. Заключение), че в оронимията преди всичко се среща предметната метафора, а олицетворяващата е характерна за хидронимията (Д.-Тодорова 2001: 59–65).

За определянето на *Семантичният показател* на даденото географско название, т.е. семантичната мотивация за назоваване на даден географски обект, се взема под внимание етимологията на името.

9) Етимология, напр.:

Беледжа

Възможно: 1) от тюрк. *bellice, bellica* с осн. от 'ясен, личен', или от *bel(e)ce, bel(e)ca* < *bel* като географ. термин 'рид', също и 'седловина, дол' и умал. наст. *-ca* в зап. говори и *-ce*, или от *belek* 'височина, възвишение, хъл' и *-ca* (устно от Емил Боев); 2) от начално *Баладжа: от заемка *ballica* 'вид дъб' (SDD I), срв. МИ *Баладжа* в Панаг., Ксант. и Бург., с. *Балъджа* в Солунско (ЗаПа 70). Вокалната хармония е нарушена на българска почва и трябва да се свърже с нар. етимология. Според местните жители: "понёже е висòко, снегò се задръжа по длъго време, та затова ридò се белее отдалеч"; 3) от *Бележа, прил. с *-ja* за *белег* 'знак', тук вероятно със знач. 'граница на землището' (ридът между три села), с *дж* < *г*' в говора, срв. МИ *Белега* в Пирдоп. (ЗаПир), *Бележник* в Босилегр., СелИ *Beleg* в Сърбия (IM 75), рус. СелИ *Белегино* (RGN), пол. *Belejów* (SGI 126). Вж. още *Гòрна, Дòлна, Тàйкова*. – Несигурно. (Чолева-Димитрова 2009: 118).

Кленовик

От *кленовик* 'кленова гора', образув. от прил. от *клен* и *-ик*, за образув. срв. МИ *Буковик*, СелИ *Садовик* в Брезн., срв. РечИ *Кленовик* в Тетевенско, СелИ *Klenovik 3* в Словения, Хърват. и Сърбия (IM 226) (Чолева-Димитрова 2009: 247).

Стругалница

От *стругалница, развито от *стругало* = *стъргало*, с друга отгласна степен на един и същ корен (ие. **stroug-*: **streug-*, за него срв. стсканд. *strjúka* 'гладя', *strykr* 'силен вятър, който стърже', вж. подробно ЕтР 613, 615-616), и *-(ь)н-ица*, срв. срхр. *сругало* 'стъргало, огрибка', произв. от корен на гл. *стругати* 'стържа, дращя', рус. *строгать* 'стържа', чеш. *strouhati* 'стържа', тук за вода, която дълбае, изравя бреговете, а за 2) по местно обяснене: "Много е ветровито, като удари ветер – стръже", за строежа на *стругало*, срв. *бучало, соринало*. Би могло и с дисимиляция *p – p > p – л* от начално *Стругарница, производно от *стругар 'голяма струга', запазено в рус. *струга* 'суходол', словашки *struga* 'поток, течение', словенски *struga* 'течение; речен ръкав; вир' (ЕтР 613, ЗаЗас 210); срв. ВИ *Стругалница* в Кюст. (Умленски). (Чолева-Димитрова 2009: 418).

Анализът на микротопонимите е особено важен, тъй като те са създадени на базата на функциониращите в езика лексеми. В тях най-отчетливо се проявяват езиковите черти на региона. Основният корпус от топоними в базата се отличава с диалектен характер на формите и лексемите – следователно връзката микротопонимия/диалектна лексика се проявява на фонетично, словообразователно, граматично и лексикално ниво.

Запазването и обобщаването на микротопонимите е особено важно именно поради тяхната близост до нарицателните имена, в частност поради обвързаността им с местната географска терминология. Известно е, че освен че фиксират географските особености на района, микротопонимите отразяват разнообразието от народогеографската терминология и нейното попълнение с думи от чужди езици (вж. Мурзаев 1970: 21). Изхождаме от убеждението, че народната географска терминология е неизчерпаем източник за попълване на нашите знания за ландшафтните особености и лексикалното богатство на диалектите. Затова систематизирането ѝ в специални речници е от огромно значение както за топонимията, така и за науки, с които ономастиката се намира в тясна връзка. Като основна част от „културния пейзаж“ тази лексика заслужава подробно изследване заради възможността да се проследят сложните взаимоотношения със собствените имена. Изучаването на семантиката на географската терминология е важно за установяване процеса на онимизация на апелативната лексика.

За съжаление в българската наука географската лексика не е добре проучена. От една страна, тя е разпръсната в тълковните, етимологичните, топонимните, общите речници на някои говори и специализираната географска лексикография, от друга, като източник за образуването на огромен брой географски названия все още не е подложена на специално проучване (вж. Костадинова 2008: 35-46).

След разглеждане на етимологията следват рубриците, които дават информация за ползваните източници:

10) Източник – име

11) Източник – детайли, напр.:

Източник - име

Чолева-Димитрова 2002: 131

Източник – детайли

Селищни имена от Югозападна България

Западна България е територията от българското землище, съхранила голяма част от старинните топоними, поради което материалите представляват ценен извор за старинната българска ономастика. В тази връзка базата включва регистрираните старинни записи на селищните имена – отбелязват се периодите и източниците, в които са фиксирани.

12) Старинни записи – посочват се:

Име / Период / Източник / Детайли, напр.:
Пештера 1570 г. (ТДИМН V, 1/ 668)
Пештере, Пещера 1576 г. (РСТ 444; ИБИ XVI 120)
Пещера 1878 г. (РТК)

Старинен запис

Име

Активен

Период

Източник - име

Източник - детайли

Старинен запис

Име

Активен

Период

Източник - име

Източник - детайли

Старинен запис

Име

Активен

Период

Източник - име

Източник - детайли

След разширяването на електронния речник и създаването на софтуерен продукт за семантична обработка на топонимния материал се предвижда изработване на обща част, която ще разглежда моделите и принципите на именуване. Едва тогава ще имаме опции да пристъпим към многофункционална класификация на топонимния материал. Очакванията ни са, че след съпоставителните ономастични изследвания и след направените обобщения ще достигнем до важни изводи за старинността на българската топонимия; за историята на българския език, за диалектологията, за славянската и балканската ономастика и езикознание.

Предвижда се: да се обобщят и анализират основните фонетични, морфологични, словообразователни различия на имената; да се проследят лексикалните особености на имената – да се анализират от гледна точка на историческия речник (книжовния език и диалектите); да се изследва съотношението на диалектната и общоупотребимата лексика; да се обособи лексиката, която е част от старинните, редките или изчезналите нарицателни в езика ни, както и тази с избледняло или променено значение; онимната лексика да се обобщи от гледна точка на нейния езиков произход; да се установят ареалите и честотата на заетите и адаптирани апелативи, взели участие в образуването на топонимията от Западна и Югозападна България.

На базата на изследвания топонимен материал ще могат да се запълнят някои лексикографски пропуски в българските речници – ще се открият лексеми, които са включени единствено в ономастичните трудове или значения, които не са отбелязани в българската лексикография. Ще се определят преобладаващите структурни и словообразователни особености на топонимите. Вследствие на това се очаква да се достигне до изводи относно структурните особености на топонимите и тяхното лингвогеографско разпространение – честота на отделните структурни типове (суфиксни, суфиксно-префиксни, префиксни, безпрефиксно-безсуфиксни).

Също така събирането на онимния материал е предпоставка да се обобщи физико-географската информация относно географската ха-

рактеристика на терена (видове релеф, почви, минерали и полезни изкопаеми; флората и фауната по българските земи); икономическата – за основните сфери на дейност на населението от различните региони (занаяти, селскостопанска дейност, горско стопанство и пр.); културно-историческата информация – относно етническата принадлежност на езиковия колектив – номинатора; относно исторически събития, поселищни промени, преселнически движения, етнографските специфики на районите; лингвистичната – за основните фонетични, морфологични, словообразователни и лексикални различия на имената; за историята на българския език.

Практиката посочва, че изграждането на подобен научноприложим информационнотехнологичен продукт има съществена научна и общонационална стойност. След присъединяването на България към Европейския съюз страната ни е изправена пред предизвикателството и възможността да достигне утвърдените европейски стандарти и да покаже своето национално богатство, което би допринесло за културното разнообразие в Европа. С осъществяването на проекта се дава възможност да се съхрани топонимията като част от българското културно-историческо наследство. Освен съхраняването на топонимията като част от нашето именно богатство, представянето на топонимите в електронен вид е изключително важно и за тяхното практическо приложение. Основна цел на проекта е да се осъществи събирането и запазването на българската топонимия в електронен вид с оглед изграждането на информационно-комуникационен комплекс и да се осигури достъп в интернет на различни ползватели до този род информация. В тази връзка разширяването и попълването на базата данни с изчерпателна географска и лингвистична информация ще ни даде възможност да обменяме информация с наши партньори в България и от съседни балкански и други европейски страни.

Дигитализацията и представянето на географските названия в хомогенен вид предлага и оптимизиране на ефективността на институциите в страната – Министерството на държавната администрация, Министерството на земеделието и горите, кадастъра; подпомага картографията и изготвянето на географски справочници. Богатият корпус от географски имена може да се използва както за изработване на подробни физико-географски карти, така и на икономико-географски карти и атласи. Базата данни би допринесла и за детайлизиране на градското и регионалното планиране и за развитието на туризма – приоритен отрасъл за просперитета на страната ни.

ЛИТЕРАТУРА:

- Димитрова-Тодорова 2001:** Димитрова-Тодорова, Л. Метафорични названия в българската оронимия. // *Folia onomastica*. Croatia 10, Zagreb, 2001, 59–66.
- Костадинова 2008:** Костадинова, Н. Географската лексика в ономастичната литература. // *Името в паметта на езика*. Сборник в памет на проф. Борис Симеонов. съст. П. Асенова. София, София: Фигура, 2008, 35–46.
- Мурзаев 1970:** Мурзаев, Э. М. Местные географические термины и их роль в топонимии. // *Вопросы географии. Местные географические термины*. Москва, Мысль, 1970, № 81, 16–35.
- Суперанская 1986:** Суперанская, А. *Теория и методика ономастических исследований*. Москва, 1986.
- Чолева-Димитрова 2002:** Чолева-Димитрова, А. *Селищни имена от Юго-западна България. Изследване. Речник*. София: Пенософт, 2002.
- Чолева-Димитрова 2009:** Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. София: ИБЕ, 2009.

ГЕОГРАФСКА ЛЕКСИКА В МИКРОТОПОНИМИЯТА ОТ ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Надежда Данчева

*Институт за български език „Проф. Л. Андрейчин“,
БАН, София*

Geographical terminology includes *common vernaculars* or *locally specific words* indicating the type of geographical subject. Through onomization these words become either primary toponyms or, sometimes, the second component of compound onyms. The main focus of this study is the interaction between *common vernacular* and *territorially limited dialectal orographic lexis* in the microtoponymy of the researched area.

Keywords: geographic terminology, microtoponymy, onymization, orographic lexis (common vernacular orographic lexis; orographic lexis with limited territorial use); toponymy.

В географско отношение територията на Западна България има удивително разнообразен релеф. Срещат се широки равнини, планински местности, в които се врязват дълбоки речни дефилета или полета. В северната част на Западна България се простира Западната Дунавска равнина. На юг от нея е разположена западната област на Предбалкана, която се отличава с хълмист и нископланински релеф. Южно от Предбалкана се намира главната старопланинска верига. (Георгиев 1979: 309, 342, 361; География на България 1997: 106). Още по на юг се простира западната част на т.нар. Преходна планинско-котловинна област. Тук са разположени планинските редици Планско-Завалска, Верило-Руйска и Конявско-Милевска, както и Ихтиманска Средна гора, включваща Лозенска планина, Вакарелска, Белица, Еледжик, Септемврийски рид. Планинските ридове са разделени от Габерска, Софийска, Трънска, Брезнишка, Пернишка, Радомирска, Треклянска, Кюстендилска, Самоковска и др. котловини. В най-южната част на страната е Рило-Родопският масив, който включва Осоговско-Беласишката планинска редица, Рила, Пирин, Родопите и котловините, по които са ориентирани долините на Струма и Места.

Разложката и Гоцеделчевската котловина изграждат Местенската грабенова долина (География на България 1977: 47, 48).

От една страна, тези географските условия са обусловили появата и специфичността на географската лексика в изследваната територия (Мурзаев 1970: 21), от друга, тъй като географските термини активно се подлагат на топонимизация, топонимията дава значителни преимущества за изучаването на този тип лексика. Известно е, че географската терминология включва общонародни или местно ограничени думи, указващи вида на географския обект, които чрез онимизация се превръщат в първични топоними или участват като втори компонент в двусъставни топоними (Мурзаев 1974: 22; Ковачев 1973: 77-79; Ковачев 1987: 75, 86). Изхождайки от становището, че топонимията включва обща за съответния език лексика, на чийто фон се употребява и специфичен за различните говори лексикален пласт, следва да се разграничат понятията *лексикален състав на местните имена* и *диалектна онимна лексика*. Така например няма съмнение при отнасянето на топонимите *София, Пловдив, Варна* към общонародната лексика на езика ни. Това са топоними, произношението и записването на които е регламентирано от специални правила и закони и употребата на които има традиции в литературния език (Глинских 1982: 15-17). Тъй като микротопонимите имат ограничена сфера на употреба, няма съществена причина, която да налага промяната на тези имена и съответно замяната на диалектните лексеми или афикси с книжовни (вж. Подольская 1965: 213).

Обект на внимание е не целият лексикален пласт на местните имена, а само лексиката, която има отношение към релефа.

Цел на изследването е да се анализира *взаимодействието на общонародната и локално ограничената орографска лексика в микротопонимията от изследваната област*.

Разглеждайки орографската терминология като част от речниковия състав на българския език, можем да разграничим: I) Орографски термини, които изграждат *основния речников фонд* на българските диалекти (вж. Стойков 2002: 69, 296-297), или *общия фонд* (по терминологията на Ив. Кочев) (Кочев 1969: 91-96) и II), такива, които можем да отнесем към *собственодиалектния фонд* на лексиката на различните говори, т.е. лексика, известна само в отделни микрорегиони (Кочев 1969: 97).

Към първата група лексика се причисляват термини, които се срещат в книжовния език, т.е. термини на литературния език, с които си служи географската наука и в известна степен всеки индивид, пол-

звещ книжовния език, и такива, които не са книжовни, но се отличават с голяма честота и широки ареали в микротопонимията. Според Ив. Кочев, за да се установи *общият лексикален фонд*, е необходим съпоставим материал (Кочев 1969: 96), а микротопонимията от изследваните околии дава такава възможност.

Анализът се основава на проучването на топонимизиращата активност на термините, на тяхното ареално разпространение и на тяхната семантика. Засяга се и въпросът за взаимодействието между общолитературната, диалектната и научнотерминологичната сфера на употреба на този пласт географски термини.

Орографските термини са ексцерпирани от близо 100 000 микротопонима от Ломско, Михайловградско, Берковско, Белослатинско, Врачанско, Ботевградско, Пирдопско, Самоковско, Дупнишко, Радомирско, Брезнишко, Разложко, Гоцеделчевско (Неврокопско).

I. ОБЩОНАРОДНА ОРОГРАФСКА ЛЕКСИКА

Много от названията – общи за литературния език и всички диалекти – са онимизирани в техните диалектни фонетични, акцентни, граматични и словообразователни варианти като (*брѝдо, бѝрдо*), (*вра(х), врѝ(х), вър, върх*), (*ка̀мик, ка̀мен, ка̀мень*), (*магѝла, могѝла, магѝла*), (*пѝщера, пѝщерѝ, пѝщура*), (*прѝ/х/од, (чѝ)кѝер, чукѝра*), (*/х/рѝбет*) и пр. Повечето от тези термини са топонимизирани в голям брой местни имена в техните книжовни значения. Такива са например микротопонимите *Голог̀ла̀вските височинѝ*, ниска верига от ридове (Дупн) (Еленин 2006: 212); *Гарма̀дите*, скалисти склонове с малки ниви (Гоцед) (Иванов 1996: 116); *Дол̀о̀вете*, малки долове в нискостеблена гора (Врач) (Николов 1997: 189); *Ждрел̀о̀*, скалиста теснина с река (Брезн) (Велев 2009: 248); *Ка̀м̀ька*, скалиста височина (Врач) (Николов 1997: 222); *Мѐчи прѝход*, седловина с пасище (Дупн) (Еленин 2006: 340); *Падѝните*, падини с ниви (Пирд) (Заимов 1959: 225); *Пѐщера̀та*, скала с дупка (Радом) (Чолева 2009: 347); *Пропаст̀та̀*, хлътнала местност между две скали (Ботевгр) (Михайлова 2008: 192); *Разл̀о̀жки прѝвал* (Разл) (Попов 1979: 142); *Рѝдо̀вете* (Год) (Симеонов 1966: 95); *Теснин̀ата̀*, път през тесен пролом (Врач) (Николов 1997: 413) и пр. Основно към групата на общонародната лексика спадат следните термини: 1) за изпъкнали земеповърхни форми: *ба̀йр, балка̀н, бѝло, бряг, бѝрдо, вис, висина, височина̀, върх, грама̀да, грѝбен, ждрел̀о̀, кам̀ьна̀к, канара̀, ка̀м̀ьк, клису̀ра, могѝла, пещера̀, планина̀, прѝвал, прѝпек, прис̀о̀де, прис̀о̀й, прѝлом, прѝход, рид, рѝт, рѝтлѝйна, свла̀чище, сѝпей, скала̀, склон, теснина̀, ус̀о̀де, ус̀о̀й, у̀рва*,

хрèбет, хълм, чука̀, чука̀р, чу̀кла; 2) за вдлъбнати земеповърхни форми: блато̀, блатцѐ, блатищѐ, в̀алог, валогч̀е, в̀ърто̀п, в̀ъртопчѐ, дер̀е, дол̀, долѝна, долѝнка, долѝще, долч̀е, долчѝна, долчинка̀, ду̀пка, котловина̀, л̀оква, овраг̀, па̀дина, падѝнка, подм̀ол, пр̀однаст, ров̀, ровѝна, сух̀одол, трап̀, цѝркус, я̀ма, я̀мка.

Освен споменатите нарицателни към общия диалектен фонд спадат и някои диалектни думи, които са топонимизирани във всички говори по цялата изследвана територия. Такива са например *кукла* 'издигнато място, покрито с канари и камъни' (Геров II 428) (вж. БЕР III 83, 84, 91, 92); *мел* 'ронлива скала' (вж. БЕР III 725); *мъртвина* 'северен рът, усое' (вж. БЕР IV 421-422); *пр̀еслап* 'седловина между две височини' (Ихтим, Кюст, Дупн, Благоев, Соф, Белогр, Перн, Струмишко, Преспанско, Охридско), 'долчинка със зеленина' (Самок и пр.) (БЕР V 670-671); *пр̀еслап*, отебязан с бележка *народно* и значение 'седловина' (БТР 1995: 744); *пр̀еслоп* 'седловина' (Год, Прилеп, Троян, Смолян, Маданско, Соф, Асеновгр, Смолян, Ардино, Порече, Пирд) (БЕР V 672); *разд̀ол* 'раздвоен дол' (вж. БЕР I 408-409); *разд̀олец* умалително от *разд̀ол*; *сип* 'склон с дребни камъни; сипей' (вж. БЕР VI 678); *усойна* 'северно, неогрявано от слънцето място' (вж. БЕР IV 942-943).

Ексцерпирането на географската терминология показва, че термините, които принадлежат към общия диалектен фонд, са топонимизирани в най-голям брой местни имена и имат най-широк ареал на разпространение. Те съставят основния корпус микротопоними от орографска лексика. Думите са стари по произход и изграждат единството на българските диалекти като част от националния език в областта на речника, както и единството на западнобългарската топонимия.

Броят на микротопонимите, в които са топонимизирани термините с най-голяма честотност и най-широки ареали, е приблизително следният:

- 1) названия за изпъкнали земеповърхни форми

термин	ЗБ	СЗБ	ЮЗБ
камик	968	448	520
рид	728	6	722
рът	622	403	219
чукар	513	253	260
брег	345	221	124
чука	329	127	202
лице	319	251	68
бърдо	234	111	123
мъртвина	216	188	28
усое	183	44	139
стран	175	127	48
страна	143	55	88
дел	138	84	54
грамада	115	36	79
било	110	85	25
клисура	92	34	58
кукла	88	59	29
усойна	69	31	38
припек	44	34	10
присое	228	16	212

2) названия за вдлъбнати земеповърхни форми:

термин	ЗБ	СЗБ	ЮЗБ
дол	3495	1624	1871
падина	1890	832	1058
валог	532	63	469
дупка	426	171	255
локва	414	296	118
блато	198	31	167
трап	259	125	134
рупа	105	62	43
хендек	120		120
бапка	100	92	8
въртоп	93	24	69
долчина	86	69	17
яма	82	43	39
ровина	72	7	65
раздолец	54	20	34
долина	38	1	37
раздол	37	3	34
подмол	20	16	4
пропаст	41	33	8

*Термините са подредени по честота

Проучването на микротопонимния материал потвърждава становището, че разликите в основния речников фонд обикновено са присъщи на цели говорни групи (Стойков 2002: 296-297). Очертават се лексикални опозиции между говорите в Северозападна и Югозападна България, основани на топонимизиращата активност на синонимни термини като *рът/рид*; *лице*, *прѝпек/присде*; *мъртвинà/усде*.

Така в цяла Западна България с най-висока топонимизираща активност и с най-широки ареали за означаване на 'полегато възвишение, планински склон, височина, хълм' се очертават термините *рид* и *рът*. Онимният анализ показва, че нарицателното *рид* е най-често онимизирано в микротопонимията на Югозападна България – 722 МИ, докато в Северозападна се среща само в 6 МИ. Брезнишко, Дупнишко и Радомирско са околията, в които терминът е с най-голяма активност. От своя страна нарицателното *рът* е едно от най-топонимизираните в местни имена от Северозападна България – регистрирани са 403 имена за сметка на югозападната територия, където се среща в 219 имена на фона на големия брой топоними в Югозападна България.

От названията на склонове с южно изложение най-активно се подлагат на топонимизация нарицателните *лице*, *присде*, *присдѝна*, *прѝпек*. Основната опозиция тук е между нарицателното *прѝпек*, семантичния диалектизъм *лице* и общонародната дума *присде*. Според микротопонимния анализ апелативите *лице* и *прѝпек* са по-разпространени в северозападната топонимия, *присде* – в югозападната.

От названията за склонове със северно изложение с голяма честотност и широки ареали в микротопонимията са диалектният орографски термин *мъртвинà* и книжовният *усде*. Забелязва се, че в северозападната топонимия с по-висока онимизираща активност е нарицателното *мъртвинà*. То се среща в 188 имена срещу 28 имена в Югозападна България. В югозападната микротопонимия по-често е онимизиран апелативът *усде* 139 имена срещу 44 на северозапад. (Трябва да се отбележи, че нарицателното *усое* се среща само един път в Годечко в словосъчетание *Големо усое*, което показва, че отдавна е изместено от *мъртинà* – факт, който свързва говора със северозападните говорни групи (Год) (Симеонов 1965: 43). От производните най-активно се топонимизира съществителното *усдѝна*.

От названията за низини, в значението на които е актуализиран семантичният признак 'наличие на влага', прави впечатление, че *лѝква* е най-често онимизираният термин в Северозападна България, а *дере* в югозападната микротопонимия. Забелязва се, че често срещани названията за ями са именно книжовните *дѝпка*, *прѝпаст*, *ров*, *ровѝна*,

трап, яма, но югозападната микротопонимия се отличава с висока честота на термина *хендек* – топонимизиран само на югозапад, най-активен в Дупнишко и Гоцеделчевско.

II. ТЯСНОЛОКАЛНА ОРОГРАФСКА ЛЕКСИКА

Към диалектната орографска лексика с ограничена териториална употреба и отсъстваща в литературния език се отнасят голям брой названия, възникването на част от които е обусловено и от необходимостта да бъдат именувани някои специални земеповърхни форми. Повечето от тях спадат към т.нар. *непротивопоставни диалектизми* (по терминологията на Ст. Стойков – *пълни номинативни* или *терминологични диалектизми*) и *противопоставни* (по терминологията на Ст. Стойков – *частични номинативни, терминологични диалектизми*). Такива са например *алчак* 'ниско място, падина' (Радом) (Чолева 2009: 102); 'ниско място, разлата падина, низина' (Пирд) (Заимов 1959: 38); 'ниско място с вода, мочурище' (Разл) (Попов 1979: 79); *боаз* 'планински проход; дефиле, пролом', от тур. *boğaz* 'гърло, планинска теснина' (Мих, Берк, Дупн, Пирд, Гоцед) (Михайлова 1984: 83; Михайлова 1986: 62; Еленин 2006: 176; Заимов 1959: 117; Иванов 1996: 101); *врълък* 'стръмно място' (Мих, Берк, Брезн, Дупн, Радом) (Михайлова 1984: 92; Михайлова 1986: 69; Велев 2009: 194; Чолева 2009: 153); *врълък* (Ботевгр) (Михайлова 2008: 110); *врълеще* 'стръмно място' (Мих) (Михайлова 1984: 92); *врълъга* 'стръмнина' (Мих) (Михайлова 1984: 93); *врълъна* 'стръмнина' (Пирд) (Заимов 1959: 135); *голеш* 'гола местност' (Радом, Пирд, Дупн) (Чолева 2009: 168; Заимов 1959: 141; Еленин 2006: 212); *голешина* 'голо място, голак' (Радом) (Чолева 2009: 168); *голши* 'голо място' (Мих) (Михайлова 1984: 97); *голинà* 'голо незалесено място' (Лом, Мих) (Дуриданов 1952: 134, 136; Михайлова 1984: 98); *голияк* 'гола местност' (Мих) (Михайлова 1984: 98); *голяк* 'гола местност, голина' (Берк) (Михайлова 1986: 73); *голак* (Гоцед, Дупн) (Иванов 1996: 91; Еленин 2008: 209); *гроач* 'стръмно място, където се чува грохот от свличане на камъни, сипей' (Разл) (Попов 1979: 99); *груаца* 'каменисто място; вид дребни бели камъни' (Радом) (Чолева 2009: 177); **груач* 'камънак, сипей' (Дупн) (Еленин 2006: 224); *грòх/от*, *грòут* 'сипей, камъни, потекли по стръмен баир в планина' (Разл) (Попов 1979: 100); *грох/отак* 'каменисто място; сипей' (Ботевгр) (Михайлова 2008: 121); *джугляш* 'място с джугли, т.е. скали' (Врач) (Николов 1997: 177); *злин*, ж.р. 'непристъпна местност, зло място' (Ботевгр, Соф) (БЕР 1: 646, 664); 'стръмно, непроходимо място' (Ботевгр) (Михайлова 2008: 139); *злинък* (Врач, Ботевгр) (Николов 1997: 210; Михайлова

2008: 139); *кръшей* 'голяма скала' (Берк) (Михайлова 1986: 99); *късак* 'къс рът' (Мих) (Михайлова 1984: 129); *късач* 'къс рът' (Берк) (Михайлова 1986: 100); *плюскàвица* 'вид люспеста синкава скала' (Мих) (Михайлова 1984: 155); *пресèдлина* 'седловина' (Мих) (Михайлова 1984: 155); *пресèдляк* (Врач) (Николов 1997: 357); *стръмоль* 'стръмнина' (Берк, Врач, Радом, Ботевгр) (Михайлова 1986: 135; Николов 1997: 407; Чолева 2009: 419; Михайлова 2008: 213); 'стръмно място със сипеи' (Год) (Симеонов 1996: 106); *соринало* 'свлечено място'; *суринало* 'сринато място; свлачище' (Радом) (Чолева 2009: 403, 421); *сосèдлак* 'свлачище' (Разл) (Попов 1979: 155); *спàдалище* 'наклон' (Мих) (Михайлова 1984: 173); *спушàло* 'стръмно място, където се спускат трупи' (Разл) (Попов 1979: 156); *спузница* 'свлачище' (Дупн) (Еленин 2006: 432); *сурèвище/суровище* 'стръмен терен; свлачище' (Брезн) (Велев 2009: 428, 429); *суркàвица* 'свлачище'; *сурканица* 'пързалка' (Гоцед) (Иванов 1996: 173) и други.

Според онимния анализ термините със служба на местни имена или на основни техни елементи, които изграждат собственодиалектния фонд, т.е. диалектно ограничените орографски термини, са значително повече на брой от тези, принадлежащи към общонародния лексикален фонд, но образуваният слой имена, в които са топонимизирани, е сравнително по-малък. Вероятно това е следствие от факта, че в общонародния език при назоваването на изпъкнали релефни форми, на низини и вдлъбнатини на земната повърхност се отчитат главно общите признаци на географските обекти, поради което значението при тях е обобщаващо. В ареално отношение разпространението на тези апелативи има пъстра география. Онимизирани са в микротопоними с по-тесни ареали и спорадическа фиксация или такива с точни ареали и единична фиксация. Често диалектните противопоставяния са между думи с еднакви коренни морфемни и различни словообразователни модели, например: *присòйка/присòйна*; *пеклица/пèклище*; *мървина/мъртвило/мъртвак*, *усòйка/усòйна*; *камик/камен*, *камчец/камчич/камиче*; *камъняк/каменяш*; *соринало/сориняк*; *суркàвица/сурканица*; модели с обща коренна морфема и различна граматична характеристика: *присòе/присòя*, *пресòя*; *мъртвина/мъртвин*, *усòе/усòй*; различни коренни морфемни: *лицè/присòе/пèклище/вареник*; домашна и заета дума: *лицè/гюнè*; *усòе/куз*; *камик/таш/кая* и други.

III. ОБЩОНАРОДНА/ЛОКАЛНО ОГРАНИЧЕНА ОРОГРАФСКА ЛЕКСИКА

Нерядко взаимодействието между *общонародна/локално ограничена орографска лексика* в микротопонимията е продиктувано от се-

мантиката на диалектната географска терминология, която е в тясната зависимост от многообразието и динамичното изменение на реалиите от географската среда.

– На първо място, сравнително често апелативът, легнал в основата на местното име, се отличава с диалектно значение, различно от книжовното. Това са т.нар. *семантични диалектизми*. Към групата на орографска лексика, обща за литературния език и някои диалекти с различно значение, спадат голям брой нарицателни, които се явяват богат източник за образуването на местностни имена.

Например в микротопонимията на цяла Западна България нарицателното *бряг* е онимизирано освен с книжовното значение 'ивица земя край река, море и др.' (БЕР I 84-85) и с диалектните значения 'стръмнина, урва; стръмен склон, хълм', срв. *Брегъ*, стръмни слогове на ниви (Пирд) (Заимов 1959: 121); *Брегà*, стръмнина (Ботевгр) (Михайлова 2008: 100).

Често срещани в топонимията са местни имена от или с участието на апелатива *глава*. Думата е от стб. *глава* 'най-горната или предна част на тялото на човек или животно' (БТР 1995: 132; РБЕ III 137). Освен анатомичното значение в РБЕ, БТР са отразени и географските 'извор, начало на река' (БТР 1995: 132; РБЕ III 137). Нерядко обаче в диалектите апелативът има и орографско значение 'височина, връх', срв. 'обла чукара; могила, заоблена височина, връх с обла форма' (Д.-Тодорова 1987: 110), срв. *Двуглав*, скален връх с раздвоено теме (Дупн) (Еленин 2008: 232); *Главата*, връх (Гоцед) (Иванов 1996: 90).

Книжовното нарицателно *лице* 'предната част на глава на човек; външната (предната) страна на нещо' от стб. *лице* (БЕР III 438-249) е широко разпространено в микротопонимията на цяла Западна България за означаване на места с южно (или югоизточно) изложение, най-често склонове. Терминологичното значение 'припек, присое; слънчево място, обърнато към слънцето, на юг' е пренесено по метафоричен път от анатомичната лексика.

Значенията на *полица*, *поличка* в съвременния български език са 'хоризонтално закрепена дъска в долап, шкаф или на стена; домакинска мебел от няколко хоризонтално закрепени дъски' (БТР 1955: 675), но в топонимията думата се регистрира с диалектно орографско значение 'терасовидна местност – най-често стъпалообразна стръмнина, терасовидна скала; равнище върху склон'. Смята се, че географското значение на лексемата *полица* е засвидетелствано още през Средновековието, тъй като оттогава са засвидетелствани местни имена и според Л. Тасева се тълкуват по-подходящо чрез посоченото от Геров значе-

ние 'полянка на нанагорнище', а не чрез значението в старобългаристичната лексикография 'част от епископска одежда' или 'околожка на шапка' (Тасева 1998: 112), срв. местни имена *Полїцата*, равнинки, поляни в склонове; *Полїчките*, стъпаловидни полянки; равнинки по склон (Мих) (Михайлова 1984: 156); *Полїчката*, малки ниви в склон на хълм (Дупн) (Еленин 2006: 383) и пр.

Разглеждан на микрониво, този проблемът се усложнява, тъй като често в различните региони, съответно говори, апелативите се срещат със стеснено или разширено значение. Така например като следствие от сложни семантични преходи в Год се явява лексемата *чўка* (развитие на значението 'могила, каменисто възвишение, връх' по линия 'местоположение на каменистата местност' → 'издигната камениста местност в склон или било на планина' (Год) (Симеонов 1965: 115) и пр.

– На второ място, при анализа на взаимодействието между общонародна и локално ограничена орографска лексика се наблюдава известна систематизация при топонимизирането ѝ – често родови понятия са изразени с общолитературни думи, а подчинените им видови понятия са изразени с диалектни думи (вж. Подольская 1970: 54-58). Така например диалектните *глама* 'голяма скала' (СЗ); 'чукар, гол връх' (Белоградчишко) (БЕР I 246); *плюскàвица* 'вид люспеста синкава скала' (от изч. *плюскà* 'люспа' в МИ *Плюскàвица*, рид; *Плюскà пльòча*, отвесна скала (Мих) (Михайлова 1984: 155); вж. *плòскавица* 'вид скала, лиска' (Троянско); 'синя пръст, глина' (Великотърновско, Севлиевско) и др. от *плюскам*, *плюсна*, *плюсвам* 'пукам, удрям' (БЕР V 381-383)); *товòль*, съб. *товольè* 'вид варовиков камък' в говора, като бигора (Радам, Брезн) (Чолева 2009: 428; Велев 2009: 434); *цървеняк цървеняци* 'червеникави камъни' (Брезн) (Велев 2009: 451) около книжовните *скала* 'голям, едър камък или естествена грамада от едри камъни, издигащи се над земната повърхност' (БТР 1995: 887), *камък* 'твърда и чуплива маса от минерален произход, широко разпространена по земята и в земната кора; скала; отделен къс от такава маса и др.' (БТР 1995: 341); диалектните *връздòлчина*, образувано от предлога *връз* 'насреща, срещу' и *долчина* (Врач) (Николов 1997: 137); *раздòл* 'място, където се разделят долове, раздòлие' (Врач) (Николов 1997: 369); 'хълм между два дола' (Дупн) (Еленин 2006: 399); 'дол, който се дели' (Радам, Пирд) (Чолева 2009: 374; Заимов 1959: 241); *средодòл* 'местност между два дола' (Ботевгр) (Михайлова 2008: 209) се групират около книжовните *дол* 'вдлъбнато място между брегове, където тече или е текла вода' (БТР 1995: 184), *долина* 'ниско

мято между височини; място около течението на река' (БТР 1995: 184); *припор* 'стръмно голо място, изложено на припек' (Гоцед) (Иванов 1996: 156); 'стръмно каменисто място' (Дупн) (Еленин 2006: 392); 'камениста стръмнина' (Брезн) (Велев 1984); 'стръмнина' (Чолева 1988) (вж. БЕР V 730); *обреш* 'пътека по стръмен връх; висока равна или полегата местност'; 'път, който пресича висока местност' (Лом); 'местност под или около връх' (Пирд, Мих, Берк); 'пътека въз стръмен път' (Год) (БЕР IV 754; Геров III 307; Дуриданов 1952: 113; Заимов 1959: 221; Михайлова 1984: 147; Михайлова 1986: 114; Симеонов 1966: 79); *обръшина* 'място около връх или височина' (Михайлова 1984: 147; Михайлова 1986: 114; Попов 1960: 140-141) се групират около общоупотребимото *стръмнина* 'стръмно място' (БТР 1995: 934) и т.н.

– Освен че имат способността да назовават различни видове географски обекти и да служат като основа за образуване на топоними, *народните географска термини* имат още една функция – възможността да бъдат използвани в качеството на научни термини (Подольская 1970: 54-58). На трето място трябва да се отбележи именно взаимодействието между *общолютературната, диалектната и научно-терминологичната географска лексика*.

В действителност основният фонд на съществуващата национална географска терминология се попълва с народни географски термини (Толсой 1970: 45-53). Причината за това е, че често научните термини и термините, които се употребяват в литературния език, не могат да задоволят потребностите на географската наука в пълна степен. Често географите използват номенклатурни и народни термини и така произлиза взаимодействието между трите лексикални сфери – *общолютературна/диалектна/научнотерминологична*. Процесът на *терминологизация* на думите в географската наука може да произлиза от общолютературната или от диалектната сфера (Толстой 1970: 46-53; Подольская 1970: 54-58).

Така например от общолютературната сфера в географската наука по пътя на лексикализирането на метафоричните значения са проникнали термини като *венец* 'кръг, изплетен от цветя или клони; меса покривка на челюст', от стб. *вѣнѣць* (БЕР I 133-134), придобило терминологични значения 'скала във форма на венец' (Михайлова 1984: 89; Михайлова 1986: 67); 'дъгата между склона и билото' (Брезн) (Велев 2009: 185); 'скалист хребет' (Еленин 2006: 191); 'камъни или дървета във формата на венец' (Радам) (Чолева 2009: 142; Еленин 2008: 191); 'скална дъга' (Михайлова 2008: 105); *грѣбен* 'месест

израстък на главата на петел или друга птица' → 'било на планина или хребет' (БТР 1995: 144); 'било, дял, превал на планина, на рът, зъберак (Геров I 246); 'планинско било' (БЕР I 277); *гърло*, стб. *гръло* 'начало на хранопровода и дихателната тръба' с варианти *грѣло*, *гѡрло* → 'тясно място между рътове в планината, устие, боаз; устие на река, място на река, където водата се втича в морето' (Геров I 252); *корито* стб. *корыто* 'корито' 'дълъг съд (обиковено от дърво) за пране или за храна на добитък; улей на воденица; лозарски кораб; легло на река' 'трап' (Кочевско) (БЕР II 638-639) → 'място между върхове, между рътове, което е като корито; котловина (Геров II 400); 'вдлъбнатина, издълбано място, където тече река, поток; легло (БТР 1995: 385); *нос*, стб. *носъ* 'орган на обонянето' → 'остро вдадена в морето суша' (БТР 1995: 540); 'изпъкнала земеповърхна форма, прилична на нос; продълговат рид с ниви и ливади, връзъл се дълбоко между землището; междурек, където се сливат две реки с форма на нос' в топонимията на Западна България; *рѣбро* → 'дъгообразна тънка кост, прикрепена за гръбначния стълб' → 'нанадолнище на планина, склон' (Геров V 75); 'склон на планина' (БТР 1995: 831) и др.

Повечето от тези термини са т.нар. лексикализирани метафори, т.е. възникнали са в определен контекст и отначало са се възприемали като живи, ярки и образни, но с течение на времето образността е избледняла и преносното значение е започнало да се възприема като пряко. Вече не се чувства пренасянето на *гърло* в израза *гърлото на пещерата*, на *корито* в израза *в коритото на реката* и пр. Тези метафори се представят в речниците като отделни самостоятелни значения на думите (вж. Бояджиев 1986: 57).

Пример за термин, проникнал от диалектната сфера в географската литература, е *греда*. Още в старобългарски са употребявани дублетите *града* и *градъ* в значение 'греда'. По-късно от книжовното значение на *греда* 'дълго дебело дърво за строеж' 'процеп на плуг' (БЕР I 277; РБЕ III 1981: 377) по метафоричен път е станала диференциацията в значението, така че днес в диалектите думата означава определена земеповърхна форма (Дуриданов 1952: 11). Терминът *гред* се използва главно в Северозападна България в значение 'продълговатото възвишение, рът'; срв. 'слог на нива' (СЗ); 'малко възвишение между ниви; слог, греда' (БЕР I 277); срв. *гредà* 'дълъг рът; ивица гора', онимизирано в ботевградската микротопонимия. В качеството на научен термин в географската литература названието се използва със

значение 'общо наименование на линейни, относително невисоки положителни линейни форми на земната повърхност' (Кънев 1999: 8).

Изводи

Изследването на онимите дава възможност да се обобщи лексикалният материал, който се съдържа в имената, и да се проследи взаимодействието на *общонародната* и *локално ограничената орографска лексика* в микротопонимията от изследваната област.

Анализът показва, че термините, които принадлежат към общия диалектен фонд (термини на литературния език и такива, които не са книжовни, но се отличават с голяма честота и широки ареали в микротопонимията), са топонимизирани в най-голям брой местни имена и имат най-широк ареал на разпространение. Думите са общобългарски по обseg и стари по произход. Те изграждат единството на българската топонимия. Термините, които принадлежат към собствено-диалектния фонд, са значително повече на брой от тези, изграждащи общонародния лексикален фонд, но образуваният слой имена, в които са топонимизирани, е сравнително по-малък. В ареално отношение това са думи с по-тесни ареали и спорадическа фиксация или с точни ареали и единична фиксация.

Междудиалектните разлики между обозначенията от различните лексикално-семантични групи лексика се дължат на самостоятелния развой на речника; на фонетични и акцентни промени; изразяват се структурни, лексикално-словообразователни изменения в резултат на изместването на домашна дума от чужда и т.н. Микротопонимният материал потвърждава становището, че разликите в основния речников фонд обикновено са присъщи на цели говорни групи. Очертават се лексикални опозиции между говорите в Северозападна и Югозападна България между топонимизиращата активност на термини като *рът/рид*; *лице*, *припек/присде*; *мъртвина/усде*.

Нерядко взаимодействието между *общонародна/локално ограничена орографска лексика* в микротопонимията е продиктувано от семантиката на географската терминология, която е в тясната зависимост от многообразието на релефните форми. Често родовите понятия са изразени с общолитературни думи, а подчинените им видови понятия са назовани с диалектни думи.

Освен че назовават различни видове географски обекти и служат като основа за образуване на топоними, *народните географски термини* имат още една функция – възможността да бъдат използвани в качеството на научни термини.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бояджиев 1986:** Бояджиев, Т. *Българска лексикология*. София: Наука и изкуство, 1986.
- Български етимологичен речник 1971–2002:** София, Изд. на БАН, 1–6, 1971–2002.
- Български тълковен речник 1995:** Под ред. Д. Попов. София: Наука и изкуство, 1995.
- Георгиев 1979:** Георгиев, М. *Физическа география на България*. София: Наука и изкуство, 1979.
- География на България 1977:** София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1977.
- География на България 1997:** София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.
- Геров 1975–1978:** Геров, Н. *Речник на българския език*. София: Български писател, 1–5 том, 1975–1978.
- Глинских 1982:** Глинских, Г. В. Классификация нарицательной лексики и топонимия. // *Вопросы ономастики*, № 15. Свердловск, УРГУ, 1982, 15–17.
- Ковачев 1973:** Ковачев, Н. Географската лексика в топонимията на Северна Средна Стара планина. // *Филологически студии*. В. Търново, Изд. „Св. св. Кирил и Методий“, 1973, 77–79.
- Ковачев 1987:** Ковачев, Н. *Българска ономасика*. В. Търново: Наука и изкуство, 1987.
- Кочев 1969:** Кочев, Ив. Гребенският говор в Силистренско. С особен оглед към лексикалната му система. // *Трудове по българска диалектология*, Т. 5. София, Изд. на БАН, 1969, 88–181.
- Кънев 1999:** Кънев, Г. *Кратък терминологичен речник по геоморфология*. София: ИПК „Родина“, 1999.
- Младенов 1941:** Младенов, Ст. *Етимологически и правописен речник на българския книжовен език*. София: Книгоиздателство „Христо Г. Данов“, 1941.
- Мурзаев 1970:** Мурзаев, Э. М. Местные географические термины и их роль в топонимии. // *Вопросы географии. Местные географические термины*. Сб. № 81. Москва, Мысль, 1970, 16–35.
- Мурзаев 1974:** Мурзаев, Э. М. *Очерки топонимики*. Москва: Мысль, 1974.
- Подольская 1965:** Подольская, Н. В. Вопросы исследования микротопонимии. // *Питання ономастики*. Киев, Наукова думка, 1965, 209–214.
- Подольская 1970:** Подольская, Н. В. Народные географические термины в роли терминов научных. // *Вопросы географии. Местные географические термины*. Сб. № 81. Москва, Мысль, 1970, 54–59.
- Речник на българския език 1977–1981:** Под ред. Кристалина Чолакова. София: Изд. на БАН, 1–3, 1977–1981.
- Речник на редките и остарели диалектни думи 1974:** Под ред. Ст. Илчев. София: Изд. на БАН, 1974.

- Стойков 2002:** Стойков, Ст. *Българска диалектология*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2002.
- Суперанская 1986:** Суперанская, А. *Теория и методика ономастических исследований*, (в соавторстве с Н. В. Подольской, В. Э. Сталтмане, А. Х. Султановым). Москва: Наука, 1986.
- Тасева 1998:** Тасева, Л. *Българска топонимия от гръцки и сръбски средновековни документи*. София: РИК „Литера“, 1998.
- Д.-Годорова 1987:** Д.-Годорова, Л. Анатомична лексика в българската географска терминология и в българската топонимия. // *Език и литература*, № 6, 1987, София, 109–124.
- Толстой 1970:** Толстой, Н. И. К проблеме изучения славянских местных географических терминов. // *Вопросы географии. Местные географические термины*. Сб. № 81. Москва, Мысль, 1970, 46–53.

ИЗТОЧНИЦИ:

- Велев 2009:** Велев, В. *Местните имена в Брезнишко*. В. Търново: Фабер, 2009.
- Дуриданов 1952:** Дуриданов, Ив. *Местните имена от Ломско*. София: Изд. на БАН, 1952.
- Еленин 2006:** Еленин, Й. *Топонимията на Дупнишко*. Благоевград: УИ „Неофит Рилски“, 2006.
- Заимов 1959:** Заимов, Й. *Местните имена в Пирдопско*. София: Изд. на БАН, 1959.
- Заимов 1959:** Заимов, Й. Принос към проучване на Самоковската ономастика. // *Onomastica*, X, 1–2. Krakow: 1965, 74–92.
- Иванов 1996:** Иванов, Й. *Местните имена в Гоцеделчевско (Неврокопско)*. София, 1996.
- Михайлова 1984:** Михайлова, Д. *Местните имена в Михайловградско*. София: Изд. на БАН, 1984.
- Михайлова 1986:** Михайлова, Д. *Местните имена в Берковско*. София: Изд. на БАН, 1986.
- Михайлова 2008:** Михайлова, Д. *Местните имена в Ботевградско*. София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2008.
- Николов 1997:** Николов, Б. *Топонимията на Врачанска околия*. София: „Алиса“, 1997.
- Попов 1960:** Попов, К. *Местните имена в Белослатинско*. София: „Наука и изкуство“, 1960.
- Попов 1979:** Попов, К. *Местните имена в Разложко*. София: Изд. на БАН, 1979.
- Симеонов 1966:** Симеонов, Б. Етимологичен речник на местните названия от Годечко. // *Годишник на софийски университет. Факултет славянски филологии*. София, Наука и изкуство, 1966, 118–248.

Чолева-Димитрова 2009: Чолева-Димитрова, А. *Местните имена в Радомирско*. София: ИБЕ, 2009.

СЪКРАЩЕНИЯ:

Белосл – Белослатинско

Берк – Берковско

Ботевгр – Ботевградско

Брезн – Брезнишко

БЕР – Български етимологичен речник

БТР – Български тълковен речник

вж. – виж

Врач. – Врачанско

Год – Годечко

Гоцед – Гоцеделчевско

Дупн – Дупнишко

ЗБ – Западна България

Ихтим – Ихтиманско

Кюстенд – Кюстендилско

Лом – Ломско

МИ – местни имена

Мих – Михайловградско

Пирд – Пирдопско

Разл – Разложко

Радом – Радомирско

РБЕ – Речник на българския език

РРОДД – Речник на редките и остарели диалектни думи

Самок – Самоковско СЗ – Северозападна България Соф – Софийско срв. –
сравни ЮЗБ – Югозападна България

СЪВРЕМЕННАТА БЪЛГАРСКА АНТРОПОНИМНА СИСТЕМА (МОДА НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА В БЪЛГАРИЯ)

Анна Чолева-Димитрова

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“

Борян Янев

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The following article presents the actual condition of the Bulgarian anthroponomical system, which has been observed through the prism of the situation in the three biggest cities in Bulgaria – Sofia, Plovdiv and Varna. The research shows the anthroponomical picture during the years 2007-2008. The dissemination and fashion of personal names have been analyzed – in linguocultural, ethnolinguistic and purely linguistic aspects. Both the intra- and extralinguistic factors, which have influence over the Bulgarian anthroponomical system, have been accounted. But only time will show us if due to this project the appearance of our system of first names and its traditional nature will be preserved.

Keywords: dissemination, fashion, personal names, Bulgarian anthroponomical system.

Модата на личните имена в България е проект, който цели да представи актуалното състояние на българската антропонимна система. Първоначално за база на проучването ще послужат личните имена на новородените в най-големите градове на България – София, Пловдив и Варна. По-късно ще бъде привлечен антропонимен материал и от по-малки населени места (напр. Софийска област и Пловдивска област).

За всяка предходна година ще бъде изготвян анализ за разпространението и модата на личните имена – в лингвокултурологичен, етнолингвистичен и чисто езиков аспект (мъжки – женски лични имена; домашни – чужди; кратки форми, интра- и екстралингвистичен анализ на имената).

С изследването се цели възраждане и популяризиране на българската антропонимия (като един от най-важните дялове на ономастиката, респ. – лингвистиката), както и успешното ѝ приложение в практиката – запазването на българския облик на личноименната ни система.

Проучванията в тази област са изключително важни не само за езикознанието, но и за културологията, социологията, етнологията и историята.

Една от основните задачи на проекта е свързана с изготвянето на бюлетин с най-популярните имена в България. Тук ще бъдат представени някои характерни елементи на българския антропонимикон за 2007/2008 година. В таблици са подредени 10-те най-разпространени лични имена в големите ни градове.

I. Женски лични имена:

Най-популярните 10 женски лични имена за 2007/08 г. са:

СОФИЯ	ПЛОВДИВ	ВАРНА
<i>Виктория</i>	<i>Мария</i>	<i>Виктория</i>
<i>Никол</i>	<i>Виктория</i>	<i>Габриела</i>
<i>Александра</i>	<i>Габриела</i>	<i>Никол</i>
<i>Мария</i>	<i>Йоана/Йоанна</i>	<i>Йоана/Йоанна</i>
<i>Йоана/Йоанна</i>	<i>Александра</i>	<i>Симона</i>
<i>Габриела</i>	<i>Елена</i>	<i>Мария</i>
<i>Симона</i>	<i>Никол</i>	<i>Александра</i>
<i>Калина</i>	<i>Гергана</i>	<i>Гергана</i>
<i>Рая</i>	<i>Теодора</i>	<i>Теодора</i>
<i>Гергана</i>	<i>Моника</i>	<i>Моника</i>

В гр. София са отбелязани 994 женски лични имена, в Пловдив те са 735, а във Варна – 671. Най-разпространените имена в София са *Виктория*, *Никол* и *Александра*; в Пловдив това са: *Мария*, *Виктория* и *Габриела*, а във Варна: *Виктория*, *Габриела* и *Никол*.

Името, което е в челната тройка и на трите града, е *Виктория*. Трябва да си зададем въпроса защо именно то се радва на толкова голяма популярност. Вероятно при него се залага на значението на изходния му апелатив (от лат. *victoria* 'победа'), но освен това за голямото му разпространение оказват влияние и други фактори – има много популярни личности с това име, както и героини от сериали – напр. *Виктория* (Бекъм) и др. Името е с нарастваща популярност през последните години. Този процес се наблюдава и през последните десетилетия на ХХ в. През 90-те години на миналия век то е било най-разпространено в Югозападна България (46,87%), а най-слабо в Югоизточна (10,37%) (вж. подробно Ковачев 1995: 116). Виждаме, че това

изоставане вече е наваксано и антропонимът е на второ място по популярност в Пловдив.

Най-консервативен избор на антропоними през изследваните години се оказва, че имат пловдивчани. На върха там е личното име с устойчива употреба *Мария* (от евр. *mariam* 'любима, желана; твърда, постоянна'). Този антропоним е на четвърто място в София и на шесто във Варна.

На голяма популярност и в трите града на България се радват женските личини имена *Габриела* (преноменът се явява женски вариант на мъжкото лично име *Габриел*, латинизирана форма от евр. *Gabhrī'el* 'божи човек') и *Никол* (формата е зета от фр. език). През последните десетилетия на XX в. те не попадат дори в четиридесетте най-разпространени женски лични имена, макар че българската форма на *Никол* – *Николина* заема тридесет и второ място (Ковачев 1995: 597). И тук модата при антропонимите налага неизменно един модел – преклонение пред чуждите форми. По никакъв начин името не трябва да напомня, че носителят му има нещо общо с българското. Една част от българите продължават да вярват, че чуждите имена са по-изискани и говорят за по-висока култура. Ако през миналия век едно чуждо име се е включвало в нашия антропонимикон, като се е видоизменяло, за да се доближи максимално до спецификата и общото звучене на българските имена, сега то се заема без никакви промени.

Името, което предизвика „бум“ не само при мъжките, но и със съответната форма при женските имена, без съмнение е *Александра*, заедно с нейните съкратени варианти (*Алекс*, *Сандра* и др). И докато популярността при мъжките лични имена е оправдана, при женските буди любопитство или недоумение, поне ако се вземе под внимание семантиката му ('закрилник на мъжете'). Но явно тук семантиката не е определяща при избора на името.

Личното име *Иванка* е второто най-разпространено женско име в България през изминалото столетие (Ковачев 1995:596). Днес то е почти на изчезване. За сметка на това старинната форма *Йоана* (с двойно *n* – *Йоанна*, от евр. *johānān* 'божа благодат, бог помилва') се радва на завидна популярност. Това име е познато от средновековните български паметници и е навлязло в нашата именна система заедно с християнския календар. Тогава са се наложили имена на апостолите като *Йоан Богослов*, *Йоан Кръстител* и редица други духовници.

Тенденцията да се пренебрегват умалителните форми при личните имена и вероятно почти да изчезнат се запазва. Имена като *Марийка*, *Милка*, *Радка*, *Тодорка* или *Янка* се смятат вече за недотам

престижни, свързани предимно с народната традиция. Предпочитани са пълните им форми.

Отново трябва да се отбележи, че пловдивчани правят изключение. *Иванка* е все още по-често срещаната форма в сравнение с *Ивана*. Този факт е възможно да се дължи освен на по-големия консерватизъм при избора на име на новородено, но и на нежеланието на гражданите на Пловдив да кръщават децата си на фолкизпълнителки. Засилена е употребата и в трите града на производни от това име като: *Иванела*, *Иваниа*, *Иванина*. В Пловдив е отбелязано дори *Иванджелина*. В нито един от изследваните в антропонимично отношение градове не е отбелязано личното име *Янка*. Освен на пълната форма, на популярност се радват и производните на *Яна* – *Янина*, *Янислава*, *Яница*.

Име	София	Пловдив	Варна
<i>Ивана</i>	61*	4	18
<i>Иванка</i>	6	18	4
<i>Теодора</i>	91	39	32
<i>Тодорка</i>	4	1	-
<i>Яна</i>	81	10	4
<i>Янка</i>	-	-	-
<i>Стефани</i>	54	19	11
<i>Стефания</i>	24	8	6
<i>Стефка</i>	8	7	4

Има някои лични имена, които са характерни за отделните градове: напр. личното име *София* е сравнително често срещано в София – през 2007 г. там са регистрирани 79 новородени деца, а в Пловдив и Варна – съответно 12 и 11. Личното име *Марина* е предпочитано и харесвано във Варна – 21 деца са кръстени с него през изследваната година, докато в Пловдив техният брой е 10.

Забелязва се и една група антропоними, които са с непрекъснато нарастваща популярност. Радостно е, че в първата десетица от най-разпространени женски лични имена са намерили място и традиционни български имена – *Калина*, *Рая*, *Гергана*, както и други, следващи ги по честотност на разпространение, – *Елица*, *Десислава*, *Ралица*, *Деница*, *Ния*, *Сияна*, *Дара*, *Биляна*, *Белослава*. Зачестената употре-

* Цифрата показва броя на новородените.

ба на последното име може би се дължи на популярността на певицата Белослава.

От личните имена с чужд произход се забелязват също редица предпочитани имена. *Симона* – този антропоним заема седмо място в София, пето във Варна, а в Пловдив не е от първите десет най-популярни женски лични имена, но производното име *Моника* е особено популярно в градовете Пловдив и Варна.

Други, все по-предпочитани женски имена са: *Магдалена, Михела, Лора, Ивайла, Ивон,-а, Ева, Натали, Вероника, Ванеса*.

Има една група женски лични имена, които с годините не изчезват, но в същото време никога не са били в началото на антропонимната класация. В сравнение с десетте най-често срещани женски лични имена на ХХ в. (Ковачев 1995: 596) днес почти не се срещат или са слабо застъпени в изследваните големи градове имена като: *Марийка, Йорданка, Пенка, Радка, Анка, Иванка, Надежда*. Можем да говорим, че има две имена с устойчиво разпространение, които и до днес се радват на относително добра популярност – *Елена* и *Ана/Анна*. Името *Елена* е все още сред първите десет най-популярни антропонима в Пловдив, докато в София и Варна то вече е извън тези най-предпочитани женски лични имена.

Име	София	Пловдив	Варна
<i>Елена</i>	93	54	23
<i>Ана</i>	9	10	1
<i>Анна</i>	44	12	9
<i>Анна-Мария</i>	21	5	6

Формата *Анна* ясно се вижда, че доминира над *Ана* в София и Варна, в Пловдив предпочитанието не е така силно изразено. И в този случай трябва да се отбележи, че изборът е повлиян от чуждите образци. Като първа част този антропоним се среща освен в традиционното *Анна-Мария* и при редица други двойни лични имена: *Анна Ерин, Анна-Виктория, Анна-Галина, Анна-Мари, Анна-Никол, Анна Морин, Анна-София, Аннабел*.

Двойните лични имена се радват на голям интерес от родителите на новородените деца през последните години. През 2007 г. те са изключително разнообразни. Техният брой е твърде голям, особено в гр. София. Те биха могли да бъдат обект на отделно изследване. Ето и една много малка част от тях: *Аглая-Катерина, Виктория-Грациела, Анжела-Теодора, Зоуи-Анабел, Ирина-Тереза, Кристин-Грейс, Дже-*

сика-Елла, Елена-Фабриция, Бадия-Елизабет, Ива-Фиона, Ванеса-Надин, Кристина-Грейс, Лили-Анн, Емма-Мария, Ани-Беатриз, Анджеела-Теодора и др.

Чуждо влияние при антропонимите се забелязва в пренебрежението при употребата на наши (характерни за родния антропонимикон) форми и избора на съответните им чужди. Поместената по-долу таблица красноречиво говори за това. Тенденцията е *Анджелина* да измести българската форма *Ангелина*. Тук влияние оказва вероятно името на американската актриса Анджелина (Джоли). Във Варна тази мода е най-силно изразена.

Вторият пример с *Христина/Кристина* показва процеса на изместването на домашната форма от чуждата. Той е най-напреднал в София, чуждата форма има превес вече и във Варна, докато в по-консервативния (в антропонимично отношение) Пловдив предпочитанията са изравнени.

Име	София	Пловдив	Варна
<i>Ангелина</i>	10	8	1
<i>Анджелина</i>	16	10	12
<i>Христина</i>	18	19	12
<i>Кристина</i>	64	19	19

В личноименната ни система всяка година се включват нови чужди имена – това са преди всичко имена на певци, актьори, хора от шоу-бизнеса. Някои от тези антропоними имат и по-висока честота на употреба: *Марая, Кайли, Ума, Памела, Риана, Селин, Синди, Франческа*.

През 2007/08 г. се появиха и новообразувани женски лични имена. Пловдив обогати антропонимикона си с *Иванджелина* (кръстоска между Ивана и Анджелина). Обичта към операта и балета са вдъхновили пловдивчани да кръстят децата си с имена като *Аида* и *Жизел*. В София са регистрирани имена, които също са плод на иновативната антропонимна мисъл на софиянци: *Васислава, Дианджеела, Жара, Женимира, Жикислава, Константинели, Микеланджеела, Озарена, Радоцвета, Цветоплама*, има дори и двойно лично име *Санта-Мария*.

II. Мъжки лични имена:

Най-разпространените мъжки лични имена за 2007/08 г. са:

СОФИЯ	ПЛОВДИВ	ВАРНА
<i>Александър</i>	<i>Георги</i>	<i>Александър</i>
<i>Георги</i>	<i>Димитър</i>	<i>Мартин</i>
<i>Мартин</i>	<i>Иван</i>	<i>Георги</i>
<i>Николай</i>	<i>Александър</i>	<i>Даниел</i>
<i>Калоян</i>	<i>Мартин</i>	<i>Виктор</i>
<i>Виктор</i>	<i>Николай</i>	<i>Иван</i>
<i>Димитър</i>	<i>Кристиян/Петър</i>	<i>Николай/Никола</i>
<i>Никола</i>	<i>Никола</i>	<i>Кристиян</i>
<i>Кристиян</i>	<i>Христо</i>	<i>Калоян</i>
<i>Борис</i>	<i>Даниел</i>	<i>Димитър</i>

В София са отбелязани 749 мъжки лични имена, в Пловдив те са 541, а във Варна – 504. Най-разпространените имена в София са *Александър*, *Георги* и *Мартин*; в Пловдив това са: *Георги*, *Димитър* и *Иван*, а във Варна: *Александър*, *Мартин* и *Георги*.

Впечатление правят няколко основни факта:

- Преноменът *Иван* не намира място в челната десетка на София, докато през миналия век е едно от най-разпространените лични имена в България. *Димитър* също губи популярността си в столицата, във Варна е едва на десета позиция и единствено в Пловдив запазва честотността си (вече споменахме за консерватизма в пловдивската антропонимна система).

- С най-висока честотност в София и Варна е преноменът *Александър* – име, което в последното десетилетие стремглаво се изкачваше в личноименния топ десет. Предпочитането на въпросния антропоним много рядко се свързва със семантиката на изходния апелатив (от гр. *Аλεξανδρος* – „който защитава (помага на) мъжете“, образувано от стгр. *αλεξω* „закрилям, помагам“ и *ανηρ* „мъж“ (в името е генитивната форма – *ανδρος*). Става въпрос за емблематичен пример за модно име, наложено като такова по условна социална договорка, а много често се окачествява и като „красиво, благозвучно“. Малко са родителите, които обясняват като мотив за избора му известна личност от историята (Александър Македонски, или другото име на героя Парис от гръцката митология, Александър Пушкин, Александър Бел и др.).

- Сравнявайки антропонимната ни система днес и през миналия век, установяваме, че името *Георги* запазва голямата си популярност – в Пловдив е на първо място, в София – на второ, а във Варна – на трето. Българите често го окачествяват като едно от най-българските имена (въпреки гръцкия му произход – *Γεωργιος* – от гр. дума *γεωργος* „земделец“, образувано от апелативите *γη* „земя“ и *εργον* „работа“). Преноменът се свързва най-често със св. Георги – един от най-почитаните светии от българите, но разпространението му се дължи най-вече на все по-малко останалите традиции в антропонимикона.

- В антропонимните топ десет и на трите изследвани града липсват преномените *Тодор*, *Васил* и *Стефан*, които в края на миналия век са заемали съответно 7, 8, и 9 позиция по честотност (ср. Ковачев 1987 : 153).

- Личното име *Димитър*, което през 70–80-те години на ХХ век е най-предпочитаното, днес запазва челна позиция само в по-консервативния пловдивски антропонимикон, докато популярността му в София и Варна значително е намаляла.

- В пловдивската личноименна система сред десетте най-предпочитани имена откриваме два преномена, които в миналия век са заемали четвърта и пета позиция по разпространеност, а днес не фигурират сред десетиците в София и Варна – *Петър* и *Христо*.

- С все по-голяма популярност се ползват имената *Мартин* и *Кристиян* (в първите десетици и на трите изследвани града), докато в края на миналия век те са били от преномените с ниска честотност, а Ковачев ги окачествява дори като „редки“.

- Запазва се тенденцията формата *Николай* да е по-предпочитана от *Никола*, но и двете да се радват на голяма популярност.

- В София се засилва честотността на името *Борис*, което в края на миналия век е заемало 19 място.

Интересно впечатление прави предпочитането на йотувания суфиксален вариант при успоредните форми *Кристиян* и *Кристиан* (всъщност латинизирани форми на името *Христо*, което губи своята популярност). Тенденцията е очевидна и константна.

Име	София	Пловдив	Варна
<i>Христо</i>	85	44	29
<i>Кристиян</i>	169	52	49
<i>Кристиан</i>	68	25	24

Очевидно е предпочитането на по-близката до гръцкия оригинал форма *Теодор* (от гр. преномен *Θεοδωρος* „дар от Бога“ – от гр. апелативи *θεος* „Бог“ и *δωρον* „подарък, дар“) спрямо *Тодор* – тенденция, която ясно демонстрира нарочното или несъзнателно пренебрегване на домашния елемент и предпочитане на чуждия. Да не забравяме, че формата *Теодор* е разпространена в скандинавските страни, Румъния, Чехия, Словакия, Полша, Сърбия, Словения, Унгария, Македония и пр., докато *Тодор* се среща само в българския и сръбския език. Тенденцията е най-осезаема в столицата, докато в Пловдив и Варна не се забелязва толкова голяма разлика в честотността. Освен това *Теодор* звучи и по-маниерно, както например *Константин* спрямо *Костадин*.

Име	София	Пловдив	Варна
<i>Теодор</i>	102	33	37
<i>Тодор</i>	24	26	22

Българската антропонимна система е запазила практиката, при която съкратени и умалителни форми на определени преномени функционират като паспортни. И в трите изследвани града най-често това са формите на личния антропоним *Александър*. Най-честият хипокористичен вариант с официален статут е формата *Алекс* (само в София новородените с това име са 118, като значително нараства броят им и в другите два града – около 30). Наред с *Алекс* паспортен характер продължават да имат кратките форми *Сашо*, по-рядко *Сашко*, *Сандро*, *Алекси* и *Алексей*. Столичаните предпочитат името *Алекс* и при образуването на множество двойни (копулативни) имена дори и с елементи на редупликация: *Алекс-Боян*, *Алекс-Владимир*, *Алекс-Александър*. Кратки и умалителни имена с по-висока честота на употреба като самостоятелни форми са: *Величко*, *Велко*, *Жоро*, *Ицко*, *Ицо*, *Крис*, *Нико*, *Сашко*, *Сашо*, *Тони*, *Тончо*, *Пепи*, *Пипи* (последните две вероятно от *Петър*) и др. (в София); *Ваньо*, *Васко*, *Димо*, *Димчо*, *Емо*, *Кирчо*, *Киро*, *Митко* (24 новородени), *Наско*, *Начо*, *Ники*, *Нико*, *Петьо*, *Тони*, *Тончо*, *Тоньо* (в Пловдив) и *Данчо*, *Емо*, *Жоро*, *Митко*, *Колю*, *Мишо*, *Тошко* (във Варна). Много от изброените форми не са били допустими като официални имена в миналото. Съвременните кодификационни процеси в антропонимната ни система са изключително либерални, което личи още по-добре в избора на двукомпонентни (копулативни) лични имена. Проф. Н. Ковачев ги нарича „двойни лични имена“ и определя използването им като историческо явление в българската антропонимна система, появило се още с навлизането на християнските имена (това явление е особено популярно в западните антро-

понимни системи, поради което по традиция не се разглежда като мотивационен фактор на именуването в България, тъй като все още не е достатъчно убедително за българския антропонимикон, но е засилваща се тенденция). Най-често родителите назовават децата си с две имена – едно християнско и едно домашно. Примери за това явление от историята са *Владимир-Расате*, *Йоан-Кукузел* (Ковачев 1987 : 145). Днес имената от този тип се възприемат за модерни и се образуват по аналогия на западноевропейски модели, като се изписват предимно полуслято, но и разделно. Интересен е фактът, че изборът на всеки компонент е различно мотивиран. В някои от случаите името е избрано, за да няма детето проблеми в чужбина, т.е. родителите са се ориентирали към живот зад граница, в други се прави опит за почитане на повече роднини, а в трети става въпрос единствено за личен нетрадиционен избор на родителите. Ще щрихираме основните наблюдения в тази насока:

- В София женският антропоним *Ана* се появява като първи етимон на новообразувани сложносъставни мъжки имена с традиционни антропонимни съставки (афиксоиди -слав, -мир): *Анислав*, *Анимир*.

- Не откриваме регулярност или регламентираност на разделно или полуслято изписване на преномените, тук основен фактор е родителското предпочитание: *Ангел Ноа*, *Ангел-Емануил*, *Марк Йосиф*, *Марк-Антони(й)*.

- Натъкваме се на три основни варианта при образуването на двойни имена с оглед на релацията „традиционно – ново за антропонимикона име“, като не отбелязваме съблюдаване на някакъв модел в позиционирането на чуждата съставка: 1) И двете имена са традиционни за личноименната ни система: *Борис-Михаил* (най-вероятно комбинацията от домашна и християнска форма не е случайна и има своята исторически обосновка), *Даниел-Стефан*, *Даниел-Филип*, *Иван-Александър (-Асен)*, *Йоан-Васил (Михаил, -Асен, -Александър, -Ангел)*, *Никола-Велян (в София) (Величко-Александър, Йоан Михаил, Мартин-Борислав (в Пловдив) (Емилиян-Софиян (интересна е появата на името Софиян – от женското София, което се наблюдава и като самостоятелна паспортна форма във Варна), Тихомир-Пламен, Ясен-Божидар, Крисчън-Дако (във Варна) и др.; 2) Едната съставка представя традиционно име, а другата – ново (или видоизменено по определен западен модел): *Деян Джеймс*, *Ангел Ноа*, *Иван-Ричард*, *Юлиян-Пиер (в София) (Бони-Дейвидс, Виктор-Тавил, Едуард-Александър, Валентин-Баръш, Владимир-Мари* (тук прави впечатление навлизането на женска съставка в преномен на лице от мъжки пол, което е оби-*

чайна практика например в романоезичните антропонимни системи), *Франк-Станимир* (в Пловдив) (*Майкъл-Стефан* (във Варна) и др.; 3) И двете съставни имена са нови, заимствани от други култури и представят западноезичните модели най-често на традиционни християнски имена: *Лукас-Джонатан*, *Майкъл-Джъстин*, *Матео-Артур* (в София); *Райън Дейвид*, *Алберт Кохен*, *Томас Пол* (в Пловдив); *Жорж-Мишел*, *Итън Скот*, *Карин-Валери* (във Варна).

- Едни от най-честите копулативни имена са с първа съставка *Иван* и черковнославянската ѝ разновидност – *Йоан*: *Иван-Асен* (*Александър*, *Ричард*, *Михаил*, *Пиер* и др.), *Йоан-Васил* (*-Михаил*, *-Асен*, *-Михаил*, *-Александър*, *-Ангел*) и др. Немалко са и двусъставните имена с водещ преномен *Виктор*: *Виктор-Александър*, *Виктор-Никола*, *Виктор-Станимир*.

Когато наблюдаваме функционирането на паралелните варианти на едно и също име, впечатление правят следните по-основни случаи:

- Изконната форма *Даниил* (от евр. דָּנִיֵּאל – „Бог е мой съдник“, стгр. *Δανιήλ*) се ползва с най-слаба популярност спрямо разпространения ѝ разговорен вариант *Данаил*, а най-предпочитан е латинизираният вариант (на *ηλ*) – *Даниел*:

Име	София	Пловдив	Варна
<i>Даниел</i>	128	42	71
<i>Данаил</i>	30	4	11
<i>Даниил</i>	2	1	1

В изследванията на Николай Ковачев формата *Данаил* се явява най-разпространена. Днес забелязваме и появата на успоредни преномени с романизирано и американизирано звучене – *Данило*, *Даниело* и *Даниъл*. Хипокористичният корен *Дан-* (който може да се изведе не само от *Даниел*, но и от *Йор-дан*) функционира успешно не само в съкратени паспортни форми – *Данил*, *Дани*, *Данчо*, *Дан*, но и като основа за образуване на нови сложносъставни преномени: *Данислав*, *Данимир* (в София и Пловдив). Аналогично популярност придобиват антропонимите *Емилио*, *Емилияно* (от *Емил*); *Дейдив*, *Дейви* (от *Дейвид*); *Андре(е)ано*, *Андрю* (от *Андрей*); *Анджело* (от *Ангел*); *Ви(к)торио* (от *Виктор*); *Христиано*, *Кристиано* (от *Христо*); *Джовани*, *Жан*, *Джонатан*, *Айвън* (от *Иван*); *Маноло*; *Стефано*, *Стивън* (от *Стефан*); *Николо*, *Никълъс*, *Никълас*, *Николас* (от *Никола*), *Микаел*, *Микаеле*, *Микеле* (от *Михаил*); *Фернандо* (от *Фердинанд*). С все по-голяма популярност се ползват чуждоезиковите форми на преномена *Антон* – най-вече *Антонио* и *Антоан*:

Име	София	Пловдив	Варна
<i>Антон</i>	48	13	12
<i>Антонио</i>	41	4	8
<i>Антоан</i>	9	5	2

Категорично е предпочитането на латинския вариант *Константин* спрямо побългарената форма *Костадин* (напр. в София – 101:9). Най-вероятно тук освен по-аристократичното звучене родителите откриват по ясно вътрешната форма на изходния апелатив – *Константин* идва от латинското *Constantinus*, производно от *Constans* – „постоянен, неизменен“. Засилва се употребата на *Михаел* успоредно с *Михаил*, а фонемния вариант *Михаел* Илчев определя като мъжко име, възникнало от женското *Михаела* (вм. *Михаила* с небългарски изговор на *η*) (срвн. Илчев 1969: 339).

Що се отнася до традиционните сложносъставни (основно праславянски) имена в личноименния ни фонд, родителите продължават да ги избират в процеса на антропонимна номинация. Голяма част от това богатство от преномени стои обаче в пасивния личноименен фонд, като в изследваните три града се запазва приемствеността на строго определени антропоними (средно около 20 новородени на име) – в София това са имената *Владислав*, *Богомил*, *Венцислав* (новообразувано по общолавянски модел), *Лъчезар*, *Мирослав*, *Светослав* и *Станислав* (изключение правят преномените *Божидар* – 100 пъти (тук става въпрос по-скоро за калка от гръцко име), *Борислав* – 96 пъти, *Владимир* – 62 пъти, *Любомир* – 65 пъти, *Радослав* – 56 пъти и *Красимир* – 42 пъти; в Пловдив – *Любомир*, *Борислав*, *Радослав* и *Красимир*, във Варна – основно *Божидар*, *Борислав* и *Мирослав*.

От традиционните за българите имена със сравнително висока честотност остават преномени *Йордан*, *Кирил*, *Виктор*, *Ангел*, *Ивайло*, *Васил*, *Валентин* и *Максим*.

Антропонимната ни система пази множество домашни лични имена, но при повечето от тях случаите на употреба са единични – *Гроздан*, *Найден*, *Неделчо*, *Кънчо*, *Момчил*, *Горан*, *Гълъбин*, *Явор*, *Ясен*, по-често – *Стоян*, *Живко*, *Здравко*, *Огнян*, *Милен*, *Румен*, *Росен* (най-голяма популярност домашните преномени имат в Пловдив).

Кръщаването на известни личности (от киното, литературата, медиите) е една от сравнително новите тенденции при избора на лично име в България. През последните шест-седем години започва да нараства значително броят на новородените, които са кръстени на любим на родителите им актьор, певец или литературен герой. Мотивацията е съществувала и в началото на ХХ век, но случаите са изк-

лючително редки. Тук ще причислим и преномените по исторически персонажи, т.к. налице отново е модел на именуване по известна личност. Често родителите изрично акцентуват върху аспекта на този вид назоваване, а тези имена нерядко са с пожелателен характер. Разбира се, в голяма част като причина за избора им отново трябва да споменим модните тенденции или нетрадиционния избор (родителите са чували името, но не го свързват с конкретната личност, защото не знаят поради каква причина тя е останала в историята, религията, митологията и пр.). И в трите изследвани града по-често става въпрос за единични случаи. Имената от този тип, които правят впечатление (без оглед на това, дали са свързани с родни или чужди типажи), са: *Адам, Артур, Аспарух, Леонардо, Мойсей, Наум, Неофит, Нерон, Нестор, Октавиан, Пресиян, Ромео, Спартак, Тервел, Лука, Чавдар*. С по-висока честотност са антропонимите *Боян, Симеон, Крум, Самуил и Кубрат*, които са всъщност (с изключение на еврейското *Симеон*) са имена с прабългарски произход – тенденция, която се запазва и до днес. Впечатление прави все по-честата употреба на онима *Исус*, който срещаме дори и в копулативна форма – *Исус-Мануел* (в София). В Пловдив родителския вкус се е спрял и върху преномените *Агамемнон* и *Азис*, като се натъкваме и на три случая на *Альоша*, които се обясняват с факта, че един от символите на града е паметника на *Альоша*, който повечето пловдивчани почитат. Във Варна някои родители са избрали старото сложно славянско име *Страцимир*, а други са почели бог *Перун*.

Увеличава се изборът и броят на мъжките имена, които възникват от по-типичните за антропонимикона ни женски форми. Такива в София са *Детелин, Дафин, Фидан, Маргарит, Мариел*; в Пловдив – *Ангелин, Симон*; във Варна – *Елеонор, Радостин, Севдалин, Софиян*.

В личноименните системи и на трите най-големи града на България се появяват нови, нетипични за антропонимикона ни имена. Някои от тях са заети от чужди (най-често от западноевропейската и американската) култури, но други имат по-скоро оказионален характер. В София все повече новородени момченца носят имената *Алберт(ино), Бене, Бен, Виан, Гордън, Дарън, Джейсън, Джъстин, Дъстин, Евън* (от *Иван*), *Едуард, Жан-Пиер, Зоро, Игнасио* (няма регистриран случай на *Игнат*), *Райън, Силвестър, Фабиан*. Наред с тях в столицата се натъкваме на интересни новообразувания като *Дивизия* (според нас е случай на лично име от фамилно, срвн. *Дивизиев* – от прякор „*Дивизията*“, от диал. *девесия* – „камилар“ (Илчев 1969 : 170), възможно е и съвпадението да е случайно и да става въпрос за поже-

лателно име – „да има две лица, две визии“ или от „девиз“ – нещо, което човекът съблюдава и почита (с редукция е-и/), *Жаниян* (от френския вариант на *Иван* и традиционен суфикс), *Камилиян*, *Тедислав*. В Пловдив се засилва интересът към името *Ерик*. Други чуждоезикови имена, избрани от родителите в града на тепетата, са *Бенито*, *Лоренцо*, *Майкъл*, *Оливър*, *Райън*, *Ричард*, *Фернандо*, *Франческо* и *Фриндрих*. Като новообразувани ще приемем *Кротизар*, *Валемир*, *Йонислав* и *Радоан*. Интересна е и ситуацията във Варна. Пет новородени носят името *Дейвид* (което вече не е толкова необичайно за антропонимикона ни), 3 – *Диего*, други единични случаи са *Енрико*, *Лео*, *Леон*, *Жуан*, *Мигел*, *Ромео*, *Майкъл*, *Флоренцо*, *Зигфрид*. Новообразувани в морската столица са преномените *Жорислав*, *Теоман*, както и традиционно звучащите, но нехарактерни за ономастикона ни *Софиян* и *Славян*.

Ще спестим коментарите си относно ситуацията в съвременната антропонимна система, особено що се отнася до чуждите и okazjiналните имена. Изложените факти сами говорят за себе си. Ще споменем само, че именуването е много личен и специфичен процес. Анализирайки проучване на американския антропонимист Дж. Хук, Татяна Калканова обобщава най-характерните черти на личните имена, предполагащи тяхната популярност и употреба в езиковата система, по следния начин: „... антропонимите могат да се свързват с традиционни за обществото ценности или обратно – да им се противопоставят; могат да предизвикват положителни асоциации, въздействайки със своята специфична мелодика и форма. Посочените черти на личните антропоними влияят в различна степен върху родителския вкус – една от тях може да е водеща или да се проявяват в комплект“ (Калканова 2004 : 40). На читателите оставаме удоволствието да се насладят на модерните „български“ имена – Джъстин Бабаджанов и Франческа Карастоянова, а защо не и на Итън-Скот Попгригоров.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ковачев 1995:** Ковачев, Н. *Честотно-етимологичен речник на личните имена*. В. Търново, 1995.
- Ковачев 1987:** Ковачев, Н. *Българска ономастика*. София, 1987.
- Илчев 1969:** Илчев, С. *Речник на личните и фамилните имена у българите*. София, 1969.
- Калканова 2004:** Калканова, Т. *Популярно ли е твоето име?* София, 2004.

РЕЦЕНЗИИ

**ЕЛЕНА ГЕТОВА. ЙОВКОВИ ВПИСВАНИЯ.
КОНТЕКСТИ, ГАДАНИЯ И ПЪТУВАНИЯ
ВЪВ „ВЕЧЕРИ В АНТИМОВСКИЯ ХАН“.
ВЕЛИКО ТЪРНОВО, „ФАБЕР“, 2009, 88 СТР.**

Татяна Ичевска

Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

Книгата на Елена Гетова е вгледана в Йовковия сборник от 1928 година – „Вечери в Антимовския хан“, и по-специално в неговата първа част, изградена върху едноименния цикъл с разкази. Още в първата глава „1928-ма. Вписването на Йовков“ авторката се спира на най-ранните рецензии за цикъла, въз основа на които извежда основните тенденции в критическите нагласи спрямо Йовковата книга. От една страна, рецензентите четат „Вечерите“ единствено през призмата на националното (и дори регионалното), отказвайки да търсят (било защото е повече от очевидно или защото е без значение за същността на направеното) мястото на разказвача в контекста на европейската литература. Нещо повече – за тях „Вечери в Антимовския хан“ е цикъл, възкресяващ миналото, контурите на настоящето се появяват до толкова, доколкото по-ясно да бъде открито и утвърдено абсолютната ценност на вече отминалото време. В този смисъл, ако съвременните интерпретации търсят преди всичко причините за нехомогенността на Йовковата книга – става дума за проблемно-композиционното контрапунктиране на първата и втората част на сборника, то първите рецензенти се опитват да наложат представата за нейната цялостност, продукт именно на оживялото по страниците ѝ митично минало. От друга страна, книгата се схваща като още едно потвърждение на вече оформената в литературнокритическото пространство представа за Йовков – като романтик-реалист, като майстор на разказа, на хубавия език, на „сочните“ картини от селския живот, на запомнящите се женски типове. Трябва да отбележим, че тази тенденция, която Гетова констатира като белег на критическото мислене на 20-те години, се запазва до смъртта на Йовков. И ако в този случай неговите „Вечери“ сбъдват-продължават критическите очаквания, то през 1934 г. напри-

мер, когато излиза „Чифликът край границата“ – текст, опитващ се да разчупи матрицата Йовков, това ще доведе не само до съпротивата на критиката, но и до отказа ѝ да прочете и оцени романа адекватно.

Специално внимание в тази глава е отделено и на литературно-публицистичните текстове, които съпътстват Йовковите разкази по страниците на периодичния печат. Те съграждат един изключително пъстър и тематично разнороден контекст, което до голяма степен е следствие от еkleктизма на самите вестници и списания, използващи своята „слабост“ като средство за привличане на по-широка читателска аудитория. В същото време подобно обкръжение сякаш е напълно естествено за Йовковите разкази, защото голяма част от „световните“ теми отзвучават – по един или друг начин – в самите тях, факт, коментирани неведнъж от изследователите на Йовков.

Втората глава на книгата „Вечери в Антимовския хан“ – книга с предсказания“ се опитва да положи Йовковия цикъл в контекста на гадателните четива особено популярни у нас през XIX век. Както посочва авторката, макар цикълът да подсказва, че помни конкретни заглавия и текстове (и най-вече изданието на пророчествата на Казамия, направено от Анастасий Гранитски през 1849 г.), за Йовков по-важно е не точното възпроизвеждане на отделни текстове, а припомнянето на техните механизми в хода на разказването. Това в най-голяма степен може да бъде видно в т. нар. рамка на цикъла (оформена от разказите „Дрямката на Калмука“ и „Шепа пепел“), която сама по себе си поема функцията на „гадателна книга“, с предсказанията на която останалите разкази се съобразяват или сбъдват. Гетова обръща внимание и върху героите, надарени със способността да четат знаци, което ги прави различни от останалите, най-често те остават неразбрани, а истинността на „(про)видяното“ от тях бива призната едва след като то вече реално се е случило. По-обстойно авторката се спира върху интереса на Йовковия човек към символиката на звездите, както и към онези знаци на естеството, предсказващи „берекет“ и война. Коментиран е и проблемът за (не)възможното откриване на знаците от Йовковите герои, за (не)адекватните им интерпретации, за страха, но и за безразличието им към предопределенията на съдбата.

Последната глава на книгата „Път, пътуване и време във „Вечери в Антимовския хан“ проблематизира, на първо място, пространството на хана, превърнат от Йовков едновременно в център на света, в крайна цел на човешкото пътуване, но и в отправна точка на всяко поредно поемане на път; ханът на Сарандовица приютява разказа и разказването, но и сам генерира разкази; той е споменът и паметта.

Именно ханът е и сцената, на която в Йовковия цикъл се срещат – сблъскват Митът и Историята, за да го превърнат в „шепа пепел“. Другият проблем, който поставя авторката, е проблемът за завръщането, което в Йовковата книга е осмислено не толкова като завръщане към мястото, колкото към времето, запечатано във (но и запечатало) вещите и хората, които „раждат“ разказ, но и се „раждат“ в разказа.

Така, както всеки разказ в цикъла „Вечери в Антимовски хан“ може да бъде характеризирани като разказ за едно пътуване, и книгата на Елена Гетова може да бъде мислена като своеобразно пътуване към Йовковото творчество. Към едни от най-красивите, но и най-тъжни разкази в българската литература, предсказващи и показващи нашите стракове и копнежи, смисъла и безсмислието на човешкото съществуване.

**ЦЕНЕН ПРИНОС КЪМ СЛОВАШКО-БЪЛГАРСКИТЕ
ЛИНГВИСТИЧНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ**

DOBŘÍKOVÁ, Mária: *Vlastné meno ako komponent slovenských a bulharských frazém (na pozadí asymetrie frazeologických koncepcii)*. Bratislava: ASTOR Slovakia 2008, 135 s.

Дарина Дончева

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

В днешно време, когато в чужбина рядко излизат сравнителни заглавия с българистична тематика, имаме прекрасната възможност на страниците на нашия *Годишник* да рецензираме монография, посветена на словашко-българските езикови връзки. Авторката, доц. д-р Мария Добрикова от Университета „Коменски“ в Братислава, е позната име в областта на изследванията на българския език и сравнителната славянска фразеология. Тя е съавтор на университетския учебник *Основи на българския език. Теория и практика (Základy bulharčiny. Teória a prax)*. Bratislava, 2002, съвместно с М. Вълчанова), на първия том на *Българско-словашки речник (Bulharsko-slovenský slovník)*. Bratislava, 2004) и на деветезичния славянски фразеологичен речник *Хърватско-славянски речник на сравнителните фразеологизми (Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema)*. Zagreb, 2006). Освен това е била организатор на първата по рода си словашко-българска научна конференция в Словакия, както и съставител и езиков редактор на сборника с доклади от този форум *Българско-словашки езикови и литературни отношения (Bulharsko-slovenské jazykové a literárne vzťahy)*. Bratislava, 1998). Автор е на повече от петдесет научни студии и статии, публикувани в Словакия и в чужбина.

Монографията на Добрикова *Собственото име като компонент на словашки и български фраземи (на фона на асиметрията на фразеологичните концепции)* се състои от седем глави и увод (7–9), заключение (106–111), списък на използваната литература (118–125), включва и резюмета на български и немски език. В увода авторката посочва, че фразеологичните единици, съдържащи като компонент собствено име, са многобройно застъпени във всеки естествен език,

като някои са елементи от активния речников фонд, други стоят „в периферията на активната употреба, но отбелязани в речниците и паремнологичните сборници, те представляват богат материал, предлагащ много досега неразработвани теми в рамките на компаративното проучване“ (с.7). Тази констатация е изходна платформа на целия труд. Във връзка с това авторката не се придържа към статистиката на застъпеността на отделните онимични компоненти в словашките и българските фразеологични единици от гледна точка на типология или произход, а се стреми преди всичко да интерпретира културно-идиоматичната информация, кодирана в тях. С оглед на това, че в словашкото и българското езикознание не съществува единомислие по всички теоретични въпроси, което по мнението на Добрикова затруднява до известна степен словашко-българските съпоставителни изследвания, преди да представи собствената интерпретация на анализирания корпус, тя включва обширната глава *Теоретично-методологически принципи на словашката и българската фразеология* (10–29), посветена на произхода и асиметрията в двете фразеологични концепции.

В следващите части на работата си М. Добрикова очертава статуса на собственото име от гледна точка на прагматиката и ономастиката. В заключение тя анализира собственото име като предмет на изследване на фразеологията и прави класификация на отделните структурни типове устойчиви словосъчетания и изреченски конструкции, в чийто състав се намира собствено име, т.е. антропонимичен, топонимичен, хидронимичен, оронимичен, респ. друг онимичен компонент.

Според авторката онимичните компоненти като постоянни конструктивни елементи на дадения фразеологичен контекст представляват реално съществуващи названия на обекти (имена на градове, реки, морета, върхове, планини, представители на народи и националности и т.н.), като по този начин правят възможна не само тяхната пространствена, но и прагматично-семантична идентификация. Например топонимичните компоненти *Виена* и *Цариград* във фразеологичните единици *Aj vo Viedni ľudia biedni* и *В Цариград не държат хляба да се обаятва* имат функцията на сравним елемент, израз са на авторефлексия и опозиция по оста *ние (наше) : те (чуждо)* и във фразеологията изразяват традиционната колективна представа за особеното място на Виена в рамките на словашкия културен и обществен контекст и на Цариград в рамките на българския контекст.

Авторката анализира и такива единици, в които познати топоними не изгубват характера си на прагматично важен конструктивен

компонент, но се явяват само в позицията на подсещаци елементи, като при формирането на цялостния образ (преносното значение) те представляват особен тип на отчетливо експресивен фразеологичен контраст, например словашката *vidieť jej až do Viedne* ('виждат ѝ се интимните места'), българската *софийски братовчед (братовчедка)*, т.е. 'любовник (любовница)', чешката *jít na Prahu III*, т.е. към квартал Мала Страна ('отивам по малка нужда'), или по-старата словенска *iti v Rim* и словашката *dostat' sa do Ríma* с идентичното значение 'родя'.

От друга страна хидронимичният компонент *Дунав (Dunaj)*, който е елемент в словашки и български географски реалии, според авторката и в двата езика изразява едно и също прагматично-асоциативно отношение, но притежава различни, предимно негативни конотации. В единиците *liat' vodu do Dunaja*, *Nenos vodu do Dunaja* и *Z jamy do Dunaja vodu nosíš* той участва със смисъла 'изпълнявам ненужна, безсмислена работа'. В паремиологичната единица *Dunaj prešiel a v Dunajci sa utopil* и в българския ѝ еквивалент *Власите се давят на края на Дунава* символизира голяма водна повърхност, тоест потенциална опасност, за което свидетелства например тъждественият конструктивно-семантичен модел на руския еквивалент *Переплыл море, а в луже утонул*. В българските фразеологични морфологични варианти *Не ще да го опере ни Дунав* и *Не може ме опра ни Дунав* изразява смисъла 'в безнадеждна ситуация съм'. Имплицитен израз на потенциална опасност представлява и старинната словашка единица с хидронимичен елемент *Váh – vrah* (преди регулацията си река Вах в Средна Словакия е била много опасна), но в пословицата *Kto nemá starosti, nech si kúpi na Váhu mlyn* хидронимът *Váh* вече символизира тежък, усилен труд, което авторката свързва с появата на друга единица с различен лексикален вариант и сходна семантика *Kto nemá starosti, nech si kúpi vinohrad*.

Въпреки че някои лингвистични школи и ономастични теории не разглеждат наименванията на представители на народи и националности като собствени имена, М. Добрикова разбира етнонимите като елементи от онимичната система и неотделима част от славянския фразеологичен фонд, където според нея те изразяват експлицитна информация за отделни междуетнически отношения, допълвайки представата за фразеологичния образ на света на дадената общност. Авторката констатира, че негативните стереотипи, които конотират определени етнонимични прагмеми (*Cigán, Turek, Žid*; циганин, турчин, евреин), присъстват в славянската фразеология в продължение на поколения. Само като отделни случаи се откриват единици, отразяващи обективната реалност,

например словашката *Žid Žida zastane*, чешката *drží k ní jako Žid k své víře* ('силно я обича'), евентуално определена степен на авторефлексия, срв. словашката *Poturčenec horší <od> Turka* или българската *Пази се от стар турчин и от млад българин*.

По-широкото разбиране на предмета на фразеологията дава възможност на авторката да класифицира и опише цяла скала от конструктивни типове на изреченски, но и неизреченски устойчиви съчетания с онимичен компонент в двата изследвани езика, сред които са застъпени фразеологични единици със строеж на неглаголни и глаголни синтагми, минимални фразеологични единици и фразеотекстемии, т.е. единици, с които в словашката фразеология се означават единици със строеж на просто или сложно изречение. При всеки структурен тип тя анализира преди всичко словашки и български материал, в някои случаи отбелязва и еквиваленти в други славянски езици, което ѝ дава възможност да проследи функцията на онимичните компоненти в състава на фразеологичните единици не само от синхронна гледна точка, но и от позициите на тяхното развитие във времето, т.е. в диахронен аспект.

В монографията на М. Добрикова преобладава сравнителното фразеологично изследване, но тя е интересна също с навлизането на други научни дисциплини – прагматика, ономастика, социолингвистика, етнография, фолклористика, история и т.н. В заключение трябва да се подчертае, че макар присъствието и функционирането на собствените имена в езика да не е ново като тематика и да е изследвано от много фразеолози, трудът на Мария Добрикова прозвучава новаторски. Към тази проблематика авторката подхожда комплексно, изчерпателно, придавайки ѝ с широки сравнителни граници, с което попълва едно от белите петна в словашко-българските, както и в словашко-славянските езикови отношения.

МОНОГРАФИЯТА „МЕСТНИТЕ ИМЕНА В РАДОМИРСКО“
(АВТОР – АННА ЧОЛЕВА-ДИМИТРОВА, С., 2009, 503 СТР.,
ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. Л. АНДРЕЙЧИН“,
БАН, ISBN 978-954-92489-1-3)

Васил Райнов

***Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН, София***

Трудът е първото цялостно изследване на местните имена в бившата Радомирска околия, която включва 66 селища. На обстоен езиков анализ са подложени 13 763 селищни, местностни и водни имена (макро- и микропоними).

Основната част от топонимите са събирани на терена – анкетиранни са над 350 стари, местни жители, познаващи добре землищата на родните си селища. Като извори на топонимен материал е използвана и историческа, археологическа, диалектоложка и географска литература, старите записи на селищните имена (предимно от XV и XVI в.), *Мрачката грамота* (XIV в.), старобългарски съчинения от XI в., епиграфски паметници, крепостни актове. Познаването на всички известни писмени извори за даден район е важен момент от ономастичната работа. Много ценни за Радомирско се оказват гръцките надписи, открити в някои села на околията и издадени от Г. Михайлов (*Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*, IV, S., 1966, 154-160). Археологическите и епиграфските материали свидетелстват за тракийско население, обитавало този район, въпреки че податките на топонимията са незначителни (само 4 топонима). От изключително значение за района е Мрачката грамота от 1347 г. на цар Иван Александър, дадена на манастира „Свети Никола“ в радомирското с. Пещера. В нея са запазени данни за топонимията на Горна Струма от този период: *земльнь, мрака, ѿрѣховъ, блатѣуница, жнтоуша, блато*.

В главата Селищна история освен кратките исторически справки за всяко селище се отбелязват и откритите археологически находки, епиграфски паметници, както и строителните надписи на

църкви. Изброяват се родовите имена, като в повечето случаи се посочва дали родовете са староседелци, или преселници. За всяко отделно селище се правят изводи за топонимите с оглед на тяхната относителна старинност, посочват се имената от чужд произход, неясните и несигурните имена. По този начин се добива представа за топонимичната картина на отделното населено място. Освен многобройните средновековни църкви, някои от които са паметници на културата, в някои села е имало църкви, които са принадлежали на отделни родове. Днес са запазени в микротопоними, напр. местното име *Агáино цръквѣ* (на род Агаинци).

Голяма част от селищата в Радомирско са датирани. Откриват се в исторически извори от XV-XVI в. От изследваните 66 селища 55 имат стар запис. Топонимният материал е позволил някои селища, отбелязани в литературата (предимно в Извори за българската история, т. XIII, XVI) като изчезнали или неуточнени, да бъдат локализирани, а други доуточнени. Това са: *Арбанас, Бехур, Влауфча, Главица, Горна Райче, Долна Райче, Гъоло, Златарци, Милювче, Ушовича, Исарча, Лъжени, Мусалева, Свети Врач*.

В Езикова характеристика на имената се описват фонетичните и морфологичните особености на топонимите, направена е структурна класификация, разглежда се словообразуването и лексикалните особености на онимите.

Особено внимание е обърнато на словообразуването. Някои суфикси имат изключително висока честота на употреба, напр. *-ище*, среща се в 550 топонима: *Бричѣвище, Варовище, Дзукарѣище, Лóмище, Нѣвище, Смáклище, Чукундурѣището* и т.н. Подробно са разгледани и местните имена с топонимични наставки, някои от тях отдавна непродуктивни. Тези имена в радомирския топонимия се отличават с по-голямо разнообразие в сравнение с имената от същата група в други проучени околии, впечатляващи са и количествените показатели, напр. с наст. *-ица* са образувани 708 онима. Без съмнение това е сериозно указание за относителната старинност на изследваната топонимия.

В микротопонимията на Радомирско се откриват много старинни типове имена, както и имена със старинен строеж и значение. Така напр. старинни и редки диалектни думи са запазени в 464 топонима, напр:

Врѣвичина падúна, още **Врѣвичка падúна** – от рядко в говора *врѣвица* 'човек, който говори много', срв. и *вревльѣв* 'разговорчив, общителен' в говора, произв. от гл. *врѣвим* 'говоря'.

Комати́на – от остар. *комати́на* 'голям комат', образув. от *комат* 'голямо парче хляб', срв. *коматъ* 'къс сукно, къс земя' (Влахо-бълг. грамоти, БЕР) и *-ина*.

Възстановени са изчезнали думи в говора, съхранени в 183 топонима. Значението на някои от тях се открива само в литературни източници:

Гла́горов кла́денец – прил. от изч. нариц. *гла́гор* 'тембър, глас' (БЕР), в говора днес е запазено в *глагорец* 'езиче на звънец', с дисимиляция $л - р < л - л$ от *глаголец* също, тук със значение 'гласовит, боботлив, шумен' – за извор, чиято вода клокочи, с осн. от стб. глаголати 'говоря', срв. рус. *голоболить* 'бърборя, дрънкам', чеш. *hlaholiti* 'говоря, бърбя', сръб. и хърв. *глагољив* 'приказлив' (МладеновЕТР 100; ФасмерЭСРЯ I 430).

Жа́рбанье – с метатеза от изч. *жа́бранье*, а то от *жа́брънье* 'жабуняк' по строеж от начално **жабје брънье*: прил. с *-је* от *жаба* и *брънье*, стб. *връникъ, врънькъ* 'блато, кал, тиня, т.е. 'жабе блато'.

Чрез реконструкцията на антропонимите от антропотопоними се разкрива невероятно богатство на форми при личните имена. Старинни лични имена и прякори са запазени в 600 оными, напр.:

Гойо́в дол – прил. от лично име *Гойо́* (югозападна форма), съкр. от *Гоислав, Гоимир*, стб. *гой* 'мир', *гойло* 'утеха, успокоение' (Заимов), срв. сръб. и хърв. лични имена *Gojo, Gojoslav* (AR), *Gojmir, Gojsil* (Svoboda), селищно име *Gojevići* в Босна и Херцеговина (IM).

Цвръльо́вица – прил. от прякор за човек, който *цвръля* 'хленчи, плаче', изчезнало вече в говора, и *-ица*.

Класификация на имената. Тя е направена поотделно за водните, местностните и селищните имена, като и за трите вида оними е приложен един модел, с малки изключения при местностните имена, където е по-разширена. Топонимите се разглеждат като земеписни, културно-исторически, посесивни и производни от други оними. Класификацията дава обширна представа за релефа, почвите, растителния и животинския свят на Радомирска околия, за изчезнали занаяти, за религиозните представи у населението, неговите празници и обичаи.

В радомирската топонимия са запазени старинни имена от географски термини, напр.: *бобота́ло* 'водопад', *би́ра* 'поройна вода, която рови и влачи предмети', *врело́* 'извор, който блика силно', *окно́* 'нарочно пробита дупка в лед за черпене на вода', *и́дол* 'долина', *кóтлина* 'котловина, вдлъбнатата местност', *крикуль* 'завой',

провáленица 'мочурлива, пропаднала земя', *сорíнало*, *сорíняк* 'свлячено място', *стрíмоль* 'стръмнина' и др.

Речник на местните име на в Радомирско. Това е и най-обемната част от книгата. Имената са записани според местния изговор, без да е използвана фонетична транскрипция. При тълкуването им са спазени три неща: да бъде ясна основата (основната, изходна форма; апелативът), да бъде ясно образуването (строежът), както и топонимът да бъде семантично ясен и обоснован. В подкрепа на обясненията се привеждат успоредици предимно от българската и славянската топонимия и антропонимия. В някои случаи се дават примери за основата, а в други за образуването, ако е по-особено или старинно. Направена е уговорката, че тълкуванията, които са дадени на имената, са само едни от възможните варианти. В тази част от труда е направена реконструкция на имената и техните форми, напр.:

Дулéбин дол – по изч. прякор *дулéба* 'глупак, простак', запазен в останалите славянски езици: рус. *дулеб* 'тъпак, дръвник, глупак, селяндур' по староруско племе *дулѣби*, стчеш. *dudlebi* 'западнославянско племе', чеш. топоним *Dudleby*, пол. *duleb* 'простак', укр. *дулеба* 'простак, тъпак' (ФасмерЭСРЯ I 551), срв. сръб. родово име *Duliba* XVIII в., *Duliba* – долина и гора в Босна, селищно име *Dulibe* в Хърватско (AR), сръб. селищно име *Dulebe* (IM), рус. селищни имена *Дулeбина*, *Дулeбино*, укр. *Дулаби* (RGN), рус. водно име *Дулeба* (WRG), *Duleba* (SG).

Ратóнкъо – изцяло от лично име *Ратонкъо*, умал. от *Ратóн*, образув. от *Рато*, *Ратъо*, от стб. *ратъ* 'война, битка', сръб. и хърв. *rat*, рус. *ратъ* (Младенов ЕТР) и *-он* (за наст. вж. Заимов БГИ 37), срв. сръб. лично име *Ratimir*, рус. *Ratislav*, чеш. *Ratibor*, *Ratmir* (Svoboda), пол. *Ratmir*, *Ratek* (Taszycki), селищно име *Ratevo* в Щипско (IM). Смекчаването в наставката е характерно за говора.

В последната глава на книгата са поместени изводите от изследването.

Общо в 2940 имена или 21,36% от всички топоними има старинни елементи. Значителен архаичен пласт названия (от 20 до 28%) се открива в десет селища на бившата околия. Повечето от тях са планински, разположени близо едно до друго. Това са селата: *Беренде*, *Елов дол*, *Чепино*, *Горна Глоговица*, *Враня стена*, *Ракиловици*, *Светля* и три селата от Мраката: *Жедна*, *Житуша* и *Кондофрей*.

В Радомирско не са регистрирани големи етнически размествания. Преселниците са предимно от съседни села на околията, от съседни краища (най-много от Трънско, както и от Кюстендилско, Брез-

нишко, Пернишко, по-малко от Самоковско и Дупнишко). От XV-XVI в. нататък започват да идват преселници откъм Албанско, срв. многобройните местни имена: *Арбанас*, *Арбанасица*, *Арнаутица*, *Арнаутка* и др. През XVI-XVIII в. в Радомирско се заселват и българи от Македония (предимно от Щипско, Пехчевско, Беровско, Охридско, Кичевско, Тетовско и Кукушко). Местното население ги нарича *маджѝри*, срв. местните имена *Маджѝрска воденица*, *Маджѝрска ма(х)ала*, *Маджѝръето* и др.

Броят на чуждите имена е незначителен – 109 или 0,79%. Имената са доказателство за старо българско население. От 66 селища в 56 има староседелци. По-късните езикови и етнични наслоявания не са оказали съществено влияние върху топонимите – 99, 2% от тях са български. Те са ценен материал за историческата ни граматика и ономастика, както и за диалектологията, лексикологията и етнолингвистиката и могат да бъдат обект на бъдещи изследвания в тези области.

**ОЩЕ ЕДИН НАУЧЕН ПРИНОС КЪМ „ГОРЕЩАТА“
ЛИТЕРАТУРОВЕДСКА ТЕМА
ЗА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ МОДЕРНИ СВЕТОВЕ
(ЕЛЕНА ГЕТОВА „ИЗОБРЕТЯВАНЕ НА МОДЕРНИ СВЕТОВЕ
ПРЕЗ XIX ВЕК. ИВАН БОГОРОВ“. ВЕЛИКО ТЪРНОВО,
„ФАБЕР“ 2009, 167 СТР.)**

Мила Кръстева
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Преценката, която вече четете, е премислена от позицията на колегата, с когото доц. д-р Елена Гетова работи дипломатично „рамо до рамо“. Затова и откроява главно онова, което се е случило професионално, позволявайки си и едно несъгласие.

Ако след горното, помоему необходимо предуведомление, трябва само с едно изречение да опиша цялостната си представа за изследването на Гетова, то това изречение е: „Изобретяване на модерни светове през XIX век. Иван Богоров“, което събира наедно главно предишни публикации от участия на авторката в научни конференции, е приносно с онези му тълкувания, които досягат непопулярната (от гледна точка на съвременния масов български читател) книжовност на Българското възраждане, и проблематизират научно-целесъобразно модернистичните дирения на недотам известни днес фигури на възрожденски интелегенти.

Ако към горното изречение трябва да добавя и второ, то то отстоява, че преди да се насочи към авторското си дирене, Гетова с професионална коректност, е проучила вече казаното в българската наука по избраната от нея изследователска тема – една „гореща“ тема, която активно се проблематизира у нас, особено от 90-те години на двадесетото столетие насам.

Ако към горните две изречения трябва да добавя още, и още, и още изречения – то, преди сам да се запознаеш с детайлите им, любословни ми читателю, ще ти подскажа как и защо ги премислих такива. За да се случи нататък преценката ми онази, каквато и сам ще я

узнаеш наскоро, спомогна отчасти книгата на Марсиел Дьотиен „Изобретяването на мита“.¹

„Изобретяването на мита“ провокира последващите ми размисли:

- * с твърденията на Дьотиен, че въпреки отлива на структуралната теория не ще да е съвсем неуместно да се състави „истинска граматика на митологичния език“;
- * с образа на *изобретяването*, който се детайлизира теоретически, чрез очертаването на границите на функционирането на мита;
- * с тълкуването на (не)допустимото активизиране на устата, ухото и усмивките, възбудени от досега с митичната илюзия.

Всъщност, книгата на Гетова не цитира „Изобретяването на митологията“ на Дьотиен, а аналогията, която откривам, е по-скоро плод на теоретичните ми видения и на желанието ми да премисля едно модерно съвременно българско изследване, каквото е изследването на Гетова с уроците, които научих от Дьотиен. Вярвам, че аналогията, която предлагам, не е неуместна, най-малкото, защото и книгата на Дьотиен, и книгата на Гетова избират изобретяването като озаглавителен код, натоварен със смислови послания. Та, позовавайки се на твърденията на Дьотиен, бих преценила изследването на Гетова като навременен научно-системен опит за съставяне на същинската граматика на възрожденската българска модерност, в която се очертават възможните граници на изобретенията от възрожденските интелектуалци (учебникари, вестникари, пътеписци, лексикографи, книжовници, писатели) истински или измислени, оригинални или побългарени *модерни* светове – онези модерни светове, които в херменевтиката на игото активизират окото и ухото на формиращата се през Възраждането (зрителска и читателска) аудитория и възбуждат възрожденски иронично-гротескни усмивки, отключени от илюзорната оптика, с която се о(б)глежда *другата, кривата, Европа*.

Всъщност същинската задача, такава, каквато самата Гетова я формулира в изследването си, е:

„Книгата провокира идеи за възможната приложимост на представи за „модерността“, огледани в широкия хоризонт на българския XIX век. Без да задават категоричността на параметрите на „българската модерност“, текстовете тук търсят някои представи на вътрешни движения към легитимиране на „модерни“: институции, социални и културни

---

¹ Вж. Дьотиен, М. Изобретяването на мита. София: Лик, 2004.

практики, начини на мислене, на избор и поведение. Наративите на „модерното време“ са мислени като сложна синкретична система, която обхваща, без да обединява различни културни „светове“ (с. 2).

Така избраната авторска стратегия, прицелена в опита да се търсят и откриват модерни светове, без да бъдат обединявани има и това предимството, че освобождава и мен, колегата-тълкувател на оригиналните авторски посланията, от задължението да проследя страница по страница вписаното в „Изобретяване на модерни светове през XIX век. Иван Богоров“. Водена от съзнанието за легитимността на моя избор, нататък ще открия писмовно два изследователски акцента, които досягат:

микросюжета „Иван Богоров“.

макросюжета, който условно назовавам „Пътят и пътуването“.

Както е видно, още в заглавието, избрано от Гетова, фигурата на Иван Богоров е синтактично курсивирана, а изследователската логика предсказва, че писането за него целенасочено ще преминава като „червена“ нишка през страниците. И това наистина се случва: изследването отново, и отново подема Иван-Богоровата „история“ – една недотам позната на съвременния читател възрожденска съдбовност. От страница на страница в изследването на Гетова животът на „изобретателя Богоров“, с многостранните му енциклопедични изяви е изучаван поетапно, за да се открие вярно Богоровото присъствие в модерната направа на Възраждането. На Богоровите дирения са посветени повече от половината от страниците на „Изобретяване на модерни светове през XIX век. Иван Богоров“ и бих казала – това са най-интересните страници. Тези „Богорови“ страници, в които частните му пътешествия са отразени на фона на „големите“ новаторски възрожденски процеси, открояват:

* **„Изобретателят“ Иван Богоров“ (с. 18–23)**, където Богоровият път към модерността, е разчетен като: 1) общуване, опастрило следи от отминалото, документиращо настоящето, предсказващо бъдещето; 2) топографско описание; 3) проблематизация на личностна и обществена идентичност; 4) конструиране на „индустриален проект на бъдещата преуспяваща нравствена нация“ (с. 18).

* **„Европа“. Иван-Богоровият журналистически проект“ (с. 57–62)**, където Европа, конституирана в журналистическите визии на Богоров, е остойностена като „постижима, диалогично толерантна към търсещите своето място българи“ (с. 61)

- * **„Вътрешните пространства. Версии на Иван Богоров“ (с. 89–99)**, където Иван-Богоровото изследователско любопитство е открито чрез опитите му да надникне във „вътрешните национални пространства“, за да разкаже за пороците в бита, нравите, облеклото и да подсказе възможното им излекуване по пътя на икономическото и културно възмогване на българите. Пътувайки през Османската империя, пътешественикът-пътеписец Богоров, отстоява изследването на Гетова, „носи новини – от света, от сърцето на империята, от съседното селище. Нещо повече, самият той се превръща в новина, в събитие, защото носи белези на различието, на чужди светове, на далечни традиции, културни практики, бит, поведение, облекло.“ (с.91) В проникновените анализите на пътните Иван-Богорови бележки са открити и детайлизирани местата на ориенталската памет (ханът, кафенето, банята).
- * **„Богоровата робинзониада и вариантите на другите“ (с. 122–134)**, където преводачеството на романа на Даниел Дефо в Богоровата възрожденска версия е съпоставено с другите възрожденски робинзониади, за да се предложи наблюдението, че специфичното в Богоровото преводачество достига опита му да открие съдържателната обусловеност между познание и пътешествие, от една страна, и да премисли пътешествието чрез икономическите „чудосии на модерното знание“ (с. 128), от друга.
- * **„Иван Богоров – модернизатор на манталитети. „Журнал за наука, занаят и търговия“. „Богоров – Русо. (Не)възможни паралели.“ (с. 135-158)**, където Богоровото новаторство е прицелено в „майсторията“, т.е. в „икономическото преуспяване на българите“ (с. 135). Детайлното проучване на икономическите планове на Богоров, осъществено с новаторски изследователски срез на текстовете от „Журнал за наука, занаят и търговия“, описващи различни индустриални изобретения, земеделски машини, европейското банково дело и т.н., правомерно налага представата, че списанието е уникално явление в българската възрожденска култура, защото няма продължение и в тази му самостоятелност и изолираност то се откроява като „завършено събитие“ (с. 136). Мисля, че с основание Гетова отстоява, че паралелът *Богоров–Русо* е невъзможен, а мисля така, защото аргументите, които привежда като доказателства, звучат логично и убедително.

Изключително интересни и провокативни с научите си трактовки са и онези раздели и параграфи, които тълкуват свои и чужди съдби, с оглед на модерните потребности на онова време от пътешествия (мислени и като авантюра на тялото, и като духовен блян). В тази изследователска визия са обгледани по-цялостно и усилията на непопулярните днес възрожденци (Константин Фотинов, Неофит Рилски), а също и на оставените следи от чуждите пътешественици, преминавали през поробена България и пътеписвали памет за нея. Като научно стойностни бих посочила и страниците:

- * които тълкуват *институционализацията на възрожденската библиотека*. Тази тема, подхваната научно за пръв път още през миналия век от „класика“ Иван Шишманов, в изследването на Гетова се тълкува плодносно и поновому. Като прилага опита на Борхес, Гетова описва библиотеката многостранно: и като недосегаема интимно-духовна „Светая Светих“; и като пътешествие на тялото и духа през непознатите световни селения; и като място на (не)присъстващата памет, достигаща възрожденския феномен на „изчезналите библиотеки“. Наблюденията върху оставените библиотечни дири от Неофит Рилски и Петко Славейков (**„Библиотечното пространство. Пространство във вселената“**, **„Библиотечни каталози. Концепции за света“**, **Библиотеки и мистерии“**, **„Разговарящият с книгата. Чарът на познанието“**, с. 24-39) са възможност да се предложи извода, че възрожденската библиотека е „идеологически макромодел на една модернизираща се нация. Модел, който съзнателно търси и определя приоритетите на новата българска литература като институция и като идеологически проект“ (с. 39)
- * които остойносттават модернистични вписвания на *възрожденския вестник*. Възрожденският вестник, любимата тема на Гетова още от докторантските ѝ години, тук и сега се коментира като модернистична територия, в която *окото* на люболюмъдрият възрожденски читател и *ухото* на безкнижния възрожденски слушател свещенодействат, защото: пътешествайки със страниците на възрожденския вестник, възрожденската читателска (слушателска) аудитория прави първите си стъпки за/към *другите* култури; *пътешествайки* със страниците на възрожденския вестник, възрожденската читателска/слушателска аудитория подхваща в общонационален аспект голямото говорене за значимите национални сюжети.

- * които проблематизират модерно и стойностно малко коментирания в науката *възрожденски пътепис* („**Възрожденски пространства на видимото. Пътеписът**“, с. 80–88). Приемам за научно обещаваща и подлежаща на дописване оценката на възрожденския пътепис, премислен като „отворен жанр“ и дефиниран така, заради 1) появата му в процеса на кризисното търсене на родни параметри; 2) функционирането му в режима на удовлетворяващото слово; 3) функционалността му на журналистически жанр, със статута да бъде средоточие за комуникативни възможности (с. 80).

Без претенции за изчерпателност вярвам, че това са онези важни места в изследването, които не бива да бъдат подминавани без научен критико-оценъчен коментар.

Поради сериозността на изследването и неговата диалогичност, си позволявам да не се съглася с една констатация. Отнася се до моето съмнение по повод отразеното от Гетова твърдение: „(...) както е известно, Вазов е този, който открива за литературатурата естетиката на родното, на подвига, на смъртта, както и на визиите на българското“ (с. 20). Доколкото познавам културата на Българското възраждане, смея да вярвам, че тази постановка е методологически невярна, защото какво би била цяла една културна епоха на криза, каквото е Българското възраждане, без своя естетика:

- * и на родното (спомнете си например: „История славянобългарска“ на П. Хилендарски; „Хубава си, моя горо“ на Каравелов“; Герганината „мала градинка“ от „Изворът на Белоногата“);
- * и на подвига (прочетете отново, да кажем: „Хаджи Димитър“ на Ботев; или пък онзи епизод от „Нещастна фамилия“ на Друмев, когато се самоубива „хубавата българска“, Ивановата съпруга);
- * и на смъртта (чуйте например „Обесването на Васил Левски“ на Ботев);
- * и на визиите за българското (вземете който и да е възрожденски текст – те всичките отварят-множат-предават памет за визиите на възрожденското българското).

И бих казала, че голямата провокация на нашия занаят, може би дори най-голямата, е да се открият културноестетическите знаци на градивното и деструктивното на тази точно естетика. А Вазовата естетика, за която пише Гетова, е нещо твърде друго: това е онази естетика на смъртта, на родното..., която, когато досяга Възраждането, пак ще описва игото, но от дистанцията на преживяната историята и с ан-

титезата на свободна България. Интересни наблюдения в откроената посока предлага например Валери Стефанов.

Имам и още несъгласия, имам и питання, но, както указах в началото, преценката ми сега е премислена от колегата за колегата. А, когато колегата публикува ново изследване, това винаги е събитие! Пожелавам на добър час на изследването на доц. д-р Елена Гетова и вярвам, че отвореното в него научно писане, което е достатъчно провокативно, ще продължи.

**ДИАНА ИВАНОВА. КУЛТУРА НА ДЕЛОВОТО
ОБЩУВАНЕ. ДЕЛОВА КОРЕСПОНДЕНЦИЯ.
ИЗД. ИМН – ПЛОВДИВ, 2007, 264 СТР.**

Мария Мицкова

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Книгата на Диана Иванова „Култура на деловото общуване. Делова кореспонденция. (Учебно помагало за самоподготовка)“ излиза от печат няколко месеца след приемането на България в Европейския съюз и се появява в момент, в който пред учебния процес стоят за решаване немалко задачи, свързани с преосмисляне на приоритетите и адаптиране на учебните програми към новите условия. В този аспект тя представя един от първите опити за създаване на учебно помагало, адекватно на настъпилите промени.

Помагалото привлича вниманието на читателя от една страна с достъпния си език, а от друга – с модерната си концепция представените теоретически постановки да имат практическа насоченост. То е предназначено за студенти от икономическите специалности, но предложените научни теории и образците на документи, представящи БДС и европейските формати и стандарти, го трансформират в своеобразен справочник по делово общуване. Ето защо книгата би била полезна и на една по-широка аудитория.

Текстът се състои от предговор, уводна част под заглавието „Предмет, задачи, цели на учебната дисциплина „Култура на деловото общуване. Делова кореспонденция“, пет глави, приложение с модели на документи, тестове за самопроверка, задачи за самостоятелна подготовка и списък на използваната литература. Още със самото си заглавие книгата ориентира читателя към двете основни насоки, около които е структурирано цялостното изложение: изкуството да се общува в деловата сфера и умението за водене на деловата кореспонденция като съпътстващ, но не второстепенен аспект в бизнес комуникацията. Тъй като дисциплината е с теоретико-приложен и интердисциплинарен характер, са потърсени връзки с редица научни теории от различни сфери на познанието като теория на комуникациите, теория на

книжовните езици, езикова култура, текстолингвистика, лингвистика, което превръща помагалото в диалогично и недогматично, въпреки че ключови думи в него са понятия като *държавен стандарт, норма, делови речев етикет* или *етикетна формула*. Обект на внимание са широките граници на отношението *език – реч*, като видовете речева дейност и речевите роли, в които попадат комуникантите (участниците в комуникативния акт), се разглеждат в светлината не само на социолингвистичните теории, но и от гледна точка на прагматиката на езика. Особен акцент се поставя върху понятията комуникативна ситуация и комуникативни качества на речта и се коментират етичните и комуникативните норми и принципите, върху които се изграждат. Обстойно е разгледан проблемът за културата на устната и писмената реч. „Предвидени са теми за запознаване на студентите с деловия етикет, включващ езикови формули, характерни за официалното общуване“ (стр. 7). В това помагало може да се намери отговор на въпроса „Как да се държим в обществото?“, за да бъдем адекватни в дадена ситуация и да организираме речта си според социалната роля и социалния си статус, като същевременно са предложени стратегии и практически насоки за осъществяването на житейската цел във всяка една ситуация на делово общуване.

Уводната част (стр. 5–8) е фокусирана върху предмета, задачите и целите на учебната дисциплина, за която е предназначено помагалото. В стегнато изложение Д. Иванова се спира накратко на ролята на деловото общуване и деловата кореспонденция в бизнес отношенията и доказва, че овладяването на изкуството на комуникацията и „правилата и компонентите му, създаването на определени умения в тази насока са предпоставки за изграждане на култура в деловото общуване“ (стр. 5). От една страна авторката обосновава връзката между тази култура и деловата кореспонденция, а от друга връзката *култура на деловото общуване – езикова култура*. Според авторката „начинът, по който са написани едно писмо или един документ, тяхното съдържание и оформление дава представа за личността на пишещия и неговата професионална и езикова компетентност“ (стр. 5). Тъй като в помагалото са представени теми както за лекционен курс, така и за практически занятия, авторката дава своите насоки за целите, които си поставя трудът и очакваните резултати от овладяването на материала, поместен в него. За нея важна задача е „запознаването на студентите с функционалистиките, граматичните и лексикалните особености на деловите тестове, композиционната им специфика, за да могат безпроблемно да ги съставят или бързо да ги репродуцират“ (стр.

7) с цел формиране на „умения за писане на различни видове документи, принадлежащи към деловата кореспонденция, като се имат предвид изискванията както на БДС, така и на стандартни образци на Европейския съюз“ по отношение на които България е в процес на унификация (стр. 8).

Първата глава (стр. 9–34) е изцяло теоретична, посветена на съотношението между теорията на книжовните стандарти и съвременната езикова комуникация. Тук се въвеждат основните понятия от теорията на книжовните езици и терминологичния апарат, създаден от Пражката лингвистична школа, с който ще се оперира в процеса на изучаване на учебната дисциплина, например *език, реч, езиково общество, езиково прогнозиране, езикова ситуация, езиково планиране, комуникация, общуване, речева дейност, речев акт, речева ситуация*. Д. Иванова се спира на понятията *национален език, книжовен език, диалекти, мезолекти*, разкрива връзката между тях и характерните им особености, като обръща специално внимание на книжовната норма – проследява нейните белези в неразривна връзка с кодификацията на езика. Както авторката разяснява, „двете понятия (норма и кодификация) се отнасят помежду си така, както се отнасят общофилософските понятия съдържание и форма“ (стр. 19). Акцентът се поставя върху тезата, че „нормираността на книжовния език е признак за неговото високо развитие и залог за устойчивост и системност“ (стр. 16). Като характерна особеност на книжовния език се разглежда стилистичното му разслоение – системата за подбор и употреба на езиковите средства в различните комуникативни сфери. Дадено е определение на понятието стил, а функционалните стилове на езика се представени в тяхната специфика и във връзка със сферите на общуване.

Материалът във втора глава (стр. 35–108) е разположен в девет теми, в които предмет на обстоен анализ е текстът (изказването) в деловото общуване. „Деловият текст се отнася към масовите текстови форми на съвременната комуникация“ (стр. 86), ето защо авторката набляга на експедитивността като един от главните критерии за ефективността при употребата му (стр. 86). Тази глава започва с въвеждането на понятието *речева дейност*, разглеждат се нейните видове и форми, жанровете в писмената и устната реч, разпределени в учебно-научната, официално-деловата, публицистичната и разговорната сфера на общуване. Обръща се внимание на слушането и четенето като видове рецептивна речева дейност. Авторката разкрива същността на текста (изказването) като комуникативна единица, а след това анализира езиковите характеристики и стилистичните особености на дело-

вите текстове със специфичните за тях лексикални и граматически маркери. След разясняването на същността им, тя пристъпва към разглеждането на типовете делови текстове, като ги класифицира в групите: *информационни, аргументативни, нормативни и протоколни*, а според определена сфера на познанието – *административно-управленски, юридически, икономически, търговски, дипломатически* и проч. и разпределя отделните документи със стандартната им структура и задължително присъщите им реквизити в съответствие с класификацията.

Д. Иванова разглежда и още една класификация на текстовете, според която те се делят на първични и вторични. Особено полезни за усъвършенстването на писмената култура на студентите и развиването на уменията им за интерпретиране на чужд текст се оказват разглежданите видове вторични текстове като конспект, анотация, реферат, използвани ежедневно в учебната работа.

Специален акцент е поставен върху публичната реч, нейните особености и общи принципи при подготовката ѝ. Освен че е обърнато внимание на жанровете и типовете публична реч, текстът предлага практически съвети под формата на въпроси за това, как да се структурира дадено изказване, за да бъде убедително, езиково и стилистично издържано и адекватно. Например „Как да формулираме тезата си?“, „Какви видове аргументи е целесъобразно да използваме?“, „Кои са най-често срещаните грешки при подготовката на доклада?“ (стр. 94) и др.

Изключително важен за уточняването на развойните рамки в нормирането и кодифицирането на книжовния език е въпросът за установяването на стиловата му диференциация. Неслучайно авторката на книгата, виден изследовател по история на българския книжовен език, задържа вниманието си и върху тази страна от разглеждания корпус проблеми и със задълбочен и вещ поглед над книжовностроителните процеси привежда примери на писма и документи от епохата на Възраждането, с които да илюстрира хронологията и развоя на официално-деловия стил от XIX век до наши дни (стр. 51 – 54).

Третата глава (стр. 108–136) е посветена на речевата култура в деловото общуване. Ключова дума тук е *комуникативната ситуация*. Д. Иванова изтъква нейните основни компоненти и факторите, необходими за осъществяването на всяка една успешна комуникация. Обърнато е внимание на типовете речеви роли, в които могат да влязат комуникантите, комуникативните норми и етичните норми на речта, свързани с принципа на вежливостта (стр. 112). В тази връзка са

разгледани и понятията *речева/езикова култура* и *речев етикет*. Авторката представя нормативността като главен механизъм за речевата култура и запознава читателите със съвременното схващане за същността на речевата култура, основните критерии и оценки, които определят равнището ѝ (стр. 6), а речевият етикет е изследван във връзка с комуникативните качества на речта, като е наблегнато на качеството *уместност*: *уместност на речта*, *ситуативна уместност*, *текстова уместност*.

Като своеобразен преход към следващата глава се поставя темата за деловия речев етикет. Тук Д. Иванова обръща внимание на факторите за постигане на общуване в максимална степен и стереотипните етикетни формули, „служещи за привличане на вниманието на събеседника за специфично отношение (уважение, благосклонност, респект)“, т. нар. „магически формули“, които гарантират успех в служебната комуникация“, създавайки „благоприятен психологически климат“ (стр. 126).

Четвъртата глава (стр. 136–169) представя деловата кореспонденция – нейната същност, критериите за съставяне и писане на документи, както и качествата, компетенциите и уменията, които трябва да притежава или да придобие човек, за да бъде адекватен и точен в своето писмено общуване в делова среда. Документите са систематизирани в четири големи групи според сферата им на приложение – бизнес кореспонденция (в тази група са разгледани стопанските писма); вътрешнофирмена кореспонденция (разпределена в две подгрупи – документи, свързани с организационната дейност на институцията, и справочно-информационни документи); общоадминистративни документи; лични документи. Във всяка една група документите са разгледани детайлно, изброени са техните реквизити, а структурата им е представена в съобразност с изискванията на БДС. В помощ на студентите авторката е предложила своите инструкции и няколко основни правила, спазването на които би довело до усвояването на съвременния делови стил.

Въпреки че петата глава (стр. 169–199) е със „закачливото“ подзаглавие „Как да избегнем главоболията с грешките“, тя очертава книжовноезиковия нормативен комплекс в неговата писмена и устна форма и се занимава със сериозния въпрос за езиковата и стилистичната страна на документите. Предложените теми биха били подходящи за практически занятия със студенти. Тук Д. Иванова припомня някои основни правописни, правоговорни и пунктуационни норми, които биха опреснили знанията на студентите, биха повишили тяхната езикова компетентност и биха им помогнали за „създаване на

навици за автокорекция при ортографични и пунктуационни грешки“ (стр. 8) не само при писането на документи, но и при съставянето на собствен текст изобщо.

В приложението (стр. 199 – 238) авторката е подбрала модели на документи, групирани според предложената в трета глава класификация, но тук разпределението е още по-детайлно – предвидени са две допълнителни групи, като особено полезна за бъдещата реализация на студентите се оказва втората, в която са поместени документи, свързани с кандидатстване за работа.

За да отговори на практическата насоченост на помагалото, след завършването на всяка тема Д. Иванова предлага въпроси за самоподготовка, които да насочат студентите върху основните моменти от предложения материал. Със същото предназначение и цел са поместените в края на книгата още две структурно самостоятелни цялости – тестове за самопроверка (стр. 239 – 250) и задачи за самостоятелна подготовка (стр. 251 – 256).

Книгата на Д. Иванова *Култура на деловото общуване. Делова кореспонденция* е едно модерно университетско помагало, базирано на последните научни постижения и предложено в достъпна диалогична форма, съобразена с изискванията на настъпилите нови реалии след приемането на България в Европейския съюз. Със завидната прецизност на подбрания теоретичен материал, с богатата библиография на български, руски и английски език и с визията за практическата страна на всяка една преподавана теория то е пример за това, каква гъвкавост и адаптивност към променящия се стопански и социален свят трябва да се проявява в изготвянето на учебни програми и учебници за студенти икономисти. В този план „запознаването на студентите с основните принципи на деловото общуване и усвояването на особеностите на деловата кореспонденция като важна част от работата на институциите и средство за ефективен бизнес и лична комуникация е предпоставка за бъдещата им успешна професионална реализация“ (стр. 8). Тъй като деловите комуникации имат голямо значение за преуспяването на фирмата, това помагало би заинтригувало и по-широк кръг от читатели, предлагайки от една страна полезни съвети за ефективно общуване, „което е едно от най-ценните умения на съвременния човек“ (стр. 3), а от друга, то влиза в ролята си на малък справочник по бизнес кореспонденция с предложените образци на документи, съобразени с БДС и отговарящи на европейските стандарти.

НАУЧНИ ТРУДОВЕ
том 47, кн. 1, сб. Б, 2009

Филология

Предпечатна подготовка: Гергана Георгиева
Печат и подвързия: УИ „Паисий Хилендарски“

Пловдив, 2010
ISSN 0861-0029